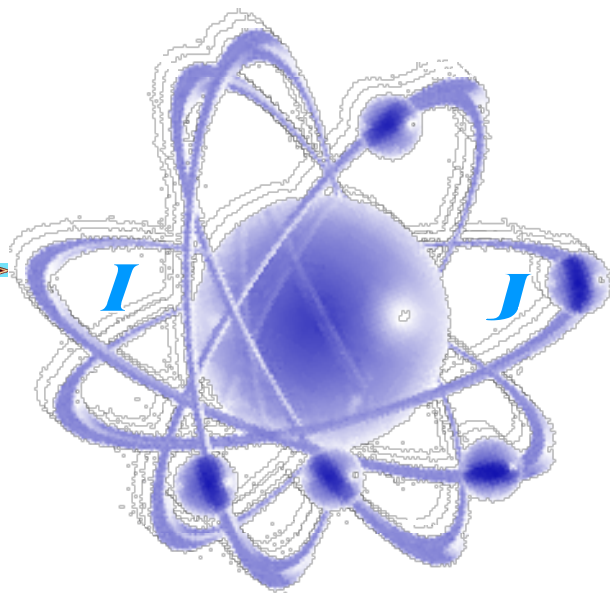

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2018 (№3)

ҚУТЛЫҚЛАЙМЫЗ! МӘМЛЕКЕТЛИК АТАҚЛАРДЫҢ ЖАҢА ИЙЕЛЕРИ

Алеуов Өсербай
«Фидокорона хизматлари учун»
ордени ийеси

Алламбергенов Кеңесбай
Қарақалпақстан Республикасы
халық жазыушысы

Абдуллаева Яхшибека
Қарақалпақстан Республикасына
мийнети сиңген илим ғайраткери.

Өзбекстан Республикасы ғарезсизлигиниң 27 жыллық байрамы ҳәм «1-октябрь – муғаллимлер ҳәм устазлар күни» мүнәсибети менен институтымыздың жоқарыда сүүретлери берилген профессор-оқытыушылары мәмлекетлик атақлар алыу бахтына миясар болды. Биз оларды шын жүректен қутлықтаймыз!

Редакция жәмәәти

КӨКИРЕК НЫШАНЛАРЫ МЕНЕН СЫЙЛЫҚЛАНҒАН УСТАЗЛАР

«1-октябрь – Муғаллимлер ҳәм устазлар күни» мүнәсибети менен институт ректоры Б.Отемурастов ҳәм Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириу министри А.Аяпов институттың барлық профессор-оқытыушыларын байрам менен қызғын қутлықлады. Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириу министри А.Аяпов институтта бир неше жыллардан берли жемисли мийнет етип, елимиздин раўажланыуы ушын әдиўли хызмет етип киятырған 11 профессор-оқытыушыға: Математика оқыту методикасы кафедрасының доценти Г.Қайыпназарова, Мийнет тәлими кафедрасының үлкен оқытыушысы М.Аманбаев, Зоология,

адам морфофизиологиясы ҳәм оны оқыту методикасы кафедрасының баслығы, доцент Ш.Алламуратов, Тарийх-география факультети деканының оқыу ислери бойынша орынбасары А.Жолдасов, Факультетлер аралық дене тәрбиясы кафедрасының баслығы ў.ў.а А.Ережепов, Улыўма педагогика ҳәм психология кафедрасы баслығы Т.Утебаев, Инглис тили ҳәм әдебияты кафедрасы баслығы К.Бабажанова, Сүүретлеу өнери ҳәм инженерлик графика кафедрасы үлкен оқытыушысы Ғ.Мәмбетқадиров, Қарақалпақ тили кафедрасының үлкен оқытыушысы Б.Қурбанбаева, институт докторанты Қ.Мәмбетов, институттың «Тумарис» Халық ансамбли балетмейстери А.Рейпназаровларға «Қарақалпақстан Республикасы халық билимлендириу ағласы» көкирек белгисин салтанатлы жағдайда тапсырды.

Сондай-ақ, келешек әўладқа жоқары билим бериўдей уллы иске мүнәсит үлес қосып киятырған бир топар педагог кадрлар институт ректораты тәрәпинен «Хүрмет жарлықлары» ҳәм байрам саўғалары менен сыйлықланды.

Редакция

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**№3
2018**

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası

Basılıw ushın juwaplı redaktor:
K.Allambergenov - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

Abdinazimov Sh. — filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Abdullaeva Ya. — tariyx ilimleriniń doktorı
Allamuratov B. — biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Alewov U. — pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Ayimbetov M. — filologiya ilimleriniń doktorı
Ayimbetov N. — ÓzRIA akademigi, ekonomika ilimleriniń doktorı, professor
Bazarbaev J. — ÓzRIA akademigi, filosofiya ilimleriniń doktorı, professor
Dawletmuratov B. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Xamidov X. — ÓzRIA akademigi, filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Xojaniyazov E. — filologiya ilimleriniń kandidatu, docent
Ísmaylov Q. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı, professor
Jalelov M. — fizika-matematika ilimleriniń kandidatu
Járimbetov Q. — filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Jumanov M. — biologiya ilimleriniń doktorı
Jumamuratov A. — awıl xojalıǵı ilimleriniń doktorı
Kamalov A. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Keruenov T. — filologiya ilimleriniń doktorı
Qayıpbergenov B. — texnika ilimleriniń doktorı

Qayıpbergenov A. — texnika ilimleriniń doktorı
Qodirov Q. — filologiya ilimleriniń kandidatu, docent
Qochanov B. — tariyx ilimleriniń doktorı, professor
Qochanov Q. — filologiya ilimleriniń kandidatu, professor
Qudaybergenov K. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Quramboev K. — filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Mambetullaev M. — tariyx ilimleriniń doktorı
Mambetullaeva S. — biologiya ilimleriniń doktorı
Matchanov A. — biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Matchanov S. — pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Pazilov A. — pedagogika ilimleriniń kandidatu, docent
Paxratdinov Á. — filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Saribaev M. — tariyx ilimleriniń doktorı
Tagaev M. — texnika ilimleriniń doktorı
Umarov E. — geografiya ilimleriniń doktorı
Utebaev T. — pedagogika ilimleriniń doktorı
Yavidov B. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı

Juwaplı xatker: D.Dogarova

Korrekturani qarap shıqqan: Z.Xodjekeeva,
A.Qosbergenova

Redaktorlar: f.i.k. E.Xojaniyazov, R.Rzaeva.
Kompyuterde baspaǵa tayarlaǵan: N.Allamuratova

***Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz
hám xabar agentligi tárepinen
dizimge alınıp, 2007-jıl 14-fevralda
01-043-sanlı guwalıq berilgen.***

***Ózbekstan Respublikası Joqarı Attestaciya
Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-
dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen
filologiya (qaraqalpaq tili, qaraqalpaq
ádebiyatı), pedagogika hám psixologiya
pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw
ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan
ilimiy jurnallar dizimine kirgizilgen.***

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

УДК: 530.145:371.5

ЎЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА КВАНТ ФИЗИКАСИНИ ЎРГАНИШ

Н.С.Матжанов - катта ўқитувчи

Ажжиңёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: физикани ўқитиш, квант физика, квант механика, классик физика, мактаб, ўрта махсус таълим, олий таълим, ўқитувчи, талаба, компьютер.

Ключевые слова: преподавание физики, квантовая физика, квантовая механика, классическая физика, школа, среднее специальное образование, высшее образование, преподаватель, студент, компьютер.

Key words: teaching Physics, quantum Physics, quantum mechanics, classic Physics, school, secondary special education, higher education, teacher, student, computer.

Ўзбекистонда янги ижтимоий-иқтисодий шароитларда таълим концепцияси жиддий равишда ўзгармоқда. Бизнинг давримизда ўрта мактабда ўқитиш демократик, инсонпарварлик ва инсонийлик қонун-қоидалари асосида тузилмоқда. Таълим тизимидаги кейинги ўн йилликдаги бўлиб ўтган ўзгаришлар физика фани ўқитувчисининг дарсга тайёргарлигига янги муаммоларни қўяди.

Оламнинг мураккаб тузилиши уни бошқариб турадиган ўзининг ҳилма-ҳил қонунларига эга. Бизнинг даражамизда ва бизнинг ўлчам билан ҳар хил моддий ҳодисалар Ньютоннинг классик механикаси асосида ётадиган ва 1687 йили Исаак Ньютон томонидан очилиб, шунингдек, анча тўлиқ шаклланган ҳаракат қонуни билан тасвирланади. Лекин атом ва субатом даражасига ўтиш билан бошқа бир қанча қонунлар – квант физика қонунлари кучга қиради.

Квант назарияси ривожланиш даврларини унинг пайдо бўлган вақтидан бошлаб ҳозирги кунгача хронологик равишда тасвирлаш мумкин:

- Квант назариясининг туғилган куни – бу 1900 йил М.Планк осцилляторнинг (механик системанинг) энергияси – мувозанат ҳолати атрофида тебранувчи зарралари – дискрет равишда ўзгаради деган хулосага келди. Классик физика - хоҳлаган механик системанинг (осциллятор) энергиясини фақат узлуксиз ўзгартириш мумкин, деб тасдиқлайди.

- 1905 йил – А.Эйнштейн ёруғлик квантларининг гипотезасини илгари сурди ва у ёруғликнинг тарқалишининг тўлқин назарияси томонидан тушунарли бўлган фотоэффект феноминини тушунтириб берди. Аслида, у барча унутиб кетган ёруғликнинг корпускуляр назариясини қайтадан жонлантирди.

- 1913 – Н.Бор «Атом ва молекулаларнинг тузилиши тўғрисида» номли ишини босмадан чиқарди. У осциллятор энергиясининг бўлиши мумкин бўлган моҳиятини атомдаги электронларнинг ҳаракатига дискретлаштириш тўғрисидаги ғояни тарқатди. У томонидан атомлардан чиқадиган спектрал чизиқларнинг дискретланиши тушунтирилди. Бундай чизиқларнинг энергияси иккита мумкин бўлган электрон ҳолатининг ўзгачалигига тенг келди.

- 1923 – Луи де Бройль корпускуляр-тўлқинли дуализмнинг универсаллиги ҳақидаги гипотезани олдинга сурди. Тўлқинли жараён моддий зарралар ҳаракати билан боғлиқ. Электрон ўзини ҳам зарра, ҳам тўлқин тарзда намён қилади. 1927 йили, ушбу гипотезани тасдиқловчи, электронларнинг дифракцияси аниқланди.

- 1926 – Эрвин Шредингер тўлқинли функция учун тенгламага эга бўлди ва уни водород атомига қўлади. Борнинг квантлаш қондаси тасдиқланди. Водород атомида электроннинг тўлқинли хусусиятлари тасвирланди. Атом физикасининг барча ҳодисаларини ҳисоб-китоб қилишга йўл қуйувчи усул пайдо бўлди. Квант механикасининг бошланишига йўл очилди.

- 1927 – В.Гейзенберг ноаниқликлар муносабатига эга бўлди, унга кўра зарраларнинг координатларини ўлчашга уриниб кўриш ўнинг импульсининг ноаниқлигига ва тескарига олиб келади. Микролам объектини хоҳлаган бир вақтнинг ўзида олдиндан берилган аниқлик билан ҳам координатаси, ҳам

импульси билан тавсифлаш мумкин эмас. Классик физика тушунчаларини микрозарраларга қўлиниб бўлмайди.

- 1927 – П.Дирак квант механикасини электромагнит майдонга қўлади. Майдоннинг квант назарияси пайдо бўлди. Майдон, квант объекти сингари, хоҳлаган заррачанинг системасидан эркинлик даражасининг чексиз сони мавжудлиги билан фарқланади.

- 1928 – П.Дирак ихтиёрий тезлик билан ҳаракатланувчи электронлар учун Шредингернинг тенгламасини умумлаштирди. Электромагнит ва электрон-позитрон-икки ўзаро таъсир қилувчи майдонларни тавсифлайдиган релятивистик квант механикасига ва квант электродинамикасига йўл очилди [1:217].

- Вакуум тадқиқот объекти бўлди. Кидиришлар йўналиши: ҳар хил зарраларни ва заррачаларнинг ўзаро таъсирининг бир бирига бириктирувига олиб келувчи тенденцияни тавсифлайдиган майдонлар симметриясини кидириш.

- 1973 – кварк гипотезаси олдида сурилди, унга мувофиқ барча белгили кучли ўзаро таъсир қилувчи заррачалар элементар заррачаларнинг бир қанча турларидан – глюон майдонлар билан бириктирилган кварклардан тузилган. Шундай қилиб, квант хромодинамикаси пайдо бўлади. Буюк бириктириш – электрокучсиз ва кучли ўзаро таъсир назарияси, шунингдек «Супербириктириш» назарияси – барча белгили майдонларнинг ягона назарияси масаласи қўйилди.

Физика бўйича ўрта умумий таълим стандартида «Квант физикаси» бўлими бўйича қуйидаги мавзулар тўғрисидаги замонавий тасаввурлар тақдим этилган: ёруғликнинг кимёвий ва биологик таъсири, гелиотехника. Махсус ўрта таълим стандартида бўлса қуйидаги мавзулар тақдим этилган: квант тўғрисидаги Планк гипотезаси, фотоэффект, фотон, корпускуляр-тўлқинли дуализм, атомнинг планетар модели, Борнинг квант постулати, лазерлар.

Квант физикасини билиш нафақат физикларга, шунингдек бошқа касб эгаларига касбий ривожланиши учун муҳим. Квант физикаси атомларнинг, ионларнинг, молекулаларнинг, конденсирланган муҳитнинг, ва электрон ядро тузилишидаги бошқа системаларнинг асосий хусусият ва ўзини тутишини адекват ифодалайди. Шунингдек квант физикаси электронларнинг, фотонларнинг, шунингдек бошқа элементар заррачаларнинг ўзини тутишини ифодалашга қодир. Шундай тарзда, нимага япроқлар яшил; нимага пластмассанинг айрим бир турларини синдириш осон, бошқаларини эса – қийин; нимага металллар электр токини ўтказад; тенг сонли бошқа моддалар билан солиштирганда сувни қиздириш учун кўп миқдорда энергия талаб қилинади; ва нимага кимёвий реакциялар айнан шундай бўлиб ўтишини тушунтириш мумкин бўлади. Квант физикасининг асосларини билиш:

- электр (электрўтказувчанлик мавзуси)
- термодинамика (иссиқликўтказувчанлик мавзуси)
- оптика (ёруғлик мавзуси) бўлимларини ўрганишда аъло даражада тушинишга эришишга олиб келади.

Атрофдаги олам биринчи кўринишда тассавур қилганимиздан ўзгача кўринишга эга бўлиши мумкин. У бизнинг кўзимиз, қўлоғимиз, тегинишимиз ёки сезги ёрдами

билан қабул қилишимиз мумкин бўлган чегарасидан чиқиб кетади. Биз столлар, стуллар, телефонлар ва машиналар ҳақида ушлаб кўришга, эшитишга ва сезиш мумкин бўладиган нарсалар тўғрисида оламни материалистик нуқтаи-назардан қабул қилишга ўрганганмиз. Аммо квант физикаси, материя бўшлиқдан иборат эканлигини, унинг хусусиятлари бўлса бизда бевосита тажриба йўқ бўлган пси-функцияни ифодаладиганлигини бизга ўргатади.

XX асрнинг биринчи чорагида физикада материянинг атом ва субатом даражасида ўзини тутишини тадқиқот қилиб бошлади. Квант физикасининг пайдо бўлиши ва ривожланиши, интуитив тасаввурларга кўпинча қарши келадиган бутун оламни очди.

Интуиция, биз билан ўлчовдош масштабдаги оддий нарсаларнинг ўзини тутиш тажрибасида асос топганлигини ёдда тутиш зарур, квант физикаси бўлса микроскопик ва биз учун кўринмас даражада бўлиб ўтадиган ҳодисаларни ифодалайди, - ҳеч қачон бирорта одам ҳам ўлар билан тўғридан-тўғри учрашмаган.

Квант физикасини тушуниб етишнинг эрта этапларидан бошлаб «квант» интуициясини ва «квант» фикрлашни ривожлантириш жуда ҳам муҳим. Бунга зарурият замонавий мутахассисларда оламнинг тўла қимматга эга бўлган табиий равишдаги илмий тасвири, нафақат шаклланишнинг даркорлиги, асосида модданинг квант хусусияти ётган наноэлектроника ва нанотехнологиянинг тез ривожланиши ҳам ётади.

Ўқувчилар учун квантовий эффектларга қуйидаги таърифни тузиш мумкин: «ички овоз» нинг «бундай бўлиши мумкин эмас!» деб такрорлаб бошланишидан, - «Нимага мумкин эмас экан? Атомнинг ичкараси ҳақиқатда қандай тузилганлигини мен қайдан биланман? Мен ўнинг ичига кириб чиқибманми?» - деб ўзингдан сураш керак.

Физикада ҳамма нарса ҳам очилиб бўлмаган ва бу ерда ижод учун имконият борлигини ўқувчиларга педагогик тарзда кўрсатиб бериш зарур.

Квант физикаси бўйича мавжуд бўлган ўқув-методик адабиётга қарамадан, бутунги кунда мактабда унга тегишли эътибор қаратмайди, сабаби бу фанни мураккаб деб ҳисоблашади. Нафақат ўқувчилар ва ўқитувчилар, шунингдек физиканинг ушбу соҳасини яратувчилари ҳам квант физикаси ажабланиш тўғрисида деб кўрсатади. «Агар инсон квант назариясидан лол қолмаса, у уни тушинмаган ҳолос» деб тасдиқлайди Нильс Бор [2:21].

Бизнинг мақсадимиз квант физикасини ўрганиш ва ўқитиш йўллари таҳлил қилишдан, шунингдек услубий тавсияномаларни ишлаб чиқишдан иборат. Ушбу йўللари ишлаб чиқишда қуйидагиларни инобадга олиш керак:

- микрооламни бизнинг ҳиссиётимиз билан билиш мумкин эмас, бунинг учун классик физикада қўлланиладиганидан фарқли фикрлашнинг янги услуби талаб қилинади;
- классик физикада шаклланган концепцияларга микроолам ҳақидаги тасаввурлар қарама-қарши бўлади;
- мактабда квант физикасини ўқитишни барча ўқитувчилар ҳам аҳамиятли деб ҳисобламайди;
- ҳозиргача квант оламинининг ҳодисаларини талқин қилинишига таълуқли баҳслар олиб борилмоқда;
- микрооламни кўз билан кўриш қийин.

Дарсда техник воситаси сифатида компьютер ишлан-

Адабиётлар

1. Дорфман Я.Г. Всемирная история физики с начала XIX века до середины XX века. -М.: «Наука». 1979. -С. 217.
2. Мигдал А.Б. Квантовая физика и Нильс Бор. -М.: «Знание». 1987. -С. 21.
3. Хван М.П. Неистовая Вселенная от большого взрыва до ускоренного расширения, от кварков до супер струн. -М.: «ЛЕНАНД» 2006. -С.160.

Мақолада таълимнинг ҳар хил босқичларида квант физикасининг мазмуни таҳлил қилинади, квант назариясини ўқитишдаги ўзига хосликлар таъкидланади, физика дарсларида берилган мавзунинг баён қилиш жараёнида компьютер технологияларидан фойдаланиш имкониятлари асосланилади.

В статье анализируется содержание квантовой физики на разных уровнях образования, отмечаются особенности преподавания квантовой теории, аргументируется возможность применения компьютерных технологий в процессе изложения материала данной темы в курсе физики.

The article is devoted to the analysis of the content of quantum Physics at different levels of education, the features of teaching quantum theory, there is argued the possibility of using computer technologies in the process of presenting the material of this topic in the course of Physics.

маларини қўлланиш педагогик муҳим устунлиқни янгича ўринга қуяди. Компьютерни қўлланишнинг техник томони биринчи ўринда бўлиши керак эмас. Ишлаб чиқарилаётган ва қўлланилаётган ўқув дастурларининг сифати, уларнинг дарсга киргизилиши, бошқа ўқитиш воситалари билан бириктириш мумкинчиликлари катта аҳамиятга эга.

Квант физика курслари бўйича компьютерни қўллашнинг имкониятлари қуйидагилар билан боғлиқ:

- ўқув материалларини мультимедия равишда тақдим қилиш;
- ўрганилаётган физик ҳодисаларни реал вақтда моделини таёрлаш;
- компьютер дастурларларини амалга оширилаётган ўқув фаоляти турларининг хилма-хиллиги;
- ўқувчиларнинг бу ҳаракатларга тезда реакцияси, яъний интерфаоллиги;
- ўқувчи ва компьютер ўртасидаги ўзаро доимий алоқанинг мавжудлиги.

Квант физикаси бўйича дарсда компьютерни мазмунли қўллаш хилма-хил бўлиши мумкин:

- видео – ва анимацион кўринишдаги фрагментларни – квант физикаси бўйича физик ҳодиса ва тажрибаларни намойиш қилиш;
- тест-назорат учун материаллар;
- мустақил ва гуруҳ ишлари учун, ечимининг намуналари ва унинг натижаларини компьютер экспериментида текшириш имконияти бўлган масалалар мажмуаси;
- интуитив фикрлашни ривожлантирадиган махсус муҳитда техник қурилма ва жараёнларнинг физик моделларини яратиш;
- дарс жараёнида тарихий маълумотлар берувчи материалларни улаш;
- ўқувчилардан маълумотлар олишга қўшимча изланишлар ва қайта ўзгартиришлар талаб этадиган креатив типдаги стандарт бўлмаган, ижодий топшириқлар тўплами;
- ўргатишда тушунитириш, мустаҳкамлаш, тизимлаштириш жараёнида қўлланиладиган анимацион расмлар, мантиқий схемалар, интерфаол жадваллар ва ҳоказолар.

Дарсда компьютерда ишлаш давомийлигини 10 дақиқа билан чеклаш мақсадга мувофиқ.

Ҳозирги замон буюк физиги, фалсафа илмининг, Оламнинг пайдо бўлиши ва унинг кейинги тақдири ҳақидаги кўпгина илмий-оммабоп китобларининг муаллифи Стивен Хокинг фаннинг ўрни тўғрисида: «Билим ва техникани эътиборга олмаслик мумкин эмас ва кейинги тараққиётни тўхтатиб бўлмайди Фан ва техниканинг оламни ўзгартиришига ҳалақат қилиш мумкин эмаслигини тушунсак, биз жуда бўлмаса бу ўзгаришлар тўғри йўналишда боришига амал қилган бўламиз. Демократик жамиятда, мутахассисларга алоҳида ҳуқуқ (имтиёз) бермасдан, балки халқ асосий илмий тушунчалар тўғрисида айрим тасаввурга эга бўлиши, бу маълумотни ечим қабул қилишда фойдаланиши кераклигини билдиради.... Бунинг учун пойдевор мактабда қуйилиши кераклиги аниқ» деб ёзади [3:160].

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкин, хоҳлаган ўқув предмети сингари замонавий физикани ўргатиш, агар ўқитувчи ўз меҳнатини тўғри ташкиллаштира олса, ўқувчиларнинг ўзига хос индивидуал хусусиятларини саводли, малакали таҳлил қила олса шахснинг шаклланиши учун восита бўлиши мумкин.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

**ELEKTR MAYDONIGA KIRITILGAN KVANT GARMONIK OSSILLATORI
ASOSIY HOLATI ENERGIYASINI HISOBLASHNING TAQIRIBIY METODLARI**

B.Yavidov – fizika-matematika fanlari doktori
N.Ashirova, M.Sultanova, D.Rustamov – studentlar
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: kvant garmonik ossilyator, elektr maydoni, Shryodinger tenglamasi, gʻalayonlanish nazariyasi, variatsion yondashuv.

Ключевые слова: квантовый гармонический осциллятор, электрическое поле, уравнение Шредингера, теория возмущения, вариационное приближение.

Key words: quantum harmonic oscillator, electric field, Schrödinger equation, perturbation theory, variation approach.

I. Kirish

Fan va texnikada tebranma harakatning tutgan oʻrni benihoyat katta. Tebranma harakat qonuniyatlarini negizida ishlaydigan asbob-uskunalar insoniyat taraqqiyotida hamon muhim ahamiyat kasb etadi. Fizika fanini oʻqitishda ham tebranma harakat va unga doir qonuniyatlarni mexanika, molekular fizikasi va termodinamika, elektr va magnetizm, optika hamda atom va yadro fizikasi boʻlimlarida ham uchratish mumkin. Tebranma harakatning eng sodda koʻrinishi bu garmonik tebranuvchi fizikaviy tizimdir. Garmonik tebranuvchi tizim (ossilyator) fizikada atroflicha oʻrganiladi. Fizika va astronomiya oʻqitish metodikasi yoʻnalishi boʻyicha taʼlim oluvchi studentlarga Nazariy fizika kursining “Kvant mexanikasi” kursida garmonik ossilyator kvant tamoyillari negizida oʻqitilishi koʻzda tutilgan. Davlat taʼlim standartlariga muvofiq “Kvant mexanikasi” kursida garmonik ossilyator uchun Shryodinger tenglamasi tuzilib, u yechilishi va topilgan yechim yaʼni toʻlqin funksiyaning ehtimollik-statistik talqin qilinishi, diskret energiya spektri olinishi lozim. Mazkur jarayon mavjud oʻquv adabiyotlarida keng va toʻlalgicha yoritilgan. Ammo, shuni ham esdan chiqarmaslik lozimki, garmonik ossilyator - ideal tizimdir. Koʻpchilik hollarda garmonik ossilyator tashqi (elektr, magnit) maydonda boʻladi. Bunga misol qilib, elektr maydoniga kiritilgan kristallni keltirish mumkin. Bunda, kristall panjara tugunlarida joylashgan va tebranma harakat qiluvchi atom yoki ionlar tashqi elektr maydoni taʼsirida boʻladi. Elektr maydoniga kiritilgan garmonik ossilyator masalasi hamon analitik tarzda toʻliq yechilmagan. Shu sabab, masala yechilishining taqribiy usul (metod) larini rivojlantirish, usullarni dars oʻtishda qoʻllash orqali fan oʻqitilishi metodikasini takomillashtirish har doim ham dolzarb masala hisoblanadi. Ushbu maqolada elektr maydoniga kiritilgan garmonik ossilyator asosiy holati energiyasini hisoblashning taqribiy metodlari keltiriladi. Xususan, koʻp qoʻllaniladigan differensial tenglamani toʻgʻridan-toʻgʻri integrallash, gʻalayonlanish nazariyasi va variatsion usullar yordamida elektr maydoniga kiritilgan garmonik ossilyator asosiy holati energiyasi hisoblanadi.

II. Asosiy qism

Bir oʻlchamli garmonik ossilyator uchun Shryodinger tenglamasi:

$$-\frac{\hbar^2}{2M} \frac{\partial^2 \psi(x)}{\partial x^2} + \frac{M\omega^2 x^2}{2} \psi(x) = E\psi(x) \quad (1)$$

koʻrinishda yoziladi [1:120]. Bu yerda M – ossilyator massasi, ω – ossilyator tebranish doiraviy chastotasi, $\psi(x)$ – ossilyator toʻlqin funksiyasi, E – ossilyator energiyasi. (1) tenglamaning xususiy funksiyasi va xususiy qiymatlari quyidagi koʻrinishga ega:

$$\psi_n(x) = C_n e^{-\xi^2/2} H_n(\xi), \quad H_n(\xi) = (-1)^n e^{\xi^2} \frac{d^n e^{-\xi^2}}{d\xi^n},$$

$$\xi = x \sqrt{\frac{m\omega}{\hbar}}, \quad n = 0, 1, 2, 3, \dots \quad (2)$$

$$E_n = \hbar\omega \left(n + \frac{1}{2} \right), \quad n = 0, 1, 2, 3, \dots \quad (3)$$

Biz bu yechimlardan keyinchalik elektr maydoniga kiritilgan garmonik ossilyator energiyasini solishtirish va tekshirish orqali topish uchun foydalanamiz. Shryodinger tenglamasini Garmonik ossilyator e elektr zaryadiga ega boʻlsa va elektr kuchlanganligi E boʻlgan tashqi elektr maydoniga kiritilsa u qoʻshimcha $W(x) = -eEx$ potensial energiyaga ega boʻladi. Natijada Shryodinger tenglama quyidagi koʻrinishga keladi:

$$-\frac{\hbar^2}{2M} \frac{\partial^2 \psi(x)}{\partial x^2} + \left(\frac{M\omega^2 x^2}{2} - eEx \right) \psi(x) = \tilde{E}\psi(x). \quad (4)$$

(4) da $\tilde{E}$ – tashqi elektr maydonida boʻlgan garmonik ossilyator energiyasi. (4) kabi tenglamani yechishni kvant mexanikasi boʻyicha masalalar toʻplamida uchratish mumkin [2:76]. Quyida biz (4) tenglama xususiy qiymati yaʼni elektr maydoniga kiritilgan kvant garmonik ossilyatori energiyasini hisoblashning usullarini bayon etamiz.

1-Metod (Shryodinger tenglamasini toʻgʻridan-toʻgʻri integrallash): (4) tenglamani quyidagicha yozib olamiz:

$$-\frac{\hbar^2}{2M} \frac{\partial^2 \psi(x)}{\partial x^2} + \frac{M\omega^2}{2} \left(x^2 - \frac{2eE}{M\omega^2} x \right) \psi(x) = \tilde{E}\psi(x). \quad (5)$$

Tenglamada qavs ichi hadlaridan toʻliq kvadratni ajratamiz:

$$-\frac{\hbar^2}{2M} \frac{\partial^2 \psi(x)}{\partial x^2} + \frac{M\omega^2}{2} \left(x^2 - 2 \frac{eE}{M\omega^2} x + \left(\frac{eE}{M\omega^2} \right)^2 - \left(\frac{eE}{M\omega^2} \right)^2 \right) \psi(x) = \tilde{E}\psi(x), \quad (6)$$

$$-\frac{\hbar^2}{2M} \frac{\partial^2 \psi(x)}{\partial x^2} + \frac{M\omega^2}{2} \left(\left(x - \frac{eE}{M\omega^2} \right)^2 - \left(\frac{eE}{M\omega^2} \right)^2 \right) \psi(x) = \tilde{E}\psi(x), \quad (7)$$

$$-\frac{\hbar^2}{2M} \frac{\partial^2 \psi(x)}{\partial x^2} + \frac{M\omega^2}{2} \left(x - \frac{eE}{M\omega^2} \right)^2 \psi(x) - \frac{e^2 E^2}{2M\omega^2} \psi(x) = \tilde{E}\psi(x). \quad (8)$$

(8) da uchinchi hadni tenglamaning oʻng tomoniga oʻtkazib

$$-\frac{\hbar^2}{2M} \frac{\partial^2 \psi(x)}{\partial x^2} + \frac{M\omega^2}{2} \left(x - \frac{eE}{M\omega^2} \right)^2 \psi(x) = \left(\tilde{E} + \frac{e^2 E^2}{2M\omega^2} \right) \psi(x) \quad (9)$$

va $\tilde{E}_1 = \tilde{E} + \left(e^2 E^2 / 2M\omega^2 \right)$ belgilash kiritib, quyidagi tenglamani qoʻlga kiritamiz:

$$-\frac{\hbar^2}{2M} \frac{\partial^2 \psi(x)}{\partial x^2} + \frac{M\omega^2}{2} \left(x - \frac{e\mathbf{E}}{M\omega^2} \right)^2 \psi(x) = \tilde{E}_n \psi(x). \quad (10)$$

(10) tenglamani

$$x_1 = x - (e\mathbf{E} / M\omega^2) \text{ va } \zeta = x_1 \sqrt{\hbar / M\omega}$$

belgilashlar kiritib (1) tenglama ko‘rinishiga keltirishimiz va undagi energiya $E_{1,n} = \hbar\omega(n + 1/2)$ orqali ifodalanishi topamiz. Biz qidirayotgan energiya ya’ni elektr maydoniga kiritilgan garmonik ossillator energiyasi esa

$$\tilde{E}_n = \hbar\omega \left(n + \frac{1}{2} \right) - \frac{e^2 \mathbf{E}^2}{2M\omega^2} \quad (11)$$

ga teng bo‘lishini topamiz. (11) dan ko‘rinib turganidek, topilgan energiya erkin garmonik ossillator energiyasi va elektr maydonining kuchlanganligi kvadratiga proporsional had qo‘shiluvchilaridan iborat.

2-Metod (G‘alayonlanish nazariyasi): G‘alayonlanish nazariyasiga binoan agar kvant mexanik tizim tashqi ta’sirlardan holi holda E_0 energiya bilan tavsiflansa va u tashqi maydonga kiritilgandan keyin biror, ma’lum shartlarni qanoatlantiruvchi, W potentsial energiya ega bo‘lsa, bu tizimning to‘liq energiyasi [1:234].

$$E = E^{(0)} + E^{(1)} + E^{(2)} + \dots \quad (12)$$

ifoda orqali topiladi. Bu yerda, $E_n^{(0)} = \hbar\omega(n + 1/2)$

g‘alayonlanmagan holat (garmonik ossillator elektr maydoniga kiritilmagan holat) energiyasi,

$$E^{(1)} = W_{00} = \langle 0 | \hat{W} | 0 \rangle \text{ va } E^{(2)} = \sum_{n \neq m} \frac{|\langle n | \hat{W} | m \rangle|^2}{E_n^{(0)} - E_m^{(0)}}. \quad (13)$$

$$W_{nn} = \langle n | \hat{W} | m \rangle = \langle n | -e\mathbf{E}\hat{x} | m \rangle = -e\mathbf{E} \langle n | \hat{x} | m \rangle = -e\mathbf{E} \cdot x_{n,m}, \quad (17)$$

$$\begin{aligned} x_{n,m} &= \langle n | \hat{x} | m \rangle = \sqrt{\frac{\hbar}{2M\omega}} \langle n | (\hat{a} + \hat{a}^\dagger) | m \rangle = \sqrt{\frac{\hbar}{2M\omega}} (\langle n | \hat{a} | m \rangle + \langle n | \hat{a}^\dagger | m \rangle) = \\ &= \sqrt{\frac{\hbar}{2M\omega}} (\sqrt{m} \langle n | m-1 \rangle + \sqrt{m+1} \langle n | m+1 \rangle) = \sqrt{\frac{\hbar}{2M\omega}} (\sqrt{m} \delta_{n,m-1} + \sqrt{m+1} \delta_{n,m+1}) \end{aligned}$$

$n = 0$ uchun $x_{0,0} = \langle 0 | \hat{x} | 0 \rangle = 0$! Demak, $E^{(1)} = W_{00} = \langle 0 | \hat{W} | 0 \rangle = 0$. Endi $E^{(2)}$ ni hisoblaymiz:

$$\begin{aligned} E^{(2)} &= \sum_{n \neq m} \frac{|\langle n | \hat{W} | m \rangle|^2}{E_n^{(0)} - E_m^{(0)}} = e^2 \mathbf{E}^2 \sum_{n \neq m} \frac{|x_{n,m}|^2}{E_n^{(0)} - E_m^{(0)}} = \frac{e^2 \mathbf{E}^2}{2M\omega^2} \sum_{n \neq m} \frac{|\sqrt{m} \delta_{n,m-1} + \sqrt{m+1} \delta_{n,m+1}|^2}{n-m} = \\ &= \frac{e^2 \mathbf{E}^2}{2M\omega^2} \sum_{n \neq m} \frac{m \delta_{n,m-1} + 2\sqrt{m} \sqrt{m+1} \delta_{n,m-1} \delta_{n,m+1} + (m+1) \delta_{n,m+1}}{n-m} = \frac{e^2 \mathbf{E}^2}{2M\omega^2} \sum_{n \neq m} \frac{m \delta_{n,m-1} + (m+1) \delta_{n,m+1}}{n-m} = \end{aligned}$$

Yuqoridan ko‘rinib turganidek, $E^{(1)}$ va $E^{(2)}$ larni hisoblash uchun $W_{n,m} = \langle n | \hat{W} | m \rangle$ kabi matrisa ele-

mentlarini bilishimiz lozim ekan. Bu yerda $\hat{W} = -e\mathbf{E}\hat{x}$, $\hat{x} = \sqrt{\hbar / 2M\omega} (a + a^\dagger)$ bo‘lib, tebranish kvanti fo-

nonini yaratish va yo‘qotish operatorlari

$$\hat{a} = \sqrt{\frac{M\omega}{2\hbar}} \hat{x} + i \frac{1}{\sqrt{2M\hbar\omega}} \hat{p}, \quad \hat{a}^\dagger = \sqrt{\frac{M\omega}{2\hbar}} \hat{x} - i \frac{1}{\sqrt{2M\hbar\omega}} \hat{p} \quad (14)$$

munosabatlar yordamida koordinata $\hat{x}$ va impuls operatorlari $\hat{p}$ orqali ifodalanadi. Fononni yaratish $a^\dagger$ va yo‘qotish a operatorlarining holat vektori $|n\rangle$ ga ta’siri, ular orasidagi kommutatsion munosabat va holat vektorlarining o‘zaro ortogonallik sharti quyidagi formulalar orqali aniqlanadi:

$$\begin{aligned} \hat{a} | n \rangle &= \sqrt{n} | n-1 \rangle, \quad \hat{a}^\dagger | n \rangle = \sqrt{n+1} | n+1 \rangle, \\ [\hat{a}, \hat{a}^\dagger]_- &= \hat{a}\hat{a}^\dagger - \hat{a}^\dagger\hat{a} = 1, \quad \langle n | m \rangle = \delta_{n,m} \end{aligned} \quad (15)$$

$$\text{Bu yerda} \quad \delta_{n,m} = \begin{cases} 1 & \text{agar } n = m \\ 0 & \text{agar } n \neq m \end{cases}. \quad (16)$$

Yuqoridagi formulalardan foydalanib g‘alayonlanish operatori matritsa elementlarini hisoblaymiz:

$$= \frac{e^2 E^2}{2M\omega^2} \sum_{n \neq m} \frac{m\delta_{n,m-1} + (m+1)\delta_{n,m+1}}{n-m} = \frac{e^2 E^2}{2M\omega^2} \left(\sum_{n \neq m} \frac{m\delta_{n,m-1}}{n-m} + \sum_{n \neq m} \frac{(m+1)\delta_{n,m+1}}{n-m} \right) =$$

$$= \frac{e^2 E^2}{2M\omega^2} \left(\frac{n+1}{n-n-1} + \frac{n}{n-n+1} \right) = -\frac{e^2 E^2}{2M\omega^2}.$$

Demak, $E^{(2)} = -\frac{e^2 E^2}{2M\omega^2}.$ (18)

U holda

$$E \approx E^{(0)} + E^{(1)} + E^{(2)} = \hbar\omega \left(n + \frac{1}{2} \right) - \frac{e^2 E^2}{2M\omega^2}. \quad (19)$$

III. Xulosa

Yuqorida ko'rib chiqilganidek har metodning o'ziga yarasha afzal taraflari hamda o'ziga yarasha kamchiliklari mavjud. Har bir metodni qo'llash uchun ma'lum darajada bilim va amaliy ko'nikmalar o'quvchida mavjud bo'lishi darkor. 1-metodni qo'llash uchun differensiallar va integral hisob kursi puxta o'zlashtirilgan va amaliy masalalar yechish ko'nikmasi talab qilinadi. Odatda, bunday bilimlar o'quvchilarga kvant mexanikasi kursi

boshlanishidan oldin berilgan bo'ladi. Shu sabab, bu metodni qo'llash o'quvchilarga oldin olingan bilimlarning amalda yana bir bor qo'llanishini ko'rsatadi. 1-metod nisbatan oson, ammo u bergan natijada faqat elektr maydoni kuchlanganligi kvadrati mavjud had bilan cheklangan. 2-metod ancha murakkab bo'lib, uni qo'llash uchun o'quvchi kvant mexanikasi kursining kvant mexanikasining Geyzenberg yoki matritsa ko'rinishi, ikkalamchi kvantlash, Dirak operatorlari va holatlar vektorining Gilbert fazosi kabi mavzularni puxta o'zlashtirgan bo'lishi lozim. G'alayonlanish nazariyasini qo'llash 1-metodga nisbatan qiyin bo'lgani bilan, uning afzal tarafi shuki, u 1-metoddan farqli o'laroq, energiyaga tuzatmalarning katta tartibdagi hadlarini ham hisoblash imkonini beradi. Har ikkala metod ham Nazariy fizika kursining kvant mexanikasi bo'limini o'qitishda ishlatilishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Musaxanov M.M., Rahmatov A.S. Nazariy fizika kursi, III jild. Kvant mexanikasi. -T.: "Tafakkur bo'stoni", 2011, 325-b.
2. Гречко Л.Г., Сугаков В.И., Томасевич О.Ф., Федерченко А.М.. Сборник задач по теоретической физике. -М.: «Высшая школа», 1984, -С. 319.

REZYUME

Maqolada elektr maydoniga kiritilgan garmonik ossilyator qaralgan. Garmonik ossilyator asosiy holati energiyasini hisoblashning taqribiy usullari bayon etilgan. Xususan, energiya ikki usulda hisoblab ko'rsatilgan. Usullarni qo'llashga doir tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрен гармонический осциллятор, помещённый в электрическое поле. Изложены приближённые методы расчёта энергии основного состояния гармонического осциллятора. В частности, показаны два метода вычисления энергии. Даны рекомендации относительно применения методик.

SUMMARY

In the article a harmonic oscillator, placed in the electric field, is considered. Approximate methods of calculation of ground state's energy of the harmonic oscillator are given. In particular, two methods of energy calculation are presented. The author gives recommendations on applying the methods.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАҢДА БИЛИМЛЕНДИРИҮ ТАРАҮЫН КОМПЬЮТЕРЛЕСТИРИҮ ХӘМ ЖӘМИЙЕТТИ ИНФОРМАТИЗАЦИЯЛАҮДЫҢ БАСҚЫШЛАРЫ

Х.Атаджанов – хабар технологиялары орайы бөлими баслығы

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ахборотлаштириш, компьютер, кибернетика, КУВТ, ЭХМ.

Ключевые слова: информатизация, ЭВМ, компьютер, кибернетика, КУВТ.

Key words: informatization, ECM, computer, cybernetics, KUVT.

Елимизде компьютер технологиялары хэм интернет тармағын раўажландырыў ислерине үлкен дыққат берилип киятыр. Оқыў орынларында компьютерлер саны жылдан-жылға көбеймекте. Улыўма, ҳәр бир жәмийет интеллектуаль тәрәптен раўажланыў ушын жәмийетти зәрур хабарландырыў усыллары менен тәмийинлениўи керек. Солардың ишинде, сонғы әсирмиз ишиндеги компьютер менен тәмийинелеў зәрурлиги келип шықты [1:5, 2:10].

1968-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясының Кибернетика институтының директоры, академик В.Кабуловтың басламасы менен Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтына есаплаў машиналарынан пайдаланыўды үйрениў ушын физика-математика факультетин табыслы тамамлаған 10 математик хэм 10 физик жигит-қызлар Ташкент қаласына Кибернетика институтына стажировкаға қабыл етилди. Олардың ишинде: У.Хожаметова, Х.Төрениязова, Б.Султамуратов, Б.Жанназаров, С.Жолдасова, Ж.Қалбаев, Е.Нурымбетов, А.Тәжимов, К.Нурғалиев, Б.Қудайбергенов хэм тағы басқа питкеріушілер болды.

1971-жылы Нөкис қаласында биринши рет орайластырылған есаплаў орайы (ВЦ) ашылып, оған физика-математика илимлериниң кандидаты Жамырат Кутлымуратов директор болып тайынланады. Бул орайға Ташкент Политехника институтынан жәрдем ретинде «Минск-14» есаплаў машинасы алып келинеди. Бирақ, бул машинаның ислеў принципи лампалы болғанлықтан, айырым бөлекшелери алып келинген ўақтында истен шығыўына байланыслы пайдаланыў мүмкиншилиги болмайды. Сол себепли, кибернетика институтының директоры, академик В.Кабуловтың жәрдеми менен хэм есаплаў орайы директоры Т.Камаловтың басламасы менен тазадан «Минск-32» есаплаў машинасы алып келинеди. «Минск-32» ЭЕМ техникасын үйрениў, тәжірийбе алмасыў ушын есаплаў орайының қәнийгелери Минск қаласына хызмет сапарына жиберилип билимлерин жетилистирип турған.

1978-жылы есаплаў орайы директоры лаўазымына физика-математика илимлериниң кандидаты Ш.Қаниязов тайынланады. Ш.Қаниязовтың басламасы менен Ереван қаласынан «Наири-3.1» есаплаў машинасын сол ўақытта «Математикалық тәмийинлеў»

бөлиминің баслығы, техника илимлеринің кандидаты И.Сулайманов алып келип иске қосады.

Есаплау орайларын илимий кадрлар менен толықтыру мақсетінде 1971-жыллардан бастап Өзбекстан Илимлер Академиясының Кибернетика институтына Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтынан стажировкадан өткен хэм институтты жақсы бақалар менен тамамлаған, илимге деген қабилети күшли питкеріушілер аспирантураға қабыл етиледі. Булардан Н.Пиримбетов, Т.Садыков, К.Изетаев, А.Утаров, Д.Мендалиев, М.Ещанов хэм т.б.

Усы жыллары Киев қаласына Киев мәмлекетлик университетине хэм Киевтеги Илимлер Академиясының Кибернетика институтына жигит-қызлар стажировкаға хэм аспирантураға жибериледи. Булар: А.Отаров, С.Пирназаров, Ф.Жапақова, А.Ембергенов, О.Төребаев, Н.Утеулиев, Н.Айымбетов хэм т.б.

Есаплау орайында 12 инженер-техник, математик-программистлер жұмыс ислеген. Орайда илим кандидатлары: А.Утегенов, А.Брюханов, программист Ю.Урымбаевлар мийнет етеди. 1978-жылы Орай ушын жаңа техникалар «Консул», «УПДК-32» алып келинди. Есаплау Орайы хызметкерлері К.Нурғалиев, Ю.Урымбаев А.Брюхановлар шәртнама тийкарында илимий изертлеу ислерин алып барады хэм студентлерге ЭЕМ лары жәрдеми менен мәселелерди шешіуде, машиналардың математикалық тәмийинленіу бөлимин иске түсириуде жәрдем береді.

ЭВМ хэм экономика-математикалық моделлестіріу хэм математикалық усулларды халық хожалығы хэм оның тарауларында кеңнен қолланыу мәселелеринде профессор А.Отаров, доцентлер Б.Орымбетов, Н.Пиримбетовлар, С.Пирназаров, Д.Мендалиев, Т.Садыков, У.Хожаметова, О.Төребаев хэм т.б. жемишли мийнетлер етті.

Сол жыллар ишинде Нөкис пединститутында компьютер саны 65 данаға жетеді. «Математика хэм информатика» факультетинің оқытушылары «Киши-типография», «Ксерокс» HP-1215, PC-2 үскенелерин иске қосыуды шөлкемлестіріп, сол тийкарда жұмыс бағдарламасын, методикалық қолланбаларды шығара бастады.

Өзбекстан Республикасы «Олий Мәжлис»тің XIV сессиясында «Жаңа сабақлықларды, заманғөй педагогикалық хэм информатикалық технологияларды өз уақтында ислеп шығу хэм тұрмысқа ендириуді тәмийинлеуді айрықша қадағалау зәрүрлиги хаққында» айтылған Президентинің сөзлерин басшылыққа алып, педагогикалық технологияны иске асыруу ушын педагогикалық институтта оқыу-методикалық Кеңес қурамы дүзилді.

XXI әсир басында Қарақалпақстанда Жоқары билимлендириу: Нөкис пединституты Өзбекстан Республикасы МинистлерКабинетинің 2001-жыл 23 январдағы 51-санлы қарары хэм Өзбекстан Республикасы ХБУ 2001-жыл 25-январдағы 7-санлы буйрығы

Әдебиятлар

1. Пасхин Е.П. Информатизация образования и переход к устойчивому развитию. –Москва: АКД. 1997.
2. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М.: «ВЛАДОС», 1994, -С. 336.

Жамиятни ахборотлаштириш, уларни тегишли ахборот билан таъминлаш учун ускуна ва қурилмалар билан таъминлаш хамма даврда долзарб вазифа бўлиб келган. Жамиятни ахборотлаштириш аввалам бор таълим тизимини, илм-фан соҳасиги қатта эътибор берилганда қўзланган натижаларга эришилади. Мақолада биринчи электрон таълим жараёнининг бошланиши ўрганилган.

Вопросы информатизации общества, обеспечение необходимым оборудованием и информацией были и остаются актуальными во все времена. Прежде всего информатизацию необходимо начать в системе образования и сфере науки, только в этом случае можно достичь хороших результатов. В статье рассматривается как начиналось впервые электронное обучения.

The issues of informatization of the society, providing it with all necessary equipment and information were and remain to be one of the actual problems at different times. First of all, it's necessary to begin informatization in the education system and in the field of science, only in this case we'll achieve good results. The article contains the information about the beginning of the first electronic teaching.

менен белгилі алым, биология илимлеринің докторы А.Т.Матчанов Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының ректоры болып тайынланды. Пединститутқа заманғөй компьютерлер алыу, хәр бир оқыу биналарында «электрон кітапхана», компьютер класс аудиториясы болыуына белсенділік пенен басшылық етті. Ол оқыу процесин компьютерлестіріуге, руўхый-ағартыушылық жұмысларын жетилистіріу хэм илимий-изертлеулерди елимиздин раўажланыуының хәзирги басқышының актуал машқалалары бойынша мәмлекетлик грант есабынан раўажландыруға белсене киришти.

Нөкис МПИ ректорының 238-санлы буйрығы менен «2001-2005-жылларда компьютер хэм ахборот технологияларын раўажландыруу» хэм «Интернет» халық аралық байланыстың тәмийинлеу дәстүрин ислеп шығу шөлкемлестіріудің илажлары хаққында» қарарын орындау мақсетинде зийрек студентлерге, кафедра басшылары компьютер хэм интернет тийкарларын терең үйреніу бойынша сабақлар шөлкемлестіріуді басланды.

Қарақалпақстанның Жоқары билимлендириу хэм илимин қәлиплестіріуде кітапхананың орны хэм роли айрықша болып есапланады. Хәзирги заман информациялық хэм коммуникациялық технологиялар тийкарында НМПИ кітапханасының «тутыныушыларын» информациялар менен тәмийинлеу зәрүр болып атыр. НМПИ кітапханасы каталогларын ретроконверсия ислеу басланды. Кітапхана инфраструктурасына жаңа информациялық технологияларды ендириу әмелге асырылмақта.

Институт кітапханасын автоматластыруға қәдем қойылды. Компьютер хэм информациялық технологияларды пединститутқа топлауда нәтижелі жұмыстар исленди. АҚШтың «EBSCO Publishing» компаниясының электронлық мағлұматлар базасы кітапханаға алынды. Бұнда «Academic search Elita»да 3000 томлық журналлар, текстлер ибарат. 2002-жылдан бастап НМПИда «Электрон кітапхана» дүзиу, «Медиатека фондын» қәлиплестіріуге қәдем қойды.

2003-жылы 27-июннан бастап Нөкис педагогикалық институтында ПРООН финансы есабынан «Интернет»тен пулсыз пайдаланыу басланды.

Тест орайы ушын рус тили хэм әдебияты факультетинің оқыу корпусынан бөлме ажыратылды. Тест орайын компьютерлер менен тәмийинлеу ушын жоқары математика хэм информатика кафедрасынан еки «Искра-1030 м» маркалы компьютер ажыратылды.

1991-жылы 2 КУВТ «Ташкент», I КУВТ «Осиё» дисплей класслары қурылды, 1992-жылы «Электроника МКШ-2» 25 орынлық микрокалькулятор класы, 12 дана «Искра-1030» электрон есаплау машинасы, «IBM» машинасы қурылды. Улыма, есаплау орайында 70 оқыу орны пайда болып, институттың хэмме факультетине хызмет көрсетиле басланды.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

МИЛЛЕТЛЕРАРАЛЫҚ ТАТЫҰЛЫҚТЫ ТӘМИЙИНЛЕҮ ХӘРЕКЕТЛЕР СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ БАСЛЫ БАҒДАРЫ СЫПАТЫНДА

А.Қ.Аметов - ассистент оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: кадрият, умум инсонийлик, миллий ғоя, миллийлик, маънавият, маданият, конун, сиёсат, одоб-ахлоқ, дўстлик, жамият, ватан.

Ключевые слова: ценность, общечеловечность, национальная идея, национальность, духовность, культура, закон, политика, этика, дружба, общество, Родина.

Key words: value, mankind, national idea, nationality, spirituality, culture, law, politics, ethics, friendship, society, Motherland.

Хәзирги глобалласыу шараытында мәмлекетлер хәм миллетлер арасында көплек жәнжеллер, келиспеушиликлер келип шыкпақта. Бундай жәнжеллердин алдын алыу бойынша журтымызда көплеген ис-илажлар әмелге асырылып атыр. Соның ушын да президентимиз Шавкат Мирзиёев басламасы менен 2017-2021-жылларда Өзбекстан Республикасы раўажланыуының бес бағдардан ибарат болған Хәрекетлер стратегиясы ислеп шығылды. Стратегияның бесинши бағдары сыпатында «Қәуипсизлик, миллетлараалық татыўлық хәм диний кеңпейилликти тәмийинлеу хәм де терең ойланған, өз ара пайдалы хәм әмелий сыртқы сиясат тараўындағы баслы бағдарлар» деп белгиленди. Бул бүгинги күнде журтымызда жасап атырған пуқараларымыздың қәуипсизлигин, миллетлараалық татыўлықты хәм де диний кеңпейилликке берилип атырған үлкен итибардан дерек береді.

Миллетлараалық татыўлық идеясы улыўма инсаний қәдрият болып, хәр қыйлы миллетлер биргеликте жасайтуғын жерлердин хәм мәмлекетлердин миллий раўажланыўын белгилейди, сол аймақтың тынышлығы хәм тураклылығының кепили болып хызмет етеди. Бул идея – хәр бир миллет ўәкилинің таланты хәм шеберлигинің толық жүзеге шығыуы ушын шараыт жаратады хәм оны Ұатан келешегі, ел тынышлығы, халық абаданлығы сыяқлы жақсы нийетлерге шарлап турады [1:49].

Өзбекстан аймағында әйемги дәуірлерден түрли цивилизация ўәкиллери, мәдений қатламлар, хәр қыйлы исеним хәм дүньяқараска ийе инсанлар қоңшышылықта жасап келген. Бул жерде жасаған халықлар басқа жерлерден келип, орналасып қалған емес. Бул аймақ ата-бабаларымыз жасап өткен әзелий хәм муқаддес мақан болып есапланады. Бул жер-шығыс пенен батыстың, арқа менен қубланың, әйемги өтмиш пенен уллы келешектин тутасқан жери, Орайлық Азияның жүрегі, инсаният ақыл ойының, илим хәм мәдениетінің ең әйемги ошақларынан бири болып табылады. Әйемги грек философы Гераклит бул елди «философиялық ақыл-ой бесиги» деп атағаны бийкарға емес.

Дүньядағы барлық мәмлекетлер халқының миллий қурамына көре 2 топарға бөлинеди: 1-моноэтник (халқы тийкарынан бир миллет ўәкилдеринен ибарат) хәм 2-политетник (көп миллетли) мәмлекетлер.

Хәммемизге белгили, Өзбекстан халқы миллий қурамына көре, халқы көп миллетли мәмлекетлер топарына киреди. Мағлыұматларға қарағанда, буннан жүз мың жыл алдын мәмлекетимиз аймағында 70 ке жақын миллет ўәкиллери жасаған. 1926-жылда елимизде 90 миллет хәм елат ўәкиллери жасаған болса, 1956-жылда олардың саны 113 ке толса, 1979-жылда 123 ке, 1989-жылда болса 130 ға теккен болса, хәзирги күнде 136 миллет хәм елат ўәкиллери жасап келмекте. Республика халқының 80% ин өзбеклер қурайды. Хәр бир миллеттин улыўмалық мәплери менен өз қәдриятлары да бар. Өзбекстанға усаған көп миллетли мәмлекетлерде хәр түрли миллетлердин мәплерин уйғынластыруу, олар ортасында татыўлықты тәмийинлеу раўажланыўдың шешиўши факторы есапланады. Соның ушын да бул мәселеге ғәрезсизликтиң дәслепки күнлеринен баслап айрықша итибар берип келинбекте.

Биринши президентимиз Ислам Каримов Өзбекстанның бул тараўдағы өзине тән сиясатын баян етип, төмендегиче атап өткен: «Республика халқы ортасында көпшиликти қурайтуғын өзбек миллетинің муқаддес ўазыйпасы ана тилин, өз миллий мәдениетин хәм тарийхын қайта тиклеуден ибарат емес, бәлким, биргеликте өмир кеширіўши аз санлы халықлардың тәғдири ушын, олардың өзине тән мәдений-ағартыўшылық қәсийетлерин сақлап қалыу ушын, камал таўып хәм өзлгин аңлап жетиўи ушын оларға тең шараыт хәм имканиятлар жаратып беріўи барысында жуўапкер болыўдан да ибарат. Бундай қатнасық миллет-

лерара мүнәсибетлерде хәр түрли машқалалардың жүзеге шығыўына жол қоймайды, жәмийеттин раўажланыўы ушын имкан жаратады» [4].

Өзбекстан Республикасы Конституциясының 8-статьясында «Өзбекстан халқын миллетине қарамастан Өзбекстан Республикасы пуқаралары қурайды» [1:5], - деп белгилеп қойылған. «Өзбекстан халқы» түсиниги мәмлекетимизде жасап, бир мақсет жолында мийнет етип атырған түрли миллеттеги адамлар ортасындағы өз ара хұрмет, дослық хәм бирге ислесиў ушын руўхый тийкар болып хызмет етеди.

Конституциямыздың 18-статьясы «Өзбекстан Республикасында барлық пуқаралар бирдей хуқық хәм еркинликлерге ийе болып, жынысы, расасы, миллети, тили, дини, социаллық келип шығыўы, исеними, жеке социаллық дәрежесине қарамастан, ыназ алдында тен» [1:6], - деген қағыйда беккемленген. Бул статьяның ақырында айтылғанындай, хәмме нәрсе тек ыназ менен белгилеп қойылады хәм де социаллық әдалат принциплерине сай болыўы шәрт.

Конституциямыздың 4-статьясына көре: «Өзбекстан Республикасында жасайтуғын барлық миллетлердин тиллери, үрп-әдет хәм дәстүрлери хұрмет етилиўин тәмийинлейди, олардың раўажланыўы ушын қолайлық жаратады» [1:4]. Бул тараўда турмысымызда көплеген ис илажлар әмелге асырылмақта.

Елимиздин тынышлығы хәм тураклылығын сақлау хәм және де беккемлеудің тийкаргы факторы болған миллетлерара татыўлықты тәмийинлеу, мәмлекетимизде жасап атырған көп миллетке тийисли халықтың руўхый-мәдений мүтәжликлерин қанаатландыруға бағдарланған миллий – мәдений орайлар хызметин қоллап-қуўатлау хәм де миллетлараалық қатнасықларды жетилистириў ушын биринши Президентимиздин басламасы менен 1992-жыл 13-январьда Республика интернациональ мәдениет орайы шөлкемлестирлиди. Бүгинги күнде мәмлекетимиздеги миллетлерара татыўлықты тәмийинлеуде хызметлери үлкен болған 27 миллет ўәкиллери тәрепинен дүзилген 150 ге жақын миллий мәдений орайлар хызмет етип атыр. Бул мәдений орайлар менен биргеликте мәмлекетимизде түрли миллет ўәкиллери аўызбиршиликте, тыныш-татыў жасап атырғаны, оларға тең хуқық хәм имканиятлар берилип атырғанын кең мәниде түсиндирип: «Ұатан жалғыз-Ұатан биреу», «Құдиретимиз - бирлиқ хәм аўызбиршиликте», «Миллий идея – бизиң идеямыз» атамасындағы дослық фестиваллары хәр жылы көтеринки кейипятларда өткерилмекте.

Миллетлараалық қатнасықлар бағдарында және бир актуаль машқалалардың бири – халықтың миллий қурамына сәйкес келетуғын тәлим-тәрбия системасын шөлкемлестиріуден ибарат. Хәзирги күнде республикамызда 10 мыңға жақын мектептер хызмет көрсетип атырған болса, олардан 845 мектепте рус, 419 мектепте қазақ, 259 мектепте тәжик, 52 мектепте түркмен, 40 мектепте қырғыз, 7 мектепте болса корейс тилинде билим беріў жолға қойылғанын айтып өтиў керек. Булар арасында еки ямаса үш тилде билим беретуғын мектептер де бар. Жоқары хәм орта арнаулы билимлендириў министрлигине қараслы педагогика институтларында өзбек тилинен тысқары рус, тәжик, түркмен, қырғыз, қазақ, қарақалпақ тиллеринде де билим беретуғын мектептер ушын қәнигелер таярланбақта.

Республикамызда ғалаба хабар қурааллары халқымыздың миллий қурамының хәр қыйлы мүтәжликлерин қанаатландыру мақсетинде жумыслар алып бармақта. Өзбекстанда 8 тилде, яғный өзбек, қарақалпақ, рус, тәжик, түркмен, қазақ, инглиз, корейс тиллеринде газета-журналлар баспадан шыкпақта. Бүгинги күнде 12 (өзбек, қарақалпақ, рус, тәжик, түркмен, қазақ, қырғыз, азербайжан, татар, башқурт, уйғыр, корейс) тиллеринде телерадио еситириўлери эфирге

шықпақта [3:212]. Буннан, Өзбекстанның миллетлераралық саясаты инсаныйлыққа, демократияға сәйкеслігін көріуімізге болады.

Соны ұмытпауымыз керек, миллетлерара татыўлық идеясының мазмунына түсінп жетпейшлик жәміет турмысына, тынышлығына хәм турақлылығына салқынлық салыўы мүмкін.

Миллетлераралық бирлікке кери тәсир етиўши иллет бул - жаўыз миллетшилик хәм шовинизм болып табылады.

Әдебиятлар

1. Өзбекстан Республикасының Конституциясы. -Т.: «Ўзбекистон», 2003.
2. Қаримов И.А. Миллий ғәрезсизлик идеясы: тийкаргы түсиник хәм принциплер. -Н.: «Қарақалпақстан», 2001.
3. 2017-2021-жылларда Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың бес үстин бағдары бойынша Хәрекетлер стратегиясының «Халық пенен пикирлесіў хәм инсан мәлери жылы»нда әмелге асырыўға байланыслы Мәмлекет дәстүрін үйретіў бойынша илимий методи-калық қолланба . -Т.: «Мәнавият», 2017.
4. fikr.uz

Мақолада Ўзбекистон Республикасида миллатлараро тотувлик ва дўстлик муносабатлари ва унинг давлат сиёсати даражасига кўтарилиши масалалари баён этилган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

В статье говорится о значении дружбы и межнациональной солидарности в Республике Узбекистан.

The article is devoted to the issues of the importance of friendship and inter-ethnic international solidarity in the Republic of Uzbekistan.

ТАЛАБАЛАРДА ҲУҚУҚИЙ КОМПЕТЕНТЛИК СИФАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ Т.Қудайбергенова - педагогика фанлари номзоди, доцент Э.Тлеуов – эркин тадқиқотчи Ажиниёз номидаси Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: ҳуқуқ, компетентлик, сифат, ҳуқуқий компетентлик, ҳуқуқий компетентлик сифатлари, ҳуқуқий компетентлик сифатларини ривожлантириш.

Ключевые слова: право, компетентность, качество, правовая компетентность, качества правовой компетентности, развитие качеств правовой компетентности.

Key words: right, competence, quality, legal competence, qualities of legal competence, developing the qualities of legal competence.

Замонавий шароитда ҳар бир шахснинг ижтимоий компетентликка эга бўлиши талаб этилмоқда. Мутахассиснинг касбий тайёргарлигини белгилашда эса унинг касбий компетентлик сифатларига эғаликлари муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин, компетентлик негизда мутахассис ўзида нафақат касбий назарий ҳамда амалий билимларни пухта ўзлаштирганликни, балки уларни касбий фаолиятда ҳеч бир қийинчиликсиз қўллаш олий имкониятига эғаликни ҳам намоён эта олиши зарур. Шу сабабли сўнгги йилларда олий таълим муассасаларида бўлажак мутахассисларни тайёрлашда уларнинг касбий компетентлик сифатларига эга бўлишларига ҳам эътибор қаратилмоқда. Олий таълим жараёнида талабалар нафақат бўлажак мутахассис, шу билан бирга фуқаро сифатида ҳам шаклланади. Шунга кўра улар нафақат касбий компетентлик сифатларига, балки унинг негизда ҳуқуқий компетентликка ҳам эга бўлиши зарур.

Компетентлик – мутахассиснинг зарур маълумотлар ва амалий тажрибага эга бўлиши орқали ўз ваколатлари, касбий мажбуриятларига мувофиқ амалий вазифаларни ҳал қилиш учун мавжуд билимларини қўллай олиши [1:91]. Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, амалиётда фақат билимларнинг ўзинингина қўллаш компетентликни ифодаламайди. Зеро, компетентликнинг тўла намоён бўлиши учун шахс ўзидаги мавжуд кўникма ва малакалардан ҳам самарали фойдалана олиши зарур бўлади.

Л.И.Шевченко нихоятда оддий тарзда “компетенция” ва “компетентлик”, яъни: компетенция – бу билим, компетентлик эса – малака [5:248].

И.А.Зимняя компетентликнинг шаклланиш жараёнини ўрганар экан, унинг ижтимоий муносабатлар жараёнида шаклланишини кўрсатиб ўтади. Муаллифнинг қайд этишича, шу сабабли компетентлик ижтимоий характерга эга: “барча турдаги компетентликлар умумий ҳолда ижтимоий характерга эга, чунки улар ижтимоий муҳитда ҳосил қилинади, шаклланади” [2]. И.А.Зимняя, шунингдек, компетентлик кўринишида айнан қандай ижтимоий-шахсий сифатлар намоён бўлишини таҳлил этишга уринади ва бу каби сифатлар сирасида саломатликни асраш, фуқаролик, ахборот-технологик, мулоқот ва ижтимоий ўзаро муносабатнинг муҳим ўрин тутишига ургу бериб ўтади [2].

Ҳар бир жамиятнинг ривожини таъминлашда ижтимоий субъектлар алоҳида ўрин тутати. Жамият тараққиётини ҳаракатга келтирувчи асосий куч сифатида тарихий ривожланишнинг муайян босқичларида ижтимоий субъектлар улар томонидан ташкил этиладиган ижтимоий фаолиятининг йўналиши, мазмуни ва характеридан келиб чиққан ҳолда турли номлар билан аталган. Кишилиқ жамиятининг илк босқичидан бошлаб, то бугунги кунга қадар ижтимоий субъектлар асосий меҳнат кучи бўлган овчилар, қорвадорлар, деҳқонлар, хунармандлар ва бошқа турли касб-кор эгалари тарзида шакллана борган. Айнан мулк ва мулкрий му-

Бундай зиянли идеялар тәсирине түскен жәміеттин қыйрап қалыў қәўпи де жоқ емес. XX әсирде Европа халықларын тәшўишке салған хәм айырым мәмлекетлердин әззилеўине себеп болған фашизм сокқылары буған толық мысал бола алады.

Солай етип, миллетлераралық татыўлық идеясының мақсети, бүгинги күнде мәмлекетимизде жасап атырған миллетлерди өз ара бирлик руўхында тәрбиялаўдан ибарат.

носабатларнинг юзага келиши, ишлаб чиқариш соҳаларининг кўпайиши турли касб-кор эгаларининг етишиб чиқишини таъминлаган. Меҳнат ва унинг маҳсули дастлаб тирикликни таъминлаш, ҳаётий эҳтиёжларни қондириш, тирикчиликни ўтказиш воситаси бўлган.

А.В.Мазуренконинг фикрига кўра, айнан ижтимоий муносабатлар, уларнинг хилма-хиллиги, мураккаблиги мутахассис сифатида шахс томонидан ўзида компетентлик сифатларини ҳосил қилиш йўлида амалий ҳаракатларни ташкил этиш, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш заруриятини юзага келтиради. Бинобарин, компетентлик шахс муносабатининг мазмуни, характерини ёритишга хизмат қилади: “Ижтимоий муносабатларнинг хилма-хиллиги, мураккаблиги шахсдан унинг борлиққа, жамиятга, тор доирадаги атроф-муҳитга бўлган муносабати билан боғлиқ ҳолда катта спектрда ижтимоий билимлар ва қобилиятларга эга бўлишини талаб қилади” [3:86].

И.А.Зимняя касбий компетентликнинг таркибий тузилмасини ифодаловчи тавсифномами илгари суради: а) компетентликка эғалик намоён этишга тайёрлик (мотивацион жиҳат); б) мазмунли компетентликка эга билимлардан хабардорлик (когнитив жиҳат); в) турли стандарт ва ностандарт вазиятларда намоён бўладиган компетентликни намоён қилиш тажрибасига эғалик (фаолиятли жиҳат); г) компетентлик мазмунига ва унинг иловаси объектга муносабат (кадриятли-мазмунли жиҳат); д) жараёни ҳиссий-иродавий нуктаи назардан тартибга солиш ва компетентликнинг намоён бўлиш натижаси [2].

Е.И.Климов томонидан илгари сурилган касблар таснифига таянган ҳолда О.Р.Чудинов ҳуқуқий компетентлик сифатларини ёритишга уринади. Маълумки, Е.И.Климовнинг “касблар таснифи” мавжуд касблар бешта йирик гуруҳга ажратилган. Яъни: “Инсон-табиат”, “Инсон-техника”, “Инсон-белгилар”, “Инсон-образ”, “Инсон-инсон” схемаси асосидаги таснифга кўра О.Р.Чудинов қайси таснифдаги касб эгаси бўлишдан қатъи назар мутахассислар ўзларида қуйидаги касбий компетентлик сифатларини намоён этишлари зарур деб ҳисоблайди: ижтимоий субъектлар билан ишлаш жараёнида ўзини бардам тута олиш; мулоқот эҳтиёжига эғалик; фикран ўзини бошқалар ўрнига қўя олиш; бошқаларнинг мақсадлари, ўйлари, қайфиятларини тезкор тушуна олиш; инсонлар билан ўзаро муносабатларда вазиятни тезкор таҳлил қилиш; қўллаб ва турли кишиларга хос бўлган шахсий сифатлар тўғрисидаги билимларни ёдда тутиш ва б. [4].

Е.И.Климовнинг ўзи томонидан илгари сурилган фояга кўра қуйидаги хусусиятлар деярли барча мутахассисларга хос саналади: бошқариш, ўқитиш, тарбиялаш, бошқаларнинг турли эҳтиёжларини қондириш бўйича фойдали ҳаракатларни ташкил этиш; бошқаларни тинглаш ва охиригача диққат билан тинглаш; кенг дунёқарашга эғалик; нукт ма-

даниятига эғалик; шахснинг ўзини ҳамisha энг кучли мутахассис бўлишига ишониши асосида ўз фаолиятига лойиҳавий ёндашиш; ҳамдардлик қобилиятига эғалик; атрофдагиларга хизмат қилишда ғояларининг тўғрилигига чуқур ишониш ва оптимистик руҳга эғалик; ностандарт вазиятларни еча олиш қобилиятига эғалик; юқори даражада ўзини ўзи бошқара олиш [4].

Мазкур фикрлардан ҳам англанадики, муаллифларнинг деярли барчаси турли соҳаларда фаолият юритадиган мутахассисларга хос ҳуқуқий компетентлик сифатларини тизимлаштиришга ҳаракат қилишган. Маълумки, мутахассислар касбий фаолият, уни ташкил этишга ёндашув, касбий фаолият жараёнига муносабат нуктаи назардан умумий сифатларга эга бўлиш билан бирга ўзига хос фазилатларга эғаликни ҳам намойн қилади. Ушбу фикрни педагогика ОТМ, хусусан, тарих факультетининг талабаларига нисбатан ҳам билдириш мумкин. Одатда ушбу факультет талабалари мантикий тафаккур, чуқур таҳлил қила олиш, ўзаро қийёсий ўрганиш, тарихий воқеликларнинг сабаб ва оқибатлари ўртасидаги мантикий бирликни топишга интилиш каби қобилиятларга эга бўлади. Шу сабабли уларнинг шахсида, биринчидан, бўлажак тарих фани ўқитувчиси сифатида педагогик касбий компетентлик, иккинчидан, бевосита ижтимоий, фалфасий, тарихий, ҳуқуқий билимлар эғаси сифатида шахсий компетентлик сифатлари акс этади. Бунда уларнинг ҳам педагогик, ҳам ҳам тарихий-ижтимоий, ҳуқуқий билимларни бирдек ўзлаштириш имкониятига эғаликлари қутилган мақсадга эришиш имкониятини таъминлайди.

Айни ўринда ҳуқуқий компетентлик неғизда намойн бўладиган сифатлар тўғрисидаги қарашларни ойдинлаштириш мақсадга мувофиқдир. Гарчи Е.И.Климов, О.Р.Чудиновлар ўз илмий изланишларида мутахассисларга хос умумий касбий компетентлик сифатларини кўрсатиб ўтишган бўлишса, В.Н.Стегни, Л.Н.Курбатовалар бевосита ҳуқуқий компетентлик неғизда акс этадиган сифатларни аниқлашни ўз олдларига мақсад қилиб қўйганлар. Уларнинг фикрига кўра ўз фаолияти доирасида ҳуқуқий билимларга эғалик; ишлаб чиқариш маҳсулотларига қўйиладиган халқаро стандарт, талабларни билиш; меъёрий ҳужжатларни, ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини билиш ва шу асосида пухта ўйланган, малакали бошқаришга оид қарорларни қабул қилиш; мамлакат фуқароларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини билиш, давлат ҳокимияти вакиллари билан ҳамкорлик қилиш, фуқаролик мажбуриятларини бажаришнинг аҳамиятини тушуниш, ўз ҳуқуқларидан фойдаланиш, ўзининг фуқаролик позициясини ҳамда давлат манфаатларини ҳимоя қилиш [4]. Айни ўринда шуни ҳам қайд этиб ўтиш зарурки, В.Н.Стегни, Л.Н.Курбатовалар томонидан ҳуқуқий компетентлик сифатлари бевосита инженерлар мисолида

тизимлаштирилган. Буни “ишлаб чиқариш маҳсулотларига қўйиладиган халқаро стандарт, талабларни билиш”дан ҳам англаш мумкин. Бинобарин, инженерлар техник жиҳозлар, қурилма ва механизмларни ишлаб чиқаришда уларнинг халқаро стандарт, меъёр ва талабларга мувофиқ қилишини инобатга олишлари зарур.

Бизнинг фикримизча, “компетентлик” тушунчаси мазмуни ёритишга уринган муаллифлар ҳуқуқий компетентлик сифатларини тизимлаштиришга ёндашишда умумий ҳолда муайян хатога йўл қўйган. Яъни, тил хусусиятларига кўра “сифат” тушунчаси нарса, буюм, предмет, воқеа ҳодиса, шахсга хос белги, хусусиятлари ифодалаб, қандай, қанақа каби саволларга жавоб беради, кўп ҳолатларда “лик” (масалан, ташкилотчилик, ташаббускорлик, фидоийлик) қўшимчаси билан ифодаланади. Муаллифлар эса ҳуқуқий компетентлик сифатлари дея феъл характерлидаги тушунчаларни келтиради. Хусусан, халқаро стандарт, талабларни билиш, бошқаришга оид қарорларни қабул қилиш, ишлаб чиқариш маҳсулотларига қўйиладиган халқаро стандарт, талабларни билиш ва ҳ.к. Тилшунослик нуктаи назардан улар нима қилмоқ, нима қилади каби саволларга жавоб тарзида қайд этилади. Шу сабабли тадқиқотни олиб бориш даврида педагогика ОТМнинг тарих факультети талабалари мисолида ҳуқуқий компетентлик сифатларини тизимлаштиришга, бу борадаги нотўғри ёндашувни бартараф этишга қаратилади.

Ҳуқуқий компетентлик, унинг ўзига хослигига оид фикрларни ёритган адабиётларни ўрганиш, назарий таҳлил қилиш асосида унга хос сифатлар қуйидагилардир, деган ҳулосага келинди: ҳуқуқий онглилик (когнитивлик), ҳуқуқий эҳтиёж, мотивация, кўникма, малака, позиция, маданият, эрудиция ва эмпатияга эғалик; ҳуқуқий жавобгарлик; ҳуқуқий масъулиятга эғалик; ҳуқуқий фаоллик; ҳуқуқий таҳлил қобилиятига эғалик. Мазкур сифатларни талабаларнинг фаолияти мазмунидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги тўртта гуруҳга ажратиш мумкин: 1) ҳуқуқий билим; 2) ҳуқуқий фаолият; 3) ҳуқуқий муносабат; 4) ҳуқуқий позиция.

Шундай қилиб, ҳуқуқий компетентлик мутахассисга хос сифат саналади. Ушбу сифат неғизда мутахассиснинг назарий ҳамда амалий ҳуқуқий билимларни ўзлаштириш, уларга риоя қилиш, ҳуқуқий ҳатти-ҳаракат, муносабатларга нисбатан ўз муносабатини билдириш (бахосини бериш), ҳуқуқий муносабатлар жараёнида ўз позициясини ҳимоя қилиш қабилар намойн бўлади. Улар умумий ҳолда ҳуқуқий компетентлик сифатлари тарзида намойн бўлади. Педагогика ОТМда ташкил этиладиган таълим жараёнида талабаларда ҳуқуқий компетентлик сифатларини ривожлантиришда катта имкониятларга эга.

Адабиётлар

1. Елисеева Л.М. Исследовательская компетентность педагога в организации научно-исследовательской работы среди студентов. // Формирование компетенций в практике преподавания общих и специальных дисциплин в учреждениях среднего профессионального образования. – Екатеринбург: 2011. – С. 91.
2. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании. // <http://metod.ru/asp/article/download.asp?id=3>.
3. Мазуренко А.В. Педагогические условия становления и развития социальных качеств студенческой молодежи в культурно-образовательной среде вуза: дисс...канд.пед.наук. – Ростов на Дону: 2006. – С. 86.
4. Чудинов О.Р. К понятию «правовая компетентность инженера»file.pdf. http://vestnik.pstu.ru/get/_res/fs/file.pdf/1490.
5. Шевченко Л.И. Компетентностный подход как основа современной образовательной деятельности. // Формирование компетенций в практике преподавания общих и специальных дисциплин в учреждениях среднего профессионального образования. Сборник науч.статей. – Екатеринбург: 2011. – С. 248.

Мақолада ҳуқуқий компетентлик сифатлари аниқланиб, тизимлаштирилади. Алоҳида эътибор талабаларда ҳуқуқий компетентлик сифатларини ривожлантиришнинг ўзига хос жиҳатлари, омиллари ва йўллари аниқлашга қаратилади. Шунингдек, ОТМнинг талабаларда уларнинг ҳуқуқий компетентлик сифатларини ривожлантиришдаги ўрни ва роли очиб берилди.

РЕЗЮМЕ

В статье определены и систематизированы качества правовой компетентности. Особое внимание уделяется определению своеобразных аспектов, факторов и путей развития качеств правовой компетентности у студентов. А также, раскрываются участие и роль вузов в развитии качеств правовой компетентности у студентов.

SUMMARY

In the article the peculiarities of legal competence are determined and systematized. Particular attention is given to the determining distinctive aspects, factors and ways of developing the peculiarities of legal competence in students. The author of the article shows the participation and role of higher educational institutions in developing the peculiarities of legal competence of students.

ХАЛҚАРО ИҚТИСОДИЙ МУНОСАБАТЛАР ВА УНДА РЕГИОНЛАРНИНГ РОЛИ

А.Умарова – ассистент ўқитувчи

Е.К.Умаров – география фанлари доктори

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: рақобат, глобализация, концентрация, интеграция, либераллаштириш, интеллектуал ресурс, инновация, геоиқтисодий макон, бозор, валюта, лицензия, ЯИМ, транснациональная корпорация, холат, спекуляция, экспансия, «яширин иқтисодиёт», минтақа, экотуризм.

Ключевые слова: конкуренция, глобализация, концентрация, интеграция, либерализация, интеллектуальный ресурс, инновация, гео-экономическое пространство, рынок, валюта, лицензия, ВВП, транснациональная корпорация, ситуация, спекуляция, экспансия, «теневая экономика», регион, экотуризм.

Key words: competition, globalization, concentration, integration, liberalization, intellectual resource, innovation, geo-economic space, market, currency, license, GDP, transnational corporation, situation, speculation, expansion, "shadow economy", region, ecotourism.

Ушбу вазиятда XX асрнинг охирида жаҳон глобал иқтисодиётида юқори ривожланган «еттилик» давлатлар

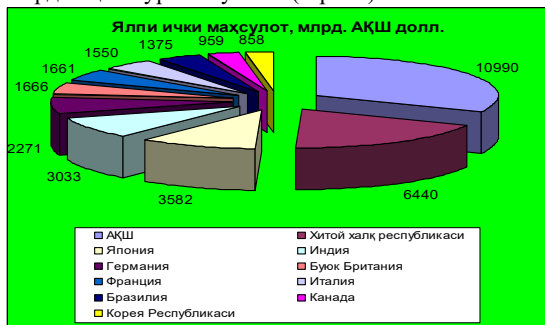
гуруҳи, кейинчалик «саккизлик» деган тушунчалар шаклланди ва ҳозирги даврда иқтисодий жараёнлар

жаҳоннинг айрим мамлакатлари ва унинг регионларининг роли кучаймоқда. Иқтисодий рақобат марказлари сифатида Ғарбий Европа, Шимолий Америка, Жанубий ва Жанубий-шарқий Осиё давлатлари етакчи ўринларни эгалламоқда. Шундай қилиб, жаҳон бўйича туташган геоиқтисодий маконнинг пайдо бўлиши ва дунё бўйлаб Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) орқали очиқ миллий иқтисодий сиёсатга ўтиши глобаллашув жараёнини кучайтирди ва рақобатлашувга нисбатан глобал масштабдаги муаммолар кескинлашмоқда.

Янгидан ташкил топган геоиқтисодий маконда жаҳон халқлари ўзларининг куч-қудрати ва иш қобилиятини кўрсатмоқда, чунки дунё аҳолиси ХХІ асрга катта иқтисодий салоҳият билан қадам босди. Бу регионал нуктаи назардан барча жаҳон давлатларида давримизнинг таянч кучи инновацион ишчанликка бевосита боғлиқлиги иқтисодиёт соҳаларида далилланмоқда.

Глобаллашув даврида ташкил топган геоиқтисодий маконда жаҳон давлатларининг савдо-сотиқ айланмаси ортмоқда, жумладан, биринчи ўнбешлик (Хитой, АҚШ, Ҳиндистон, Япония, Германия, Россия, Бразилия, Индонезия, Франция, Буюк Британия, Мексика, Италия, Жанубий Корея Республикаси, Саудия Арабистони, Канада) гуруҳига қирадиган давлатларнинг улуши ортмоқда бу бизнинг давримизда ундирилган барча ялпи ҳудудий маҳсулот ҳажмининг (107,9 триллион доллар) 69,1 фоизини ташкил этади. Жаҳоннинг қолган давлатлари еса фақат 30,9% ни ундиради ҳалос [1]. Энг қизиқарли томони, ушбу тайёрланган ялпи ҳудудий маҳсулотнинг 94% и кейинги 104 йил ичида ишлаб чиқилган [2]. Кўриб турганимиздек, жаҳон давлатларининг ўсиш суръати ва қолоқ давлатлар орасида ҳам катта фарқ сақланмоқда. Уларнинг буюк давлатлар сингари юқори поғонага чиқиши ва қувватли иқтисодий имкониятларни эгаллаши мураккаблашмоқда.

Дарҳақиқат, жаҳон давлатлари орасида иқтисодий муносабатларнинг мустаҳкамланиши ва ўзаро савдо-сотиқ алоқаларининг ортишига боғлиқ, дунё юзида ишлаб чиқарилган ялпи ҳудудий маҳсулот ҳажми кўпаймоқда. Лекин, унинг ҳажми барча дунё давлатларида бир хил эмас. Масалан Хитой Ҳалқ Республикасида ишлаб чиқилган ҳудудий маҳсулотнинг ҳажми 17трл. 617млрд.долларни ташкил этса бу курсаткич АҚШ да 17 триллион 419 миллиард долларни ташкил этади, Арманистон эса йилга ҳаммаси бўлиб 24,3 миллиард долларни ташкил этса, Қирғизистон ҳаммаси бўлиб 19,2 миллиард доллар ҳажмда ялпи ҳудудий маҳсулот етиштиради, ҳолос. Буни расмлардан ҳам кўриши мумкин (1-расм).

1-расм. Жаҳоннинг айрим давлатларида ялпи ички маҳсулотнинг ҳажми.

Жаҳон мамлакатларининг, айниқса, ривожланган давлатларнинг ишлаб чиқариш соҳаларида катта имкониятларни эгаллаши глобал иқтисодиётнинг шаклланишига ва интеграцион муносабатларнинг кучайишига, гуруҳлаш давлатларининг иқтисодий таркибининг пайдо бўлиши ва улар орасида савдо-сотиқ алоқаларининг ривожланишига шароит яратмоқда. Аналитикларнинг маълумотларига кўра, жаҳон давлатларида бизнинг эрамизнинг бошланган даврида жаҳон миқёсида 3-4 тонна ёнилғи энергетика маҳсулотлари сарф этилса, бизнинг давримизга келиб ушбу кўрсаткич 10-11 тоннани ташкил этмоқда, келгусида эса унинг ҳажми 13 триллион тоннага ортиши мумкин.

Ишлаб чиқариш соҳаларида ёнилғи энергетик маҳсулотларининг ортиши биринчидан: жаҳон ресурс манбаларидан оқилона фойдаланишни талаб этса, иккинчидан: ресурс заҳираларини асраб сақлаш ва унинг ҳажмини кўпайтиришни талаб этади. Шунга кўра Профессор Р. Ольчанов ва бошқаларнинг маълумотларига кўра жаҳоннинг 169 давлатида 3,4 триллион доллар ҳажмида пул ажратилиб, 11,7 миллиард тоннадан ортик ёнилғи энергетик маҳсулотлар сарфланмоқда [3]. Натижада,

меҳнатнинг халқаро масштабда географик бўлинишга мос жаҳон глобал иқтисодини ташкил этадиган миллий хўжалик бир-бири билан халқаро иқтисодий алоқалар туфайли чамбарчас туташиб, ташки савдо, халқаро молиявий тизимни пайдо қилди. Давлатлар аро дастлабки иқтисодий алоқалар ташки савдо орқали боғланиб, айрим давлатларни иқтисодий соҳада индустриал йўналишга ўтишга мос ташки савдонинг аҳамияти кучайди. Аммо сўнгги йилларда дунёнинг кўпчилик ҳудудларида континентлараро миллий уюшмаларнинг пайдо бўлиши ҳам иқтисодий алоқаларнинг мустаҳкамланиши туфайли янги таркиблар ва алоқа турлари шаклланмоқда. Жаҳон иқтисодий алоқаларида ташки савдонинг роли кучайиб бормоқда.

Маълумки, ХХ асрнинг бошларига келиб, халқаро савдо сотиқ алоқаларида катта бурилиш бўлди. Юнеско маълумотларига кўра Европа мамлакатларининг ташки савдо бўйича ҳиссаси 50 % ни ташкил қилса, Шимолий Американинг халқаро савдосидаги нисбий улуши 20 %, Жанубий шарқий Осиёнинг улуши эса 28-30% баробар бўлди.

Ташки савдо айланмасида ривожланган давлатлар (АҚШ, Хитой, Япония, Россия, Канада, Ҳиндистон, Германия, Франция, Буюк Британия, Бразилия ва ҳ.к) етакчи ўринларни эгаллайди.

Бизнинг давримизга келиб, халқаро ташки иқтисодий савдода (кредитга) маблағ ишлатиш орқали иқтисодий алоқалар тузиш, ишчи кучини алмаштириш орқали алоқа ўрнатиш, халқаро туризм соҳаларини ривожлантириш, ҳамда мамлакатлар орасида фан ва техника ингиликларидан фойдаланиш орқали иқтисодий алоқаларни кучайтиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Аммо халқаро ташки савдонинг юқори суръатда ўсишига қарамасдан айрим давлатларнинг миллий иқтисодиётини тез суръатлар билан ўсиши туфайли ташки товар айланмасида тўпланиш жараёни ёки концентрация ҳаракатлари ҳам деярли юқори.

Халқаро савдо алоқасида инновацион технологияга асосланиб ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳажми ҳам ошмоқда. ЮНЕСКО ташкилотининг маълумотларига кўра АҚШ 2005 йилдан бошлаб дунё бозорида 149 миллиард доллар ҳажмда олди берди савдосини амалга оширган бўлса, Хитой янги инновацион технология ва арзон ишчи кучига асосланиб 180 миллиард доллар ҳажмда савдо сотиқ операциясини амалга ошириб, жаҳон савдо бозорида етакчи ўринни эгалламоқда. Бу халқаро савдо иқтисодий алоқаларида рақобатдош ўринларни келтириб чиқармоқда.

XX асрнинг охирига келиб жаҳон иқтисодиётининг таркибида шаклланган йирик ишлаб чиқариш корпорациялари қудратли континентлар-аро жойлашишига эга бўлиб, улар ўз таркибига қирадиган фирмалар ва иқтисодий ташкилотлар ҳисобидан кенгаймоқда. Жаҳон ҳамжамиятида иқтисодий рақобатда АҚШ, Европа давлатлари сингари жанубий ва жанубий-шарқий Осиёнинг жаҳон бўйича ишлаб чиқарилаётган ялпи ички маҳсулотлари роли ҳам ортмоқда [4]. Бу жаҳон иқтисодида ўрин эгаллаган янги интилишлар натижасида жаҳон глобал иқтисодиётининг 3 маркази - Европа, Жануби-шарқий Осиё ва Шимолий Американинг шаклланишига олиб келди. Халқаро савдо сотиқ бозорида юз берган рақобат ва иқтисодий соҳадаги диспропорциялар жаҳон глобал иқтисодида Осиёнинг ролининг кучайишига ва янги марказларнинг пайдо бўлишига имкон яратмоқда. Масалан, Осиё йил сайин жаҳон бозорига чиқариладиган телевизорларнинг 67 % ни, аудио ва видео маҳсулотларининг 90 %, мобил телефон аппаратларининг 70 %, мотоциклларнинг 90 %ни ишлаб чиқарса, Хитой Европа бозорига арзон нархдаги пойабзаллар чиқариб, Италия ва бошқа давлатлар билан рақобатни кучайтириб, Европанинг 900 минг ишчи ишлайдиган пойабзал саноатини кризис муаммосига дуч келтирмоқда [5]. Кўриб турганимиздек, ривожланган давлатлар орасида янги бозор эгаллаш ва босиб олишга интилишда шиддатли рақобат кучаймоқда.

Шундай шароитда жаҳон мамлакатлари ва айрим ҳудудлар орасидаги конкуренциялар йиллар давомида кун сайин ривожланиб, уларнинг халқаро бозорни эгаллаш ёки доллар билан евро, ёки йен билан юан орасидаги тенг ҳажмини ўзгартириш бўйича ҳаракати халқаро молия тизимидаги кризиснинг сабабчиси деб ҳам ҳулоса чиқариш мумкин. Мана шундай ҳолатда дунё халқлари, айниқса демократик ривожланиш йўлини танлаб жаҳон савдо бозорига чиқиш чораларини ишлаётган давлатлар, шунингдек регионлар иқтисодий сиёсат ва ишончли савдо – сотиқ алоқаларга эга бўлиши лозим.

Халқаро иқтисодий алоқалар таркибида халқаро валюта муносабатлари етакчи рол ўйнайди. Валюта ёки пул

қўлланиши даражасига қараб, бир давлатнинг миллий чегарасидан ташқарига чиқарилса, у янги сифатга эга бўлиб, валютага айланади. Шундан фойдаланиш функциясига қараб валютани миллий, халқаро, ҳудудий ва резервли валюталар деб бўлинади. Миллий валюта ҳар бир давлатга тегишли олтин, кумуш, ва қозғол пуллар кўринишида қўлланилади. Халқаро валюта бўлса, 1968- йиллардан шакллана бошланди ва халқаро валюта илдизининг пайдо бўлишига асос бўлди. Шундай қилиб, халқаро валюта таркибида АҚШ доллари 42%, Япония нени 13%, Евро валюта 43% ни ташкил қилади, яқин келажакда Халқаро валюта айланмасида Хитой юанининг роли ортиши кутилмоқда. Халқаро иқтисодий алоқада резервлик валютанинг роли ҳам юқори. Унинг бош функциясига миллий валюта илдизини сақлаш, ҳудудий ва халқаро товар савдоси нарҳини ҳимоялаш ва ҳ.к. киради.

Халқаро иқтисодий алоқалар жуда йирик банк системалари ва электрон савдо марказлари (NasDAK) орқали амалга оширилади. Электрон савдо маркази бизнес операциясини Интернет орқали ишга ошириб аналитикларнинг баҳолашига кўра “Янги иқтисодиёт” соҳасида энг етакчи қушга айланмоқда. Бу марказ Интернет орқали кўчмас мулк, айниқса турар жой сферасида юқори даражада бизнес операциясини амалга оширади. Йирик капиталга эга инвесторлар кўчмас мулк сферасида 4,9 триллион доллар ҳажмдаги бойлиқни ўз қўлларига жамлаб, улар чайқовчилик ҳаракатлар орқали турар жой бозорини эгалламоқда ва халқаро савдо-сотикни ўз манфатлари учун фойдалана бошлади. Жаҳонда турар-жой бозорида нарҳларнинг ошишида ипотека тизимининг ҳам айби бор.

Европа ипотека федерациясининг маълумотларига кўра айрим жаҳон давлатлари ягона миқозларнинг шу ташкилотнинг банк системасидан олган қарз пуллари 5,74 триллион долларни ташкил этган [6].

Шундай шароитда ипотека ташкилоти берилган кредит пулларини ўз вақтида қайтара олмай катта инқироз муаммоларини бошидан кечирди. Бу айрим давлатлар экспертлари ва мутахассислари таъкидлаганидек, фақат «ипотека» банклари хатоси эмас, балки йирик ривожланган давлатларнинг ташкилий системасининг ҳам хатосидир. Шу боис ипотека банк системасида ташкилий масалаларини кучайтириш кризис шароитини юмшатишга ва қайта тақорланишининг олдини олишга ёрдам беради.

Барчага маълумки юз берган инқироз талқини дастлабки пайтлари ўтган асрнинг 30-йиллардаги буюк депрессиядан ҳам кучлироқ бўлиб, у ривожланган барча давлатларни, асосан Европа ва АҚШ молиявий соҳаларини тўла қамраб олди. Маълумотларга кўра Европа давлатлари молиявий тизими инқироз натижасида 1,4 триллион долларлар ҳажмда зарар кўрган бўлса, Америка Қўшма Штатларида иш юритаётган молиявий ташкилотлар 3,5 триллион долларлардан ортик акцияларидан маҳрум бўлган. Бундан кўриниб турибдики, кейинги юз йил мобайнида шаклланган жаҳон молиявий соҳалари бизнинг кўз олдимизда катта инқирозни бошдан кечирмоқда. Бу муаммони Ўзбекистонда бартараф этиш ва унинг айрим иқтисодий соҳаларга

Ўзбекистон ҳукумати томонидан ишлаб чиқилган чора тадбирлар асосида жаҳон молиявий инқирози салбий таъсирдан сақлаб қола олди. Буни кейинги йиллардаги иқтисодиёт соҳаларидаги ютуқларимиз ва жаҳоннинг йирик давлатлари томонидан берилган ижобий фикрлар тўла-тўқис тасдиқлайди.

Халқаро иқтисодий алоқаларда тўғридан-тўғри инвестицияларнинг (ТТИ) аҳамияти катта. Сабаби, бу инвестицияларнинг асосчиси йирик миллий ташкилотлар (масалан, “Роял датч”, “Шелл”, “Эксон”, “Дженерал моторс”, “Хитаи”) орқали бошқарилиб, уларнинг ҳар бирида 30 миллиард доллардан (Хитой, Япония) 69 миллиард долларгача (Роял датч, Буюк Британия) маблағга эга. Шундай қилиб, жаҳоннинг айрим давлатлари инвестициялар ёрдамида ишлаб чиқариш марказларини очиб, ер ости бойлиқларини биргаликда излаш ва фойдаланишга тайёрлаш, бирлашган ҳолда қўшма ишлаб чиқариш марказларини очиб ва ҳ.к. ишлар амалга оширилади. Ҳозирги даврда халқаро молия бозорларига инвестиция чиқаришда (АҚШ еттинчи ўринни эгаллаб, унинг улуши жаҳон бўйича амалга оширилаётган 2 триллион доллар) ҳажмдаги инвестицияларнинг бу жаҳон бўйича сарф этиладиган инвестицияларнинг ¼ ини ташкил этади. Халқаро иқтисодий алоқаларда инвестиция ишлаб чиқаришда Европа, айниқса, Лондоннинг аҳамияти юқори. Агар ЮНЕСКО маълумотларига назар ташласак Европа бўйича экспортга чиқарадиган инвестиция ҳажми 100% деб олсак, шундан 20% Лондонга тегишли [7]. Бундай кўрсаткичларга дунё давлатларидан АҚШ ва Япониягина тенг келиши мумкин. Шунинг билан бир қаторда ички оффшорли ҳудудлар ичида (Токио, Нью-Йорк), Сингапур, Сянган ва Кариб денгизи ҳудудидаги Багам, Кайман ороллариининг роли катта аҳамиятга эга.

Халқаро иқтисодий алоқаларда айниқса туризм соҳасининг роли ортмоқда. Бу соҳа биринчидан халқаро масштабда дўстона муносабатларни кучайтириб, дунё юзида тинчликни сақлаш ва доимий иқтисодий ривожланишнинг пайдо этса, иккинчидан, катта ҳажмдаги бойлик тўплашнинг асоси бўлиб ҳисобланади. Агар ҳозирги кунда Дунёда йилига 107,9 триллион доллар ҳажмда ЯҲМ тўпланса, шунинг 1/10 қисми халқаро туризмга тегишли. Чет эл туристларини қабул қилиш бўйича биринчиликни Европа эгаллаб, унинг ҳиссаси дунё юзи туристларининг 60% га тўғри келади.

Қолган чет эллик туристларнинг 20 % Америкага, 10 % Осиё давлатларига тегишлидир.

Хулоса қилиб айтганда, ишончли рақобатдош алоқалар дунё юзи глобал иқтисодиётида етакчиларининг алмашиувига, жаҳон савдо-сотик бозорини либерализациялаш орқали ривожланган давлатлар орасидаги ўзаро ишонч шартномаларини кучайтиришга ва жаҳон ҳўжалигини интеграциялаш йўли билан ишлаб чиқариш жараёнида инновацион технологияларини узлуксиз фойдаланиш халқаро иқтисодий муносабатларда янги боёқларни қўлга киритишга имкон яратиши сўзсиз.

Адабиётлар

1. БМТ XXI аср бўсағасида . 2004 йилги БМТ томонидан ташкил этилган 1000 йиллик юбилей сессияси маълумотлари. -Нью Йорк, 2004.
2. Иккинчи жаҳон уруши тугагининг 70 йиллигига бағишланган БМТ нинг маълумотлари. –Париж, 2015.
3. Умаров Е.К. Умарова А. Жаҳон иқтисодиёти ривожланиш хусусиятлари, диспропорциялар ва кризис ситуациялари. ҚДУ кичик типографияси. –Нукус, 2014, 106-б.
4. БМТнинг Европа давлатларида жойлашган ЮНЕСКО ташкилотларининг материаллари. Интеллектуал ресурс, иқтисодий ўсиш жиҳатидан миллатнинг ўчмас айланма тошидир.
5. Иқтисодий жиҳатидан, интеллектуал ресурс миллатнинг ўчмас айланма тошидир // «Бойтерек» журналы, №5 (32), 2009.
6. БМТнинг Европада жойлашган давлатларининг маълумотлари. –Париж:2008.
7. Умаров Е.К., Умарова А. Жаҳон иқтисодиёти: - ривожланиш хусусиятлари, диспропорциялар ва инқироз ҳолатлари. –Нукус: “Қорақалпоғистон”, 2010.

РЕЗЮМЕ

Жаҳон ҳўжалигида халқаро иқтисодий алоқаларнинг роли ва унинг амал қилиш механизми, шунингдек, асосий йўналишлари тўғрисидаги масалалар кўриб чиқилган. Халқаро иқтисодий алоқаларнинг шаклланишида савдонинг роли ва уни тартибга солиш йўллари, валюта муносабатлари, хизматлар ва лицензиялар алмашиш масалаларига алоҳида эътибор берилган. Жаҳон бозорида кўчмас мулк, айниқса, турар жой қурилиши соҳасидаги бизнес операциялари ўрганилган, шунингдек, иқтисодиётнинг ривожланишида туризм соҳасини, айниқса экотуризмни ташкил этиш тўғрисида сўз юритилган ва халқаро иқтисодий муносабатларда Ўзбекистоннинг экспорт салоҳиятининг ўсиши ва унинг юртимизнинг жаҳон иқтисодий тизимидаги ўрнини юксалтиришга ижобий таъсири баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности глобализации мировой экономики и обострения конкурентной борьбы между ведущими державами. Для облегчения кризисной ситуации в условиях глобализации указывается целесообразность придерживаться выработанного положения ООН по международному сотрудничеству в контексте развития равноправных торгово-экономических отношений в геоэкономическом пространстве. В целях ускорения экономического роста, рассматриваются примеры стран Юго-восточной Азии, а также Узбекистана в годы Независимости. В заключении, подчёркивается актуальность применения инновационных технологий в экономике, как важного катализатора успехов путём усиления интеграционных процессов в международных отношениях.

SUMMARY

The article is devoted to the study of globalization of world economy and increasing competition among the major world powers. To overcome the crisis in the context of globalization it is necessary to follow the state ments worked out by the UN for international cooperation in the context of the development of trade and economic relations in the geo-economic space. To accelerate economic growth, there are given examples of countries of Southeast Asia, and Uzbekistan for the independent years. In conclusion there is emphasized the relevance of the implementation of innovative technologies into the economy, as an important catalyst for strengthening integration processes in international relations.

TİL BİLİMİ HÂM ÂDEBİYATTANÎW

Til bilimi

ТҮРКІЙ ТИЛ БИЛИМИНДЕ ФОЛЬКЛОРНИМЛЕРДИҢ ИЗЕРТЛЕНИҢҮЙ

Ш.Абдиназимов – филология илимлериниң докторы, профессор

Х.Толыбаев – магистрант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фольклорним, топоним, лингвокультурология, поэтик ономастика.

Ключевые слова: фольклорним, топоним, лингвокультурология, поэтическая ономастика.

Key words: folkloreonym, toponym, linguoculturology, poetic onomastics.

Түркий тил билиминде халық аўызеки дөретпелериндеги меншикли атларды изертлеўге байланыслы дэслепки изертлеўлер XIX эсир ақырында Н.Ф.Катановтың түркий халықлары фольклорында ушырасатуғын меншикли атлардың лексикографиясын ислеи шығыўға болған урыныўларында көрий мүмкин. Илимпаздың бул изертлеўи кейин ала «В.В.Радлов тәрәпинен топланған «Түркий қәўимлердиң халықлық әдебиятынан үлгилер (Образцов народной литературы тюркских племен)» мийнетиниң биринши томында меншикли атлардың алфавитли көрсеткиши берили [8]. Академик Н.Ф.Катановтың бул мийнети түркий халықлардың этномәдений майданын үйрениўде елеге шекем өз кунын жойтқан жок. Татар фольклорындағы меншикли атлар бойынша А.Р.Бектимированың татар халық қосықларының ономастикасын изертлеўге арналған мийнетин айтыўға болады [4]. А.Р.Бектимированың бул мийнетинде татар халық қосықлары материаллары тийкарында көркем тексттиң поэтикалық ономастикасы хәм поэтикалық тилин анализлеўге ҳәрекет етилген. Соның менен бирге татар, рус хәм англис халықларының фольклорлық текстлеринде ушырасатуғын курамында меншикли атлар болған паремиялар, фразеологизмлер салыстырмалы түрде Г.З.Дарзаманова [6], Г.Р.Ганиева [5] мийнетлеринде қарастырылған.

Хәзирги түркий тил билиминде фольклорнимлерди изертлеўге айрықша дыққат аўдарылмақта. Бул бағдардағы жумыслардың бири ретинде Ф.Р.Халыговтың диссертациялық жумысын көрсетиў мүмкин. Оның «Азербайжан тилиниң фольклорлық ономастикасы» (Баку, 2004) деп аталған изертлеўинде халықлық сөйлеў тилинде әсирлер даўамында сақланып қалған азербайжан фольклорындағы онимлер тийкарында халықлық сөйлеў тилиниң раўажланыўындағы роли анықланған. Бул изертлеўдиң бахалы тәрәпи сонда, илимпаз азербайжан фольклорының түрли жанрларында: дэстанларда, халық ертеклеринде хәм аңызларында, паремиялары хәм басқа аўызеки дөретпелер материаллары тийкарында фольклорнимлерге анализ жасаған. Соның менен бирге, азербайжан тил билиминде көркем текстлер тилиндеги меншикли атлар системасын үйрениў бойынша изертлеўлер алып барылды. Ф.Б.Бағырованың «С.Рагимов шығармаларының ономастикалық лексикасы» кандидатлық диссертациясы (Баку, 1995), сондай-ақ, Ә.Микайылованың [10], Е.Ә.Шукурлу-дың [11] мийнетлерин атап өтиў мүмкин.

Қазақ тил билиминде фольклорлық ономастика бағдарында түрли аспектлерде изертлеўлер алып барылған. С.Е.Керимбаеваның «Ономастическая экспликация мифологической модели мира казахского языка» (Алматы, 2004) изертлеўинде қазақ тилиндеги меншикли атлардың мифологиялық қәсийетлери үйренилген. Жумыста мифоним термини қолланылған болып, оған дүнья ҳақындағы билимлерди, оның спецификалық қәсийетлери хәм оны мифологиялық қабыллаўды моделлестиреўи когнитив категория сыпатында қаралған. Сондай-ақ, Д.М.Керимбаеваның «Қазақ фольклорындағы меншикли атлардың курамы хәм этнолингвистикалық характеристикасы» (Алматы, 2004) мийнетинде ҳәр қыйлы жанрлардағы фольклорлық онимлердиң идеоэтникалық семантикасына сыпатлама берилген. Автор бул жумысында қазақ фольклорындағы меншикли атлар халық дәстүрлери, мәдениаты, тили хәм диний түсиниклери сақланып қалған архаикалық белгилер сыпатында үйренген.

Әдебиятлар

1. Абдиев А.Т. «Алпамыс» дэстаны тилиниң лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлери (Өгиз жыраў варианты тийкарында)». Филол. и. к.... дисс. –Нөкис: 2011, 125-б.
2. Абдиназимов Ш.Н. «Қырық қыз» дэстанының лексикасы. Филол. и. к.... дисс. –Нөкис: 1992.
3. Абдиназимов Ш.Н. Бердақ шығармаларының тили. Филол. и. д. ... дисс. –Нөкис: 2001.
4. Бектимирова А. Р. Лингвистическая и ономастическая поэтика татарских народных песен: автореф. дисс. ... к. филол. н. -Казань: Казан. гос. ун-т, 2003. –С.25.

Тәжик тил билиминде М.С.Шодиевтың «Садриддин Айний шығармалары топонимлериниң лингвистикалық анализ» (Душанбе, 1994) кандидатлық жумысы исленди.

Өзбек тил билиминде Қ.М.Оллоёровтың «Хоразм достонлари ономастикаси (ўзбек, қорақалпоқ, туркман тили материаллари асосида)» (Урганч, 2011) атамасындағы кандидатлық диссертациясы, Т.Курбанов, М.Худойбердиевалардың мийнетлери [9] көркем текстлердеги жер-суў атамаларын үйрениўге арналған.

Соның менен бирге, Бурят мәмлекетлик университетинде Л.Ц.Санжееваның «Гэсэр» эпосының ономастикасы (Улан-Удэ, 2000), Г.О.Халтуеваның «Монголлардың сырлы дэстаны» хәм «Кодзики»диң топонимикалық лексиконы: улыўма хәм жеке» (Улан-Удэ, 2009) изертлеўлери алып барылды.

Қарақалпақ тил билиминде көркем текстлердеги, соның ишинде фольклорлық текстлердеги жер-суў атамалары арнаўлы изертлеў жүргизилмеи. Бул бойынша мағлыўматлар көркем шығарманың яки белгилеи бир көркем сөз шебериниң тилин арнаўлы изертлеўге арналған кандидатлық хәм докторлық диссертацияларда ушырасады. Фольклорлық дөретпелердиң тилин арнаўлы изертлеў Ш.Н.Абдиназимовтың «Қырық қыз» дэстанының лексикасы [2] атамасындағы кандидатлық диссертациясынан басланды хәм қарақалпақ тил билиминде «Лингвофольклористика» өз алдына тараў сыпатында раўажланыў жолына түсти. Бул диссертацияда «Қырық қыз» дэстаны тилиниң лексикалық курамы үйренилип, соның ишинде ономастикалық бирликлер де изертленген. Сондай-ақ, Ш.Абдиназимовтың докторлық диссертациясында қарақалпақ әдебияты классиги Бердақтың шығармаларында ушырасатуғын меншикли атлар, соның ишинде жер-суў атамалары изертленген [3]. А.Т.Абдиевтың «Алпамыс» дэстаны тилиниң лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлери [1] кандидатлық диссертациясында дэстан тилинде ушырасатуғын жер-суў атамалары дэстан тилиниң лексикалық қатламлары шеңберинде үйренилген. Соның менен бирге Б.Г.Дилановтың «С.Мәжитовтың дөретишшилиги хәм қарақалпақ әдебий тили» кандидатлық диссертациясында (Нөкис, 2012), Г.Е.Қарлыбаеваның [7] диссертацияларында да көркем сөз шеберлериниң тилинде қолланылған топонимлер бойынша мағлыўматлар ушырасады.

Ономастиканың соңғы жылларындағы нәтийжелери хәм усыллары жер-суў атамаларын белгилеи бир дереклерге, әсиресе аўызеки халық дөретпелерине тийкарланған ҳалда хәм арнаўлы топарларға ажыратып изертлеўди талап етпекте. Қарақалпақ тил билиминде Ш.Н.Абдиназимов, А.Т.Абдиевлардың изертлеў хәм илимий жумысларында белгилеи дәрежеде изертленген болса да, қарақалпақ фольклорындағы жер-суў атамалары өз алдына арнаўлы изертленбеи.

Қарақалпақ аўызеки дөретпелериндеги жер-суў атамаларын лексика-семантикалық өзгешеликлерин, грамматикалық қурылысын, фольклорлық топонимлер курамын тарийхый-этимологиялық анализлеў, соның менен бирге, тил хәм мәденият системасында топонимлерди лингвокультурологиялық (антропоцентристлик) аспектлерде изертлеў – қарақалпақ тил билими, поэтикалық ономастикасы ушын илимий әҳмийетке ийе болып, халықтың мәнаўий хәм миллий мийрасын терең үйрениўде өзине тән лингвистикалық дерек ўазыйпасын атқарады.

5. Ганиева Г. Р. Фразеологические единицы с компонентом именем собственным в английском, русском и татарском языках. - Нижнекамск: Нижнекамский химико-технологический институт (филиал) ФГБОУ ВПО «КНИТУ», 2012. –С.109.
6. Дарзаманова Г. З. Фразеологические единицы и паремии с антропонимами в русском, татарском и английском языках: автореф. дисс. ... к. филол. н. –Казань: 2002, -С.21.
7. Қарлыбаева Г.Е. Әжанияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеліктері. Филол. и. д.... дисс. – Нөкіс: 2017, 77-85-б.
8. Катанов Н.Ф. Алфавитный указатель собственных имён, встречающихся в первом томе Образцов народной литературы тюркских племён, собранных В.В. Радловым. Представлено Акад. в заседании Ист.-филол. отд. 22 сент. 1887 г.; сост. Н.Ф. Катанов. -СПб.: тип. Имп. Акад. наук, 1888. –С.34.
9. Курбонов Т., Худойбердиева М. Бадий асарлардаги топонимларнинг лингвистик ва изохи масаласи (Пиримкул Қодировнинг «Юлдузлы тунлар», «Хумоюн ва Акбар» романлари материаллари асосида). -Самарқанд: СамДУ, 2009. 80-б.
10. Mikayilova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında lingvistik tədqiqat). - Bakı: Memar Nəşriyyat–Poliqrafiya, 2008. 302-s.
11. Şükürlü E.Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində onomastik vahidlər. - Bakı: Mütərcim, 2011. 124-s.

РЕЗЮМЕ

Мақолада туркийшуносликда фольклор тилидаги ономастик бирликларнинг тадқиқи бўйича маълумотлар берилган. Фольклорнинг турли жанрларидаги топоним, антропонимларнинг ўрганилиши ҳақидаги тадқиқотлар таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация об исследовании ономастических единиц фольклорного языка в тюркологии. Был проведен исследовательский анализ по топонимическому и антропонимическому изучению различных жанров фольклора

SUMMARY

In the article, the information about onomastics units of folklore language in the study of Turkic languages is given. There has been done the investigation analysis in the toponymic and anthroponymic study of different genres of folklore.

УДК: 81 373.21

ШЫМБАЙ ТОПОНИМЛЕРИ – ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫНДА

Г.М.Абишов - Қарақалпақ тили қәнигелиги таяныш докторанты

Ж.Махсегова - студент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: Чимбай, Ўтениң шўри, Давқара, Тазгара, Аршан, Кенегес, Мангит, Баканли.

Ключевые слова: Чимбай, солончак Утеша, Даукара, Тазгара, Аршан, Кенегес, Мангит, Баканлы.

Key words: Chimbai, salt-cellar of Utesh, Dawkara, Tazgara, Arshan, Keneges, Mangit, Bakanli.

Қарақалпақ халқы өзиниң бай мәдениет мийрасларына ийе. Олар өзлериниң руўхый байлығы сыпатында халық аўызекі әдебияты дәретпелерин пайда еткен. Сол халық аўызекі дәретпелеринде өзлериниң тарийхы, социаллық жағдайы, кәсиби, миллий үрп-әдет дәстүрлери, дини, жайласқан географиялық орны ҳаққында келтирип өткен. Биз халқымызға тән фольклорлық шығармаларды үйрениў арқалы да көплеген тарийхый факторларға, топонимикалық материалларға ийе болыўымыз мүмкин. Оларды топлап, системаластырып илимий изертлеў арқалы топонимикалық мағлыўматлар аламыз. Сонлықтан, халық аўызекі дәретпелериндеги топонимлерди лингвистикалық бағдарда үйрениў лексикология, ономастика ҳәм меншикли атлықлар қурамын толықтырыўда әҳмийетли орын ийелейди.

Қосықлар қайсы халық болмасын оның руўхый дүнйасының ең бай ғәзийнеси болып есапланады. Қарақалпақ халық аўызекі дәретпелериниң ишинде халық қосықлары пайда болыўы жағынан фольклордың ең ески, ең әйемги жырларынан бири. Оларда халық өзлериниң турмыс жағдайы, тарийхый әҳмийетке ийе ўақыя, адамлар, руў атлары ҳәм олар жайласқан географиялық орын ҳаққында келтирип өткен. Сонлықтан да, халық қосықларында топонимикалық материаллар белгили дәрежеде орын алған:

Кенегес, Маңғыттың еккени салы,
Қызлары перийзат жүзинде қалы,
Сөйлесе төгилер аўзынан палы,
Сондай жанан қызлары бар *Шымбайдың*.

Шымбай – Қарақалпақстандағы белгили қалалардың бири. Ол халқымыздың тарийхы менен байланыслы әҳмийетли ўақыялардың гүўасы болған жер. Бул атама ҳаққында жазба дереклерде, халық аўызекі дәретпелеринде ушаратыўымыз мүмкин. Әсиресе, халық аўызекі дәретпелериниң бири болған халық қосықларында *Шымбай* топоними қатнасан қатарларды жийи ушыратамыз:

Алыстан көринген *Чимбайдың* моры,
Ағарып көринген *Өтениң шоры*,
Табанлап алады ябының зоры,
Арық-турық жолда қалды яранлар.

[«Өтениң шоры», 2:332]

Келтирилген қосық қатарларында *Шымбай* атамасы ҳәм халықтың арасында белгили болған *Өтениң шоры* антропотопонимлери қолланылған. *Өтениң шоры* ҳәзирги Тазгара АПЖ аймағында жайласқан кең көлемдеги шоркебирли жер атамасы. Топоним бул жерде Өте исмли адамның үйи жайласқанлығы себепли пайда болған.

Халықтың турмыслық қосықларында географиялық атамалар менен бирге, усы жердеги жергиликли халықтың қандай кәсип пенен шуғылланғаны, мийнет қураалларының атлары да келтириледі:

Арқасы *Дәўқара*, қубласы *Шымбай*,
Еки ортада қос айдадық бир тынбай,
Сондағы еккениң бир батпан бийдай,
Аман қайттыңыз ба пазнаңыз сынбай? [2:334]

Қосық қатарларында *Шымбай* топоними ҳәм ҳәзирги Тахтакөпир районы аймағындағы *Дәўқара* географиялық орын атлары тилге алынып, сол аймақтағы халықтың қандай кәсип пенен шуғылланғаны ҳаққында мағлыўмат берилген.

Халық қосықларының темасы ҳәр қыйлы. Бунда батырлық, мәртлик, адамгершилик, муҳаббат ҳәм тәбият темалары пүткіллей араласып кеткен. Базы қосықларда жер атамалары менен байланыслы лирикалық сезимлер баслы орынды ийелейди:

Шымбайлы қыз-жигит атларын бағар,
Ат мойнына хинжи, маржанлар тағар,
Айтта, тойда ымлап қасларын қағар,
Сүмбил шашлы қызлары бар *Шымбайдың*

[«Шымбай», 2:268]

Шымбай халқының турмысында көп ғана тарийхый әҳмийетке ийе ўақыялар болып өткен. Бундай ўақыялар тарийхый қосықларда өз сәўелениўин тапқан. Олардың ишинде канал ҳәм жаплардың қазылыўына байланыслы дөреген қосықлар да бар:

Шымбайға жыйнады алған белдарын,
Халыққа салды белдар салдарын,
Хәмелдарлар таўып қойды сәрдарын,
Халық тилеклес болып қала баслады.

[«Жети үйге бир белдар», 2:390]

Шымбай жайдың дәрўазасын айналды,
Залым яўмыт *Шымбай* жайды қоймады,
Қалтада дән, шанашта ун қалмады,
Қалай-қалай заман болды яранлар.

[«Яранлар», 2:395]

Шымбай атамасы муҳаббат темасында жазылған халық қосықларынан да орын алған. Мәселен, гөзаллықты тәриппеген бундай мазмундағы қосықларда *Шымбай* топониминиң өнимли қолланылғанын көремиз:

Әй яранлар шәхри *Шымбай* ишинде,
Дүнъяда бир пери келген қусайды,
Хәрким көрсе сол перини түсинде,
Кеўлинде мың әрман қалған қусайды.

[«Қусайды», 2:308]

Шымбайдың жоллары тастан да қатты,
Жиберген алмасы палдан да татлы,
Шекеси пөпекли, тумары қатты,
Елинде бармекен биің яр атлы. [2:313]

Халық қосықтарының ишінде хәзіл-дәллек мазмұндағы қосықтар айрықша орынды ийелейді. Оларда халықтың турмыс жағдайындағы ұяқылар хәзіл қатарлар менен сәулелендірілген. Биз Шымбай атамасын сол қосықтарда да ушыратыуымыз мүмкін:

Шымбай барса, Шымбай жолын таппаған,
Жолындағы шеңгеллерін шаппаған,
Өлім келсин Пердебайдың жанына,
Он сегіз жасар қыздың кеулін таппаған. [2:330]

Пашшайы жегдесін қыя жамылған,
Ала өгізді алдына салып айдаған,
Шымбайдың жолында геуишим қалған,
Көрсен билсен, геуишимнен хабар бер. [«Геуишим», 2:331]

Чимбайдағы РайОНО,
Сизге арнап келте ғана,
Жазып едим сәлем нама,
Мүмкін болса оқып жибер. [2:362]

Халық қосықтарында Шымбай аймағындағы басқа да орын атлары қолланылған. Олардың көпшілігі қарақалпақтардың белгилі бір руындағы халық жайласқан этнопонимдер менен байланысты:

Аршан менен Кенегестің арасы,
Ат шаппаға қайым екен даласы,
Жорға минип шығар хәр бір баласы,
Рустем киби жигитлері Шымбайдың
Бир ели – Бақанлы, бир ели – Аршан,
Көрер тамашалар барсалар хәр жан,
Иззет, хүрмет пенен алады мийман,

Әдебиятлар

1. Әбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.
2. Қарақалпақ фольклоры. V том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.
3. Қораев С. Ұзбекистон топонимлари. – Тошкент: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2005.
4. Шымбай районы Тазгара АПЖ мағлыұматы.
5. Шешенлик сөзлер. Әпсаналар. – Нөкис: «Билим», 2015.

Топонимларнинг пайдо бўлиши ва ўзгариши халқ тарихи билан узвий боғлиқ. Географик номлар узок даврлардан бери бор бўлиб, халқ ҳаётида юз берган воқиа ва ҳодисаларнинг номлари, географик объектларнинг табиий белгилари асосида вужудга келган. Ҳар бир давр топонимларнинг пайдо бўлишида ўзининг изини қолдирган. Мақолада Чимбой топонимлари халқ қўшиқлари мисолида ўрганилган. Мазмунан таъриф, маиший турмуш, хазил, муҳаббат қўшиқларида қўлланилган топонимларга таъриф берилган. Уларнинг тумандаги географик жойлашуви ўринлари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

Появление топонимов и их изменения тесно связаны с историей народов. Географические названия появились на основе событий и явлений, появившихся в жизни народов как естественные знаки географических объектов. Каждая эпоха оставляет свои следы в появлении топонимов. В статье топонимы Чимбая изучены на примере народных песен. Дается определение топонимам, встречающихся по содержанию в любовной лирике, шуточных и жизненных стихотворениях. Указаны также места их географического расположения в районе.

РЕЗЮМЕ

The appearance of toponyms and their change are closely connected with the history of people. Geographical items appeared on the basis of events and phenomena which appeared in the nation's life as essential (natural) symbols of geographical objects. Every epoch leaves its footprint in the appearance of toponyms. In the article the toponyms of Chimbai were investigated on the examples of folk poems. The definitions of toponyms used in love poems, comic and vital poems are given. Their geographical location in the region is shown.

SUMMARY

ИНГЛИС ҲАМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛИРИНДЕ РЕФЕРЕНСЛЕРДИ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛЛАҰ

Х.Дәулетмуратова – ассистент оқытушы
А.Мухаммадияров – студент

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: дискурс анализ, референс, тилшунослик, матн тилшунослиги, макон ва замон, долзарб масала, анафорик, катафорик, эгзофорик, эндофорик, тадқиқ қилиш.

Ключевые слова: анализ дискурса, референс, лингвистика текста, место и время, актуальная проблема, анафорик, катафорик, эгзофорик, эндофорик, исследовать.

Key words: discourse analysis, reference, linguistics, text linguistics, place and time, current problem, anaphoric, cataphoric, exophoric, endophoric, to explore.

Усы дәуирге шекем тил илиминде көп тараўлар изертленген, көлемли мийрас ҳәм мийнетлер жаратылған, бирок еле де изертлениўи керек болған объектлерди тиллер арасында салыстырмалы түрде үйрениў, өз гезегинде, хәр кандай тил илими ушын пайдалылықты арттырып барады.

Бүгинги күни жоқары оқыў орынларының инглис тили ҳәм әдебияты қәнигелигиниң екінши басқыш талабалары ушын «дискурс анализ» пәнин оқытуў кең түрде жолға қойылып, ол тил аспектлерди модули сыпатында оқыў бағдарламада берилген болса, өз ишине еки пәнди, яғный

Сонындай мәс болар ели Шымбайдың.
[«Шымбай», 2:268-269]
Ат шаппағаным Тазгараның даласы,
Шашбаў жойтқан маңлайыңның қарасы,
Алып кеткен Бәйекениң баласы,
Шашбаўыңды соннан сора Дәрбийке.
[«Дәрбийке», 2:330]

Қосық қатарларында берилген Аршан, Кенегес этнопонимлері райоңдағы Бахытлы АПЖ аймағындағы қарақалпақлардың усы руў халқы жайласқан орын атлары болса, ал Тазгара (АПЖ) хәзіргі күнде усы ат пенен аталатуғын елатлы пункт.

Тазгара атамасының келип шығыуы ҳаққындағы пикирлерде Шыныбай (Шымбай)дың Дәўқара, Тазгара, Қуўаныш атлы уллары ҳәм Шоманай атлы қызы болған. Тазгара топоними усы баласының аты менен байланыслы [1:63; 5:75] десе, басқа мағлыұматларда сол аймақтағы Өтениң шоры деп аталған жердиң бир бөлими қуяштан қара болып кәлдиң басындай жалтырап турғанлығы себепли (Тазқара→Тазгара) келип шыққан [4], –деп келтириледі. С.Қораев Жиззах районында Тазгара (Тасқара) деген орын бар екенлигин айтады [3:200].

Жуўмақлап айтқанда, Шымбай топоними халық аўызекі дәретпелириниң ишінде халық қосықтарында белгилі дәрежеде қолланылған. Бул топоним тәрип («Шымбай»), муҳаббат қосықларында, хәзил-дәллек («Геуишим»), тарийхый («Жети үйге бир белдар») қосықларда өнимли ушырасатуғын болса, ал райоңдағы басқа (Тазгара, Аршан, Бақанлы, Кенегес) географиялық атамалар да халық қосықларынан орын алған. Оларды топлап изертлеў райоң топонимлерин системалы түрде таллаў жасаўға, мәнилерин түсиниўге әмелий жәрдем береді.

Әдебиятлар

1. Әбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.
2. Қарақалпақ фольклоры. V том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.
3. Қораев С. Ұзбекистон топонимлари. – Тошкент: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2005.
4. Шымбай районы Тазгара АПЖ мағлыұматы.
5. Шешенлик сөзлер. Әпсаналар. – Нөкис: «Билим», 2015.

Аныклап айтқанда, бизлер тил илиминде референслерди текстерде анализлеу аркалы парьклаймыз. Инглис тил илиминде текст лингвистикасы хэм референслер бойынша Зеллиг Харрис (1952), Делл Химес (1964), Аустин (1962), Сearл (1969), Грайс (1975), Левинсон (1983), Лич (1983), Халлидай (1973), Колтхард хэм Сикклеър (1975), Ван Джик (1972), Де Беаугранде (1980) сыяклы бир қатар илимпазлар изертлеулер алып барған. Жәхән тилтаньу илиминде И.Я.Гальперин, К.Кожевникова, Йе.А.Реферовская, Г.Я.Солганик, В.Г.Ган, М.В.Ляпон, О.И.Москальская, А.А.Метслер, О.Л.Каменская хэм басқалардың изертлеу жумыслары бар [2:3]. Ал, қарақалпақ тил илиминде жаңа илим тарауы сыпатында қаралады.

Майкл Мак Картидің илимий мийнетинде (Discourse analysis for language teachers) грамматикалық байланыслар референс (reference), эллипсис (ellipsis) /субстантив (substitution) хэм дәнекер (conjunction) атамасындағы терминлер түрінде классификацияланады. Инглис тилинде референслер *he, she, it, him, they, this, that, these, those* хэм т.б. алмасықлар, *a, an, the* артикллері аркалы аңлатылады. Мысалы, *The schoolmaster was leaving the village and everybody seemed sorry* (Оқытушы ауылдан кетип баратыр хэм оннан хэмме қапа) [1:35].

Бунда *schoolmaster* бир ауылдың адамлары ушын қадир-дан болып қалған мектеп оқытушысы. Сонлықтан мысалда *schoolmaster, village* сөзлері өз ара байланыслы халда қолланылған, *everybody* аркалы сол жердегі адамлар аңлатылады, сонлықтан кимлер қапа екенлигин анық билемиз. *The* артикли *сол, ана, мына* сыяклы силтеу алмасықлары, *everybody* хэмме, *жәми, барше, гүллән* сыяклы жәмлеу алмасықлары хызметинде келген.

Инглис тилинде референслер екиге бөлинеди:

1. Эгзофорик(exophoric).
2. Эндофорик(endophoric).

Эндофорик өз гезегинде екиге бөлинеди:

1. Анафорик(anaphoric)
2. Катафорик(cataphoric).

Эгзофорик референс қарақалпақ тилиндегі улыўма қолланыўшы сөзлерге лексикалық хэм атқаратуғын хызметі жағынан бир-бирине жүдә уқсас келеди. Өйткени, инглиз тилиндегі эгзофорик референслер(*the Queen, the Pope, the Army, the car, the kids, the dog, the luggage, the city* etc.) хэм қарақалпақ тилинде(*адам, нан, китап, күн, түн, суў, таў, жер, қуаиш, жарық, қараңғы, ат, жылқы* хэм т.б) көпшиликке ортақ болған түсиниклер менен қолланылады. қарақалпақ тилинде референслердің хызметин атқаратуғын аспектлер бар, бирақ жаңа тараў болғанлықтан еле толық қарақалпақша илимий терминлерине ийе емес. Сол себепли биз оларды тиккелей инглис тилиндегі терминлер менен талладық.

If the motorbike was huge, it was nothing to the man sitting astride it [3:16].

Қараңғы түсийден-ақ түлки сайдан шықты [4:9].

Мысаллардағы *the motorbike* (мотоцикл), *the man* (адам), *қараңғы, түлки* сөзлері хэмме ушын бирдей ортақ түсиниклер саналады. Соның менен бирге референслер де, улыўма қолланыўшы сөзлер де ўақыт хэм меканға тиккелей байланыслы.

The government are to blame for unemployment (Хүкимет жумыссызлар ушын жуўапкер) [1:39].

Быттыр қыста әкем менен бирге станцияға барып едим, демигип өле жазладым. Паровозлар өкиреди, көмирдің жаман ийиси пысқып хэмме жакты басып кеткен [5:73].

Берилген мысаллардағы *the government* (хүкимет), *паровозлар* сөзин эгзофорик референске мысал етип келтиремиз. “Government” сөзи хәзирги ўақытта күнделikli турмыста жийи ушырасатуғын түсиник, ал “паровоз” ертеде халық тилинде қалған сөз, лекин не екенлиги хәзирде де түсиникли. Сол тийкарда референслерди “ўақыт хэм мекан” өлшемлері менен тийкарлаймыз.

Олардың “...улыўма қолланыўшылық қәсийети сонда, бириншиден, олар ең тийкарғы түсиниклердің атамалары ретинде қарақалпақ тилинің сөзлик составында белгили орнына ийе, екншиден, турмыста жийи қолланылады, үшіншиден, қарақалпақ тилинде сөйлеуши хәр бир адамның жеке лексикасының тийкарын курайды, төртиншиден, барлық кәсип ийселері ушын бирдей түсиниклиликке ийе, бесиншиден, тил стильлериниң қайсысында болса да тийкарғы лексикалық байлықты курайды хэм т.б.” [6:251].

М.Курбанова хэм М.Юлдашевалардың «Матн тилишунослиги» илимий мийнетинде көркем текстти анализ қылыў форма хэм мазмун бирлиги, мекан хэм ўақыт бирлиги, көркем текст тилинің улыўма халық тили хэм әдебий тилге мүнәсибетин анықлаў, көркем текстте поэтикалық актуалласқан тил курааларын анықлаў хэм интертекстуаллық механизмлериниң тилик (лисоний) хэм семантикалық қәсийетлерин анықлаў деп бес түрге бөлінген.

Бурынғы өткен заманда бир қақпаншы киси болыпты. Аты Абдулла қақпаншы деген екен. Буның қылатуғын басқа өнери жоқ, тек қақпан салып, қақпанға түскен қоянларды аўкат етип күнин кеширеди екен [7:50].

They left the Hall quickly, wanting to unwrap the broomstick in private before their first lesson [3:122].

Бунда “бурынғы өткен заманда” деп ўақытты анықлаў, “lesson” аркалы ўақыяның мектепте жүз берип атырғанығын аңлатыў кыйын емес. Берилген мысаллардан бул бес түрден екнши “мекан хэм ўақыт”ты бир оқып көриўден аңлаймыз. Буларды келтириўимизден себеп текст анализинде олар референслер менен қатар әхмийетлиликке ийе.

Сөйлеу тили – бул халықтың күнделikli турмыста бир-бири менен туўрыдан-туўры қатнас жасауының актив формасы. Оның тийкарын жоқарыда айтып өтилгениндей-ақ, тилдеги улыўма қолланыўшы сөзлер курайды [6:252].

1. Бизиң абысын гәптиң посгеллесин айтады, соники мәз,-деди қасындағы хаял (К.Султанов“Ақдары”).

2. Қапылғыр, келиншек болмай атырып, шашыма қосылажақ па дегендей қолы менен орнына әкелип қойды(Т.Қайыпбергенов “Қарақалпақ қызы”) [6:253].

Бунда “посгеллесин”, “қапылғыр” деген сөзлер мәни айырыўшылық пенен айрықша көзге тасланады хэм бул халық сөйлеу тилиндегі сөзлер саналады.

Халықтың ауызеки сөйлеу тили жүдә бай. Олар жазыўшы, шайырлардың дөретпелеринде көп ушырасады хэм соның менен лексикамызды да байытуға хызмет қылады. Демек, көркем шығармаларда әдебий тил лексикасы менен қатар сөйлеу тили де араласып қолланылады. Сол тийкарда “посгеллесин”, “қапылғыр” сыяклы сөзлердің қатнасы текст анализинде әхмийетли аспектлердің бири болады. Инглис тилинде катафорик хэм анафорик референслер тийкарынан алмасықлар аркалы көринеди. Анафорик референс Мак Картидің пикирине көре, япон тилинде *he* (ол;ер адам), *she* (ол; хаял), испан тилинде *his* (оның) пенен *your*(сенин) көп жағдайларда бир-бири менен алжастырылады [1:36].

Инглис тили дискурсларындағы текст анализинде анафорик ушын дәслепки рет Халлидей хэм Хасан төрепинен мысаллар бериледи.

It rained day and night for two weeks. The abasement flooded and everthing was under water. It spoilt all our calculations [1:36].

Бул мысалда тийкарғы дыққат берилген “It” алмасығына қаратылады хэм ол пүтин гәпти көрсетип келгени менен анафорик референс хызметинде деп бериледи. Катафорик референслерде анафорик ушын мысалдағыдай оқыўшының дыққатын өзине тартып келиўи мүмкин.

The trip would hardly have been note worthy, except for the man who made it... [1:42].

Бунда оқыўшының тийкарғы итибарын “the” артикли аркалы “trip”, “man” сөзлерине қаратады хэм ўақыяның даўамы тиккелей соларға байланыслы екенин көрсетеди. Олар, әсиресе, жаңа гүрринлерде хэм әдебиятларда тексттиң басланғыш гәплеринде көринеди [1:42].

Өз үйиниң босағасын атлаудан-ақ, мине усындай хәсиретли хабарлар Едигени күтип алды. Сол ўақыттың өзінде-ақ, ол қаралай өшип, тастай болып қатып қалды [4:72].

“Мине усындай” сөзи аркалы хабарларға, “сол” аркалы пүтин гәпке силтеу берилгени ушын катафорик референс деп келтиремиз, ал биринши гәпте “Едиге” кейингисинде “ол” алмасығы аркалы сүўретленгени ушын анафорик референс деп аламыз. «Мине усындай», «сол» сөзлерин лексикалық жактан инглис тилиндегі “the” артикли менен қатар қойыўға болады. Сондай-ақ, катафорик хэм анафорик референслер қарақалпақ тилинің синтаксис бөлиминде үйренилетуғын айырымланған ағзаларға мәнилик жактан жүдә уқсас келеди. Мысалы: Биз, *жаслар*, елтимиздің хакыйкый ўатан сүйиўшиси екенимизди барлық исте көрсетиўимиз керек (газетадан) [8].

Бунда жаслар сөзи “биз” алмасығына карата қолланылып еде анықластырып келеди хэм айырымланған ағзалар хызметинде келген. Бирақ айырымланған ағзалар тек ғана алмасықларды айырымлап келмейди. Мысалы:

Хәзирше хеш нәрсеге алаңсыз, аяғына ораў болғандай бала жоқ – жас ўақытлары еди [4:67].

“Алаңсыз”, “аяғына ораў болғандай бала жоқ” сөзлери ўақытқа карата шеберлик пенен қолланылады хэм буның менен автор ўақыт түсинигин қахарман негизинде кең көлемде сүүретлейди. Ал мына мысалда: Тап сол ўақыт жырқ етип баба келип қалды. Шал пал хәррелеринин қутылары тәрепке кеткен еди...

Көпте көрген кисилер Мөминди – Мөмин шаққан деп атайтуғын еди. Бул этирапта оны хэмме таныр еди, ол да хэммени билер еди [9:12].

Ғарры Мөмин шаққаннның мийманларға желип-жуўырып хызмет қылыўы хеш кимди таңландырмас, соның ушын да өз аты...[9:13].

Бул жерде Мөминди айтыў ушын автор алдыңғы ғәлплерде баба, шал сөзлерин қолланады. Демек, буны биз катафорик референс сыпатында қолланамыз. Ал, қахарман “Мөмин” деп анықластырылғаннан кейин “Мөмин шаққан” деп аталады, яғный айқындауыш сөз “шаққан” менен еле де анықлылық береді хэм анафорик референс сыпатында анализленеди.

Демек, анафорик хэм катафорик референслерди анализ қылғанда, алмасықлар хэм айырымланған ағзалар, әсиресе, айқындауышлар үлкен әхмийетке ийе. Егер текст баслануында субъект ямаса объекттиң анық атамасы берилсе, кейин ала олар алмасықлар менен көрсетилсе хэм бул анық болуы ушын гәп ямаса текст алдына, яғный дәслепки бөлегинде көрсетилген болса - анафорик референс, егер текст баслануында субъект ямаса объект атамасы берилмей алмасықлар ямаса басқа атамалар менен берилсе хэм ол гәптиң кейинги бөлимлеринде келитирилсе - катафорик референс деп түсинемиз.

Дискурс анализ яғный текст анализи қарақалпақ тил илимине жаңа тараў сыпатында енди келип қосылды. Хәзирги ўақытта қарақалпақ тили хэм әдебияты қәнигелигиниң IV курс оқыў бағдарламасында пән сыпатында өтилмекте. Жуўмақлап айтқанда, еле бул тараўда ислейтуғын ислер, изертлеўлер жүдә көп. Солай екен, дискурс анализ сабағында үйренип атырған қызықлы хэм әхмийетли билимлерди еле де тереңирек ийелеў тил билимининде «текст лингвистикасы»ның раўажланыўына унамлы тәсир көрсетеди. Ана тилимизди аз ғана болса да үйрениў хэм изертлеў оның референс сыяқлы тил кубылысларын тереңирек түсиниўимизге жақыннан жәрдем береді. Бизиң англис тилиндеги референслерди ана тилимизге салыстырмалы таллаў жумысымыз «дискурс анализ»диң басқа да элементлерин изертлеўге бағдар көрсетип береді деп ойлаймыз.

Әдебиятлар

1. Michael McCarthy. Discourse analysis for language teachers. –United Kingdom: Cambridge University press. 2009. 214-p.
2. Qurbonova M, Yo’ldashev M. Matn tilshunosligi. – Toshkent: Universitet. 2014.
3. Rowling J.K. Harry Potter and the Philosopher’s stone. –London: Bloomsbury. 1997.
4. Айтматов Ш. Боранлы бәндирги. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1993. 368-б.
5. Шолохов М. Тыныш Дон. –Нөкис: “Қарақалпақстан” 1988. 572-б.
6. Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. –Нөкис: “Қарақалпақстан”. 1979.
7. Қарақалпақ фольклоры. 2-том. –Нөкис: “Қарақалпақстан”. 1977.
8. Дәўлетов М., Дәўенов Е. Қарақалпақ тили. 8-класс ушын сабақлық. –Нөкис: “Билим”, 2010, 128-б.
9. Айтматов Ч. Оқ кема: киссалар /Асил Рашидов. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2017. 432-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада англиз ва қарақалпақ тилларидаги референслар ва уларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари киёсий ўрганилган. Референс “Дискурс тахлил” фанидаги матнларда қўлланилади. Мақола муалифлари ҳар икки тилдаги референсларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини кўрсатиб берган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается сопоставительному изучению референса в английском и каракалпакском языках. Референсы применяются в текстах по предмету «Анализ дискурса». Авторы статьи пытаются показать сходства и отличительные особенности референсов в английском и каракалпакском языках.

SUMMARY

The article deals with the comparative analysis of references in English and Karakalpak languages. References are used in texts in the subject «Discourse analysis»: The authors of the article try to show the similar and different features of references in English and Karakalpak.

«MAN» - «АДАМ» КОНЦЕПТОСФЕРАСИ БИРЛИКЛАРИНИНГ ЛИНГВОМАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Г.К.Кдырбаева – филология фанлари доктори (PhD)

М.Султанова - талаба

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: концепт, концептосфера, изоҳли анализ, оламнинг лисоний манзараси.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, дефиниционный анализ, языковая картина мира.

Key words: concept, concept sphere, definitional analysis, language view of the world.

Жаҳонда турлича лингвомаданиятлар доирасида ахборотнинг инъикос этилиш шакллари ва лисоний воситаларини аниқлашга катта аҳамият берилмоқта. Инсон омили ҳозирги пайтда оламни билишда, англашда ҳал қилувчи аҳамият касб этмоқта. Шу сабабли антропоцентрик ёндашув бугунги кун тадқиқотларининг, шу жумладан, тилшуносликнинг хэм энг муҳим йўналишларидан бири хисобланади.

Лингвомаданиятшуносликни бугунги кунда тилшуносликнинг жадал ривожланаётган, тилда ўз ифодасини топаётган ва барқарорлашаётган ҳалқлар маданиятини кишилар ўртасидаги муносабатларнинг муайян бир шакли сифатида тадқиқ қилишни янги йўналиш сифатида талқин қилиш мумкин. Когнитив тилшунослик лисоний тафаккур фаолияти ва миллий менталитетни муайян шахсга, ижтимоий ёки этник гуруҳларга хос бўлган ҳамда онгдаги когнитив стереотиплар мажмуасига тегишли бўлган, борлиқни идрок қилиш ва тушунишнинг ўзига хос воситаси деб қарайди [1:51].

«Одам» концептосферасининг лисоний ядроси таҳлили кўрсатишича, англиз ва қарақалпақ тилларида «man»-«адам» концептосферасининг *яқин киши* сифатида идрок

қилинишида умумийлик мавжуд, концептосфера персонификациялашган ҳолда яқин қариндош сифатида *ana/mother, aga/father, shaqarq/family, agayin tuwysqan/relatives* вербализаторлари орқали ифодаланади. Бунда «man» концептосфераси асосан I (*мен*) маъносини ифодалайди, яъни «man» (*одам*) бу энг яқин киши, яъни ўзидир. Бундай тушунчалар мазмунининг ўзига хослиги шундаки, уларда алоҳида шахс сифатида одамнинг образи ифодаланади. Қарақалпақлар дунёқараши ва турмушида «адам» халқнинг ролига, этноснинг, наслнинг яхлитлиги ва яшовчанлигига алоҳида аҳамият берилади, шу сабабли *адам*, биринчи навбатда, тирик мавжудот, одамлар жамоасининг аъзоси сифатида идрок қилинади.

Концептосферанинг концептуал таҳлилин амалга оширганда концептосфера номлари вербализаторлар сифатида киёсий, тавсифий ва этимологик сатҳларда таҳлил қилинади.

«Адам» концептосферасининг вербализатори қарақалпақ тилининг изоҳли луғатидаги тавсифи жуда қисқа берилганини таъкидлаш жоиз. Бу бирлик фақат «ақлли мавжудот», «халқ», «инсоният» семалари билан изоҳланган. Англиз тили изоҳли луғатларида эса *man*

вербализатори нисбатан тўлиқроқ ва равшан талқин қилинади. Шу сабабли биз «адам» концептосфераси вербализаторларининг бадий, публицистик, илмий ва диний матнлардаги қўшимча маъноларини аниқлашга уриндик. Ушбу манбалардан олинган «адам» концептосфераси сатҳларига кирувчи мисол танлаб олинди ва ҳар қил услубдаги матнлар таҳлил қилинди. Таҳлил асосида қўйидаги семалар аниқланди: «*тири жан ийеси*», «*перзент, зүрият, бала, киши жастағы адам, сағыйра*», «*аламан, бир топар инсанлар, халқ, жыйын, журт*», «*ғамхорлық етуйши, тирепберди инсан, исенер тау, қорған*», «*жынысыый хам жас өзгешелигине ийе инсанлар (еркек адам, нашар адам, ер (жигит) бала, кыз бала, ғарры, кемпир)*».

Инглиз тили онлайн кўринишидаги изоҳли луғати ва Macmillan English Dictionary for Advanced Learners луғатидаги марказий вербализаторнинг мос келмайдиган таърифлари аниқланди. Масалан: Виртуал онлайн луғатда «одамнинг бирор жамиятга мансублиги ва унинг жинси» қўйидаги шаклда берилган: *a member of the species Homo sapiens or all the members of this species collectively*, аммо иккинчи луғатда инсоннинг бирор жамиятга мансублиги умуман белгиланмаган ҳолда қўйидаги тавсиф берилган: «*a man who is connected with a particular place*», гендерли фарқлар эса яна бошқача берилган: «*a person of either gender/Some people do not like to use this word in this way because they think it is offensive to women*» [2:287].

Ҳар иккала тилдаги луғатларда ўхшашлик фақат ифодаланувчи умумий маънода кўзга ташланади. Масалан, қорақалпоқ ва инглиз тили луғатларида «man» - «адам» бир хил от сўз туркуми таркибидаги маъноларида ўхшашликларга эга. Бинобарин, инглиз тилининг изоҳли луғатида «man» феъл сўз туркуми сифатида ҳам ифодаланган, яъни «*одам билан жиҳозлаштириш, хизмат қилдириш ёки муҳофаза; одамлар орқали ҳимояланиш; Овда қирғийни одамнинг борлигига ўргатиш*». Қорақалпоқ тилида «адам» концептосферасининг марказий вербализаторининг бундай тавсифлари учрамайди. Жумладан, инглиз тилида «man» лисоний бирлиги асосан «одам» ва «эркак» сифатида тавсифланади, аммо унинг *one of the pieces used in playing certain games, as chess or checkers* «шахмат ёки шашка ўйини иштирокчиси (пешка)» (ўйинда, ҳаётда шашка ўйинининг пиёдаси бўлмоқ) сифатида тавсифланиши каби қизиқ ҳолат ҳам учрайди. Қорақалпоқ лисоний онгида эса бундай ҳолат кузатилмади ва одам асосан «тирик, ақлли мавжудот» тушунчаси билан тавсифланади.

Мақолларни қиссий таҳлил қилиш учун дастлаб уларни семантик ва вазифавий гуруҳларга таснифлашимиз лозим. Мақолларни танлашда «одам» концептосферасига кирувчи

интеллект, ташқи кўриниш, айрим психологик белгилар, касбий сифатлар, темперамент, қариндошлик алоқалар, ижтимоий мақом, ёшига доир тафсилотларини лисоний воқеалантириш усуллари таяндик.

Инглиз мақолларининг аксариятида меҳнат фаолияти «do, make, try, help, exercise» феъллари иштирокида воқеалантирилган, қорақалпоқ тилида эса «*мийнет*», «*ошумс*», «*ис*», «*еңбек*», «*ҳаракет*» етакчи вербализаторларга айланади. Қорақалпоқ маданиятида инсоннинг меҳнат фаолиятига алоҳида ҳурмат билан қаралади. Масалан: *Мийнет сүйген ҳеи ўақытта кем болмас, Мийнеттен қашқанды адам деп болмас (Меҳнатни севган ҳеч қачон кам бўлмас, Меҳнатдан қочгани одам деб бўлмас)*. Лекин инглиз тилидаги «*Only fools and horses work*» (Фақат аҳмоқлар ва отлар ишлашади) мақолида «одам»ни ифодаловчи бирлик сифатида «*fools*» (аҳмоқлар) ва «*horses*» (отлар) ишлатилган ва юқорида келтирилган қорақалпоқ мақолига умуман зид маънони ифодалайди [3]. Бинобарин, «*One chick keeps a hen busy*» (бир жўжа бир товукни банд қилади) инглиз мақолига эквивалент сифатида қорақалпоқ тилидаги «Бир бала бир кемпирди шаршатады» мақолини келтирсак бўлади (мисол-слайд).

Юқорида келтирилган гуруҳлар асосида «man» - «адам» концептосферасини воқеалантирувчи инглиз ва қорақалпоқ мақоллари ҳам қўйидаги гуруҳларга тақсимланади: Одоб ахлоқ хусусияти, ижтимоий ҳолат ва вазият, ақл ва интеллект, жисмоний ҳолат ва ташқи кўриниш, меҳнат фаолияти, оила ва оилавий алоқалар (диаграмма-слайд).

Юқорида келтирилган таҳлилларга асосланиб, «одам» концептосферасини ботинан ва зоҳиран изоҳловчи паремиялар одамнинг умумий «паремиологик портрети»ни ҳосил қилади, дейиш мумкин.

Тадқиқот жараёнида тўпланган материаллар таҳлили асосида қўйидаги янгиларга эришилди:

тадқиқотда инглиз ва қорақалпоқ лисоний маданиятлари лингвокогнитив ва лингвомаданий йўналишларида илк бора қисқаниб ўрганилганлиги исботланди;

қисқаниб ўрганилган маданиятлардаги «man» - «адам» - концептосферасининг воқеалантирилиши ҳолатлари тадқиқи уларнинг маданиятлараро ўзига хос хусусиятлари асосида аниқланди;

тадқиқотда «man» - «адам» концептосферасига оид концептларнинг лисоний воқеаланиш усуллари турлича лисоний тузилмалар кўринишида бадий, паремиологик, фольклор, диний дискурсларда ёритиб берилган, инглиз ва қорақалпоқ тиллари номинатив майдонида «man» - «адам» концептосферасини изоҳловчи универсал ва миллий ўзига хос компонентларнинг фарқлари очиб берилди.

Литература

1. Махмудов Н.М. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб/Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 2012. № 5. 50-55-б.
2. Қарақалпақ тилининг тусиндирме сөзлиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982. Т. I. 287-б.
3. The American Heritage® Dictionary of the English Language, Fourth Edition copyright ©2000 by Houghton Mifflin Company. Updated in 2009. Published by Houghton Mifflin Company. All rights reserved.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қорақалпоқ тили олам лисоний манзараси «Man-одам» концептосферасининг таҳлилари билан боғлиқ ҳолда қараб чиқилди. Концептуал таҳлил асосида илимий тадқиқот ишлари олиб борилди. Лексик қисм «man-одам» Туркий тилларнинг этимологик луғати ва инглиз тили изоҳли луғати ёрдамида таҳлил қилиниб, кенгрок тадқиқотлар учун имконият яратилди.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящается анализу концептосферы «Man-адам» в каракалпакской языковой национальной картине мира. В статье исследование проводилось на основе концептуального анализа. Лексическая единица «man-адам» анализировалась с помощью этимологического словаря тюркских языков и толкового словаря английского языка, что может служить подготовительным этапом для дальнейшего концептуального анализа.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the concept “Man-адам” in the Karakalpak national view of the world. The investigation was done on the basis of the conceptual analysis. A lexis unit “man-адам” was analyzed with the help of the etymological dictionary of the Turkic languages and monolingual English dictionary, which will serve as a preparatory stage for further investigations in conceptual analysis.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИН ЕЛЕ ДЕ ТЕРЕЦИРЕК ИЗЕРТЛЕҮ ХӘМ РАҮАЖЛАНДЫРЫҮ ХАҚҚЫНДА

К.М.Кошанов – профессор

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қорақалпоқ тили, низом, ривожланиш, кенгаш, ўқитиш.

Ключевые слова: каракалпакский язык, закон, развитие, совет, обучение.

Key words: Karakalpak language, law, development, advice, teaching.

Мақалада миллийлигимиздин тийкары болган, мәмлекетлик тилимизди теренирек изертлеу хәм рауажландырыу, сондай-ақ оны оқытыудағы айырым машқалаларға тоқтап өтиу мақсет этилген.

Алфавиттин туракылыгы, әпиуайылылыгы хәм қолланыуға аңсатылыгы халық сауатлыгының ең биринши тийкары болары сөзсиз. Алфавитке қайта-қайта өзгерислер киргизе беріу халықтың сауатлылығына, мәдениет хәм со-

циал-экономикалық раўажланыўына жақсы тәсир етпейтуғынлығы сезилип тур. Тил бул керек болса қурып, гөнерсе бузып таслап, тазасын салып, алмастыра беретугын. Тил - турақ жай, фабрика яки завод емес, әсирлер даўамында раўажланып, қәлплесетуғын ең нәзик, ең сезимтал, ең гөзал, ең тәсирли хәм ең қудиретли күшке ийе адамлар арасындағы байланыс қуралы екенлиги мәлим.

Алфавит қаншелли қурамалы болса, қайта-қайта өзгере берсе, оны халықтың толық өзлестиріуі хәм туўры пайдаланыўы соншелли қыйын бола береді. Алфавиттин өзгере беріуі хәм оған киргизилип атырған хәр бир жаңалық тилдің барлық қатламларына: графикасына, орфографиясына, орфоэпиясына, жазыў қағыйдаларына, сөз жасалыўына, морфологиясына, синтаксисине, стилистикасына, жазыў хәм сөйлеў мәдениатына, сондай-ақ, барлық мектепке шекемги тәлим, мектеп, лицей, колледж, жоқары оқыў орындары пайдаланатуғын барлық түрдеги сабақлық, оқыў қолланба хәм басқа да тийкарғы және қосымша оқыў-методикалық әдебиятларға, тарқатпа материалларға, көргизбе қуралларға, сөзликлерге, хәр түрдеги мәмлекетлик хәм жеке хўжеттерге, барлық ғалаба хабар қуралларына, көркем әдебиятларға, көшелер, мәкемелер атларына, мөрлерге, штамптарға, банк хәм басқа да барлық юридикалық ис қағазларына, адреслерге, географиялық атамаларға, бир сөз бенен айтқанда, барлық ис хәрәкеттеги жазыўларға өзгерислер киргизіуі талап ететуғынлығы хәмеге мәлим.

Хәзирги күнде мектепке шекемги тәлим орынлары, мектеп, лицей, колледж хәм жоқары оқыў орынлары ушын бурынғы шыққан сабақлық хәм басқа да оқыў әдебиятларын қайтадан дүзетип, жаңадан жазып шығарыў зәрүрлиги көринип тур.

Бизиң пикиримизше, хәзирги қарақалпақ тил билиминде көплеген өз шешимин таппай атырған мәселелерди нәтийжели шешіў ушын мектепке шекемги тәлим орынларында, мектеп, лицей, колледж хәм жоқары оқыў орынларында қарақалпақ тилин жаңа заманағөй инновациялық методлар тийкарында оқытыў усылларын табыўда, сондай-ақ тил менен байланыслы басқа да барлық мәселелердин утымлы шешимлерин табыў ушын Республика көлеминде «Муўапықластырыўшы кеңес» дүзиўдин зәрүрлиги айқын көринип тур.

Бул «Муўапықластырыўшы кеңес» қурамында тийисли бағдарлар бойынша жұмыслар алып барыў ушын төмендеги бөлимлерди дүзиўге болар еди:

1) *Қарақалпақ тил билимин изертлеўге бағдарлаў хәм раўажландырыў бөлими;*

2) *Қарақалпақ тилинң әмелий қолланылыў мәселелерин шешіў бөлими;*

3) *Қарақалпақ тилин мектепке шекемги тәлим орынларында, мектеп, лицей, колледж хәм жоқары оқыў орынларында оқытыў мәселелери бөлими;*

4) *Қарақалпақ тилинң терминологиясын хәм лексикографиясын изертлеў бөлими;*

5) *Қарақалпақ тилинң стилистикасын хәм сөйлеў мәдениатын жетилистириў бөлими;*

6) *Қарақалпақ тилинң ономастикасы, топонимикасы хәм антропонимикасын изертлеў хәм раўажландырыў бөлими;*

Мақолада қарақалпақ тилинң ханузгача ечилмаған масалаларининг объектив ечимини хал қилиши мумкин бўлған таклиф ва тавсиялар берилған.

В статье предлагаются объективные и вполне приемлемые пути решения актуальных, до сих пор не решённых, вопросов в развитии каракалпакского языка.

The author of the article suggests objective and perfectly reliable ways for the solution of some issues in the development of the Karakalpak language that haven't been decided yet.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ АҢЫЗ-ӘПСАНАЛАР МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ АЙЫРЫМ ТОПОНИМЛЕР ҲАҚҚЫНДА

Д.Кудиярова - студент

Әжсинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ономастика, топоним, этноним, афсона, этимология, тарих, тилшүнослик, география.

Ключевые слова: ономастика, топоним, этноним, миф, этимология, история, лингвистика, география.

Key words: Onomastics, toponym, ethnonym, myth, etymology, history, Linguistics, Geography.

Жер-суў атамалары жүдә-ерте заманлардың жемиси. Адамлар ертеде-ақ өзлерин қоршаған этираптағы географиялық объектлерге хәр қыйлы атамалар беріуді баслаған.

7) *Қарақалпақ тилинң ғалаба хабар қуралларында туўры қолланылыў бөлими.*

Мектепке шекемги тәлим, мектеп, лицей, колледж, жоқары оқыў орынлары ушын қарақалпақ тили бойынша мәмлекетлик стандартлар, оқыў хәм исши режелерин дүзиўди, олардың сапасын қадағалап барыўды муўапықластырып, бағдарлап хәм басқарып барыў зәрүрлиги көринип тур.

Усы күнге дейин мектепке шекемги тәлим, мектеп, лицей, колледж, жоқары оқыў орынлары ушын сабақлық хәм басқа да оқыў әдебиятларын жазып баспадан шығарыў бир системаға түскени жоқ. Елеге дейин көпшилик сабақлықлар бурынғы усылда жазылып қиятыр. Хеш бир сабақлық хеш кимниң меншиги болмаўы керек. Әлбетте, бул бурынғы авторларды умытыў керек, деген сөз емес. Олардың тәжирийбесин үйренип, исин даўам етип, зәрүр жағдайларда биринши қатардағы қоспа авторлар етип алған мақул.

Барлық сабақлықлар хәм оқыў қолланбалар конкурстандаў тийкарында жаратылса, олардың сапасы анағұрлым артар еди.

Қарақалпақ тилинде дурыс жазыў, тил тазалығы, мәдениаты сөйлеў, оқыўшыларды ең тийимли усылларда нәтийжели оқытыў, газета-журналларда хәм китаптарда қәте жибермеў, радио хәм телекөрсетиўлерде дурыс хәм мәдениатлы сөйлеў, көшелердеги шақырықларды, дағазаларды, рекламаларды, қутлықлаўларды қәтесиз жазыў, көше, мәкемелер, каналлар, жаплар, елатлар, мектептер, оқыў орынлары атларын дурыс жазыў, тиллер байланысы, еки, үш тиллик сөзликлер дүзиў, терминология, лексикография хәм т.б. ең әҳмийетли биринши гезекте шешип алыўды талап ететуғын ўазыйпалар қатарына киреди.

Қарақалпақстанның мәмлекетлик тили - қарақалпақ тилин изертлеўлерди еле де кеңейтиў, тереңлестиріў хәм жеделлестиріў, оны мектепке шекемги тәлим, мектеп, лицей, колледж хәм жоқары оқыў орынларында оқытыўдың сапасын арттырыў, жаңа инновациялық методлардың ең тийимли жолларын излеп табыўда хәм қарақалпақ тилинң жәмийеттин түрли тараўларында қолланылыўдың ең бәсекили мәселелерин алымлар менен биргеликте кең жәмийетшилик, халқымыз арасында бирге талқылап, шешип барыў ушын Республика көлеминде «Қарақалпақ тилин изертлеў хәм оқытыў» атамасындағы арнаўлы илимий – методикалық журналды буннан 28- жыл бурын ақ шығарыў керек еди. Бирақ, тилекке қарсы, бул саўаплы ис усы күнге шекем қолға алынбады. Бул жүдә зәрүр хәм әдиўли ис пүткил халқымыз алдында хәм қарыз хәм парыз болып келмекте.

Жаңадан дүзилетуғын қарақалпақ тил билимин изертлеўлерге хәм оны оқытыўдың ең әҳмийетли мәселелерине арналған бул орайластырылған журналдың редколлегия ағзалары, басқа журналлардағы сыяқлы хәр қыйлы илим тараўлары илимпазларынан қуралмай, тек бир бағдар бойынша, яғный тилши алымлардан хәм оны оқытыў методикасы менен шұғылланатуғын илимпазлардан жәмленип, олар «бир жағадан бас шығарып, бир жеңнен қол шығарып» хәрәкет етсе, қарақалпақ тил билимин хәм қарақалпақ тилин оқытыў мәселелерин заман талаптарына сай еле де нәтийжелірек хәм сапалырақ раўажландырыўға жедел хызмет еткен болар еди.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

жэмийетлик дүзими, кәсиби тууралы мағлұматлар алыу мүмкиншилигин береді.

Қарақалпақстан топонимлери хәр қыйлы себеплерге байланысly қойылған. Биз бул мақаламызда аңыз-әпсаналар менен байланысly топонимлерди талқылауды мақсет еттик.

Бурынғы заманларда тал, тораңғыл питкен бир тоғай болып, ол тоғайды аралап аққан бир өзек болған. Бирақ, тоғайдың ишинде, арнаның бойында адамлар жасамаған. Узак жерлерден адамлар келип, арба, шығырларына кегей кесип алып қайтады екен. Арнаның бойында кегейлердің көп болуына байланысly дәслеп кегейли арнасы деп соңынан *Кегейли* болып аталып кеткен. Демек, бул атама терек аты менен байланысly пайда болған. Сондай-ақ, усы әпсанада Шымбай топониминиң пайда болуы хакқында да болжаулар бар. Сол замандағы ашлықтан Шымбай деген бир жигит өз елинен ауып келип, сол тоғайға барып аралап журип арнаны тауып, бир жерин балық аулауға қолайлап жайласқан. Шымбай шолпыны көп сүзсе де, хәр күни еки балық түсип буннан артық услай алмаған. Сол еки балықты хаялы менен аўқат қылып жейди екен. Бир күнлери оның үйине бир ийи келипти. Шымбай буны жаксы ырым деп билип, оны асырап алмақшы болады. Хаялы: өзи күнине еки балық несийбемиз бар, өзлеримизге зордан жетеди, оны қалай бағамыз,-депти. Сонда Шымбай - бир илажы болар, болмаса шала тойып жасай беремиз,-дейди. Ертеңине Шымбай балық аулағанда үш балық услап келеди. Соннан соң олар бир үйде үш жан болып өмир суре баслайды. Сол күннен баслап Шымбайдың тутқан балықларының саны көбейеди. Ол ийи менен тоғайдан жол таппаған жерлеринен жол тауып, ашлықтан еле қутыла алмаған елин тауып алады хәм оларға өзи жасап атырған жерде кегей ағашлары көп екенлигин, балық тутатуғын арна бар екенлигин айтады. Адамлар изине ерип барып, балық аулап күн кешире баслайды. Солай етип, Шымбайды паналап отырыушылар көбейеди хәм сол жерди *Шымбай* деп, ал арнаны *Кегейли* деп атай баслайды [2:195].

Кегейли атамасының келип шығыуы хакқында хәр қыйлы пикирлер бар. Бул Кегейли районының аймағынан ағып өтетугын каналдың аты менен байланысly усылай аталған. Кегейли атамасының келип шығыуы хакқында халық аузында мынадай әпсана жүреди: қарақалпақлар усы орайға орналасқан дәуірде суу мәселесинде бираз қыйыншылықлар көрген. Күнлердің биринде он төрт руу деп аталған Қытай-Қыпшақ, Кенегес-Манғыттың бийлери суусызлықтан келип шыққан машқалаларды шешіу мақсетинде ойласуыға жыйналады. Олар кеңесип, Қытай-Қыпшаққа да, Кенегес-Манғытқа да теңдей жететугын болсын деп канал қазуыға келиседи хәм сағадан қазуыды баслайды. Ғарға түбекке жакынлаған жерде бөгет басып, “қалғанын ертең қазамыз, хәмме келгейли” деп тарқасады. Азаңда келсе суу көтерілип, ески аңғардан жол тауып, бөгетти суудың пәти алып кеткен, суу тасып ағып турған. Адамлар ғауырласып: “келгенимиз жаксы болды, мийнетимиздің жеңил болғанына келе бергеймиз” депти. Усы «келгейли» сөзи уақыт өтиуи менен фонетикалық өзгериске ушырап Кегейли көринисине келген деген болжаулар да бар.

Шоманай атамасының келип шығыуы хакқында да бир неше әпсаналар бар. Бир әпсанада былай делинеди: Хәзирги Шоманай районы жайласқан орнының ортасынан бурын Өли дәрья деген дәрья ағып туратуғын болған. Усы дәрьяның бойында бир дийканның Шәмен деген гөззал қызы болған. Оны хәмме Шәменай деп атаған. Қыз бой жеткен гезлери әкеси өзи хызметинде жүрген байдан қарыздар болып, оған қызын қалыңлыққа бермекши болады. Шәменнің Әмиүдәрьяның аржағында Шымбай деген сүйген жигити болған екен. Шәменай сүйиклисине қосыла алмағанына қыйналып, өзін Өли дәрьяға таслап қурбан еткен екен. Сол гөззал қыздың атына усы жерлер *Шоманай* деп аталған.

Және бир әпсанада Хийўа ханының қызы Өли дәрья бойларындағы көк липасқа бөленген аймаққа шикарға шығыпты. Кәнизеклери менен жол жүрип қараса узактан бир найдың хауазын еситипти. Сонда ханның қызы бир кәнизегине бул қандай хауаз екенлигин билип келиуин буйырады. Кәнизегі ат шауып, найды ким шертип атырғанын билип келеди. Сонда хан қызы узактан саза берген жағымлы сестин себепшисин өз көзи менен көриуге барады. Ат шауып келип қараса бир жигит нар қамыстан

соғылған найды шертип, қой бағып отыр екен. Хан қызы най әсбабына таңланып: шу ми най? деген екен. Кейин қыз шопан жигит пенен турмыс қурып, сол аймақта жасап қалған хәм бул жерлер *Шоманай* деп атала баслаған.

Атама хакқында және мынадай әпсана да бар: ертеде Шоман деген ойлық болған екен. Бул ойда суу мол болып, балық көп болған. Оның этирапында халық қоныс басқан хәм сол ой арқасында (Шоман ойда) күн кеширген. Солай етип бул жер *Шоманай* аталып кеткен.

Басқа әпсанада болса бурынғы өткен заманда *Шымбай* деген бай болыпты. Ол халық арасында үлкен абырайға ийе адам болады. Байдың бир улы хәм бир қызы болып, улының аты Дәўқара, ал қызының аты Шәменай екен. Шәменайдың таң қаларлық сулуы келбети болғаны менен, бийшара гөззал сөйлей алмайды екен. Әкеси қызының бул дәртине шыпа таппай бийтақат болды. Ол қызының тилге кириуи ушын хәмме нәрсеге таяр еди. Күнлердің биринде сахыбжамал қыз Шәменай бағда сейил етип жүргенинде тосаттан қулағына сыңғырлаған дауыс еситиледи. Қыз бул жағымлы сес еситилип атырған тәрепке қарап жүреди. Шәменай бул сесті үйиндеги мал қорасында шопан шертип отырған най дауысы екенлигин көреди. Гөззал қыз най дауысынан сүйсингенинен: Шуми най? - деп сөйлеп жибереді. Буны еситкен дослары әкеси Шымбайға жеткереді. Шымбай хаулығып келип қараса, қызы Шәменай тилге кирип, шопан менен сөйлесип отыр екен. Буннан сүйсинген әкеси өзи жасап атырған аймақты *Шоманай* деп атаған.

Усы районда жайласқан *Қарабайлы* топониминиң келип шығыуын әпсана менен байланыстырады. Ерте дәуірде бул этирап Хийўа ханлығына қарасly болған уақытларда усы елде жасаушы қырк жигит батыры бар бир бий болған. Ол өз жигитлери менен елин жаулардан қорғаған. Салық жыйнаушы халық нөкерлерин бир неше мәрте жеңип қайтара берген соң усы елаттың бийин хан сарайына шақырып, бийлик берип, сарпайлап қайтарады. Арадан бир неше күнлер өтип, хан бийге қырк жигити менен мийманға келиуине мират етип, хат жибереді. Бундағы тийкарғы мақсет сол жигитлерди алдау жылы менен жоқ етиу еди. Бул сумлықтан хабары жоқ бий хан сарайына қырк жигити менен мийманға барады. Хан сарайында оларға үлкен құрмет көрсетиледи. Зияпаттан соң оларды қонақ үйлерге кеу-үшеуден бөлистиреди. Түнде жигитлерди хан буйрығына мууапық қылыштан өткереді. Бул хабар олардың жасап атырған елатына жетеди. Жигитлердің өлиmine аза тутып, халық қара үйлеринен жоқарысына қара билап қояды. Кейин ала мерекелерге бала-шағалары менен дизилисип баратуғын болған. Узактан көргенлер «мынау қайсы ауылдың бала-шағалары?» деп сорағанларға «анау қарабайлаған ауылдың» деп жууап беретугын болған. Соннан баслап бул жер қара байлаған ауыл ямаса *Қарабайлы* ауыл деп аталып кеткен.

Сондай-ақ, район аймағындағы *Кетенлер* топониминиң келип шығыуы хакқында мынадай әпсана бар: бул жер Устиртке жакын жердеги ески қорғанның сүлдеги. Сол жер бурын Кетенлер қаласы болған. Сол уақытта Хийўа ханлығының дәуиринде Кетенлер деген жигит ханның қызына ашық болып қалған екен. Қыздың әкеси жау ала алмастай қорған салдырса қызын беріуге разы екенлигин айтады. Қаланы салып болған соң бир неше күн қаланы алыуға хәрекет етип көреди. Қаланың бекемлигине исеним билдирген соң хан Кетенлерге қызын береді. Солай етип, усы қала *Кетенлер* деп аталады.

Усы райондағы *Мамый* даласының пайда болуы хакқында мынадай әпсана бар: буннан бир неше жүз жыл бурын Өли дәрьяның бойында Мамый атлы бир ел бийи тууысқанлары менен қоныс басқан. Олар мыңлаған үй болып, Өли дәрья этирапында дийқаншылық, шаруашылық пенен күн кеширген. Жыллар өтип Өли дәрьяның сууы тартылып, халық шөллеп, қырк кулаш қудықтан суу ише баслаған. Қудықтың сууы тереңде болғандығы себепли халық бул жерлерди тәрк етеди. Бул жерлер аңлар менен қуслар мөкәнына айланады. Узактан үлкен тақырлық далалар көзге тасланғандығы себепли бул жерди *Мамыйдың* тақыры деп атаған.

Нөкис районы аймағында *Төк тау* деген төбешик бар. Оның пайда болуы хакқында әпсана халық аузында жүрипти. Әйемги дәуірлерде бир қырсық дәу болыпты. Дәрьяның аржағындағы елге суу бермекмен деп, бир етек топырақты алып дәрьяны байламақшы болады. Сол елдің адамлары жалынып тоқтатпақшы болады. Бирақ қырсық дәу

оларды тыңламайды. Сонда алдынан бир кемпир шығып “хэ, балам, байлай ғой! Дәрьяның аяғындағылар суу ишпей-ақ қойсын, аяқтағы уу ишер деген гәп бар, байла кәне! Төк топырағыңды!” деп турып алыпты. Дәу кемпирдің сөзине ашыуланьп: “Мен сонша адамның айтқанын қылмай сенің айтқаныңды тыңдайман ба?!” – деп етегиндегі топырақты сол жерге төгіп жиберипти. Соннан *Төк тау* төбешиги пайда болған екен.

Сондай-ақ район аймағында *Қырантау* ямаса Қыран қала топониминің пайда болуы хақында мынадай әпсана бар. XVII-XIX әсирлерде Қыран исмли ер жүрек жигит болған. Ол орыслардың жерине тез-тезден шабыуыл жасап, олардың мал-мүлклерін тартып алады екен. Бундай зорлыққа шыдамаған Ақ патша Қыранды тутқын етип беріуді Хийуа ханынан талап еткен. Қыран бенде етилип, Россияға пайтон арбаға салып алып кетілген. Жол ұзақ болғанлығы себепли Қыран тапқырлығы менен қолайлы ұақыт гөзлеп тутқыннан босанып қашып, елине қайтыпты. Оның ерлигине қайыл қалған Хийуа ханы Әмиудәрьяның төменги оң жағалығындағы Қалмақ қала жайласқан тауға қоныс басып, сол жерге ийелик етиуге бийлик береді. Усылайынша батыр ийелик еткен жерлер *Қырантау* деп аталып кеткен.

Және бир әпсанада ертеде Қыранбай атлы бир кисі болып, ол Әмиудәрьяның бойындағы тауда жалғыз өзі жасайды екен. Оның бала-шағасы болмаған. Қыранбай сол дөгеректегі қоныс басқан елдің атларын, малларын урлап күн көреді екен. Күнлердің бирінде Қыранбай ауыл адамлары менен сөйлескенде түңилип, изинде қалатуғын баласы жоқлығы, атының өшип кететуғынлығына қапа екенлигин айтады. Оған рехими келген ауыл адамлары ол жасаған таудың атын Қыранбай қарақшының атына *Қырантау* деп атаған.

Тахтакөпір районындағы *Қаратерең* гидроними атамасының пайда болуы хақында бир неше әпсана бар. Бир әпсанада бурын қарақалпақлар Сырдарья бойын жағалап, Қазалы тәрепте жасаған делинеди. Қарақалпақлар қоныс қазақларға шақырып жасап, олардың мал-мүлкін тартып алып, қыз-келиндерлерін, балаларын кулыққа алған. Бир күні қарақалпақлар бир бай қазақты өлтирип, баласын алып ауылына келипти. Ол бала дәрүйшлик етип, хайтта, тойда от жаққыш болып жүрип қарақалпақлар арасында ең саққаулақ, ақыллы адамды билип, оған сорау берипти:

- Ата, сизің елді қалай алса болады? Арқадан келген жауды Барақ батыр қайтарса, қубладан келген жауды Айдос бий қайтарса, жау келе алмайды. Жау келсе минараларыңыздан хабар бересіз, - депти.

Бул сорау ғаррыны ойландырыпты. Бирақ, бала көп жыллардан берли елдің ишинде жүрген соң оған исенип сырды айтып берипти:

- Балам, биз отырған жер кеседей, отлақлық, бизди хеш қандай жау ала алмайды, себеби батырларымыз бар. Бирақ, бизлерди тек суу менен алыу мүмкин, - депти.

Бала буны еситип еки-үш күннен кейін ауылдың ишинде көринбей қалыпты. Ол қазақ жигит досларын қасына алып, Сырдарьяның бир саласын қарақалпақлар қоныс басып отырған жерге жығып жиберипти. Соннан бул

Әдебиетлар

1. Абдимуратов Қ. Неге усылай аталған? -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1965.
2. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ауызекі халық дәретпелери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Қарақалпақстандағы айрым афсоналар билан бөлік топонимларнинг келиб чиқиши сүз этилади. Ундағы материаллар тилшунослик, тарих ва география фанлари учун хам муҳим аҳамиятта эга.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о некоторых топонимах в Каракалпакстане, которые появились в связи с мифами. Материалы статьи являются важными для таких предметов как история, лингвистика и география.

SUMMARY

The article is devoted to the study of toponyms connected with mythology in Karakalpakstan. The materials of the article are important for Linguistics, History and Geography.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ҚОСПА АТЛЫҚЛАРДЫҢ ИЗЕРТЛЕНИҢҮИ

Р.Опаева - ассистент оқытушы

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: кўшма сўзлар, таркибли сўзлар, жуфт ва қискартма сўзлар, сўз кўшилиш усули.

Ключевые слова: сложные слова, составные слова, парные и сложносокращённые слова, словосложение.

Key words: composite words, compound words, pair and abbreviated words, word-composition.

Қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлер 1930-жыллардан баслап дәслеп тек мектеп грамматикаларында ғана үйрени-

жерди суу басып, елден тек бир жигит пенен қыз аман қалыпты. Сол суу басқан жер *Қаратерең* деп аталып кеткен.

Және бир әпсанада бул жер елат болған хэм сол жерде үлкен бай адам жасаған. Оның жалғыз улы болып, оған алтыннан бесик соқтырған. Бир күні ауылды суу алған ұақытта алтын бесиктеги баланы пешип алып бай ауылдан шығып кетеди. Ауылды суу алып сол алтын бесик суу астында қалады. Суу түбиндеги алтын бесикти үлкен жайын қорғап жатады деген гәплер бар. Солай етип, бул көл *Қаратерең* болып аталған деген шамалаулар бар.

Нөкис қаласы аймағындағы Дослық каналының дәслепки атамасы *Қызкеткен* хақында халық аузында аңыз бар. Усы жерде Толыбай деген бай болады. Ол өзиниң жеке мәли ушын жан беретугын, инсапсыз адам болған. Бир күні Толыбай бай Қызкеткеннің өринен байлатып, аяқтағы адамларды суусыз қалдырады. Халық бул хорлыққа шыдай алмай суу ушын гүреске бел байлайды. Халықтың бул хәрекетин Гүлим деген бир қыз басқарған.

Гүлимди кууатлап, елдеги белли жигитлер жыйналып, атларына минеди. Гүлим бас болып барып бөгетти ашады. Бул хәдийсени Толыбай бай билип, жаман сумлық ис ойлайды. Ол өзине жақын-жуық адамларды жыйнап, оларды қарақандырып, Гүлимнің изинен кууады. Ауылда суу ушын үлкен сауаш басланады. Биразлар жарадар болып, биразлар өледі. Душпанның күши басым еди, олар Гүлимди қоршап алып, аяқ-қолын байлап атқа өңгереді. Бирақ, Гүлим сонда да душпан алдында бас иймейди. Олар қыды суудың жағасына апарып,—«егер сен сууға кумар болсаң денең сууда ширисин»—деп, бай Гүлимди сууға таслайды. Бул халықтың басындағы үлкен қайғылы ұақыя болады. Гүлимди хэм болған ұақыяны умытпау ушын, халық канаддың атын *Қызкеткен* деп қояды деген болжаулар бар.

Және бир әпсанада қарақалпақ халқының алты қызы жаңадан қазылған каналда қайықта жүзип баратырғанда суудың ағысы қайықты шайқап, бир қыз сууға түсип кетеди. Сол ұақытта қасындағы қызлар «Қыз кетти! Қыз кетти!» - деп бақырады. Соннан каналдың аты *Қызкеткен* аталған екен.

Усылайынша халық ауызекі әдебиятының дәретпелери – дестан, ертең, аңыз-әпсана хэм басқалар өз мазмунына сәйкес көркем образлар, көркем сүүретлеулер, шийелескен ұақыяларды баянлау менен бирге сол халықтың өмиринен де көплеген мағлұматлар береді. Сондай объектлердің бири – ел-журттың жайласқан, қыслаган, көшип-қонған мөканалары [1:33].

Қарақалпақ аңызларының ишинде қарақалпақлар жасаған аймақта жайласқан хэм оннан да тыс жерлердеги тарийхый ұақыялар менен тарийхый орынлар хақындағы аңызлар XVIII әсирлердің дәслепки жылларында рус саяхатшылары хэм илимпазлары тәрөпинен хатқа түсирилип, бүгінге шекем әдеуір материаллар жыйналды.

Жер-суу атларының этимологиясын изертлеуде көркем ауызекі әдебиятының әҳмийети айрықша. Себеби, халық ата мөкөніндағы жер-суу атларының тарийхына қызығып, олардың пайда болуы хақында аңыз-әпсаналар айтып кеткен. Халық аңызларында хәр бир заттың, географиялық орынлар хэм тарийхый қалалардың аталуында белгили дәрежеде халықтың шамалаулары, болжаулары берилгени менен белгили муғдарда хақыйқатлықтан қашық кетпейди. Солай екен, биз ауызекі мийрасларымызға сүйенип, айырым топонимлердің келип шыққанына исеним билдириуимиз тийис.

деген тема берилип, онда «еки ямаса екиден артық түбирден жасалып, бир гана түсиникти аңлататуғын сөзлер *қоспа сөзлер* деп аталады» делінген хәм қоспа сөзлердің еки түри көрсетилген. Биринши топарға жуп хәм тақирар сөзлер киргизилип, олар *тиркеліу жолы менен дөрелген қоспа сөзлер* деп аталған. Екинши курама хәм бириккен сөзлер болып, *бойсынуу жолы менен дөрелген қоспа сөзлер* деп аталған. Бул сабақлықта қоспа сөзлердің хәр бир түрине мысаллар берилген [1].

Буннан кейинги мектеп грамматикаларында да қоспа сөзлер бөлек тема сыпатында қаралып киятыр. Мәселен, А.Есемуратов қоспа сөзлерди жуп, бириккен, қысқарған сөзлер деп үшке бөлип қарайды. Ал, хәзирги мектеп сабақлықтарында қоспа сөзлердің бириккен, бирикпеген, жуп хәм қысқарған түрлери берилген.

Н.А.Баскаков өзиниң белгили «Қарақалпақский язык» мийнетинде қоспа сөзлерге бир қанша кеңирек тоқтаған. Қоспа сөзлерди ол дәстүр бойынша синтаксислик усыл менен жасалады деп көрсетеди. Бул усыл бойынша жасалған сөзлер, оның пикиринше, екиге бөлинеди: 1) составлы сөзлер хәм 2) қоспа сөзлер. Составлы сөзлерге курама хәм бириккен сөзлерди киргизсе, қоспа сөзлердің қатарына жуп хәм тақирар сөзлерди киргизген [2].

1960-жыллардан баслап қарақалпақ тилинің грамматикалық курылысын изертлеуге үлкен дыққат аударыла баслады. Усы мәселелердин бири қоспа сөзлердің айрықша бир түри-жуп хәм тақирар сөзлер А.Нажимовтың кандидатлық диссертациясында кеңнен анализленди. Соңынан бул изертлеу жумысы өз алдына китап болып басылып шықты [4].

Қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлер биринши рет арнаулы түрде А.Бекбергеновтың «Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалуы» (1979) монографиясында толық анализленди. Автор қоспа сөзлердің жасалуын морфологиялық усылдың жаңадан бир түри-сөз қосылуы усылы деп атады. А.Бекбергеновтың көрсетуи бойынша, сөз қосылуы усылы арқалы курама сөзлер, тақирар сөзлер, бириккен сөзлер, жуп сөзлер, қысқарған қоспа сөзлер хәм аббревиатуралар жасалады. Автор аты аталған монографиясында қоспа сөзлердің көрсетилген түрлериниң хәр бирине арнаулы баптар ажыратқан. Солай етип, бул китапта автор қоспа сөзлерди синтаксислик усыл менен емес, ал морфологиялық усыл менен жасалады деп, оны толық түрде дәлил-леп көрсеткен.

Соңғы шыққан академиялық грамматикада да А.Бекбергенов қоспа сөзлер сөз қосылуы, сондай-ақ сөз қосылуы хәм аффиксация, лексика-синтаксислик усыллар арқалы жасалады деп көрсеткен [8].

Әдебиетлар

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. -М.:1952.
2. Бекбергенов А. Каракалпак тилинде қоспа сөзлердің классификациясы. // Каракалпак тилинің мәселелери. -Нөкис.: 1999.
3. Бекбергенов А. Каракалпак тилинде сөзлердің жасалуы. -Нөкис:1979.
4. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. -М.: 1982; Маматов Н. Ўзбек тилида қўшма сўзлар. -Тошкент: 1982.
5. Ерманов К., Саттаров Ш. Грамматика. Морфология. -Москва: 1936.
6. Қыдырбаев А. Хәзирги қарақалпақ тилинде атлық сөзлер. -Нөкис: 1961.
7. Нажимов А. Каракалпак тилинде жуп хәм тақирар сөзлер. -Нөкис:1979.
8. Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. -Нөкис: 1981.
9. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалуы хәм морфология. -Нөкис:1994.

Ушбу мақолада қўшма отларнинг қарақалпақ тилшунослигида тадқиқ қилиниши ҳақида сўз боради. Шу билан бирга, қўшма отлар бўйича олимларнинг билдирган илмий фикрлари таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы такого способа словообразования как словосложение в каракалпакском языке, и в частности подробно рассматриваются сложные существительные. Приводятся теоретические положения известных учёных о способе образования сложных существительных.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of such way of word formation as word composition in the Karakalpak language, to the study of compound nouns, in particular. The author analyzed the theoretical points of view of the famous scholars devoted to the study of word composition, compound nouns, in particular.

ҒАЛАБА ХАБАР ҚУРАЛЛАРЫНДА ӘДЭБИЙ ТИЛДЕН ПАЙДАЛАНЫУ МАШҚАЛАЛАРЫ

З.Қ.Оразымбетова – филология илимлериниң кандидаты
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: жанр, хат, мақола, корреспонденция, рецензия, газета, тил, услуб.

Ключевые слова: жанр, письмо, статья, корреспонденция, рецензия, газета, язык, стиль.

Key words: genre, letter, article, correspondence, review, newspaper, language, style.

Дуньяда, мәмлекетимизде, жергиликли аймағымызда жүз берип атырған түрли қубылыслар, жағдайлар хәм

А.Бекбергенов қоспа сөзлерге арналған өзиниң соңғы мақаласында оларды жасалуы хәм түрлери бойынша төмендегише классификациялаған:

1. Сөз қосылуы усылы менен жасалған қоспа сөзлер:
 - а) Компонентлери дизбекли байланыстағы қоспа сөзлер:
 - а) жуп сөзлер
 - а) тақирар сөзлер
 - 2) Компонентлери бағыныңқы байланыстағы қоспа сөзлер:
 - а) курама сөзлер
 - а) бириккен сөзлер
2. Сөз қосылуы хәм аффиксация усылы менен жасалған сөзлер:
 - а) курама сөзлер
 - а) бириккен сөзлер
3. Сөз дизбеклериниң лексикаласыуынан жасалған қоспа сөзлер: курама хәм бириккен сөзлер.
4. Сөзлердің қысқарып биригиуинен жасалған сөзлер: қысқарған қоспа сөзлер [5].

Бизиң пикиримизше, бул классификация қоспа сөзлерди жасалуы, түрлери хәм басқа да өзгешеликлери бойынша хәр тәрепке толық қамтыған. Солай етип, соңғы изертлеу жумысларында қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлердің жасалуы усыллары, тийкаргы өзгешеликлери, түрлери хәм дүзилиси бир қанша анализленди.

Түркий тиллер бойынша дәслепки изертлеулерде қоспа сөзлер композиция усылы менен жасалады деп көрсетилип, олардың компонентлери арасындағы синтаксислик байланысқа қарай: а) дизбекли байланыстағы хәм б) бағыныңқы байланыстағы қоспа сөзлер болып бөлінген. Қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлердің жасалуы да Н.Баскаков, А.Қыдырбаев хәм басқада илимпазлар түркий тиллердеги сыяқлы синтаксислик усыл деп қараған [2]. А.Нажимов қоспа сөзлер морфология-синтаксислик усыллар менен жасалады деп көрсеткен [6]. А.Бекбергеновтың изертлеулеринде қоспа сөзлер сөз қосылуы усылы менен жасалады деп қаралған [5].

Хақыйқатында да, қоспа сөз еки хәм оннан да көп сөз ямаса тийкарлардың өз ара қосылуы арқалы жасалады. Сонлықтан да, қоспа сөзлердің жасалуы *сөз қосылуы усылы* деп атаған дурыс болады. Қарақалпақ тилинің соңғы академиялық грамматикасында да олар усылай қаралған [8]. Бирақ *сөз қосылуы* термини - қоспа сөзлер ушын атама. Барлық қоспа сөзлер тек сөзлердің жай қосылуы арқалы жасала бермейди. Сол себепли соңғы түркологиялық изертлеулерде бул мәселеге айырықша дыққат аударыла баслады [7].

тарауларында түрліше сәуленеді. Усындай ұақыя хәм хәдийселерди хәр бир халық өз ана тилинде еситиў, көриў хәм қабыллаў мүмкиншилигине ийе екен, демек, журналистика халық мәпин көзде тутып хәркет етиўи керек.

Ғалаба хабар қураллары оператив хәм кең халық масса-сына тәсир етиўиш күшине ийе болыўы менен бирге, белги-ли бир халық қурамына киретуғын, белгили бир халық қатламы толық түсинетуғын ортақ тилге ийе болыўы менен де өзгешеленеді. Радио, телевидение хәм баспасөз ғалаба хабар қуралларының түрли тараулары болғаннан, олардың жәмийетке тәсир етиўиниң өз жоллары, түрли усылла-ры бар. Сол сыяқлы ұақыяны баянлаў, қубылысты түсинди-риў, хәдийсени сәулендириўде хәр бир жанр өз ұазыйпа-сына хәм усылларына ийе болады.

Биз хәр күни газета-журналлар оқыймыз, радио тыңлаймыз, телевизор көремиз. Әтирапымызда, елимизде, шет мәмлекетлерде, улыўма планетамызда хәм оннан тысқарыда-пүткил әлемде болып атырған барлық жаңалықлардан, ұақыялардан, қубылыслардан хабардар боламыз. Олар бойынша пикир жүритемиз, өзлеримизди қызықтырған сорауларға жуўаплар излеймиз, машқалалар ҳаққында тәшвишленемиз. Халықлық минбер болған жур-налистика каналлары-ғалаба хабар қураллары арқалы ойла-рымызды, усынысларымызды билдиремиз. Буның ушын хәр түрли функциональлық стильлердиң хызметлеринен кең түрде пайдаланылады. Яғный, ғалаба хабар қураллары жанр-ларында тилдиң хәр түрли стильлеринен кең түрде пайдала-нылады. Олар газеталарда тураклы қолланылып, публици-стикалық стиль ұазыйпасын атқарып, соңынан пикирди тез хәм қысқа баянлаўға, оқыўшының ұақыяны тез түсинип алыўына хәм оның ұақтың көп алмаўға жәрдем береді [1]. Оның және бир қолайлы тәрепи олар аса образлылыққа хәм өткир көркемлик бояўларға ийе болмайды. Ал, пикирлерди, ұақыяларды, анық хәм дәл жеткеріў ушын хызмет етеди.

Дүньядағы хәр қандай тил сыяқлы қарақалпақ тили де өзиниң сөзлик қоры хәм тил байлықтарына ийе. Ғалаба хабар қуралларында пикирди, ұақыяны, қубылысты, жағдай-ларды екінши биреўге жеткеріўде усы сөзлик байлықтан кең пайдаланылады. Бунда сөйлесушениң ямаса жазып жет-керіўшениң шеберлиги, оның қанша сөз қолланғанлығы менен емес, ал сөзлерди қалай қолланғанлығы менен өлше-неди. Деген менен соңғы ұақытлары тил тазалығына итибар бермеў, қарақалпақ тилиниң сөзлик қорында бар сөзлерди дурыс қолланбаў жағдайлары ушырасып турады. Мәселен, Қарақалпақстан телевидениесиниң «Хабар» бағдарлама-сында берилген бир интервьюде «Тамарқа» (7-март, 2009), «соха», «Давват етиў» (23-октябрь, 2009), «Дәстүрханы-мыз тоқин болсын» (4-май, 2010) деген сөзлер қолланылды. Бул сыяқлы сөзлер радио еситтириў хәм баспасөз материал-лары арқалы да қолланылып турады. Және де, айырым ұақытларда «Өзбекстан-келешегі бийик мәмлекет», «бүгинги жаслар көп нәрсеге қадир» деген сыяқлы сөз диз-беклерине дус келемиз. Бул сөзлерди өзбекше вариантлары менен «буюк давлат», «нимага қадир» деп қолланғанда мәниси пикирге дурыс келсе де, қарақалпақша «уллы мәмлекет», «неге уқылы» деген вариантлары менен қолла-нў мақсетке муўапық болар еди. Ал, сөзлерди көзсизлик пенен надурсы қолланў пикиримиздиң мәнисин түси-никсизликке алып келиўден басқа ҳеш нәрсе емес. Бизниң пикирди бундай сөзлер менен шубарлап беріўдиң ұақтында алдын алыў керек. Себеби, оларға итибарсызлық тилимиз-диң кейинги раўажланыўына, жаңа әўлад журналистлерди тәрбиялаўға, улыўма саўатлылық хәм сөйлеў мәдениятына өзиниң унамсыз тәсирин тийгизиўи сөзсиз. Бул ҳаққында белгили өзбек илимпазы О.Шарафиддинов былай деп

жазған еди: «Жол хәркетин қадағалап хәм басқарып ту-ратуғын жол хәркетин қәўипсизлиги мекемеси бар, бирақ ана тили қағыйдаларының орынланыўын толық қадағалап баратуғын мәмлекетлик тил бақлаўшысы жоқ. Тил мәсле-синдеги өзи билдиликке хәм тәртип бузарлыққа жол қойғанларды жуўапкершиликке тартыў жыйнаят кодексин-де нәзерде тутылмаған. Соның ушын да тил байлығымы-зды асыраў, оның нызам-қағыйдаларына қатаң әмел қы-лыўды бақлаў, тилимиздиң кең имканиятларын жүзеге шығарыў-ғалаба хабар қуралларының мойнына жүкленген үлкен жуўапкершилик болып есапланады» [2].

Әлбетте, тил-бул миллет көрки, оның тазалығына ити-бар беріў, раўажланыўына үлес қосыў тийкарғы ұазыйпа болса, ғалаба хабар қуралларының тили миллий тилимиздиң айнасы. Ол әдебий тилдиң қурамында пайда болып хәм хызмет етип қоймастан, оған өзиниң тәсирин тийгизип оты-рады. Ана тилиниң кең мүмкиншиликлеринен орынлы хәм өнимли пайдаланып, оның және де жетилисиўине, кеңейиўине, раўажланыўына үлес қосыў хәр бир дәўирдиң талабы. Себеби, ғалаба хабар қуралларында қолланылған хәр қандай жаңа мәнидеги сөз, сөз дизбеклери, терминлер, атамалар көп узамай әдебий тилимизге сиңисип кетеді. Сонлықтан да бунда сөзлердиң тазалығына, өз мәнисине сәйкес қолланыўына үлкен итибар қаратыў лазым.

Хәзирги техникалық прогресстин раўажланыў барысын-да, жәмийеттин сиясий, экономикалық хәм мәдени жактан жетилисиўиниң арқасында ғалаба хабар қуралларының жәмийетлик турмысымыздағы орны бир қанша артып, ол арқалы тилимизге жаңа түсиниклер, жаңа терминлер кирип келмекте. Олар жәмийетлик-идеологиялық, руўхый-мәдени көзқарасларды сәулендириўде өнимли қолла-ныммақта. Әлбетте, ғалаба хабар қураллары өткен ұақыя хәм хәдийселерди түрли жанрларда хабарлап, оларды анық фактлер тийкарында сүўретлейди [3]. Усы арқалы ол жәмийетлик байланыс, улыўма халықлық хабар хәм мәде-ний хызмет ұазыйпасын атқарады. Ғалаба хабар қураллары-ның жәмийетлик, мәдени байланыслары болса, ең дәслеп әдебий тил арқалы әмелге асырылады. Сонлықтан да тил-диң функциональлық стильлеринен, тиллик бирликлерден, тил қуралларынан пайдаланыўда тийкарынан төмендеги-лерге итибар беріўи керек:

-функциональлық стильлер хәм тиллик бирликлерден пайдаланғанда илажы болғанынша әпиўайы, халыққа түси-никли сөз хәм сөз дизбеклерин қолланыўы;

-хабарлаў, баянлаў ямаса сүўретлеўде тилдиң барлық бирликлеринен хәм стильлеринен орынлы хәм мақсетке муўапық пайдаланыўы;

-мақаланың (көрсетиўдиң, еситтириўдиң) мақсети, мазмуны жағынан ғана емес, ал, соның менен бирге стили жағынан да көпшиликти өзине қарата алыўы;

-жәмийетлик аудиторияға бағдарланыўы ямаса қараты-лыўы;

-тәсиршеңликти тәмийин етиў мақсетинде тиллик бир-ликлерден пайдаланыў менен шекленбей, соның менен бир-ге, олардың тийкарында жаңадан-жаңа орынлы хәм дурыс сөз бирликлерин қәлиплестирип барыў;

-ең тийкарғысы, функциональлық стильлердиң барлық түрлерин хәм формаларын өзінде жәмлеген ҳалда, өзине тән тил хәм стильлерин қәлиплестирип хәм жетилистирип барыўы.

Себеби, әдебий тилимизде болып өтетуғын тий-карғы процесслер: жетилисиў, кеңейиў, раўажланыў, бәринен бу-рын жәмийетлик айна есапланған ғалаба хабар қуралларына тиккелей байланыслы болады.

Әдебиятлар

1. Розенталь Д.Э. Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. -МГУ, 1980.
2. Шарафиддинов О. Она-тилим-ифтихорим, инжа ганжинам. //Ўзбекистон овози. 11-декабрь 2003.
3. Абдусаттаров Р., Тошалиев И., Махмудов С. Оммавий ахборот воситаларининг тили ва услуби. -Тошкент: 2000.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада адабий тил ва оммавий ахборот воситалари тилининг ўзига хос хусусиятлари, газета тилининг таъсир-чанлиги, унда адабий тил функционал услубларидан фойдаланиш усуллари ва муаммолари ҳақида фикр билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются специфические особенности литературного языка и язык средств массовой информации, эф-фективность языка газет, методы и проблемы использования функциональных стилей литературного языка.

SUMMARY

The article deals with the specific peculiarities of the literary language and the language of mass media, effectiveness of the newspaper style, methods and issues of using the functional styles of the literary language.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАМ ИНГЛИС ТИЛЛЕРИНДЕ АТАҰЙШ СӨЗ ШАҚАПЛАРЫНЫҢ СЕПЛИК КАТЕГОРИЯСЫ ХАҚЫНДА

Р.Отарбаева - ассистент оқытушы

Д.Утепбергенова - ассистент оқытушы

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: келишик, тусланиш, морфологик белгилар, келишикли боғланишлар, морфологик усул, кўмакчи, ёрдамчилар.

Ключевые слова: падеж, склоняемость, морфологический знак, падежные окончания, морфологический способ, предлог, послелог.

Key words: case, declension (declinability) morphological sign, case inflexions (endings), morphological way, preposition, postposition.

Қарақалпақ хам англис тиллериндеги сөз шақапларының сеплениў уқыпшылығын типологиялық салыстырыў мәселелерине бизиң тилши-алымларымыздан П.Қурбаназаров «Инглис тилиниң салыстырмалы грамматикасы» қарақалпақ тилинде басып шығарылған биринши сабақлық қолланбасында белгиле дәрежеде дыққат аўдарған.

Инглис тилиндеги атаўшы сөз шақапларының сеплеў санларының азлығы, биринши көзқараста бир тилде грамматикалық байланыслардың гәптеги сөз тәртибинин қатаңлығы менен өзиниң потенциаллық дәрежесин тиклейтуғын болса, еккинши тәрәптен сеплеў мағанасының сәйкес предлоглар жәрдемінде аңлатылатуғынлығы менен белгиленеди.

Инглис тилинде сеплеўлер фейил-сеплениўши сөз шақабы хам фейил-предлог-сеплениўши сөз шақаплары дизбеклери арқалы объектлик ямаса модификациялық (пысықлаўшылық) сөз дизбеклери сыпатында грамматикалық байланысларды әмелге асырады.

Атап өтилген сөз дизбеклердин мәнисин ашып берий дизбек компонентлери арқалы аңлатылатуғын предметлер, кубылыслар хам ҳарекетлер арасындағы байланысларды тәмийин етеди. Сеплик сөз дизбеклериниң мәнисин түсиндирип берийде айырым илимпазлар усы конструкциялық дизбеклердин бас компонентиниң мәнисин өзгешелигине, еккиншилери- бағаныңқы элементиниң семантикалық мәнисине, және бирқаншалары-предлоглардың семантикасына тийкарланғысы келеди.

Илимпазлар усындай сөз дизбеклериниң синтагмалар менен алжастырыўы мүмкиншилиги хакында да орынлы ескертиўлер киргизген. Синтагмалар менен сөз дизбеклери арасындағы айырмашылық тәрәплери төмендегилерден ибарат:

Бириншиден-синтагмалар ритмикалық пауза (иркилис) хам пәт белгилери арқалы еккиншиден-синтагма компонентлери белгиле тәртипте избе-из орналасыўы арқалы үшиншиден-синтагмалар қурамындағы сөзлер санының хәр қыйшылығы синтагмаларға бөлиниў мәнилик топарларға бөлиниўи арқалы иске асырылады. Солай етип, «олар тилдин синтаксислик дүзилиси тәрәпинен сәўлендиреди» [1].

Тиллердеги сөз шақапларының сеплениў мүмкиншилигин тәмийинлеўши грамматикалық байланысларда көринетуғын үш тийкарғы факторларды атап көрсетиўге болады. Олар төмендегилерди өз ишине алады:

а) фейилдин грамматикалық айрықшалықлары хам семантикалық мәнилик өзгешеликлери, олардан атаўыш сөз шақапларының предлоглық-сеплик формаларының бағынқылығы;

б) басқарыў усылы арқалы грамматикалық байланысқа түсиўши атаўыш сөз шақапларының хам алмасықтың семантикалық хам грамматикалық өзгешеликлери;

в) сеплениў хам предлоглар арқалы енгизилетуғын мәниниң пайда етилиўи хам грамматикалық байланыста сәўленелиўи.

Предлоглар сеплениўдин әмелге асырылыўында жәрдемши грамматикалық компонентлер есабында қатнасканы менен сеплик қатнасларды келтирип шығарыўда хам грамматикалық мәни аңлатыўда олардың да әхмийетли хызмети атап көрсетиледи.

«Сөз дизбеклери, атап айтқанда сеплик формалардағы атаўыш сөз шақаплары менен бирге келген предлоглар мәнилик қатнасларды аңлатыўда олардан хеш ажыралмайды. Дара жағдайында предлоглар толық мәни аңлатыў уқыбына ийе емес» [2].

Предлоглық-сеплик конструкциялар инглис хам рус тиллерине тән типологиялық өзгешеликке ийе грамматикалық байланыс усыллары болып есапланады.

Мысаллар: He couldn't prove to Mrs. Traugt that he was

right, she didn't even listen to him.

Он не мог доказать Миссис. Тротто свою правоту, она даже не выслушала его до конца.

Жоқарыда келтирилген мысалды инглис тилинде де, рус тилинде де фейил-предлоглық-сеплик сөз дизбеклеринде предлоглардың сеплик категориясының еки тилдеги мысалларында да дерлик бирдей қолланылғанлығын көз алдымызға келтире аламыз.

Деген менен, сеплик илажларының иске асырылыўында предлоглардың қолланылыў дәрежелериниң бул еки тилде айырмашылық тәрәплериниң бар екенлигин аңлаўға болады.

Мысалы: "Mr. Johnson has dictated to his secretary the letter that he wanted to send without delay".

Мистер Джонсон продиктовал своей секретарше письмо, которое он хотел отправить без замедления.

Фейил-предлог-сеплик сөз дизбеклеринде предлоглардың қолланылыў-қолланылмау себеплери усы дизбектеги фейил-компоненттин аспектлик өзгешелигине байланыслы болады. Мәселен, инглис тилинде to dictate, say, demonstrate, prove, complain, seem, devote сыяқлы бир қатар фейиллер фейил-предлоглық-сеплеў дизбеклеринде предлогларды тийисли түрде талап ететуғын болса, рус тилиндеги усыған сәйкес эквиваленттерде предлоглар қолланылмайды, бирак сеплеў жалғаўлары арқалы сәйкес сеплик мәниси аңлатылады:

to dictate to smb (smth) – диктовать кому-либо (что-либо)

to approve of smb (smth) – одобрять кого-либо (что-либо)

to smell of smth – пахнуть чем-либо

revenge oneself upon smb (for smth) – отомстить кому – л (за что-либо)

operate on smb for smth – оперировать кого либо по поводу чего –либо.

Сондай-ақ, көпшилик фейил-предлоглық-сеплик дизбеклеринде рус тилинде предлоглар қолланылыўы тийис болса, керисинше инглис тилиндеги олардың сәйкес эквивалентлери предлогсыз қолланылады.

Мысалы: влиять на кого-либо – influence on smb / smth.

affect smb / smth.

влезать на что-либо – climb smth.

добираться до чего либо – reach smth.

играть на музыкальном инструменте – play a musical instrument, play the piano

красить что либо в какой-л. цвет – paint smth blue/ red.

нуждаться в чём либо – need smth.

упоминать о чём-либо – mention smth.

Еки тилде де предлоглы қолланылатуғын-фейил-предлоглық-сеплик дизбеклери биринши көзқараста өзлериниң қурылысы бойынша улыўмалық белгилерден ибарат болғаны менен олар арасында да айырықшалық белгилердин болыўы сөзсиз. Бул инглис хам рус тилинде сәйкес эквивалентлиликке ийе көплеген предлоглардың семантикалық хам грамматикалық мәнилериниң ажырататуғынлығы менен түсиндиреледи. Усы айырмашылық фактлерди терең үйреней арқалы хәр қандай тәлим алыўшы шет тил үйренейи өзиниң әмелий билим алыў-қабилетинде мүмкин болған бир қанша алжасық хам қәтеликлерден аўлақ болады. Соның ушын сабақлықлар хам қолланбалар дүйеде усы әмелий илажларды қатаң түрде есапка алыў үлкен әхмийетли бас илажлардан есапланады.

Көпшилик типолог илимпазларымыз сабақлықлар хам қолланбалар ушын үлги фейил-предлоглық-сеплик конструкцияларының үлги мысалларын методикалық қолланбаларға көбирек киргизиўди хам олардағы мысаллардың “түп нускадағы классикалық әдебиатлардан алыныўына көбирек итибар берилиўине үлкен әхмийет берип” қарайды [3]. Хакыйкатында классик әдебиатлар хәр бир халықтың өзине тән турмыс мәдениатын, руўхый-қәдириятын сәўле-

лендириўши бирден-бир айна болып табылады.

Сөз шақапларының сеплениў уқыпшылығын рус хэм инглиз тилинде салыстырылыўында фейил-предлог-сеплик тәртибиндеги сөзлердиң дизбеклениўи пайда болған болса, қарақалпақ тилинде олардың сеплик-тиркеўши-фейил-дизбегі арқалы берилиўи мүмкин екенлиги байқалады. Деген менен, бул жағдай сеплелік дизбеклерде компонентлердің орын алмасуы грамматикалық байланыстың өзгеруіне ямаса бузылуына ямаса иске аспай қалуына алып келетуғын себеп сыпатында қаралмайды. Бундай өзгешеліклер тилде хәр бир тилдің типологиялық айырықшалығын тәминлеўи грамматикалық сыпатлар болып есапланады.

Төмендегі мысалларда инглис хэм рус тиллериндегі фейил-предлоглық-сеплик дизбеклериниң қарақалпақ тилиндегі эквивалентлик сәйкеслениў уқыпшылығын салыстырамыз:

Four horsemen rushed by to the Cave Castle.

Четыре всадника промчались к Кейф-Кастл.

Кейф-Кастлге қарай төрт атлы шаўып өтті.

Even a skilful draughtsman has to work hard for whole three months to win such a prize competition.

Даже чертёжнику – знатоку приходится усердно работать целые три месяца чтобы победить такой конкурс.

Бундай жарыста жеңип шығуы ушын, хәттеки, маман кәнге де үш айға шекем тынбай шұғылланыўи керек.

They climbed down the mountain with a fastened speed.

Они спустились с горы с быстрой скоростью.

Таў басынан төменге қарай олар қандай да қәуіпші тезлік пенен сырғанап түсіп атырғандай көринді.

Мысалларда инглис хэм рус тиллериндегі предлоглар қарақалпақ тилинде қарай, шекем, арқалы, менен, дейин, арасында хэм т.б. усы сыяқлы (послелоглар) тиркеўшилер жәрдемінде бериледи. Фейил-предлоглық-сеплик дизбеклери көпшилік жағдайда кеңіслік хэм ўақыт мәнісінде қолланылатуғын болғанлықтан олар, әдетте, пысықлауыш сыпатында гезлеседи. Ал, толықлауыш сыпатындағы дизбеклерде предлоглар азырақ қолланылады. Бул структуралық дизбеклердің предлоглық компоненти сыпатында инглис тилинде to, for, with предлоглары көбірек қолланылады. Толықлауышылық сеплик дизбеклеринде қарақалпақ тилинде тек ғана «ушын» тиркеўши пайдаланылады, қалған толықлауыш-сеплик қатнастарының хәммеси дерлік қарақалпақ тилинде жалғаулардың жәрдемінде бериледи.

Мысалы: Мен, буны сениң ушын сатып алдым. I bought it for you only. Я купила это только для вас.

Ямаса, бундай толықлаушылық-сеплик дизбеклери қарақалпақ тилинде тиркеўишсиз де берилиўи мүмкин.

Мысалы: Мен буны саған сатып алдым. Бул жағдайда тиркеўиш пенен келген ийелик сеплигиндегі бетлик алмасық барыс сеплеўине өзгереді. Ал, инглис хэм рус тилинде усылай етип берилсе де лексикалық сөздің мәніси хеш қандай өзгермейді.

Инглис хэм рус тиллериндегі фейил-предлоглық-ийелик сеплигине дизбеклериниң қарақалпақ тилинде берилиўиниң оғада қурамалылығы хәкқында бир қанша пикирлерди айтып өтуге болады. Егер, биз усы дизбектегі сеплениўиш компонент болған алмасықтың орнына атлық сөз қолланатуғын болсақ, усы қурамалылық анық көрinedi. Онда алмасық орнына қойылған атлық атаў сеплигиниң формасын ийелейди. Усы жағдайда атаў сеплигиндегі атлық сөз толықлауыш хызметінде қолланылмайтуғынлығын хәкқында мәселе пайда болады. Сондай-ақ, толықлауыш хызметінде атлық сөзлердің субъектив формалары “хәкқында”, “жөнinde” тиркеўшилери менен келип усы жағдайды дәлиллейди.

Демек, бизиң салыстырмалы анализлер жүргизиўимиз арқалы хәзирги заман қарақалпақ тили грамматикасы сабақлығына өткен әсирдің 50-жылларында қолланылып келген “көмеклес сеплигин” қайта киргизиў зәрүрлиги бар екенлиги пайда болады, ал “ушын” хэм басқа тиркеўишлер рус тилиндегі предлоглар усап өзлериниң тийисли сепликлеринен кейин қолланылатуғынлығы түсиндириледи.

Усының менен бир қатарда қарақалпақ тилиндегі айырым сепликлер өзлериниң “жасырын сеплик” формаларына ийе.

Мысалы: “Сабыр түби-сары алтын”.- The result of patience is success.

“Қыз көркі наздур”.- The beauty of a lass is her decency.

“Бағда бир адам көрdim, Жанында жанан көрdim”-I’ve seen a man in the garden with a beauty by him.

“Адам көркі-кийим, Қус көркі-пәр”- Human’s beauty is dress,

Bird’s is its feathers.

“Шыбынның сести еситилмейди”- Not a sound is heard.

Бунда, биз ийелик хэм табыс сеплик жалғаулары жасырын халда турғанлығын хэм олардың тилимизде жийи ушырасатуғын грамматикалық қубылыс екенлигин байқай аламыз. Сеплениўде морфологиялық белгилердің аз көриниўи инглис тилине тән деп қарайтуғын болсақ жоқарыдағы мысалларда қарақалпақ тилинде бул белгилер сийрек ушырасатуғынлығы менен ажыралады.

Солай етип инглис, рус хэм қарақалпақ тиллеринде атаўиш сөз шақапларының сеплениў уқыпшылықтары хәкқында айта келип, олардың типологиялық салыстырылуы арқалы усы үш тилде төмендегі улыўмалық хэм айырықшалық белгилер бар екенлигин нәзерде тутуға болады.

Төмендегі сөз шақаптары үш тилде де сепленеди:

1. Атлық, алмасық.

Атлықтың сеплениўи арқалы байқалатуғын айырмашылықлар:

Инглис тилинде – еки сеплик: улыўма сеплик. (Common case), ийелик сеплиги. (Possessive case)

Улыўма сепликте атлықтың жалғауларға ийе болмауы хэм атаў, қыя сеплик формаларының бирдей берилиўи; морфологиялық белги – жалғаулардың жоқлығы. Синтаксислик усыл басым; сан, жыныс категориялары сеплениўинде көринбейди.

Ийелик сеплик мәнісиниң of предлоги жәрдемінде де берилиўи; S жалғауы;

Сепликлердің жәрдемши компоненти–предлоглар.

Рус тилинде – атлықлар 6 сепликке ийе: атаў сеплигинен басқа барлық сепликлер сәйкес жалғауларға ийе; Хәр бир сеплик жәрдемши компоненттерге-предлогларға ийе; Сеплениў морфологиялық усылда иске асырылады; Сан, жыныс категорияларының айырмашылықтары сепликлерде толық сәулеленеди.

Тиркеўишлер (послелоглар) сеплениў категориясының жәрдемши компонентлери сыпатында көрине алады; Жасырын сеплик формалары айырым сепликлерде ушырасады; Сан категориясының морфологиялық ажыралыўшылығы анық көрinedi. Род (жыныс) категориясының тәсири байқалмайды.

2. Алмасықтың сеплениў айырмашылықтары:

Инглис тилинде – Үш сеплик – Subjective Case (Nominative Case)

- Атаў сеплеў

- Possessive Case – Ийелик сеплик

- Objective Case – Қыя сеплик

Тек бетлик хэм Who дәнекер алмасығы сепленеди;

Ийелик хэм қыя сеплик формалары түбир алмасықлардағы түбир даўыссылардың өзгеруі арқалы жасалады;

Who алмасығы – se, - m морфологиялық қосымталарын қабыл етеди;

Предлоглар жәрдемши компонентлер сыпатында қатнасады.

Рус тилинде: алмасықлардың дерлік барлық түрлери морфологиялық усылда 6 сепликте, бетлик, санлық, жыныслық, айырмашылықларда сепленеди; предлоглар компонентлер сыпатында қатнасады.

Қарақалпақ тилинде: алмасықлардың дерлік барлық түрлери (анықлаушы хызметинен басқа жағдайларда) сепленеди; 6 сепликке ийе; (7 сеплеў болуы мүмкин). Бет, сан категориялары сеплик иләжларында сәулеленеди. Род категориясының тәсири жоқ.

Келбетлик: инглис хэм қарақалпақ тиллеринде анықлауыш сыпатында сепленбейди. Рус тилинде толық сепленеди. Род, сан, категорияларының сеплениў формаларына тәсири күшли.

Санлық. Инглис тилинде сепленбейди. Рус тилинде толық сепленеди. Анықлауыш сыпатында анықлауышы компоненті менен род, сан категорияларында келеседи.

Қарақалпақ тилинде баслауыш, толықлауыш хэм пысықлауыш хызметлеринде сепленеди.

Анықлауыш сыпатында сепленбейди. Атлық пенен байланысында родлық келисуге ийе емес.

Сондай –ақ, инглис тилиндегі Non – Finite Forms of the Verb – фейилдің бетлик емес формаларына киретуғын ин-

финитив, герунди хэм келбетлик фейиллердің қарақалпақ хэм рус тиллеріндегі сәйкес эквиваленттері сепленіу қасиетіне ийе. Олардың қарақалпақ хэм рус тилиндегі сепленіушілік ұқыптылығының салыстырылуына изерт

лениуіне өз алдына және бір мәрте тоқтап өтуіге болады.

Бизің бул изертлеуіміз еле де теренірек қатнас жасауы талап етеді.

Әдебиетлар

1. Шахматов А.А.. Синтаксис и грамматическое значение. -Л.: 1941. –С.123.
2. Хошанов Б.Х. Пространственные и временные отношения в разнотелістемных языках. -Н.: «Билим» 1992.
3. Виноградов В.В. Синтаксические взгляды и наблюдения академика Л.В.Щербы.

РЕЗЮМЕ

Мақола инглиз ва қарақалпақ тилларидағы от сўз турқумларига тегишли сўзларнинг келишиклар билан турланиши хусусиятларига бағишланған бұлиб, у қиёсий тарзда кўрсатиб берилған. Муаллифлар ҳар икки тилдан характерли тил воситаларини топиб, уларнинг келишиклар билан турланиши томонларини ёритади. Мақолада бу грамматик воситаларнинг оғзаки ва ёзма нутқда қўлланилиши хусусиятлари баён этилған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы склоняемости именных частей речи в английском и каракалпакском языках в сравнительном аспекте. Авторы научно-обоснованно находят те грамматические средства, которые делают возможным склонение разных частей речи в этих сравниваемых языках. В статье указывается на те или иные грамматические специфические и общие стороны и пути их реализации в практике устной и письменной коммуникативной речи.

SUMMARY

The article deals with the problems of declension of nominative parts of speech in the English and Karakalpak languages in the comparative aspect. The authors scientifically found out such grammatical means which make it conducive to decline different parts of speech in these two compared languages. It's revealed in the article those and other specific and common grammatical rules and the ways of their realization in the practice of written and oral communication.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ СЕМАНТИКАСЫНДА ЭМОЦИОНАЛЬЛЫҚ – ЭКСПРЕССИВЛИК МӘНИЛЕР

А.Қ.Пирниязова – филология илимлериниң кандидаты, доцент
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фразеологизм, эмоция, экспрессия, эмоционал маъно, эмоционал буюк, градация, сема.

Ключевые слова: фразеологизм, эмоция, экспрессия, эмоциональное значение, эмоциональный оттенок, градация, сема.

Key words: phraseologism, emotion, expression, emotion, emotional meaning, emotional shade, gradation, sema.

Сөздің күши сөз мәніси менен реңкине байланысly. Себеби, жеке сөзлер де, фразеологизмлер де тәбиятында ҳәр қыйлы. Мысалы, олардың бири кимди, нени болса да жай, әпиуайы атайды, екинши хызметти айрықша бир тәсирлилик барын аңғартып турады. Сөздің семантикасына тән ямаса қолланылуы процесинде пайда болатуғын усындай тәсирлилик-тилдеги эмоциональлық-экспрессивлик мәнилер.

«Эмоция» сөзиниң тийкары – латын тилиндеги «emovere» – фейили, толқынландыруы, қумарлық оятуы деген мәнини билдиреди. Эмоция пайда ететугын тәсир жүрекке соғып, оннан белгили бир реакция табады. *Жүреги жылыды, жүреги жибиди, жүреги өртенди, жүреги суўыды, жүреги муздады, жүреги қайтты* сыяқлы фразеологизмлерде **жүрек** сөзиниң қолланылуы сонлықтан болса керек. Сондай-ақ, жүрек сөзиниң нәзик, сәрилы, ойлы, өкпели, қыймас т.б. сыяқлы эпитетлер менен сыпатланыуы да сол бир сезимталлық қасиетине байланысly екенлиги белгили. Түркий хэм басқа да тиллерде мәселен, парсы тилинде сезим билдириуши фразеологизмлер **жүрек** (сийрек болса да оның лексикалық варианты **жан**) сөзиниң тирек болып қолланылуы арқалы жасалады [5:37].

Эмоциональлық мәни - сезимниң, қарым-қатнастың, бағаның сөзге тән көриниси. Эмоциональлық мәни сөзде затлық-логикалық мәни менен де, өз алдына да өмир сүре алады. Эмоциональлық мәни контекстте көринеди.

Эмоциональлық реңк – эмоциональлық мәниниң тек бир көриниси, интонация арқалы бериледи. Ол белгили контекстлерде жийи қолланылуы нәтийжесинде ассоциациялық байланыс бойынша да пайда болады. Ол мәни мазмунның өзи менен де байланысly бола алады. Сезимди билдиретуғын сөзлер бәрқулла дерлик эмоциональлық реңкти билдиреди.

Тилимизде эмоциональлық мәниниң сөз семантикасында болатуғынын, екиншиден, эмоциональлық реңктин ауыспалы мәни, контекст арқалы, дауыс толқыны менен, синтаксислик хэм морфологиялық усыллар арқалы, үшіншиден, эмоциональлық мәнини сөзлердің ҳәр қыйлы усыллар менен күшейетуғынын, төртиншиден, түсиниксиз, ҳеш қандай мәніси жоқ сөзлердің де эмоция туўғыз алатуғынын көриуе болады.

Тилдеги экспрессивлик - айтылатуғын ойдың тәсирлилиги.

Пайтахтта **бас қостық...** . Ол бир топар адамның ортасында сигарет тутатқан болып, айналасына **көз жууырытып** тур екен.

Бул фразеологизмлер *гезлесуі, қарау* – деген вариантлардан гөре тәсирли.

Сөздің лексикалық негизги мәнісінде экспрессивлик бояу бола бермейди, гез келген сөз қолланылуы процесинде бара-бара экспрессивлик мәни билдире алмауынын есте тутуы керек.

Жеке сөзлерге тән эмоциональлық-экспрессивлик бояу фразеологизмлерде де болады. Яғный бурыннан қәлиплешип турақласқан айрықша экспрессив бояулы сөз дизбектери болады. Экспрессив фразеологизмлерди сол таяр түринде пайдаланып, сөйлеуши адамзат яки қубылыс туўралы өзиниң көзқарасын хэм оны қалай бағалайтуғынын билдиреди. Экспрессив бояулы фразеологизмлер сезимге айрықша тәсир етеди. Мысалы: *үрип ауызға салғандай, жүрек жутқан* деп жағымлы образ туўралы айтылса, - *қоян жүрек, тас бауыр* дегенлер жағымсыз образлар ҳаққында айтылады. Бул мысаллардағы экспрессивлик фразеологизмлер адам бойындағы жағымлы хэм жағымсыз әдетлерди тәсирли сүўретлейди. Фразеологизмлердеги эмоциональлық-экспрессивлик мәнилер түркий хэм басқа тиллерде изертленгени менен қарақалпақ тилинде елеге шекем изертлеу объекти болмады [1;6;10:11].

Фразеологизмлер – адамлардың қарым-қатнасын, психологиялық сезимлерди эмоциональ-экспрессив сүўретлеуде көркем сөз шебериниң тил шеберлиги, өзіншелик стиль айрықшалығының бир көринисин көрсетеди. Фразеологизмлер көркем шығарма тилин жанландыруы менен бирге шығарма тилине миллий колорит береді. Фразеологизмлерди өз орнында жумсай билиу көркем сөз шебериниң сөз қолланыуы шеберлиги менен, халық тили байлығын қанша меңгергенлиги менен ушласады. Жазыушының таңлауына қарай фразеологизмлер оның жеке стиль қуруыдағы сөз қолланыуының бир усылы болып келеді.

Фразеологизмлерди жазыушының өз зәрүрлигине сай таңлап қолланыуы, оның ой-пикирине, эстетикалық талғамына, жәмийетлик-сиясий, философиялық көзқарасына сәйкес болып келеді. Жазыушы халық тилинің бар байлығын, сөз маржанларын өз шығармаларында дәретіушілик жактан жумсай отырып, өзине тән стиль дәретеди.

Әсиресе, талай заманлар бойы дәрелип, әуладтан әуладқа өтип, халықлық мийрасқа айналған фразеологизмлердің эмоциялық бояуы күшли, тилге көрик берип турады.

Фразеологизмлардың айырымларында экспрессивлик сөйлешүүшүнүн үякыя, белги, предметке сәйкес субъектив мүнәсибегине, сондай-ақ дәрәтәйшәлик мүнәсибегине байланыслы, базыларында хәдийсе, нәрсе, белгинин сыпат яки муғдар характеристикасы көзқарасынан болады.

Фразеологизмлардың мәнилеринин экспрессиясы хәр қыйлы, басқышпа-басқыш десек те болады. Олардағы мәни артып яки пәсейип барады. Адамлардың сезимлерин сүүретләуде жазыушылар үякыяға сәйкес шеберлик пенен фразеологизмлардан пайдаланады. Буны биз схема түрінде артып барыу → яки керисинше ← пәсейип барыу деп белгилесек болады.

Фразеологизмлардағы мәнилердин артып барыуын үш фразема мысалында көрген Ш.Рахматуллаев «қапа болыу» мәнисин тәриптей отырып «**мәни грация**» семасы деп атауды усыныс етеди. *Тағби хира* фраземасында (басланғыш басқыш, мәни кем-кем күшейип барады) → *дил(и) сийх* (мәни нормал халаттан жоқарырақ) → бағр(и) кон фраземасында жүдә күшли дәрежеде [10:12-32].

Қарақалпақ тил билиминде фразеологизмлардың семантикасы ҳаққында С.Т.Наўрызбаева оларды өзинин образлылығы менен, экспрессивлик бояўының күшшилиги менен жеке сөзлерден хәм еркин сөз дизбеклеринен ажыратып көрсетеди [8:52].

Фразеологизмлар бир неше сөзлерден қурағаны менен дара-дара сөзлер сыпатында қаралмайды, себеби олар жеке сөзлер усап ажыралмаслықты талап етеди, пүтин бир мәнини аңлатып келеди. Г.Айназарова қарақалпақ тилиндеги экспрессивлик-эмоциональлық бояўы күшли болған алғыс хәм ғарғыс мәнисиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмларды атап өтеди [2:23]. Тилек хәм алғыс мәнили теңлес еки компонентли фразеологизмлар: түбин бир, шақан мың болсын, дәртлиге даўа, қәстеге шыпа берсин, абырайың асын, мәртебең тассын т.б. Ғарғыс мәнили теңлес еки компонентли фразеологизмлар: жайлаўыңды жаў алғыр, өрисинди от алғыр, көргениң хорлық болсын, жегениң таяқ болсын т.б.

Г.Айназарова теңлес еки компонентли фразеологизмларды тилде қолланылуына қарай семантикалық жақтан мынадай топарларға бөледі: 1. Адам сыпатламасына байланыслы теңлес еки компонентли фразеологизмлар; 2. Адамның минез-құлқын, ишки дүньясын сүүретлейтуғын фразеологизмлар; 3. Адамның ис-хәрекетин сүүретлейтуғын фразеологизмлар [2].

Усындай семантикалық топарлардың ишинен биз адамлардың минез-құлқы, ишки дүньясын сүүретлейтуғын фразеологизмларда эмоциональлық-экспрессивлик, мәнилердин айқын көринетуғынын байқадық.

Фразеологизмлардың ишинде ең көп ушырасатуғынлары адамның ишки дүньясын, сезимлерин сыпатлайтуғын фразеологизмлар. Оларды мынадай топарларға бөлип қараўға болады:

1. Қуўаныш, бахытты билдиретуғын фразеологизмлар: басына бахыт қоныу, қуўанышы қойнына сыймау, төбеси көкке жетиу т.б.

2. Хайран қалыу, албырауды билдиретуғын фразеологизмлар: ақылдан сасыу, аң-таң болыу, тышқан тесиги мың теңге болыу т.б.

3. Қыйналыу, қайғырыу, кеўлине келиу сыяқлы сезимлерди билдиретуғын фразеологизмлар: бөриге байлаған ылақтай болыу, жан саўдасына түсиу, жанын қоярға жер таппау, жанына батыу т.б.

4. Қорқынышты билдиретуғын фразеологизмлар: жан ийманы қалмай, зәрреси ушыу, көзи әлле-пәлле болыу, хұрреси ушыу т.б.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлар ықшам қурылған, аз сөз бенен көп нәрсени түсиндиретуғын, терең мәнге ийе, экспрессивлиги, образлылығы күшли болған көркем сөз үлгилери. Бундай көркем фразеологизмлар арқалы адамның хәр қыйлы нәзик сезимлерин, кеўлиндеги өзгерислерди анық хәм айқын етип сүүретләуге ерисиу мүмкин. Жазыушы өз шығармаларында қахарманларының психологиялық халатларын, ойын, руўхый жан дүньясын айқын хәм нәзик сүүретләу үшін фразеологизмларды мүмкин болғанынша сәйкесин таңлап алып жумсаўға хәрекет етеди. Көркем шығармалардан пикиримизди тастыйықлау үшін мысаллар келтиремиз:

Байнияз бенен Айжанның келгени бурынғыдан да бетер **кеўлин көтерди** (Ж.Аймурзаев).

Жерден жети қоян тапқандай үйден шығыуым менен жуўырған екенмен (Ж.Аймурзаев).

Көктен тилегеним жерден табылды дегендей әсиресе мениң «кудайым» берип қалды (Ж.Аймурзаев).

Орақтан кейинги күлтелеп шыққан жоңышқадай шығып қиятырған шашлардың түгин қолым менен сыйпап көрип **қуўанышым қойныма сыймады** (Ж.Аймурзаев).

Бул көл қәсиби болсын, енди қыр қәсибинде де ақ отаўдың **асығы ашы келе береді** (К.Султанов).

Хә, баба, он жети жасымда атамның тағы маған қалып еди, **басыма бахыт қонды**. Патша деген ат көтердим (Мыспатша дәстаны).

Оң жағынан ай туўды, сол жағынан күн туўды, көптен күткени келип, бир ул, бир қызлы болды (К.Султанов).

Бул келтирилген мысалларда фразеологизмлар қахарманлардың психологиялық толғанысларын тәсирли етип жеткеріуде ең тийкарғы көркемлеу қуралы ретинде етип тур. Адамның қуўаныш, бахытын сүүретләуде фразеологизмлар орынлы түрде таңлап алынған. Фразеологизмлар арқалы берілген сезимлердин кем-кем күшейе түсиуі айқын көринип турады.

Мысаллардағы фразеологизмлардың орнына олардың синонимлерин: *үяқтың хошлады, қатты қуўанды, әрманы орынланды, шад болды, иси келисти, бахытлы болды, оғада қуўанды* – деп қолланғанда фразеологизмларды пайдаланғандай көркемлик тәсир болмас еди. Келтирилген фразеологизмлардың хәр биринде экспрессивлик-эмоциялық мәни оғыры жоқары хәм көркем дәрежеде. Оларды қолланыу арқалы хәр бир көркем сөз шебери өз шығармаларына тәсирлилик берип тур.

Халық аўыз еки әдебиятында, жазыушылардың шығармаларында да фразеологизмлар олардың тилин жанландырып, астарлап көркем етип сүүретләуге мүмкиншилик береді. Фразеологизмлар - таяр түрдеги халық даналығының үлгилери менен суўғарылған образлы ойлау тилинің үлгиси.

Халық даналығына суўғарылған тил маржанларын көркем сөз шеберлери өз ой елегинен өткерип, шеберлик пенен пайдаланады. Жазыушы қахарманлардың сыртқы портрети менен қатар жан дүньясын, минез-құлқын, исенимин, дүньяға көзқарасын, психологиялық күйиниши-сүйинишлерин, руўхый жан дүньясын сүүретләуде таңлап фразеологизмларды пайдаланады. Көркем шығармадағы сезимге тәсир ететуғын сөзлердин бәри де шығарманың улыўма экспрессивлик үнлеслигин күшейтеди, эмоциялық бояўын көбейтеди, күшли сезим тәсирин пайда етеди. Түсиникти көркемлеп жеткізиуде фразеологизмлардың роли үлкен.

«Астапуралла, астапуралла» деўи менен **жағасын ұслап, жағасына түкирди** (Ж.Аймурзаев).

Сырттағы аўхалды көрип, хәш нәрсеге түсине алмай, **аң-таңы болып тур еди** (Т.Қайыпбергенов).

Дәўлетбай бийдин көзлери алақлап, **тили тығылды** (Т.Қайыпбергенов).

Қызды көргенлердин кеўили тасты, нешшелер **ақылдан састы**, ат ойнатты бәлент-пәске, үш мезгиллик жолдан асты (Бозуғлан дәстаны).

Шешем орнынан түргелип отырды, мениң бул күтилмеген патыратқа **аўзым ашылып қалды** (Ш.Сейтов).

Жолланарда талайлар **таңлайын тақылдапты** айтысса да есапласарда қарыздар болып қутылған (Ш.Сейтов).

Келтирилген фразеологизмлардың мәниси *хайран қалыу, албырауды* билдиреди. Бирақ усы сезимди билдиретуғын фразеологизмлардың хәр қайсысында өзине тән экспрессивлик-эмоциональлық бояў бар. Бири-биринен өткис етип сезим билдиреди. Олардағы мәни реңклерин контекст арқалы сеземиз. Олардың бирин екіншиси менен алмастырыу да мүмкин емес. *Тышқан тесиги мың теңге болыу* – сасып қалыу, албырау, не ислерин билеу деген мәнилерди билдиреди. *Ақылдан сасыу* – фразеологизми де усы мәнини береді. Бирақ олар арасында эмоциональлық парк бар. Сонлықтан жазыушылар шығармаларында күшли сезимди билдириу үшін таңлап сөз қолланады:

Жумағұлдың де тынысы тарылып, **тышқан тесиги мың теңге болады** (Т.Қайыпбергенов).

Оны көрип қырк батыр **тышқан тесиги мың теңге болады** (Бозуғлан дәстаны).

Қайнаған ысыда қумларды басып,

Алаңлап көзлери **ақылдан сасып** (Күнхожа).

Қарасын көріп батырлар,

Ақылынан сасады (Бозуғлан дәстаны).

Бұл мысалларда қахарманлардың психологиялық ойларын тәсірлі етип беріуі ушын фразеологизмлердегі экспрессивтік-эмоциональлық мәнилер есапқа алына отырып қолланылған.

Адамлардағы қыйналыу, қайғырыу, кеуліне келиу сыяқлы жағымсыз эмоцияларды беріуі ушын да бир қанша фразеологизмлер бар.

Бағжанның **иши ийт тырнағандай** илажсыз қалды (Ж.Аймурзаев).

Күте-күте **кеулим қамықты** (Ж.Аймурзаев).

Бұл хабарды еситкен Палымның жүрегі қанасына сыймай буулыққан түрде хаялына да айта алмай **зәлел көрсен базаршыдай еңсеси түскен** халда үйге кирди (А.Бегимов).

Маман атының басын бурмай жолдасларын күтип артына бурылғаны сол, **жүрегіне шай тартқандай** силкинди (Т.Қайыпбергенов).

Күн-түн сегбир тартыпты,

Жүрек-бауыры болып қан (Мәспатша дәстаны).

Хаялдың көзинше сонша не? Ең болмаса еркек деген атым бар емес пе? – деп **зары-ғияны** шығып, азар-безер болды (Ө.Айжанов).

Жаңабай бұл күнлери **ышқыста**. (Ш.Сейтов).

Фразеологизмлер қахарманлардың әлұан түрлі психологиялық жағдайын, қыйналыу, қайғырыу, кеуліне келиу сыяқлы сезимлерін сүўретлеуде тәсири күшли, бояуы қанық шыққан.

Сыртым пүтин, ишим пүтин болып кетти. (Ж.Аймурзаев).

Көзи жасқа, кеули замға толы он алты жасар сиңим бар еди, ядымнан қалмай жүр. (Бозуғлан дәстаны).

Сонша жүк көтерип шаршаған болса, муңаймаған бала алдында **үскини қуйылыуы** нақолай көринди ме, Маман да күлимледі (Т.Қайыпбергенов).

Қадирдан қәлемлесім Хожаметтің қатты ауырып қалғаны **жан жүрегіме жара салды** (Ж.Аймурзаев).

Сары ууайымға түсип сарсыған, ақыры, өзине түскен жарақаттың себептерін излей баслады (К.Мәмбетов).

Ол бадабадтан қорқады, лекин күтә қапаланды, **үскини қуйылы** қайтты. Күн өткен сайын **кеулимди кир баса баслады** (Ж.Аймурзаев).

«Суў қуй» – деп өмирлік жолдасы болған маған неге айтпай, Айжанға суў қуйдырады – деп гүманлы Бағжанның тағы **кеули қабарды** (Ж.Аймурзаев).

Көріп отырғанымыздай адамдағы қыйналыу, қайғырыу, кеуліне келиу сезимлерін беріуде хәр қыйлы фразеологизмлер көркем сөз шеберлері тәрәпинен таңлап қолланылған. Олардың хәр қайсысында өзине тән экспрессивтік-эмоциональлық мәнилер бар.

Адамның ишки дүнясына тән сезимлердің бири – қорқыныш. Бұл сезим де хәр қыйлы жағдайларға байланыссы пайда болады. Бұл жағдайды көрсетіуде қолланылатуғын фразеологизмлер де хәр түрлі.

Жалт қарадым да кетип баратырған шығар деп **жүрегім суў ете қалды** (Ж.Аймурзаев).

Жау халықтың **жүрегіні жарыпты-мыш** (Ж. Аймурзаев).

Аттан түсип қарсы алдымда турған адамға көзім түсе кетті, **хүррем ушып, жүрегім жарылып кете жазлады**.

Самовардан төгілген суў алақаныма тийгеннен кейін ғана **аңым қашып кетип**, «бул самовар тесик екен» деп майданға шығарып қойдым. (Ж.Аймурзаев).

Молла кирип келгенде қыстың күні **төбемнен муздай суў қуйылғандай болды**. (Ж.Аймурзаев).

Бұл фразеологизмлер қахарманлардың өмири, тириши-лигиндегі хәр қыйлы ўақыға болған сезимлерін айрықша образлы етип жеткеріу менен бирге, олардың минезіндегі қырларды хәм сырларды ашып, нәзік тәрәптерін айкынлап сүўретлейди.

Көзи тас төбесине шықты, хаулыққан көз жанары лапала, солғын ажары қатыўлана қалды (К.Султанов).

Демин еки ийнинен алады, **көзлери әлле-пәлле**, өзи он бес-он алтылар шамасындағы таз бала екен (Ш.Сейтов).

Еситкен қылтыйып секретарь қыздың **хүрреси ушып** басы көринди (И.Юсупов).

Қанзада қызының дөгерігін қыр айланып шыр-пыры шығып, **аңы қашып кетти** (А.Бекимбетов).

Көркем сөз шеберлері фразеологизмлерди экспрессивтік мәнинің күшшилигине қарай өз шығармаларында түрлі стилистикалық реңклерди беріуі ушын жумсайды. Фразеологиялық синонимлер мәнісі жағынан да жеке сөзлердің эквиваленти бола алмайды. Олар жеке сөздің беретуғын мәнісіне қосымша түс береді. Мәселен, Ш.Сейтовтың «Халқабад» романында **жан ийманы қалмау** фразеологизми тек қорқыў мәнісін емес, ал есинен айырыларлық дәрежеде қорқыў мәнісін билдиреди.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилиндегі эмоциональлық-экспрессивтік мәни билдириуши фразеологизмлердің билдиретуғын мәнилері хәр қыйлы. Олардың қурылысы да бирдей емес. Сөз дизбегі түрінде, сондай-ақ теңлес еки компонентли фразеологизмлер формасында да ушырасады.

Фразеологизмлер адамлардың минез-қулқы, дүняға көз қарасын, жасау жағдайларын билдиреди. Семантикалық мәни билдириуін сезимлердің күшейіу хәм пәсейип барыу жағдайына қарап топарларға ажыратыу мүмкиншилиги бар. Усыған қарай көркем шығармаларда стилистикалық қолланылыу мүмкиншилиги кең. Демек, қарақалпақ тилиндегі фразеологизмлердің эмоциональлық-экспрессивтік мәнилерін еле де теренірек изертлеу мақсетке муўапық.

Әдебиятлар

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликиннинг ифодаланиши. –Тошкент: «ФАН»,1981.
2. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. –Нөкис: 2005.
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. –Нөкис: 1990.
4. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стильлеринің раўажланыуы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыуы. –Нөкис: 1973.
5. Голева Г.С. Фразеология современного персидского языка. -Москва: «Муравей», 2006
6. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеогрфиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти. –Самарқанд: 2007
7. Қожақметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. –Алматы: 1972.
8. Наўрызбаева С.Г. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. –Ташкент: 1972.
9. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. -Тошкент: «Университет», 1992
10. Тулекова С. Фразеологизмы со значениями доброжелания и зложения в казахском языке. АҚД. -Алма-Ата: 1975.
11. Маматов А.Е. Семантико-стилистикальные особенности эмоционально-оценочных фразеологических единиц узбекского языка. –Ташкент: 1983.

Мақолада қарақалпақ тилидағы фразеологизмлар услубий буюқдорлиги улар маънолари эмоционал-экспрессив семалар ўрганилған. Фразеологизмларнинг эмоционал маъноларининг хәр хиллиги бадий адабиётдан олинған мисоллар билан изоҳланған.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается эмоционально-экспрессивным значениям в семантике фразеологизмов каракалпакского языка. Многообразии фразеологизмов с эмоциональным значением доказано примерами из художественной литературы.

SUMMARY

The article deals with emotional-expressive meanings in the semantics of Karakalpak phraseological units. The variety of phraseological units with emotive meaning has been proved by the examples from the works of fiction.

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ СТИЛИСТИЧЕСКОГО ПРИЁМА ЭПИТЕТА В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Р.К.Рзаева - старший преподаватель

А.Жиенбаева - студентка

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

Таянч сўзлар: маъданиятлараро коммуникация, лингвосоциокультурная компетенция, эпитет, троп, ижтимоий-маданий аспектлари, менталитет, урф-одатлар, олам манзараси, социомаданий баҳо.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, лингвосоциокультурная компетенция, эпитет, троп, социокультурные аспекты, менталитет, традиции и обычаи, картина мира, социокультурная ценность.

Key words: intercultural communication, linguosociocultural competency, epithet, trope, sociocultural aspects, mentality, traditions and customs, picture of the world, sociocultural value.

В последнее время большое внимание в обучении иностранному языку и в особенности английскому, уделяется межкультурным аспектам преподавания. Изучение иностранного языка тесно связано с культурой того народа, который говорит на этом языке, т.е. язык – это средство общения между людьми, и он неразрывно связан с жизнью, бытом и культурой его носителей [1:97]. Изучение такого распространённого стилистического приёма как эпитет в разносистемных языках показывает каким образом культура народа может отражаться в языке. Эпитет является одним из распространённых тропов существующих со времён Гомера, и поэтому в риториках неслучайно ему уделялось большое внимание. Слово «эпитет» происходит от греческого слова *epitheton* что означает «приложенное». По определению проф. И.Р.Гальперина «Эпитет – это выразительное средство, основанное на выделении качества, признака описываемого явления, которое оформляется в виде атрибутивных слов и словосочетаний, характеризующих данное явление. Эпитет всегда субъективен, он всегда имеет эмоциональное значение и эмоциональную окраску» [6:30]. Эпитет обычно выражен именем прилагательным, но он также может быть выражен причастием и существительным.

Сравнительно-сопоставительный метод применяемый в изучении эпитета в разносистемных языках (английском, русском и каракалпакском) показывает, что эпитет может быть социолингвистически обусловленным, т.е. отражать культуру, традиции, обычаи и реалии определённого народа. В каждой лингвокультуре несомненно имеются только ей присущие значения, что имеет отражение как в устройстве социально-культурной жизни, так и в языке. Каждый народ отображает и воспринимает мир сквозь призму своей национальной культуры и менталитета, что обусловлено тем, что «каждая цивилизация, социальная система характеризуется своим способом восприятия мира» [4:49]. В процессе речи говорящий опирается на свой социальный опыт и сопоставляет слова, которые могут сочетаться в данном обществе, т.е. социальные структуры являются материальной подосновой лингвистических структур. Как отмечают Г.В.Колшанский и И.П.Сухова «межъязыковое сопоставление в отличие от внутриязыкового, показывает наиболее важные явления обоих языков, а на их фоне - специфические черты» [2:27]. Социальные дифференциации проявляются особенно ярко и непосредственно в словарном составе языка, в стилистических средствах языка, включая эпитет.

В статье в качестве материала для анализа нами были выбраны эпитеты, выраженные прилагательными, обозначающими цвет при описании внешности персонажей и портретной характеристике в целом. Это обусловлено тем, что обозначение разных цветов (blue, grey, white, brown, black) может содержать определённые коннотации в разных языках и быть социолингвистически обусловленным. Рассмотрим примеры в английском языке с использованием эпитетов в портретной характеристике персонажей в произведении известного английского писателя Дж.Голсуорси «Сага о Форсайтах»:

1. And the face of Annette rose before him in the darkening street; her brown hair and her blue eyes with their dark lashes... (J. Galsworthy).

2. James, his fixed grey-blue eyes corkscrewing round some secret anxious image, began again to bite his finger. (J. Galsworthy).

3. He had sherry-coloured eyes, disconcertingly inattentive at times. (J. Galsworthy).

4. His china-blue eyes under white eyebrows that jutted out in little horns, never stirred.

5. But the real trouble with June was that she had never appealed to his aesthetic sense, though she might well have, with

her red-gold hair and her viking-coloured eyes. (J. Galsworthy).

В первых двух отрывках использованы эпитеты такие структурные типы эпитета как простой *blue eyes* и сложный *grey-blue eyes* состоящий из двух компонентов, по содержанию они обозначают цвет глаз *голубой* и *серо-голубой*. В последующих отрывках автором использованы метафорические эпитеты, коннотативность которых можно объяснить следующим образом. Эпитет *sherry-coloured eyes* в 3-м отрывке интересен тем, что он не просто показывает цвет глаз, а создаёт сложный образ: можно предположить, что у персонажа Босини были глубокие, живые глаза. Достигается это с помощью стилистического приёма сравнения цвета его глаз с цветом вина. Эпитет *china-blue eyes* в 4-м отрывке, наоборот создаёт противоположный эффект- сравнение цвета глаз с цветом твёрдой, гладкой и непрозрачной поверхности заставляет читателя невольно вспомнить голубоглазую фарфоровую куклу с безжизненным, неподвижным взглядом. Эпитет *viking-coloured eyes* бросается в глаза необычностью сочетания прилагательных и в отличие от предыдущих эпитетов отличается особой образностью, которая сводится к сравнению глаз Джун с глазами викингов, у которых в традиционном представлении были серо-голубые глаза. Это сравнение оригинально и форма сложного эпитета, в которой оно передаётся, придаёт ему особую выразительность.

Словосочетание *зелёные глаза* по русски звучит поэтично, романтично, наводит на мысль о колдовских, русалочных глазах. Словосочетания *синие глаза*, *голубые глаза* также имеют положительные коннотации, синий, голубой или зелёный цвет глаз передаётся разнообразными эпитетами в русском языке: *глаза небесного цвета*, *васильковые глаза*, *бирюзовые*, *голубовато-серые*, *изумрудные*, *иссиня-чёрные*, *капустные*, *светло-голубые*, *ярко-голубые*, *молочно-голубые*, *светло-зелёные*, *сине-белые* [3:80]. Например: 1. Стоит только мне вниз спуститься, вспоминая я каждый раз запылённые ресницы, тихий свет *бирюзовых глаз*. (С.Васильев. Проходчица). 2. А из зеркала смотрели пристально, мимо Белозерова, сё *молочно-голубые глаза*. (Берёзко. Необыкновенные москвичи)

3. Чтoб с *глазами она васильковыми*

Тoлькo мнe- не кoму-нибудь

И сoлoвьями, и чувствaми нoвыми

Усoкoилa сeрдцe и гpyдь. (С.Есенин. Листья падают, листья падают)

В английском и каракалпакском языках словосочетания: *green eyes*, *kөzi көк*, *kөzi дүздай көк* имеют негативные коннотации. В английском языке словосочетание *зелёные глаза* (*green eyes*) является метафорическим обозначением зависти и впервые этот эпитет был использован в таком значении в произведении В.Шекспира «Отелло», в котором поэт назвал зависть, ревность зеленоглазым чудовищем – *a green-eyed monster* [5].

В английском языке чёрный цвет глаз передаётся эпитетами: *black*, *dark*, *dark-black*, а в русском языке эпитетами: *чёрные*, *черносливные*, *цыганские*, *черносливные*, *тёмные* и т.д. Например:

1. He looked preciouslу grim cushioning his massive head against the swelling back of his chair, and reviving the light of the fire in his great, dark eyes, for he had great, dark eyes, and very fine eyes, too, not without a certain change in their depth. (Ch. Bronte. Jane Eyre)

2. То был молодой человек, высокого роста, с *чёрными полуденными глазами* (Одоевский. «Русские ночи»).

3. Румынки с *черносливовыми глазами* карабкались на танк, чтобы расцеловать сидящих на броне (Павленко. «Счастье»).

В каракалпакском языке в отличие от английского и русского, при описании красивых глаз, бровей, волос часто используется эпитет, выраженный прилагательным *қара* в сочетании с другими прилагательными. Рассмотрим отрывки, где используются эпитеты при описании девушек и женщин:

1. Айкыздың *мөлдиреген қара көзи* менен сулыўшыктан келген домалақ кызыл жүзи.

2. Оның дөңгеленген *қара көзлери* менен қарлығаштың қанатының қырындай *қыйылған қара қаслары, оймақтай аўзы...* (А.Бегимов).

3. Гүлзийбаның *отлы ала көзлерине* бахыттылық белгиси бир көринип, майы таўсылған шырадай кем-кем сөне баслады да, аздан кейин, булт астына кирген айдай, ақырылап барып жумылды, тек қансыз еринлерінде әлленеге ырзалық мәңгі қалды (Т.Қаипбергенов).

4. Анасы басқа исин қойып, қызының қасына отыра сала *оның қызыл жыңғылдың көмириндей қара, бестен таллап өргенликтен ҳәр қайсысының ени бир сүйем қос бурымын*

Литература

1. Верещагин В.М. Костомаров В.Г. Язык и культура Изд.4-е. – Москва: 1990.
2. Галиева М.Р. Вербализация концепта Word в английской, узбекской и русской языковых картинах мира. Дисс. на соиск. уч. степени канд. филол. наук. – Ташкент: 2009.
3. Горбачевич К.С., Хабло Е.П. Словарь эпитетов русского литературного языка. – Ленинград: «Наука», 1979.
4. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Москва: «Тетра» 2004.
5. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – Москва: 2004.
6. Galperin I.R. Stylistics. – Moscow: 1981.

Мақола инглиз тилини ўргатишда маданиятлараро коммуникация масалаларига бағишланган. Ишда лексик стилистик усул эпитетнинг ижтимоий-маданий аспекти ва ўларнинг халқ маданиятини акс эттириш воситаси сифатида қўлланиши таҳлил этилган. Инглиз, рус ва қарақалпоқ ёзувчиларнинг шеърларидаги эпитетларни қиёсий таҳлил этиш асосида мақола муаллифи, эпитетнинг ижтимоий-маданий аспекти аниқлаш учун контекстни, сўзларнинг узаро бир-бирига таъсирчанлигини эътиборга олиш зарур эканлигини таъкидлайди.

Статья посвящается вопросам межкультурной коммуникации в преподавании английского языка. В работе рассматриваются социокультурные аспекты лексического стилистического приёма эпитета как средства отражения культуры народа. На основе сопоставительного анализа эпитетов, выраженных прилагательными, обозначающими цвет в произведениях английских, русских и каракалпакских писателей, автор статьи подчёркивает, что социокультурные аспекты эпитета могут быть выявлены лишь в контексте, в словесном окружении, при учёте характера и взаимовлияния вступающих в сочетание слов.

The article deals with the issues of intercultural communication in teaching English. There have been analyzed the sociocultural aspects of the lexical stylistic device epithet as a means of reflecting the culture of people. On the basis of the comparative analysis of epithets in the works of the English, Russian and Karakalpak writers the author of the article emphasizes the fact, that the sociocultural aspects of the epithet can be discovered only in the context, taking into account the character and interaction of words forming word combinations.

MURATBAY NIZANOVTIŇ “EKI QANXOR” POVESTINDE QOLLANILGAN FRAZELOGIZMLERDEGI ADAM MÚSHELERI ATAMALARINIŇ ETIMOLOGIYASI

Q.Sársenbaev – student

Ájiniyaz atundagi Nókis mámleketlik pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: ogʻiz, koʻz, kiprik, quloq, qoʻl, tish.

Ключевые слова: рот, глаза, ресницы, ухо, рука, зуб.

Key words: mouth, eye, eyelashes, ear, hand, tooth.

Tilimizdñ qaymağı esaplangan frazeologizmlerdi qansha izertlesak te az. Frzeologizmlerdiñ quramında adam musheleri atamalariniñ etimologiyasini üyreniwdi aldımızga maqset etip qoydıq. Qaraqalpaq ádebiyatınıñ talantlı jazıwshısı M.Nizanovtiñ “Eki qanxor” detektiv povestindegi frazeologizmlerden misallar aldıq. Tilimizdegi adam musheleri tirek sóz bolıp kelgen frazeologizmlerdiñ dúziliwin biliw menen birge, musher atamalariniñ payda bolıwı hám anlatatuğın mánileriniñ kelip shıǵıwına baylanislı maǵlıwmatlar jıynadıq.

1. Awzin jıynadı [4:14] – sóylep turıp irkilıw, sóylemew. – Shofyor kúlgén *awzin jıynadı* [1:179].

2. Awziniñ suwı qurıw [4:14] – Iqlası, ishqısı ketiw, shenn tıs jaqsı kóriw, jaqsı kórgeñin árman etiw [2:48]. Kotyolshi aǵay soni bilgenlikten *awziniñ suwı qurıwdı* [1:186].

3. Awzin ash paw [4:14] – Hesh sóylemew [2:48]. Biraq, hesh qaysısımız illá dep *awız ash pawmız*, kinoǵa qatar otırǵanda da aramızda bir – eki kitap sıyǵanday ortalıq ashıq turadı [1:177, 178].

Awız - eki erin aralıǵındaǵı tesik, jaqlar aralıǵındaǵı boslıq. Bul atama áyyemgi túrkiy tilindegi “tesik” mánisin anlatatuğın “aǵ” atlıǵına kishiriytıw mánisin bildiriwshi – ı (z) qosımtası menen payda bolǵan.

Áǵ + ız → aǵız (awız) [3:265]

сыйпады. Манлайына түсіп кеткен топпысын алып қойды. (Т.Қаипбергенов).

В приведённых отрывках в описании главной героини романа Айкыз использованы эпитеты *қара көзлер, қара қаслары* в сочетании с прилагательными *мөлдиреген, қыйылған*. Сравнение горящих круглых глаз (*отлы ала көзлери*) с угасающей лампой и луной спрятавшейся за тучей другого персонажа Гульзибы, чёрных толстых кос Джумагуль с цветом золы сгоревшего джингила придают особую выразительность эпитетам, использованным известными каракалпакскими писателями в портретной характеристике персонажей - женских образов.

Таким образом, исходя из исследования эпитетов, выраженных прилагательными, обозначающими разные цвета в разносистемных языках, можно сделать вывод о том, что социокультурные аспекты эпитета могут быть выявлены лишь в контексте, в словесном окружении, при учёте характера и взаимовлияния вступающих в сочетание слов.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

1. Kózge shóp salıw [4:62] – qorlaw, namısına tiyiw [2:101] Ol burında meniñ *kózime shóp salıp júr* edi, lekin, onıñ hesh qaysısı tap búgingidey kóz aldımnan ótpegen [1:156].

2. Kózi jetiw [4:61] – 1. Kózi kóriw, kóinerliktey jaqın jer. 2. Iseniw, biliw, bir nárseniñ bolıw, bolmawına anıq iseniw [2:99]. Endi men buniñ qolınan haqıyqatında da aman shıǵa almaytuǵınıma *kózim jetti* [1:156].

3. Kózin ashıw – 1. Sanasına eniw yamasa uyqıdan oyaniw. 2. Tuwılıw, jarıq dúnyaǵa shıǵıw. 3. Jaqsı – jamandı túsiniw, úyreniw, sawat ashıw [2:101]. Basqalar qusap *kózim ashılǵanday* oqıw – poqıwǵa da barmadı [1:140].

Kóz - kóriw aǵzası. Áyyemgi túrkiy tilinde kó:z túrinde ayrılgan kiwin ala bul jumsartiıw berlgisi túsip kóz halına kelgen.

Kó:z→kóz (kóz) [3:221]

1. Kiprik qaq paw [4:59] – Hesh kózin jumbay qarap tura beriw yamasa uyqılamaw [2:96]. Túnlerde *kiprik qaq paw* aynaǵa qarap, gúrildegen dawısqa *qulaq túrip* jatqan kúnlerim kóp boldı.

Kiprik-kóz qabaqları shetinde qatar jaylasqan tükler. Áyyemgi túrkiy tilinde bul sóz “kóp tiken” mánisin anlatatuğın “kipri” sózine, kúsheyttirowshi –k qosımtasınıñ qosıwı arqalı jasalgan.

Kirpi + k → kiprik (kiprik) [3:209]

2. **Qulaq**– Adamlardıń, janlı-jániwárlardıń esitiw organı [7:184]. Qulaq- esitiw aǵzası, áyyemgi túrkiy tilinde de usı túrde qollanılǵan. Bul sóz qulaq, qulǵaq, qulqaq hátteki qulxaq túrinde de paydalanıp kelingен. Biraq, Maxmud Qashqariydiń “Devoni luǵot – it turk” miynetinde de ol bul sózdiń qulaq degen forması durıs ekenin aytıp ótedi. Bul sózdiń aytılw formaları salıstırıp qaraǵanımda, birinshi buwında únlige almasıwı, sol buwın aqırında únsizlerdiń almasıwı hám seslerdiń túsip qalǵanınıń gúwası bolamız. Bul, atlıq tiykarınan, qul-feyiliniń “tákrár” mánisin beriwshi-ǵa qosımtası menen payda bolǵan formadan– q qosımtası menen jasalǵan; kiyinala-ǵ únsiz ses aytılmay qaladı, ekinshi buwındaǵı -a dawıslısı-á dawıslısına almasqan:

(qul + ǵa = qulǵa) + q = qulaq → qulqaq → quláq

Áyyemgi túrkiy tilinde kórsetilgen dereklerde –qul (-qol) feyili ǵarezsiz sóz sıpatında keltirilmege. Maxmud Qashqariydiń luǵatında berilgen «qulaqlıǵ neń» (tutqıshlı nárese) misalı tiykarında qul- feyili tiykarınan “tut”, “usla” (bul jerde-dawıstı) degen pikir óz-ózinen payda boladı [3:575].

1. Jambasına urıw (var: Jambasına bir urıw [4:41]) – Ókiniw, jibergeń qátesine qıynalıw [2:76]. Apam aqırǵı márte dayı jurtımdıǵa barıp, Qarlıbay temirshi degeniń qızına *jambas urıp* keldi [1:131].

Jambas-gewdeniń oń yamasa shep tárepiniń baslanıw bólegi. Bul sóz jan sózine “baslanıw” mánisin ańlatatıǵın “bas” sózińiń qosılwanın jasalǵan.

Jan + bas → janbas (janbas) [3:168]

1. Qolındaǵı qusın ushırıw alıw-adasıw. Men *qolındaǵı qusın ushırıw alǵan* qálpedeı, otrıǵan jayımıǵa qaytıp bardım [1].

2. Qolı ashıq [4:71] – aqkewil adam, hámmege járdem beredi. Ketkende beyitim zil bolmasın, *qolı ashıq* bolıńlar, bal-larım [1:151].

Qol - adamnıń jelkesinen barmaq ushına shekem bolǵan aǵzası. Áyyemgi túrkiy tilinde qo:l túrinde aytilgen búginimizge kelip sozilimalıq belgisi alınıp, qol túrinde aytiladı hám jazıladı.

Qo:l → qol (qol) [3:584]

Ádebiyatlar

1. Nızanov M. Tańlamalı shıǵarmaları. IV TOM –Nókis: “Bilim” 2015.
2. Eshbaev J. “Qaraqalpaq tiliniń qısqaşa frazeologiyalıq sózligi”. –Nókis: “Qaraqalpaqstan” 1985.
3. Raxmatullaev Sh. “Ozбек tilining etimologik lugati (Turkiy sózlar) –Toshkent: “Universitet” 2000.
4. Paxratdinov Q., Q.Bekniyazov “Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler” –Nókis: “Bilim”. 2012.
5. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi I- IV t. –Nókis: “Qaraqalpaqstan” 1982, 1984, 1988, 1988

Bu maqolada qoraqalpoq tilidagi inson tana a’zolari nomlarining etimologik manosidan kelip chigib izoh berilgen, qolaversa maqoladagi inson tana a’zolarining nomlari oddiy gaplardan emas, balki povestdagi frazeologizmlardan olingan. Maqolada har bir misol qoraqalpoq xalq yozuvchisi M.Nizanovning «Ikki qanxor» detektiv povestidan olingan.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению происхождения и этимологического значения названий частей человеческого тела в каракалпакском языке, причём они взяты не просто из обычных предложений, а из фразеологизмов. Примеры в статье взяты из детективной повести каракалпакского народного писателя М.Низанова «Икки қанхар».

РЕЗЮМЕ

The article is devoted to the study of origin and etymological meaning of the names of parts of human body in the Karakalpak language. These names have been taken not from simple sentences but from phraseological units. Examples were taken from a detective story «Ikki qanxor» by Karakalpak people’s writer M.Nizanov.

SUMMARY

О ПРОБЛЕМЕ ОТБОРА УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА ПРИ ОБУЧЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ДЕЛОВОМУ ОБЩЕНИЮ

В.А.Сейтенова – старший преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: мутахассислик тили, лингвистик таркиб, луғавий минимум, танлов услублари, коммуникатив компетенция, касбий мулоқот, иктисодий атамалар, луғавий бирлик, иктисодий турғун сўз бирликлари, коммуникатив моҳият.

Ключевые слова: язык специальности, языковое содержание, лексический минимум, критерии отбора, коммуникативная компетенция, сфера общения, профессиональное общение, экономическая терминология, терминологические словосочетания, коммуникативная значимость.

Key words: the language for Specific Purposes, the communicative competence, business dialogue, basic word stock, the language maintenance of training, sphere of communication, criteria of the selection, thematic efficiency, semantics, economic terminology, lexeme, terms-set phrases, communicative meaning.

Практика преподавания русского языка на экономическом факультете вуза убеждает в том, что обучение студентов специальной лексики является одним из главных и необходимых моментов каждого занятия в вузе. Оно способствует реализации очень важной проблемы обучения – проблемы положительной мотивации. А.Н.Леонтьев высказал мысль, что мотивы стоят за целями и побуждают учащихся стремиться к достижению этих целей. При коммуникативно-ориентированном обучении нерусских учащихся профессиональному общению на русском языке основным ис-

1. Tabanı tartıpw [4:94] – qanday da bir jerge barǵısı kel-mew, júrgisi kelmew, ıqlassızlıq [2:137] Balalar túrli qalalarǵa oqıwǵa ketip atr. Lekin, meniń *tabanıw tartıpadı*.

Taban – ayaqtıń tobiqtan tómengi, jerge tiyetuǵın beti [8:254]. Áyyemgi túrkiy tilinde de usı mánisti ańlatqan. Bul at negizi “bas”, “ez” mánilerin ańlatqan **ta:pa-** feyiline –n qosım-tasınıń qosılwanın jaralǵan.

Ta:pa- + n → **ta:pan** → **tapan** → **taban (taban)** [3:344]

1. Tisinin shıǵarmaw [4:99] – aytpaw [2:143] Onıń muhab-batınıń jalǵan ekenin házir ǵána *tisimnen shıǵarıp* atırman [1:142].

Tis – adamlardıń, janlı-jániwárlardıń tamaqtı shaynawǵa yamasa bir nárseni tislep úzip alıwǵa beyimlengen awız quwıslıǵındaǵı súyekler dizbegi [8:325]. Áyyemgi túrkiy tilinde **ti:sh** formasında qollanılǵan.

Ti:sh → **tis** → **tis (tis)** [3:342]

1. Qabaǵı ashılmaq [4:66] – ashılwanıw, qapa bolıw [2:106] Sonnan úsh – tórt kúńge deyin ajaǵamnıń *qabaǵı ashılmaq* júrdi [1:176].

Qabaq - kóz kesesiniń ashılıp-jawılıp turatuǵın qabıǵı. Áyyemgi túrkiy tilinde bul sóz qapaq, qabaq formalarında qollanılǵan. Negizi bul sóz áyyemgi túrkiy tilindegi qab atlıǵıńnıń “ıdis orap turıwshı nárese” mánisin, kishiriytiw mánisin bildiriw-shi – (a)q qosımtası menen payda bolǵan.

Qab + aq → **qabaq (qabaq)** [3:557]

Juwmaqlap ayıtqanda, tilimizdegi hár bir sóz óziniń pay-da bolıw tariyxına hám etimologiyasına iye. Tilimizdegi bul sózlerdiń kelip shıǵıw tariyxın úyreniw biz jas tilshilerdiń ádiwli wazıypası. Tilimizde sonday sózler bar, bul sózlerdin` kelip shıǵıwın hár birimiz biliwimiz shárt. Degen menen, bul sózlerdin` kelip shıǵıwına ele tolıq itibar qaratılmaǵan. Biz bul maqalada Muratbay Nızanovtıń “Eki qanxor” povestindegi frazeologizmlerdegi adam músheleri atamalarınń etimolo-giyasına toqtalıp óttik.

лагает использование изучаемого языка с самых ранних стадий обучения в естественных для общения целях и функциях или максимально приближенных к ним, имитирующих их. Она сопрягается с идущей от лингвистики проблемой речи, языкового употребления, охватывающего все стороны общения современных людей, ставит в центр теории и практики обучения второму языку само употребление языка, его функционирование...» [1:10].

По справедливому мнению И.А.Зимней, русский язык как учебный предмет, с одной стороны, не имеет пределов, а с другой, учащийся не может знать только «виды» или «времена», он должен знать всю грамматику, всю лексику, необходимые для общения [2]. Однако реальные условия учебного процесса не позволяют обучить всему, в связи с этим, в методических целях «важно выяснить тот объем, которым располагает или должен располагать говорящий/слушающий при понимании и продуцировании высказываний» [3:15]. Этот «объем» и должен определять отбор языковых средств, мотивированных реальными коммуникативными потребностями обучаемых.

Однако на практике этот отбор производится стихийно и субъективно. По справедливому мнению Н.М.Лариохиной обучение профессиональному общению часто «...сводится к анализу и синтезу содержательной стороны текста, а языковые средства, владение которыми необходимо для решения задач общения, не подвергаются обработке. Таким образом, нарушается взаимосвязь в формировании лингвистической и коммуникативной компетенции» [4:9].

Коммуникативные (принципы коммуникативной необходимости и достаточности) и дидактико-психологические принципы (методической целесообразности) при отборе лексических единиц находят отражение в таких критериях как тематическая продуктивность отбираемых единиц; семантическая ценность этих единиц; обусловленность лексики грамматикой.

В методике преподавания русского языка существуют исследования, охватывающие проблемы обучения экономической лексике студентов узбекской аудитории (Л.В.Павлюк, К.А.Цой, Т.Б.Михеева). Однако вопрос, – какой минимум русской экономической терминологии необходим студенту с каракалпакским языком обучения для того, чтобы он мог после окончания курса общаться на русском языке в сфере внешнеэкономических связей и пользоваться литературой по специальности, – остаётся до сих пор нерешённым. Создание лексической системы и упорядочение на её основе процесса обучения языку специальности студентов экономического факультета в каракалпакском вузе невозможно без создания русско-каракалпакского словаря-минимума экономической терминологии. Проблема

отбора языкового материала, а именно составление русско-каракалпакского лексического минимума экономической терминологии требует решения вопросов определения задач лексического минимума, т.к. принцип отбора лексических единиц зависит от целевой установки словаря и аудитории; определения единиц отбора и источников отбора; установления принципов и метода отбора.

Как указано в Типовой программе, вузовский практический курс русского языка нацелен на интенсивное развитие коммуникативной компетенции в учебно-профессиональной сфере [5:4]. Одной из задач курса русского языка является формирование навыков профессиональной деятельности на русском языке. В реализации этой задачи существенную роль должен сыграть учебный лексический минимум. Отобранный минимум языковых единиц служит для формирования у студентов в процессе обучения умений вступать в профессиональную коммуникацию, используя синтаксические структуры с конкретным лексическим наполнением. Наш лексический минимум рассчитан не только на студентов экономического факультета КГУ, но и на учащихся экономических колледжей, а также на тех, кто занят коммерческой деятельностью и связан деловыми отношениями с хозяйственными субъектами из стран ближнего зарубежья.

Учитывая теорию и практику составления лексического минимума, т.е. весь комплекс лингвистических и дидактических принципов, при отборе лексических единиц мы придерживались критериев тематического (семантической ценности слова, употребительности), словообразовательной ценности, лексической сочетаемости, интерферирующих особенностей родного языка.

Изучение уровня владения экономической лексикой студентами-каракалпаками показало, что у них отсутствуют навыки словообразования и установления деривационных связей слов, также студенты испытывают трудности в составлении словосочетаний и предложений с терминами. В связи с этим считаем целесообразным включить в лексический минимум списки возможных наиболее употребительных в сфере экономики словосочетаний с данным термином.

Резюмируя вышеизложенное, можем предположить, что лексический минимум послужит методической базой и будет способствовать систематизации и упорядочению процесса обучения специальной лексике учащихся экономического профиля обучения. Учебный русско-каракалпакский словарь-минимум экономической терминологии активного типа обеспечит учебный процесс лексико-грамматическим материалом, необходимым и достаточным для коммуникации в сфере практической деятельности будущих экономистов.

Литература

1. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. 4-е изд., исп. -М.: Русский язык, 1988. -С. 156.
2. Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку. -М.: Русский язык, 1989. -С. 130.
3. Митрофанова О.Д. Научный стиль речи: проблемы обучения. -М.: Русский язык, 1976. -С. 199.
4. Лариохина Н.М. Обучение грамматике научной речи и виды упражнений. – М.: Русский язык, 1989. -С. 159.
5. Учебная программа по русскому языку для всех направлений бакалавриата. – Т.: НУУЗ имени Мирзо Улугбека. 2017. -С. 22.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада иқтисодий алоқалари давомиди қарақалпоқ мутахассисларининг рус тилидаги мулоқотларининг коммуникатив талабларига мос келадиган ўқув материалларини танлаши масаласи ҳақида сўз юритилди. Унда мутахассислик тилини ўргатиш бўйича лингвистик воситаларни танлаш усуллари кўриб чиқилган. Чунончи, савдо- сотиқ ишларида олиб бориладиган иш юзасидаги мулоқотда луғавий минимумни танлаш усуллари таҳлил қилинган. Шунингдек, мақоладаги тил воситаларини танлашдаги тамойиллар чет эллар билан иқтисодий ҳамкорлик ишларида амалий ёрдам бериши мумкин.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы отбора и презентации учебного материала, соответствующего коммуникативным потребностям общения специалистов на русском языке в сфере экономики и бизнеса. Постановка темы статьи вызвана необходимостью обучения устной профессиональной речи на русском языке. Принципы отбора лингвистического содержания обусловлены критериями составления лексического минимума содержания профессионально ориентированного обучения языкам. Критерии отбора лексического минимума могут быть взяты за основу при составлении учебного пособия для широкого круга предпринимателей, связанных деловыми отношениями с Россией и другими странами.

SUMMARY

The article considers the issues of selection and presentation of the material in the Russian language for communication in the spheres of economics and business. The choice of the theme is dictated by the necessity of teaching spoken language for specific purposes in Russian. The principles of the selection of the linguistic content are determined by the criteria of making up the lexical minimum of professionally –directed language teaching. The criterias of selecting the lexical minimum can be the basis in writing manuals for broad circle of the businessmen who have business relations with Russia and other countries.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ КИЙИМ-КЕНШЕК АТАМАЛАРЫНЫҢ АЙЫРЫМ МӘСЕЛЕСІ

Қ.Зайрова – еркін ізлениуші

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик университети

Таянч сўзлар: кийим-кечак, кўк куйлак, сәўкеле, ишик, желек, қамар, жемпир, костюм, шуба, шапка.

Ключевые слова: названия одежды, көк көйлек (синее платье), сәукеле (женский головной убор), ишик (верхняя одежда), желек (женская головная накладка), қамар (пояс, ремень), джемпер, костюм, шуба, шапка.

Key words: names of the clothes, «kok kuylek», «sawkele», «ishik», «jelek», «qamar», «jumper», suit, fur coat, cap.

Тилдің раўажланыуы ҳәм қәлиплесиуи ең алды менен оның лексикасында көринеди. Қарақалпақ тилинің лексикасы оғада бай. Ол жәмийетлик турмыстың барлық тәреплерин өз ишине қамтытуғын лексикалық бирликлерден ибарат.

Улыўма халықлық тил әсирлер даўамында әуладтан-әуладқа өтип келеди. Соның ишинде қарақалпақ тилинің лексикасында кийим-кеншек атамалары да – тилдің узақ тарийхына ийе болған сөзлик қатламларынан бири. Олар миллий үрп-әдет ҳәм дәстүрлеримиз бенен байланыслы болып, бай мийрасларымыздан дәрек берди. Сонлықтан миллий кийим-кеншек атамалары лингвистикалық жақтан ҳәр тәреплеме үйрениўди талап етеди.

Ҳәр бир халықтың өзи жасаған жеринде өз шараптары, миллийлиги болыуы менен бирге, қоңсылас халықлар менен мәдений байланыстың өсиуи нәтийжесинде көплеген жаңа сөзлер сөзлик қурамға кирип келеди. Сонлықтан да қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамаларының көбейиуи ҳақыйқатында да мәдений раўажланыу ҳәм эстетикалық көзқараслардың өсиуи менен байланыслы. Мине, соларды есапқа алған ҳалда миллийлигимиз болған қарақалпақ миллий кийим-кеншек атамаларын топлап оларды тәртипке салыўда, әдебий тил нормаларын белгилеуде өзіне тән әҳмийетке ийе болады.

Сөзлик қурамды диахрониялық ҳәм синхрониялық бағдарда үйрениу оның өткен жолы ҳәм ҳәзирги жағдайы арасындағы байланысты анықлау, сөзлик қурамды туўры тереңрек түсиниўге мүмкиншилик береді. Өйткени, анаў я мынаў дәл тилдің ҳәзирги жағдайы менен танысуы ушын, оның тарийхына, тарийхый өзгерислерине итибар бериу керек [1:114].

Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншеклерге байланыслы атамаларда ушырасатуғын өзгерислерди үйрениуде көбинесе синхрониялық бағдарда қарау көзде тутылады. Бул керекли орындарда сол өзгерислерди белгилеу, салыстыруу түринде иске асырылады. Қарақалпақ тилинің лексикасында раўажланыу дәрежелерине сәйкес өзгерислер удайы болып турады. Усындай өзгерислер нәтийжесинде қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамаларының айырымлары қолланыу жеделлигин жойтса, ал базилары усы күнге шекем атамаларының сақланғаны, сондай-ақ жаңа атамалардың пайда болыуы менен көринеди. Мине сонлықтан да қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек лексемаларын тарийхый-синхрониялық белгилерине ҳәм жаңа заманға сай раўажланыуына қарай төмендегисе үйренеуді мақул көрдик:

1. Түпкиликли атамалар.

2. Жаңа өзлестирме атамалар

Түпкиликли атамаларға ҳәзирги күнимизге шекем өзиниң атамасы менен жетип келген ямаса қандай да фонетикалық өзгерислерге ушыраған, бирәк өзиниң лексикалық мәнисин сақлаған, қарақалпақ халқының тарийхы, мәдений турмысы менен бекем байланысқан атамалар киреди. Сондай-ақ, бул атамалардың айырымлары ҳәзирги тилимизде ушыраспай, күнделикли турмысымызда дерлик қолланылмай, сөзлик қатламнан шығып қалған. Мине, усындай өзгешеликлерине қарай түпкиликли атамаларды ескирген атамалар ҳәм ҳәзирге шекем сақланған атамалар деп екиге бөлип қарадық.

А) Ескирген кийим-кеншек атамалары ҳәзирги тилимизде қолланыудан шығып умытылып баратырған лексемалардан бири. Бул атамаларды тек көркем шығармалар ҳәм аўызеки дәретпелер тилинде жийи ушыратамыз. Олар мысалында умытылып баратырған кийим-кеншек лексикасын толығырақ көремиз. Мысалы:

Парша тон, зер жағалы ишик кийип,
Ханның қызы отырған жайларға көш! [6].

Хәў бәдик, көшер болсаң бийлерге көш,
– Бурын сен бундай дәўран сүрип пе един,
Жипек түўе желекти көрип пе един ... [6:51].

Көк көйлек, сылдыр моншақ балаға көш [6:30].
Қамар байладылар беліме менің [6:24].

Қара мақпал сәўкеле,
Шашын басар яр-яр-аў [6:74].

Ат жақсысы – яўмыты,
Тон жақсысы – маўыты [6:105]

Үстине кийгени атлас қамқады,
Башда түрме, әлде пәрең румалы [7].

Бул мысаллардағы ушырасатуғын ишик, желек, қамар, көк көйлек, қара мақпал, маўыты атамалары ҳәзирги тилимизде қолланылуы жийилигинен айырылған ескирген сөзлер қатарына киреди. Бундай сөзлик қатламнан шыққан сөзлер ҳәзир сол ески турмыстың тиллик лексикасында сақланып киятыр.

Ишик–кундыз, түлки, қозы т.б. хайўанлардың терисинен исленген үст кийим [3:282].

Желек – бурынғы ўақытта келиншеклердің басына жамылатуғын кийими болған [3:195].

Қамар – қаракөл териниң ең жақсы түриниң бири. Қамар малақай [3:113] сондай-ақ, белбеудиң, әдебий тилдеги аталыу варианты. Қарақалпақ тилинде қамар, белбеу, қайыс бири-бирине синоним ретинде кең жумсалады.

Көк көйлек – қарақалпақлардан басқа қоңсылас халықларда ушыраспайтуғын, бизиң дәўиримизге аз жетип келген ҳаял-қызлардың миллий кийими [2:28]. Көк көйлек қызлардың узатылғанда кийлетуғын миллий кийими болған. Мысалы:

Бир көйлекті төрт жыл тиккен сорасам,
Келиншектің той липасы, көк көйлек. [4]

Сәўкеле – ҳасыл таслар, моншақлар менен безелген бас кийим [3:193]. Бул бас кийим де ертеде ҳаял-қызлардың турмысқа шыққанда басына безенип кийген бас кийими болған. Мысалы:

Қара мақпал сәўкеле,
Шашын басар яр-яр-аў [6].

Маўыты – мақпал, түкли ҳаўайы түсли мақпал, ҳасыл зат, гезлеме [3:227].

Түрме – қыз-келиншеклер басына орайтуғын ямаса жигитлер белине буўатуғын жипектен тоқылған гезлеме [3:367].

Мине, жоқарыдағы мысалларда көрип өткен кийим-кеншек лексемалары ҳәзирги тилимизде қолланылуы жеделлигинен жойылып, ескирген атамалар қатарынан орын алған.

Сондай-ақ ескирген атамалардан болған сәўкеле, көк көйлек лексемалары, ҳәзирги күнимизде қайта қолға алынып атырған миллий кийимлер қатарына киреди. Дәўирлер өзгерип көк көйлек жаңа ақ көйлек атамасы менен өзгериске ушыраса да, өзиниң қолланылуы мәнисин жоғалтпаған келинлердің миллий көйлеги. Мысалы:

Дәўиринде кийе алмаған гез келген,
Заманымыз гүл-гүл жайнап өзгерген,
Келиншеклер аппақ липас кийеди,
Бизге тансық емес енди бөз деген,
Қызлар қайта қолға алған, көк көйлек. [4]

Б) Ҳәзирге шекем сақланған атамалар: Бундай кийим-кеншек лексемалары ҳәзирги күнимизге шекем өзиниң атамасы менен жетип келген, ямаса қандай да фонетикалық өзгерислерге ушыраған, бирақ өзиниң лексикалық мәнисин сақтаған атамалар киреди.

Мысалы:

Алма жеген жигитлерден қалар болсаң,
Сол жигитлердиң *малақайын* жалма бәдик! [6:32].
Оннан жайлау таппасаң мен айтайын,
Қалада пулы қымбат *шапанға* көш [6:34].
Ханнан алған *шекпенин* саған жабар
Тойдағы қызлар менен жигитлерден,
Орамал, шаршы келер пулы менен хәўжар [6:46].

Үстиндеги *постынды*,
Басындағы қожалақ,
Буны пинхәм қояды [6:60].

Алпамысқа арналған,
Көп *кийимлер* бар еди [6:60].

Сәўри *етим* қонышы тар, кийе алмайман,
Қолым барып дүньямызды жыялмайман [6:65].
Оң қолыма *қайшы* алып *мақпал* пиштим хәўжар...
Қара *жипек* ийирдим жүндей созып яр-яр-
аў... [6:73]

Көргенсизге дус болсаң,
Шалғайыңа асылар [6:125].
Зер көйлектің *етегин* илер мекен хәўжар [6:71].
Зәрли *руўмал*, үки тақып башына,
Хабарың бер, пәрийзадым, йол болсун
Үстинә кийгәннің *бәшбәнт*-падшайы,
Таўыс бир *көйләкиң* гүлгүн дәрайы [7]

Жоқарыда мысалларда келтирип өткен *малақай, шапан, шекпен, орамал, шаршы, постын, тон, кийим, етик, жипек, шалғай, етек, мақпал* атамалары ҳәзирги тилимизде өнимли қолланылады. Малақай, орамал, шаршы атамалары бас кийими болса, шапан, тон, постын, шекпен үсти кийимлер, етик аяққа кийилетуғын аяқ кийимди билдирсе, жипек, мақпал кийим-кеншекке байланыслы жип хәм таўар мәнилерин аңлатады. Орамал-шаршы, етек-шалғай, постын-тон, шапан-шекпен бир-бири менен синоним атамалар. Тон – ийленген қой терисинен, жүн жағы ишине қаратылып тигилген жыллы кийим, постын [3:338]. Жипек – жип мәнисин аңлатыуы менен бирге ҳасыл гезлеме мата мәнисинде де қолланылады [3:237]. Шекпен – жүн жибинен, хәр қыйлы материялардан ишине жүн, пахта салып ямаса пахта, жүн салмай астарлы етип, сырып тоқылған сырттан кийе-туғын узын кийим [3:524]. Әжинияз шығармалары тилинде ушырасқан руўмал, бәшбәнт, көйләк атамалар фонетикалық өзгериске ушырағаны менен, өзиниң

лексикалық мәнисин жойтпаған. Бул ҳәзирги тилимиздеги сол мәнини аңлатады.

Түпкиликли атамалар, мине, усындай өзгешеликлерине қарай бири-биринен парық қылады. Айырым атамалар қолланылуы жийилиги жойылып, ески турмыстың тиллик лексикасында сақланып қиятырған болса, ал айырымлары ҳәзирги тилимиз лексикасында жийи қолланылады.

2. Жаңа өзлестирме атамалар. Қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамаларының белгилі бир бөлегі орыс тили хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден өзлестирілген сөзлер қурайды. Олардан костюм, юбка, кофта, джемпер, шапка, шляпа, шуба, туфли хәм т.б. атамалар менен сөзлик қурам байып барған. Қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамаларының көбейиуі мәдениет раўажланыуы хәм эстетикалық көзқараслардың өсиуі менен байланыслы. Бул атамалар ҳәзирги тилимизде күнделікли қолланылуы жеделлигине қарай өз сөзлеримиздей белгилі болып тилимизге өзлесип кеткен. Мысалы:

Қуйын, суўық самал турса шарасыз,
Қымтыйды қулынын жыллы *жемпирге*.
Әмиў жағасында жасайды шайыр,
Ақ *костюм* шашын өрлеп тараған [4].

Бәлким түлки үйретер,
Қызға *шуба* кийиўди!
Шәпкилер кийим бе сенің қасыңда,
Мұхтариятлы мүлким қарақалпағым [5].

Барайын десем бир *пәтиңкемнің* арты жырттық. Емлеўхана бас шыпакерлериниң бөлмесине сораў жоқ, соғыў жоқ, *пальтосының* жағасын ярым көтерип, тамағынан мурнына дейин жүн *шарф* орап алған орта жаслардағы бир киси кирип келди [8].

Келтирип өткен мысаллардағы орыс тили хәм орыс тили арқалы тилимизге кирип келген кийим-кеншек атамалары, фонетикалық өзгерислерге ушырап, өз тилимиз сөзлери сыяқлы сиңисип кеткен. Мәселен, шапка-шәпки, джемпер-жемпир, ботинка-пәтиңке хәм т.б.

Мине, жоқарыдағы мысалларда көрип өткенимиздей, қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамаларының дәўирлерге қарай өзгерислерге ушырап, базы атамалардың қолланыуы жеделлиги жойылып гөнерген болса, ал айырымлары жаңа атамалар менен сөзлик қурамға кирип келип, лексикамызды байытып барады.

Қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамаларының мәнилик өзгешеликлері, заман талабына сай жаңа атамалар менен орын алмасыулары, олардың тилимизге кирип келиулері тилимиздің раўажланыуы ушын көп ғана тәсири бар. Жуўмақтастырып айтатуғын болсақ, қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек лексемаларының усындай өзгешеликлерин есапқа ала отырып, оларды лингвистикалық жақтан еле де тереңирек үйреніу, әҳмийетли мәселе екенінен дәрек береді.

Әдебиятлар

1. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: «Билим», 1994.
2. Доспанов О., Алламуратов А., Тилеўмуратов Г. Қарақалпақша көркем-өнер атамаларының сөзлігі. – Нөкис: «Билим», 1991.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. 1-4 том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982, 1984, 1988, 1992.
4. Дәўлетова Г. Гүзги толғаныслар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2012.
5. Әжиниязов Ә. Қосығыма сайылман. – Нөкис: «Билим», 2015.
6. Қарақалпақ фольклоры. XI Том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.
7. Әжинияз таңдамалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан» 1988.
8. Нысанов М. Таңдамалы шығармалары. III том. – Нөкис: «Билим» 2016.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада қарақалпақ тилидағы кийим-кечак номлари ҳар тамонлама ўрганилган. Ўлар асосан икки гуруҳга бўлиб ўрганилган: Асл қарақалпақча сўзлар ва ўзлашма сўзлар.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению названий одежды в каракалпакском языке. Исследуются две группы слов: исконно каракалпакские слова и заимствованные слова.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the names of clothes in the Karakalpak language. They are divided into two groups: proper Karakalpak words and borrowed words.

ИЗУЧЕНИЕ ВНЕАУДИТОРНЫХ РАБОТ ПО КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В АКАДЕМИЧЕСКИХ ЛИЦЕЯХ

К.А.Алламбергенов – доктор филологических наук, профессор

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

К.А.Юсупов – кандидат филологических наук, доцент

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: дарс жараёни, адабиёт, адабиётшунос, поэзия, поэма, образ, ижод, стиль, метод, жанрлар, тил, таълим. адабий конференция, тўгарак машғулотлари, адабий выставка, адабий журнал, деворий газета, адабий саёҳат.

Ключевые слова: процесс урока, литература, литературовед, поэзия, поэма, образ, творчество, стиль, метод, жанр, язык, обучение, художественная конференция, деятельность кружка, внеаудиторное занятие, выставочный уголок, художественные журналы и стенгазеты, художественное путешествие.

Key words: the process of the lesson, literature, specialist in literature, poetry, poem, character, creative work, style, method, writing, genre, language, training, literary conference, activity of the club, extra classes, exhibition corner, together with that brought out literary magazines and wall newspapers, literary trip.

После обретения независимости Республикой Узбекистан был проведён ряд реформ в сфере образования. Такие документы как «Закон об образовании» и «Национальная Программа по подготовке кадров» возложили ответственность за сферу обучения. Подготовка учебных планов, программ, методических пособий, соответствующих стандартам образования, является одной из важнейших задач.

В преподавании каракалпакской литературы в академических лицеях нельзя ограничиваться лишь материалами учебной программы. Поэтому от преподавателей требуется объяснить некоторые материалы программы в виде внеклассных занятий.

Было опубликовано несколько методических пособий по методике преподавания каракалпакской литературы. В этих исследованиях не была рассмотрена методика преподавания **внеаудиторных** занятий, лишь в труде А.Пахратдинова «Методика преподавания каракалпакской литературы» преподавание внеклассных занятий проводится путём разделения их на группы. По этому вопросу высказали своё мнение исследователи по методике преподавания узбекской литературы С.Долимов, С.Ахмедов, К.Юлдашев, Б.Тухлиев и другие.

Ученики академических лицеев в ходе изучения **внеаудиторных** занятий должны знать следующее:

- Виды, содержание, сюжеты, образы и народность устного народного творчества;
- Основные жанры художественной литературы, изобразительные средства, знать и уметь анализировать тему и идею изучаемого произведения;
- Формирование умения свободно выражать мысли в устной и письменной форме по материалам внеклассных занятий, передавать впечатления об изученных произведениях.
- Необходимо изучить писательское мастерство, уметь различать индивидуальность автора, раскрыть характер литературного героя в произведениях поэтов, изученных в процессе внеклассных занятий.

Программные материалы целесообразно изучать в виде внеклассных занятий. По этой проблеме имеются некоторые полезные советы методистов. Нужно обратить особое внимание на внеклассные занятия, в повышении и совершенствовании уровня знания учеников и в воспитании их в духе патриотизма.

Внеклассные работы по литературе помогают усовершенствовать знания, полученные в ходе классных занятий и развивать мировоззрение учеников. Внеклассные работы по каракалпакской литературе делятся на несколько видов по цели и содержанию.

Известный методист, профессор А.Пахратдинов разделяет внеклассные работы по каракалпакской литературе на шесть видов. В трудах узбекских методистов С.Долимова, С.Ахмедова, К.Иулдошева, Б.Тухлиева проводятся другие мнения.

Одна из важнейших педагогических и методических задач в академических лицеях – это широкое изучение внеклассных работ. Если не будет уделяться должное внимание **внеаудиторным** работам, кружкам, литературным вечерам и экскурсиям, то это может оказать негативное влияние на уровень и качество знания учеников.

Во время проведения в академических лицеях **внеаудиторных** занятий по каракалпакской литературе необходимо учитывать возраст учеников. Для первокурсников целесообразно проводить уроки выразительного чтения, а также кружки и путешествия. А для второкурсников проведение

литературной конференции по материалам газет и журналов, путешествий, литературных вечеров, соответствующих методическим требованиям. Необходимо учитывать духовные чувства, интересы каждого ученика.

Одной из первых методических задач при проведении **внеаудиторных** занятий по каракалпакской литературе в академических лицеях является определение интересов учащихся. После изучения умений и интересов учеников переходим к правильной организации внеклассных работ. Для того, чтобы заинтересовать учеников необходимо учитывать их интересы. Для проведения и правильной организации внеклассных работ учитель должен хорошо знать картотеку лицейской библиотеки. Учитывая интересы учеников, а также для осуществления этих интересов надо проводить соревнования, конкурсы на основе материалов некоторых произведений и тем.

В академических лицеях литературное знание и воспитание имеет особое место. Ученикам, материалы, данные в программе, художественные произведения преподаются путём организации литературной конференции, вечеров, деятельностью литературных кружков, альбомов и журналов, стенгазет, литературных путешествий и взаимосвязи с библиотекой. Одной из важных методических задач в проведении таких работ является ознакомление учеников с образцами каракалпакской, узбекской, туркменской, казахской и мировой литературы. При помощи этого развивать у учеников высокие человеческие чувства, такие как любовь к родине, человечность, доброта, милосердие, а также развитие их духовного мира в соответствии с национальными идеями. На основе обучения учеников средствам выразительности художественных произведений необходимо развить у них критическое мышление. В ходе внеклассных работ ученики осваивают жанры и различия между жанрами.

При проведении **внеаудиторных** работ необходимо привить умение различать основные моменты произведения, составлять план и на основе этого плана писать короткое сочинение. А также от учеников требуется умение различать в художественных произведениях образы, связывать эти образы с действительностью, выразительно читать стихотворения, правильно использовать толковые словари, выражать свои мысли на события изображённые в произведениях, которые они прочитали самостоятельно, дать характеристику героям.

Путём проведения литературных конференций и вечеров, **внеаудиторных** занятий ученики должны изучить материалы устного народного творчества, историю раннего периода каракалпакской литературы, каракалпакскую литературу XVIII, XIX, XX веков и литературу периода независимости. Таким образом, требуется обучить учеников пересказу содержания текста своими словами, выражению отношения к героям, а также дать понять ученикам, что художественная литература является оружием духовного развития человека. На внеурочных занятиях ученики должны применять на практике полученные знания по литературе.

В академических лицеях кружковые работы проводятся на основе программы каракалпакской литературы. Учащимся академического лицея, планы кружковых работ необходимо составлять на основе тематического плана. А также соответствует цели если учитывать возрастные особенности и их интересы к чтению художественной литературы.

По организации кружковых работ по литературе и по их содержанию и задачам даны определённые мнения и советы в трудах известных методистов: С.Долимова,

Х.Убайдуллаева, К.Ахмедова, К.Юлдашева, А.Абдуразакова, А.Пахратдинова, Б.Тухлиева и др. В своём труде «Методика преподавания литературы» С.Долимов, Х.Убайдуллаев, К.Ахмедов (Әдебиятты оқыту методикасы). Утверждают, что кружки связанные с материалом литературного чтения в основном делятся на 3 вида:

- Кружок литературного творчества
- Драматический кружок
- Кружок художественного чтения и рассказа. [1:42].

Выразили свои мнения по кружковым работам, в своём труде «Методика обучения литературе» (Әдебият оқыту методикасы) К.Юлдашев, О.Мадаев, и А.Абдиразаков, они делят кружковые работы на следующие виды:

- 1) Кружок литературного творчества
- 2) Кружок художественного чтения.
- 3) Драматический кружок
- 4) Литературно-красоведческий кружок. [2:87].

А исследователь, изучающий методику преподавания каракалпакской литературы профессор А.Пахратдинов делит кружковые работы на 3 группы: кружок литературного творчества, драматический кружок, художественное чтение и художественный рассказ [3:220].

Но эта точка зрения А.Пахратдинова почти точно совпадает с мнениями С.Долимова, Х. Убайдуллаева и К. Ахмедова.

Кружковые работы по каракалпакской литературе можно разделить и другим путём:

- 1) Эпический кружок
- 2) Лирический кружок
- 3) Драматический кружок
- 4) Кружковые работы по классам
- А) литературный кружок
- Б) кружок художественного чтения
- В) кружок работ по фольклору
- Г) кружок по истории каракалпакской литературы
- Д) кружок каракалпакской литературы в годы независимости

Кружковые работы отличаются от занятий, проводимых в классе. В кружке ученики знакомятся с интересующей их информацией. Суть работы должна быть интересной и живой. Обычно, участники кружка собираются с различных классов.

Ученики объединяются в кружок чтобы, изучить материалы, которые даны в годовом плане. Участники эпического кружка должны знать сказки, рассказы, романы и повести.

Темы, изучаемые в эпических и лирических кружках должны быть сложными. Ученики должны уметь устно и письменно выразить свои мысли и задавать вопросы друг другу по пройденным материалам.

В работу эпического кружка включаются темы из всемирной и каракалпакской литературы. Например: будет правильным составление тематического плана по произведениям Л.Н.Толстого, Ч.Айтматова, Р.Гамзатова, М.Айбека, А.Дабылова, Т.Жумамуратова, И.Юсупова, Т.Кайыпбергенова, К.Каримова, Н.Торешова. Руководитель кружка кроме умения выбора литературных произведений и теоретического объяснения должен иметь сведения по творческим работам.

Кружковые работы должны проводиться 1 раз или 2 раза в месяц. За этот период участники кружка успеют хорошо подготовиться к своим темам. Кружки должны проводиться не в обычных классах, а в литературных классах лицея, в чистых и оформленных классах. Потому что портреты писателей, мудрые слова, иллюстрации книг вдохновляют учеников.

Тематика рабочего плана должна быть содержательной и действенной. Общий смысл работы связано с воспитательным значением и художественностью выбранной темы. Тематический план работы составляется на основе рабочего плана эпического и лирического кружков. Составленный на 1 год рабочий план кружка разделяется на темы.

И поэтому надо выбирать интересные и содержательные темы.

Литературная конференция должна проводиться по двум направлениям:

- 1) Посвящённая художественным произведениям писателей и поэтов.
- 2) В научном направлении на основе художественных произведений.

Темы конференций разрабатывает учитель каракалпакской литературы.

План конференции по произведениям И.Юсупова.

1. Вступление (слово преподавателя, ведущего кружок)
2. Лирика И.Юсупова посвящённая родине.
3. О поэме «Жолдас мугаллим» («Товарищ Учитель»)
4. Выразительное чтение стихов поэта «Қара тал», «Сексеуіл», «Кеуіл кеуілден суу ишер».
5. Содержание поэмы «Посейдоннын гәзепи» («Гнев Посейдона»)
6. Выбор поэм «Дала әрманлары» («Степные грёзы»)
7. Идеиный смысл поэмы «Тумарис»
8. Смысл поэмы «Актрисаның ығбалы» («Судьба актрисы»)
9. Смысл поэмы «Бүлбил ұясы» («Гнездо соловья»)
10. Характеристика образов поэмы «Қарақалпақ хақында сөз» («Слово о чёрной шапке»)

Литературная конференция проводится вместе с учениками лицея. Потому что они изучают литературную деятельность А.Дабылова, Ж.Аймурзаева, Т.Жумамуратова, С.Хожаниязова, И.Юсупова, Т.Кайыпбергенова, Т.Кабулова, Т.Матмуратова, К.Каримова.

Конференция проводится на основе одного произведения, творческого пути поэта. Основной целью конференции является глубокое **ознакомление** с жизнью и творческой деятельностью поэта, увеличение интереса к известному произведению, развитие их воспитательных чувств. Конференция даёт возможность студентам работать над одной темой, обсуждать произведения и образы. Учитель литературы этим самым оказывает влияние на совершенствование знаний по литературе.

Ещё один неизученный вид внеклассной работы, который увеличивает интерес учеников к литературе вне урока – это **выставочный уголок**. Цель выставочного уголка: развитие любви к каракалпакской литературе учащихся лицея. Учитель даёт задание ученикам прочитать произведения, составить альбом по одному произведению, нарисовать разные рисунки по смыслу произведения. Успех этой работы зависит от умений и ответственности учителя. Способы проведения выставочного уголка зависят от умений учителя. И поэтому организация выставочного уголка по каракалпакской литературе даёт ученикам много полезного.

Объясняются цель и задачи выставочного уголка. Учащиеся в течении одного и двух месяцев составляют альбомы, буклеты и рисунки по заданным темам. Подводятся итоги по выполненным ими работам. Самые лучшие работы оцениваются учителем, и ставятся оценки. Итак важность выставочного уголка состоит в следующем:

- В пользу углубленного изучения и понимания материалов учебной программы.
- В обязанности дополнительного чтения произведений поэта и писателя.
- Составление альбомов и рисунков пробуждает любовь к литературе.
- Выполненные задания учениками служат наглядным пособием для учителя.

Выставочный уголок не только увеличивает любовь учеников к литературе, но и служит для оформления литературного класса наглядными пособиями. И поэтому учителя должны проводить эти работы почаще во внеурочное время.

В академических лицеях самыми важными являются стенгазета и журналы.

Стенгазета - это творческий центр, в котором оповещаются новости из жизни лицея, литературные новости и разные статьи учеников. Стенгазета по смыслу и в соответствии с задачами должна издаваться по двум направлениям: Первое связанное с историческими датами («День независимости» «Новый год» «День Конституции»). Во втором, освещаются темы из жизни лицея, о здоровье, о чистоте, о порядке, рассказы, сатирические и юмористические стихи. В итоге развивается любовь учеников к литературе. Литературный журнал необходимо выпускать один раз в два месяца. Журнал организует учитель литературы вместе с участниками кружка в следующем порядке:

1. Поэзия
2. Проза
3. Драма
4. Критические статьи

Задача журнала повысить творческую способность учеников.

В академических лицеях, чтобы издавать литературные журналы и стенгазеты перед учителями литературы ставятся следующие задачи:

- Руководство в составлении журналов и стенгазет
- Помогать в составлении журналов и стенгазет и авторам статей при выборе темы
- Быть внимательным к стилистическим и орфографическим ошибкам журналов и стенгазет

Учитель каракалпакской литературы активно участвует в издании журналов и стенгазет, и советуется с издателями. Литературные стенгазеты и журналы освещают важные события.

Литература

1. Йўлдошев Қ., Мадаев О., Абдуразоков А. “Адабиёт ўқитиш методикаси”. –Тошкент: 1994. 87-б.
2. Йулдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. –Тошкент: «KAMALAK», 2016.
3. Пахратдинов Ө. “Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы”. –Нөкис: “Билим”, 2004. 220-б.
4. Ахмедов С., Пахратдинов Ө., Пирназаров Ө. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
5. Айжанова З. Әдебият сабағында И. Юсуповтың шығармаларын үйреніў. –Нөкис: «Билим», 1993.
6. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. –Тошкент: «Янги аср авлоди», 2006.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қарақалпақ адабиётида адабий конференция, адабий кеча, тўғарак машғулоти, адабий виставка, адабий журнал, деворий газета, адабий экскурсия каби дарсдан ташқари ишлари ўрганиш ва тарбиялашнинг аҳамияти баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению вопросов проведения внеаудиторных занятий по каракалпакской литературе для учащихся академических лицеев. Опираясь на мнения известных методистов, авторы статьи выделяют такие виды внеклассной работы как: конференция, вечер по темам литературы, деятельность кружка, выставочный уголок, выпуск журналов и стенгазет, художественное путешествие и другие.

SUMMARY

The article is devoted to the study of extracurricular lessons in Karakalpak literature for the students of academic lyceums. On the basis of the opinions of the famous methodologists, the authors of the article distinguish such kinds of extracurricular work as: a literary conference, party, work in the club, exhibition corner, publication of journals and wall newspapers, literary trip and others.

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ

М.Д.Бекбергенова – филология илимлериниң кандидаты, доцент
Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ёзувчи, асар, повесть, роман, мавзу, ғоя, адабий алоқалар.

Ключевые слова: писатель, произведение, повесть, роман, тема, идея, литературные взаимосвязи.

Key words: writer, work, novel, novel, theme, idea, literary interrelations.

Жәхан халықларына белгили жазыўшы, Қырғызстан халық жазыўшысы, Қырғызстан мәмлекетиниң қаҳарманы, Шыңғыс Айтматов 1928-жылы 12-декабрьде Талас ўлаяттың Шекер аўылында туўылған. Әкеси Төрекул Айтматов Қырғызстанның белгили мәмлекетлик ғайраткери хәм жәмийетлик искер болған. Ол 1937-жылы қамаққа алынып, 1938-жылы атылып тасланады. Анасы Нағыйма Абдувалиева жәмийетлик искер болған. Ол өз балаларына орыс тилин үйреткен. Ш.Айтматов урыс жыллары 14 жасынан баслап, Аўыл кеңесиниң хаткери болып жумыс ислейди. Бул оның турмыстың барлық тәреплерин үйрениўге себепши болды. Ш.Айтматов 8-классты пәтиргеннен соң Жамбул қаласындағы Зоотехникумға оқыўға киреди хәм оны айрықша баҳалар менен пәтиредди.

1948-жылы Ш.Айтматов Фрунзе қаласындағы аўыл-хожалық институтына оқыўға киреди хәм усы жоқары оқыў орнын 1953-жылы пәтирерип шығады. 1953-1956-жылларда өз аўылында зоотехник болып жумыс ислейди. 1956-1958 жыллары Ш.Айтматов Москва қаласындағы Жоқарғы әдебий курсының тыңлаўшысы болған. 1952-жылынан баслап қырғыз тилинде Ш.Айтматовтың гүрриндери баспасөзде жәрияланып баслайды. 1957-жылы «Ала тоо» журналында «Жүзбе-жүз» повести жарық көреді. 1957-жылы жазыўшының «Жәмийла» повести биринши рет Луи Арагонның аўдармасында француз тилинде шығады хәм жазыўшыға дүнья жүзлик даңқ алып келеди [5].

Бул повесть барлық дүнья халықларының тиллерине аўдарылған. Немис тилинде 37 рет баспадан қайтып басып шығарылған. 1958-жылы усы повесть хәм басқа шығармалары орыс тилинде «Новый мир» журналында жәрияланады. Жазыўшының шығармалары 650 рет баспадан шығарылған хәм 150 тилге аўдарылған. Жәмийетлик искер сыпатында Ш.Айтматов 1959 жылдан баслап 1965 жыллар аралығында «Литературный Қырғызстан» журналының бас редакторы хәм «Правда» газетасында Қырғызстанның корреспонденти. 1964-1986 жыллары Қырғызстанның жа-

Зыўшылар аўқамының баслығы. 1976-1990 жыллар аралығында СССР жазыўшылар аўқамы басқармасының хаткери. 1988-1990 жыллар аралығы «Иностранная литература» журналының бас редакторы. 1990-1991 жылы СССРдиң Бенилюкс (Бельгия, Нидерландия, Люксембург) мәмлекеттеринде елши болып ислеген. 1991-1994 жылларында Бенилюкс мәмлекеттеринде Россияның елшиси болған. 1994-2008-жыллары Франция, Бельгия, Люксембург, Нидерландия мәмлекеттеринде Қырғызстанның елшиси болып ислеген. 2008-жыл 10-июнь күни Германияда Нюрнберг қаласындағы емлеўханада қайтыс болады. Бишкекте «Ата-Бейит» тарийхий мемориал комплексинде жерленген. Ш.Айтматов «Иссық Куль форумы» халық аралық интеллектуал ҳәрекеттиң тийкарын салыўшысы. Орайлық Азия халықлары Ассамблеясының президенти (1995) болған. Бир неше рет СССР жоқарғы кеңесиниң депутаты болған. Президент кеңесиниң ағзасы болған. Бир қатар мәмлекетлик сыйлықлар алыўға мияссар болған. Солардың ишинде Мийнет қаҳарманы, Халықлар дослығы ордени, Бир неше халық аралық сыйлықлар хәм премиялар алған. Солардың ишинде Германия, Турция, Америка, Индия, Япония мәмлекеттериниң сыйлықларын алыўға мияссар болды [7].

Ш.Айтматовтың «Газетчик Дзюдо», «Жүзбе-жүз» (1957), «Жәмийла» (1958), «Қызыл шалғышлы Дилбарым» (1961), «Биринши муғаллим» (1962), «Ана жер ана» (1963), «Ыразы бол, Гүлсары» (1966), «Ақ кеме» (1970), «Ерте кеткен тырналар» (1975), «Теңиздиң жағсы менен жуўырып баратырған ала күшик» (1977), «Боранлы бәндирги» (1980), «Пілаха» (1986), «Шыңғызханның ақ булты» (1990), «Касандра танбасы» (1996), «Таўлар қулағанда» (2006) атлы шығармалары дүнья халықларына белгили.

1962-жыл баспадан шыққан «Биринши муғаллим» повестиниң мазмунында Күркиреў аўылында жаңа мектептин ашылыў салтанатына аўылдан шыққан белгили адамларды мирәт етеди. Солардың ишинде академик Алтынай Сулайманова шақырылады. Күркиреў аўылында еки ақ терек өсип

турган төбешик Дюшен мектеби деп аталады. Бирак ол мектеп болганы хақында ауылласлар умыткан. Салтанатка картайган ғарры почталыон Дюшен шақырылмады. Бул ўакыя Алтанай Сулайманованың баянлауында бериледи. Ол жетим кыз болады. Оның академик болып жетисиюинде Дюшеннің үлкен орны бар. Бул повестте койылган машкала - устазды хўрмет етиўди умытпаў [1].

1963-жылы Ш.Айтматовтың «Ана жер ана» повести баспадан шыққан. Бул шығармада жазыўшы екнини жəхəн урыстың гинсанға алып келген трагедиясын сөз етеди. Толғанай, Алимандардың образлары мысалында перзентлеринен айрылган ана трагедиясы менен урыстың себебинен жазықсыз жаслардың набыт болыўы көрсетиледи [3].

«Ыразы бол, Гўлсары» повестиниң мазмунында Танабай Бакасов Батыс хэм Шығыста болып урыс тамам болғаннан кейин өз ауылына келип мийнет жолын баслайды. Пидэйи мийнеткеш, ең жакын достысы колхоз басшысы Чоро хэм аты Гўлсары. Танабай Бекасовтың партбилетин алып койғаны- өмир бойы ислеген мийнетин бийкарлаў. Бул повесттеги машкала, адам қадириниң жоқлығы. Қаракул ҳақкындағы аңыз повесттиң тийкарғы мазмунын тереңлестиреди. Бас қахарман Танабайдың Чородан айрылган ўактындағы ишки кеширмелерин усы аңыз аркалы жазыўшы шеберлик пенен ашып береді [3].

«Ақ кеме» повестинде жазыўшы көп ғана аңыз хэм мифлерден пайдаланады. Мәселен, «Кийик ана ҳақкындағы аңыз». Ертеде Енисей дәрьяның бойында хэр қыйлы халықлар жасаған. Солардың ишинде қырғызлар. Бул адамлар тайпалары бир-бири менен душпан болып бири-бирин шаўып, бири-бирин өлтирген. Адам адамды өлтирген. Енисейдағы қырғыз тайпасы өзиниң көсемин жерлеп атырған пайтында душпанлар келип оларды қырып таслайды. Хеш ким тири қалмайды. Душпанлар кеткеннен кейин тоғайдан еки бала шығады. Биреўи ул, биреўи кыз. Олар ерте азанда ата-аналарынан жасырынып тоғайға ойынға қашып кеткен еди. Олар душпанлардың излеринен өзлери барады. Хан ақсақ кемпирге буларды таўдан ийтерип жиберийди буйырады. Сол пайытта Марал ана келип балаларды сорап алады. Маралға адаманың тили питеди. Сөйтип ол балаларды алып узаққа Тянь-Шань таўлары Ыссық көлдин бойларына алып кетеди. Олар ер жетеди. Сонда Марал ана олардың туңғыш перзентине бесик еклип береді. Соннан баслап қырғызларын әўлады раўажланады екен. Кейин адамлар Маралдың жақсылығын умытып оны жоқ қылып баслайды. Мараллар Ыссық көлден кетип алады. Бул повесттеги «Ақ кеме» ҳақкындағы екниниң ертеп баланың қыялында дөреген. Усы ертеп повесттиң пўткил мазмунын услап турады. Баланың эрманы-экеси менен ушырасыў. Бирак ол эрманына жете алмайды. Буған айыплы адамлардың бийпэрўалығы хэм жаўызлығы.

«Боранлы бəндирги» романында Сары өзек далалары. Боранлы Едигей хэм оның қасындағы адамлардың өмири. Қазанқапты жерлеўге баратырғанда Едигейдің көз алдында пўткил өмири өтеди. Машкала: Ата тегин билиў машкаласы. Ана-Бейт койымшылығының тарийхы хэм Найман ана оның перзенти Жоламан ҳақкында миф китап оқыўшыларын ойландырады. Кейинги әўладларда мийирманлық сезимлерди тэрбиялаўға бағдарлайды [4].

Ш.Айтматовтың дөретиўшилигин Г.Гачев жазыўшының шығармаларын үш түрге бөледі. Оларды шахс хэм өмир, халық хэм тарийх, хўждан хэм тиришилик деп белгилеп, «Жəмила», «Ботакөз», «Қызыл шалғышлы дилбарым», «Биринши муғаллим» повестлерин шахс хэм өмир түрине киргизеди. Халық хэм тарийх деп атаған түрине «Ана жер ана», «Ыразы бол, Гўлсары» повестлерин көрсетеди. Ал «Хўждан хэм тиришилик» деп аталған үшінши түрине «Ақ кеме», «Ерте келген тырналар», «Теңиздиң жағасы менен баратырған ала күшик», «Боранлы бəндирги» шығармаларын киргизеди [6:10].

Әдебиятлар

1. Айтматов Ш. Шығармаларының жыйнағы. 7 том. –Москва: 1998.
2. Айтматов Ш. Таўлар кулаған мэхэл. –Нөкис: «Билим», 2017.
3. Айтматов Ш. Ыразы бол Гўлсары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
4. Айтматов Ш. Боранлы бəндирги. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
5. Айтматов Ш. Жəмийла. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.
6. Гачев Г., Ч.Айтматов и мировая литература. - Фрунзе: 1982.
7. https://ru.wikipedia.org/wiki/Ш.Айтматов_Чингиз_Торекулович.

Жазыўшының буннан басқа да шығармаларында инсанның өмири хэм оны қоршаған дўня менен қарым-қатнасы сөз болады.

Ш.Айтматовтың «Плах» романында инсан хэм табият мәселеси, адамның өзін өзи жазалаўы сөз етиледі. Базарбай қасқырдың баласын өлтиргени менен шығарманың ақырында өзиниң баласынан да айрылып қалады. Жазыўшы Базарбай, Гулимхан, олардың баласы Генжештиң тәғдири мысалында Ақбара, Тасшайнарлардың перзентти жойтыў трагедиясын ашып көрсетеди.

Ш.Айтматовтың «Кассандра таңбасы» шығармасында адамзаттың келешек әўладлары ҳақкындағы философиялық ой-пикирлер келтирилген.

Ш.Айтматовтың «Таўлар кулаған мэхэл» романында Тянь-Шань таўлары етегиндеги жайласқан қырғыз ауылының бир ўакыясы сюжет етип алынады. Бул шығармасында автор ана табиятты, адамлардың миллий байлығы болған хайуанатлар дўнясын қорғап қалыў мәселесин сөз еткен. Бул шығармадағы бас қахарманлар белгили журналист Арсен Саманчин хэм азайып баратырған, сол жергиликли жердиң байлығы болып есапланған барслар. Саудовияның нефть магнатлары барсларды услаўға аңға келеді. Арсен оларға қарсы шығады. Бирак шығарманың жуўмағында Арсен Саманчин бул гүресте набыт болады [2].

Ш.Айтматовтың прозасының өзгешелиги өмирди кең сўўретлеў, заманның өткир мәселелерин шығармаларында койыў аркалы турмыстың терең сырларын ашыў болып табылады. Жазыўшының прозасына философиялық ой-пикирлер характерли. Хэр қыйлы қарама-қарсылықлар, коллизиялар сўўретлеў аркалы баянлаў усылының тереңлесиўи, автордың хэм қахарманлардың ишки монологлары аркалы олардың ой-пикирлериниң берилиўи.

Ш.Айтматовтың шығармаларында фольклорлық элементлердиң орны айрықша. Көп ғана лирикалық қосықлар, аңызлар, әпсана, мифлер, жазыўшының шығармаларында қахарманлардың ишки дўнясын ашыўға хызмет етеди. Мәселен, «Ыразы бол, Гўлсары», «Ақ кеме», «Боранлы бəндирги» хэм т.б. шығармаларында реалистлик хэм фольклорлық сўўретлеў синтези қолланылған.

Ш.Айтматовтың шығармалары қарақалпақ тилине ХХ эсирдиң 60-жылларынан баслап аўдарыла баслады. Дəслеп «Жəмила», «Биринши муғаллим» повестлери (М.Сейтнийазов, С.Салиевлар тəрепинен), 1970-жыллардың ақырында У.Пиржанов тəрепинен «Ана жер-ана», «Қызыл шалғышлы дилбарым», «Ыразы бол Гўлсары» повестлери, 1986-жылы «Әсирге татырлық күн» романы журнал вариантында қарақалпақ тилинде шықты.

Соңғы жыллары А.Султанов тəрепинен жазыўшы Ш.Айтматовтың «Шыңғысханның ақ булты», «Таўлар кулаған мэхэл» шығармалары қарақалпақ тилине аўдарылды.

Әлбетте, көркем аўдарма бул әдебий байланыслардың бир түри, сондай-ақ, тəжирийбе топлаў мектеби болып табылады.

Ш.Айтматовтың прозасы қарақалпақ әдебиятына жаңа шығармалардың, образлардың, темалардың пайда болыўында орны бар. Қарақалпақ әдебияты тарийхында 60-70-жыллары прозада лирикалық сыпаты басым повестлер көп жəрияланды.

Жазыўшы У.Пиржановтың «Ақ тал астындағы ақшам», Г.Торееваның «Дийдар», А.Садыковтың «Хош дилбарым, хош қылықлы кыз едиң» С.Бахадированың «Хаяллар», Б.Аймухаммедованың «Шофёр қыздың дəптери» хэм т.б. повестлер проза жанрында бурын болмаған лиро-психологиялық шығармалар болып табылады. Жазыўшылар қахарманлардың ишки дўнясын сўўретлеўде Ш.Айтматовтың дəстүрлерин қарақалпақ әдебиятына енгизди. Инсанның ишки психологиялық кеширмелерин сўўретлеўде жазыўшы Т.Кайыпбергеновтың «Суўық тамшы», «Уйқысыз түнлер» повестлери қарақалпақ прозасының жокары шеклерге жетискенин белгилейди.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада таниқли қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматовнинг ижодини ўрганиш масалалари сўз этилган. Унда

Чингиз Айтматов прозасининг бадий хусусиятлари ўрганилган. «Жамила», «Она ер-она», «Алвидо, Гулсары», «Оқ кема», «Асрга тотигирлик кун», «Тоғлар кулаган маҳал» ва ҳ.к. асорларининг ғоявий мазмуни таҳлил қилинган. Шунингдек, қорақалпоқ ёзувчилари ижодида Ч.Айтматов адабий анъаналари масалалари кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются вопросы изучения творчества известного киргизского писателя Чингиза Айтматова. Изучаются художественные особенности прозы Чингиза Айтматова. Идеологическое содержание его повестей и романов «Жамиля», «Материнское поле», «Прощай Гулсары», «Белый пароход», «И дольше века длится день», «Когда падают горы» и т.д. Также, вопросы литературных традиций Ч.Айтматова в творчестве каракалпакских писателей.

SUMMARY

This article examines the study of the work of the famous Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov. The artistic features of Chingiz Aitmatov's prose are being studied. The ideological content of his novels and novels "Jamila", "Mother's Field", "Goodbye Gulsary", "The White Parade", "And more than a century lasts a day," "When the mountains fall," etc. Also, questions of literary traditions of Ch. Aitmatov in the work of Karakalpak writers.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ ҲАМ ШЫҒЫС ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Б.Давлетов – филология илимлерининг кандидаты, доцент

Эжинияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: адабиёт тарихи, Ажиниёз ва Қози Мавлик ижоди, гуманистик ғоялар.

Ключевые слова: история литературы, творчество поэта Ажинияза и Казии Мавлика, гуманистические идеи.

Key wordz: history of literature, creation of the poets Ajiniyaz and Kazi Mavlik, humanistis ideas.

Қарақалпақ поэзиясы ерте дәуірлерден-ақ өз ишине ҳәр қыйылы жанларды сиңдириўи менен өзиниң раўажланыў басқышларына еристи. XIX әсир қарақалпақ поэзиясында Эжинияз Қосыбай улы дәрәптәлеринде шығыс классикалық әдебиятында жетекши жанрлардан есапланған бәйт жанры орын алған. Бәйтлер араб, парсы-тәжик, түркий халықлар әдебиятындағы бир-бири менен уйкасып келетуғын еки қатар қосықтың атамасы [3:22]. Негизинен шығыс әдебиятындағы ғәззел, қасида, мәснаўий киби қосық жанрларындағы шығармалардың еки қатары бәйт деп жүргизилген [1:80].

Бәйт хәмме лирикалық жанрлардың тийкары есапланады [8:265].

Қарақалпақ әдебиятында бәйтлер-лирикалық жанрдың бир түри болып онда көбинесе ўақтыхошлық, ышқы-мухаббат мәселеси сөз етилген. Сонлықтан бәйтлер зыяпатларда көплек айтылған.

Бундай қосықлар әдебиятта бурыннан бар болып мәселен, бизиң эрамыздан бурын IV әсирде әйемги грек шайыры Анакреонт вино, ўақтыхошлық ҳаққында қосықлар жазған, ал шығыс әдебиятында Омар Хайям, Бабур шайырлар да усы темада қосықлар жазған.

Н.Дәўқараев бәйт жанры XIX әсир орталарында оқымыслы адамлардың көбейиўи, қалалы жерлерде Хийўадағыдай зыяпатлар өткерилиўи, оларда қосықтың жаңа түри бәйт пайда болғанлығы, оларда Хорезм өзбеклериниң тилиниң тәсири күшли екенлигин мысаллар менен көрсетеди [5:139].

Ақ хәйўанда жатыр едим,

Ай мениң туўрымда тур.

Сексенип оянсам мен,

Ақ билек мойнымда тур.

Қ.Айымбетов [2:28-29] хәм қарақалпақ халық қосықларын изертлеген илимпаз Ә.Тәжимуртов та [7:44] өз мийнетлеринде Н.Дәўқараевтың пикирин мақуллаиды.

Қарақалпақ әдебиятында өзиниң дәстүрий 15-16 буўынлы, аруз өлшемінде жазылған еки қатарлы қосық формасында емес ол, көбинесе жайдары қосықларының үлгисинде де ушырасады. Мысалы:

Бәйт, бәйт бәная,

Бизлер бәйттиң гәнәя,

Бизлер бәйт айтқанда

Шықты қыздың жәнәя

Н.Дәўқараев өз мийнетинде жазба әдебияттағы бәйт жанрына Эжинияз Қосыбай улының “Ай әлип”, “Шықты жан”, “Бу сәхәр” қосықларын жатқарады [5:135-136].

“Ўаў”-ўапа ўәденде барма, хей, нигарым, бер

“Хе”-хилалы хижриден ҳәсиреттемен шамыў-сәхәр,

“Ләм”-лағлайдек ләбиндин мен ишерге биймәләл,

“Мийм”-мунасиб болыбан ашықлара берме ҳазар,

“Я”-ядыңа түсерме мен киби хәмдамларий.

(“Ай әлип”)

Ямаса, Эжинияздың басқа журтларда жазып дәрәткен белгили шығармасы “Шықты жан” қосығында усы мәселени жырлайды:

Бар екен бир арыўы, аты оның Айша ерур,

Құлшық ойда көрдим аны, беллер қылша ерур,

Йол азабын көп көрипман, хәр саатым күншә ерур,

Хәр күним айша ерур, хәр айым йылша ерур,

Ах, дәрйғә, ўах, дәрйғә, мың саны әрман шықты жан.

Қарақалпақ әдебиятында қолланылған бәйт жанры жөнинде айта келип әдебиятшы Қ.Жәримбетов: “Қарақалпақ сөз өнеринде ўақтыхошлық, ышқы ләззети темасындағы қосықлар “бәйтлер” деп жүритилген”-деп баҳа береді [6:71].

Эжинияздың “Бу сәхәр” (“Оян”) қосығы бәйт жанрының ең жақсы үлгилериниң бири. Мысалы:

Буў сәхәр шағында келдим, биймәхәл йолға тушип,

Ўәдеме йетсем дейип, гәҳи жүрип, гәҳи ушып,

Бийхабар сиз ятырсыз, алтын түгме бәнтин шешип,

Кеўлим истер кирмекти, жәннет киби қойның ашып,

Қойма бунша зар етип, көзинди аш ярым оян [4:80].

Эжинияз шайырдағы бул қатарлар биринши оқығанда бийәдеплик көринсе де, турмыста атастырылған қыздың басқа отаўда ата-анасынан бөлек жасап, атастырылған адамы менен ушырасып турыўын халықлық үрп-әдетке байланыстырады [6:72].

Қарақалпақ бәйтлериниң гейпара белгилерин XIX әсирдиң ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебиятында Қазы Мәўликтиң “Шымбай баязы”, “Хеш сөзим йөкдур”, “Ол неге дәркар” т.б. қосықларында ушыратыўға болады:

Тәниң титирәр ақ йүзләрин көргенде,

Ләбин тишләб белин қушыб турғанда,

Балдан ләзиз ләбләрини сорғанда,

Шийрин шәкер қызлары бар Шымбайдың

(“Шымбай”)

Бағлардан терсәңиз алма анарны,

Сайыр етип тарқатсаң кеўил қумарны,

Дүньядан тапылса кеўилде бары,

Бир сәўгили ярсыз ол неге дәркар.

(“Ол неге дәркар”).

Бундай мысалларды шайыр дәрәтпелеринен көплек табыўға болады. Қазы Мәўлик қарақалпақ әдебиятында “бәйт” жанрын өз алдына жанр дәрәжесине көтеріўге өз үлесин қосқан [6:73].

Қазы Мәўликтиң бундай бәйтлерин бурынғы аўқам дәуиринде дурыс түсинбей оны «мәниссиз қосықлар» деп баҳалады. Хәзир шайыр хәққында бурынғы пикирлерге сын көз бенен қараймыз. Оның “Хеш сөзим йөкдур” шығармасы усындай темаға байланыслы жазылған.

Йолдашымды йол үстинде қалдырып,

Турдым дәрўазанда мойным талдырып,

Ышқы отына йүрек бағрым яндырып,

Алған мийманыңа хеш сөзим йөкдур.

(“Хеш сөзим йөкдур”).

ямаса шайырдың хәял-қызлардың атынан жазған қосықларында да бул тема өз алдына бир мәселе етип бериледи. Мысалы:

Яңбыр жаўса сел болады көшелер,

Бир бала йығлайдур жаным шешелер,

Ашықлық мазасын тапқан йигитлер,

Түн уйқысын төрт бөледі кешелер.

(“Қызлар қосығы”).

Шайыр дәрәтпелеринде де усы турмыста ушырасатуғын мәселелер сөз етилген. Қ.Жәримбетов өз мийнетинде:“...

шайыр Қазы Мәулик жигит-қызлардың мухаббатын, әжайып жаслық дәуранын, сондай-ақ өмирдің ләззетли, рәхәтлі таманларын үлкен талант пенен жырлаған [6:73]-деп жазады.

Улыұма алғанда, қарақалпақ әдебиятында XIX әсирдің орталарында қалыптасып XX әсирдің басында рауажланған бәйт формасындағы қосықтарды Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов., Ә.Тәжимуратов хәм Қ.Жәрімбетовлардың пикирлерине сүйенип ойын, хәзил, ўақтыхошлық, ышқы-ләззетине байланыссы шығармаларды “бәйтлер” деп аталыуына хәм Әжинияз және де Қазы Мәулик

шығармаларын изертлеп шығып бул пикирди орынлы деп есаплаймыз.

Солай етип, Әжинияз хәм Қазы Мәуликтің “бәйтлері” өз заманы ушын қандай әҳмийетли болса, әдебиет тарихы илими ушын сонындай дәрежеде әҳмийетли болыуы сөзсиз.

Жуумақлап айтқанда, Әжинияз хәм Қазы Мәулик шайырлар XIX әсир хәм XIX әсирдің ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебиятын дәстүрий хәр шуўмағы төрт қатарлы қосық пенен, ғәззел, қасида, муўашшақ жанры менен бирге бәйт жанрын да рауажландырады.

Әдебиетлар

1. Адабиётшунослик терминлари луғати. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1967.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
3. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының русша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. - Нөкис: «Билим», 1994.
4. Әжинияз. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
5. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
6. Жәрімбетов Қ. Қарақалпақ бәйтлері. // «Әмиўдәрәя» № 3, 2000.
7. Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ халық қосықлары хәққында. / Қарақалпақ халық қосықлары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.
8. Султан И. Адабиет назарияси. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1986.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада XIX аср қарақалпақ мумтоз адабиёти вакиллари Ажинияз ва Қози Мавлик ижоди мисолида қарақалпақ адабиётида байт жанри масаласи адабий ва бошқа манбалар асосида кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы жанра байт на основе творчества поэтов каракалпакской литературы XIX века Ажинияз и Казы Мавлика в литературных и других материалах.

SUMMARY

The article deals with the genre of byte in the creation of the poets of Karakalpak literature of the XIX –th century Ajiniyaz and Kazi Mavlik on the basis of the literary and other materials.

УДК: 82-1/-9-8

ӨЗБЕК, ТҮРКМЕН, ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭЗИЯСЫНДА КӨРКЕМ ФОРМАЛЫҚ ИЗЛЕНИСЛЕР

О.К.Гайлиева – филология илимлериниң кандидаты

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: аңғанавий шакл, янги шакл, поэтика, ғазал, аруз, ижодий изланиш, маҳорат.

Ключевые слова: традиционные формы, новые формы, поэтика, газель, аруз, художественные изыскания, мастерство.

Key words: traditional forms, new forms, poetics, a gazelle, an ahruz, artistic searches, skill.

Түби бир туўысқан түркий халықлар ерте дәуірлерден бир-бири менен қоңсылас жасап, олар арасында сиясий-экономикалық, мәдени, әдебий байланыслар кең жолға қойылғаны хәммемизге мәлим. Бул қатнаслар дәуір, дәуран өзгерсе де, неше қыллар өтсе де тоқтамай, бүгинги күнге келип кең рауажланып атыр. Әсиресе, әдебиетлар арасындағы байланыс хәр халық дәретіўшилерин бир-бирине жақынластырады. Сонлықтан, әдебиетлардың арасында болып өтетүгын жаңаланыў хәм өзгерислер бир-бирине жақын яки алыс болыуынан бийғәрез талантлы дәретіўшилердің жаңаша жол излениўлериниң генетикалық жақынлығы, тәсирлениўи, яғный басқа сөз шеберлериниң өзара байланысы хәм бул процессте кимнендүр нелерди үйрениў пайда болады. Әдебий байланыслардың усындай тәрептерин бүгинги әдебиеттаныў илимий көзқарасынан изертлеў актуал мәселелерден бири. Сонлықтан биз бул мақаламызда өткен XX әсир басларында өзбек, түркмен, қарақалпақ поэзияларында шайырлардың дәстүрийликтен жаңашыллыққа қарай көркем излениўлери мәселелерин изертлеўди мақсет еттик.

XX әсир басларында Хамза, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Боту хәм т.б. жаңа дәуір шайырларының дәретіўшилигинде классикалық дәстүрлер даўам етти. Классикалық аруз өлшеминиң бул шайырлар дәретіўшилигинде көбирек өзиниң сәўлесин тапқанын көриўге болады. Бирақ поэтикалық образларда дәстүрий «гүл», «бүлбил», «ашық», «машук», «рақып» (душпан) сыяқлы бирнеше классикалық әдебиеттағы образлар миллий ояныў дәуири өзбек әдебияты шайырларының дәретіўшилигинде дәстүрийликтен жаңаланыўға яғный социал мазмун пайда бола бастады. Усындай әдебий хәдийселерге итибар қаратқан әдебиетшы алым Комил Ёкубов: «Хамзаның мухаббат лирикасындағы дәслепки дәретіўшилиқ изленислери классикалық поэзияның дәстүрий эстетикалық хәм композицион ритмикалық принциплерине таянады» [3:28] деген баслы бир пикирди алға қояды. Мысаллар көп. Бирақ тек бир ғана Алишер Науаиының «Келмади» редиғли ғәззели руўхын Хамза ғәззелинде де көриўге болады:

Рахми йўқ, әй беафто, келмоқчи бўлдинг, келмадинг,

Хаста бу ахволими сўрмоқчи бўлдинг, келмадинг...

Ё мани санга ёмон кўрсатдимү ағёрлар,

Шум раҳиб сўзимгами кирмоқчи бўлди келмадинг [3:5].

Бул ғәззел бир тәрептен дәстүрий, екіншиден, заманағөй түсиникли өзбек әдебий тилинде баян етилген, үшіншиден, руўхына гөре яғный мазмунына қарап дәстүрдің жаңаланғанын да көрсетеди.

Заманағөй өзбек поэзиясы менен шуғылланып киятырған әдебиетшы алым Улуғбек Хамдам өзиниң «Янги ўзбек шеърятти» (Жаңа өзбек поэзиясы) китабында жадид шайырлары дәретіўшилигинен баслап өзгерген XX әсир өзбек поэзиясында «жаңа» терминди қолланады. Бул алым да өзгерислердің мәни – мазмун, поэзиядағы өлшемнің өзгеріуі, олардың тийкарлары, поэзияның поэтикалық қасиетлерин Хамза, Чўлпон, Ғ.Ғулом, Ойбек, Э.Воҳидов, А.Орипов, Ш.Рахмон сыяқлы бирнеше шайырлардың дәретіўшилиги мысалында изертлейди [4:304].

Өзбек әдебиятына тарихый хәдийселердің тәсири мазмунның өзгеріуін талап етеди. Әдебий өзгерис хәм жаңаланыў хәдийсесине мүнәсибет билдирген әдебиетшы алым Нодира Афоқова «Жадид шеърятти поэтикаси. (Тошкент, 2006) монографиясында: «Инсан турмысының мазмуны өзгери́п барған сайын социал турмыстың жемиси есапланған әдебиеттың мазмуны да өзгери́п бара береді хәм мазмунның өзгериси өз-өзинен форманың да өзгери́уін талап етеди» [6:38] – деп белгилейди.

Өзбек классикалық әдебияты менен өзбек жадид әдебиятының арасындағы байланыслар, формалық өзгерислер, дәстүр хәм жаңашыллық, классиканың лирикалық жанрларының өз ара типологиясы мәселесин үйренген әдебиетшы алым Муқаддас Тожибоева «Жадид адиблари ижодида мумтоз адабиёт аңғаналари ва маҳорат масалалари» мийнетинде: «Жадид әдебиятының ўәкиллери классикалық әдебиет тарихы, идея-көркем дәстүрлери және қосық формаларын XX әсирдің басларындағы жаңаша шараятта даўам етип, классикалық әдебиятымыздың жанрлық қасиетлерин өзиниң дәретіўшилигине синдирип, классикалық дәстүрлерди жаңалаўға хәрәкет етти, әдебий рауажланыў процесиниң

үзликсизлигин тәмийинледі хәм де миллий ояныў дәуири әдебиятының принципінде дәстүрий әдебий жанрлар, тымсал хәм поэтикалық элементлерден нәтийжели пайдаланған» [7:3] – деп келтиреді.

Ғафур Ғулом, Б.Кербабаев, К.Гурбаннепесов, Г.Әзизов, И.Юсупов, Э.Воҳидов, А.Орипов, М.Юсуф хәм баска да дәретиўшилерди улыўмалық жақтан көркем сөз өнерине меҳир-мухаббат туйғылары, өз халқына хызмет етиў сыяқлы баслы ўазыйпаны атқарыўында улыўма уйғынлықты, яғный типологиялық жақтан уасаслық – бир пүтинликти пайда етти. Тийкарында әдебий-теориялық жақтан қарағанда ҳәр қыйлы көркем шығарманың мазмунындағы жаңаланыў көркем излениске алып келеди. Бир-бирине генетикалық жақтан жақын болған миллетлердің әдебияты арасындағы бул ҳәдийсениң поэтикалық нызамлықларын үйрениўде индивидуал миллий өзине тән, дәретиўшилердің жасаған аймақ хәм олардың төркинлерине де итибар беріў керек. Улыўма ХХ әсир әдебиятында да дәстүр хәм өзгерислердің өзара жақынлығы көзге тасланады.

Айрықша белгилеп өтиў орынлы, көркем әдебиятта тема хәм сүүретлеў, форма хәм мазмунды теория ушын жаңа қәделер-нызамларды усыныс ететуғын қайталанбайтуғын әдебий ҳәдийселерди жаңа әўлад бурыннан бар болған дәстүрлерди жаңалаған қалда жүзеге шығарады. Өзбек поэзиясындағы бурынғы «қызыл сыяст» пафосынан миллий өзликти аңлаў туйғы сезимлери, сүйиўшилиқ, гөззаллық, жақсылық сыяқлы түсиниклердің поэтикалық анализи ХХ әсирдің 60-70-жылларында хәм айрықша, әсирдің кейинги шерегинде әдебият майданына кирип келген бир әдебий әўлад дәретиўшилигинде түптен жаңалана баслады. Айтайық, бурынғы кеңес заманында узақ жыллар Ытан дегенде бурынғы аўқам түсинилгени ушын:

Менинг икки онам бор,
Иккиси хам меҳрибон.
Бири менга сут берган,
Бири эса, иссиқ нон.

(Ўйғун).

- сыяқлы қосықлары киши жастағы балалардың балалық ойлауына мөрленеди. Бирақ, усындай жалған қосықлардың өмири узақ болмайтұғынын Эркин Воҳидовтың «Ўзбегим», А.Ориповтың «Ўзбекистон» сыяқлы қасыйдалары дәлилледі. Қосықтағы Ытан хәм миллет темасы миллий өзликти аңлаў көзқарасынан алынған дәстүрлер жаңаланды. Заманағөй өзбек поэзиясы өзіне шекем болған классикалық поэзияның дәстүрлерин заманағөй устаз шайырлар тәжрийбелеринде мүнәсип даўам еттирди.

Усындай Ытан темасындағы қосықлар түркмен хәм қарақалпақ поэзияларында да кең орын алды. Мәселен, қарақалпақ әдебиятында С.Мәжитовтың «Шырайлы заман» қосығы, түркмен әдебиятында А.Гулмухаммедовтың «Бағ гөрүнер», А.Кекиловтың «Ватаным» қосықларында жоқарыдағыдай пикирлердің дәлилин көриўге болады.

Түркмен шайыры Аман Гулмухаммедовтың:

«Хазар деңиз Амудеря:
Ортада бир умыт берйе,
Учмаха од шайып дурия,
Өнде умытлы «Бағ!» гөрүнер»

(А.Гулмухаммедов «Бағ гөрүнер»).

- деген қасыйда қосық қатарлары дәстүрий қосықларды еслетеди. Онда лирикалық қахарманның өз Ытанында еле раўажланыўдың болатуғынын, келешекке болған исенимин «бағ» символы арқалы сүүретленгенин көриўге болады. Бул қосық түркмен жадид әдебиятының үлгилери еди.

Әдебиятшы алым Умарали Норматов “Бурынғы тоталитар басқарыў шараятында Ытанның хақыйқый перзенти есапланған дәретиўшилер ана-Ытан, халық тәғдиринен сөз ашқанда мақтаныш сезиминде, әлбетте, усы ел-журттың қайғысы менен жанып қәлем тербеткенлер әззи халынан өкингенлер... Бул дәстүр жаңа әўлад дәретиўшиси Абдулла Орипов поэзиясында да өзгеше көринисте даўам етти. Әйне, усы ел-журт қайғысы менен ийеленген қосықлары арқалы да шайыр ел-журттың өз Абдуллажанына айналды. Хәттеки, «Ўзбекистон» қасыйдасына да усы туйғы кирип келди. Тийкарында қасыйда өз аты менен қасыйда – гимн, мақтаныш-сезими» [8:196] - деп белгилейди. Хақыйқатында да:

“Чора истаб жанг майдонидан
Самоларга учди унларинг,

Шаҳидларнинг қирмиз қонидан
Алвон бўлди қора тунларинг.
Қонга тўлган кафаним маним,
Ўзбекистон, Ватаним маним”.

деген, қосық қатарлары бабаларымыздың руўхый ҳалатын өзінде жәмледі.

Усындай әдебий дәстүрлерди даўам еттириў хәм раўажландыриў түркмен шайыры Аман Кекиловтың:

«Энче агыр гүллери гечирдің башдан, Ватан,
Гезелди ганлы пенже ичден хем дашдан, Ватан,
Айра дүшдүң ах чекип, доган-гардашдан, Ватан,
Ачылманды хич вағт гөзүң талашдан, ватан,
Ганлы гөрешде өсдүң дүшмедин гүйчден, Ватан»

(А.Кекилов «Ватан»)

- формасы бойынша бес қатарлы, мазмун қасыйда көринисинде жазылған қосық қатарларында лирикалық қахарманның Ытан хаққындағы ишки сезимлери, мазмун хәм форма жақтан жаңа бир бағдарды пайда еткенин байқаўға болады. Себеби, шайыр өзиниң қосығын классикалық әдебиятта Мақтымқулы, Молланепес поэзияларында ушырасатуғын мухаммес, қасыйда формасына жанаша бир көринис пайда етип, өзиниң бес қатарлы қосығын жазған.

Қарақалпақ шайыры И.Юсуповтың «Ытан» қосығында:

Мийнеттен, ақылдан даңқ абырай алған
Бунда жасар не-не уллы адамлар.
Бирақ, бирер наймыт қол қатса саған, -
Шақырсаң «ләббай» деп, жуўырысып олар,
Кими аттан, кими тахтынан түсип,
Айыплы баладай алдында турар.
«Ытан» деп отларға түсип хәр киши.
Мылтықтың аузына кас қақпай қарар!

(И.Юсупов «Ытан»)

деген қасыйда қатарларында Ытанның меҳир-мухаббаты алдында хәммениң бас ийетуғыны, хәттеки, Ытанға жаман иллетли адамлар жаманлық етсе, усы Ытанда жасайтуғын барлық адамлардың олардың алдында жан пиде етиўге де тайын екени образлы сүүретленеди.

Хәммемизге мәлим, шығыс халықлары классикалық әдебиятындағы бир неше әсирлер даўамында ҳүким сүрип киятырған дәстүрий көркем формалар, яғный аруз өлшемінде жазылған қосықлар хәм оның классикалық өлшемлерге ылайық келмейтуғын жағдайлары уллы дәретиўши Абдулла Қаххор тәрәпинен сынға алынды [9:71-78]. Айтайық, әсиресе, сол дәуир хәм әдебий орталықтың өзінде аруз өлшемине тийкарланған қосық жанрларында да гөззал шығармалар, қайталанбайтуғын ғәззел хәм мухаммеслер жазыўға болатуғынын Э.Воҳидов “Ёшлиқ девони” (Жаслық дийўаны) менен дәлилледі. Бул шайырлардың дәретиўшилигинде ғәззел мазмун жағынан жанаша жолға түсти. Классикалық аруз тийкарында жазылған шайырдың “Ўзбегим” қосығы өзбек миллетиниң даңқы хәм өтмишин гимн еткен шығарма сыпатында танылды.

Э.Воҳидовтың қосық шығармасының интонациясы, ритми сыяқлы қосық элементлерине тийисли болған өлшемине тән “Аруз ва бармоқ” деген қосығы бар:

“Икки шеър
Дафтарнинг икки бетида,
Бир ёнда – аруз,
Бир ёнда – бармоқ.
Дастхат бир,
Имзо бир шеърлар кетида,
Лек, ажаб,
Ҳамиша қилтурлар нифок.
Арузий бармоқни
Тўдори, дейди...
...Ўтмишу келажак аро
Ўртада қолған бечорадирман.
Улар юрагимда
Қилса можаро,
Келиштирмоқ билан оворадирман” [10:282].

Қосықты Э.Воҳидов 1977 – жылда жазған. Демек, шайыр бир ўақыттың өзінде классикалық дәстүрлерден ўаз кешиўши емес, жаңа өлшемге де ықласы бәлент. Ол классикалық шайырлар дәретиўшилигиниң тийкары болған дәстүрлерди «ески сарқыт»қа шығарыўды қәлемейди.

Улыўма, аруз қосық формасына сын көзқарас билдиргенлерге Абдулла Орипов, Жамол Камол, Жуманиёз Жабборов, Матназар Абдулҳаким, Абдулла Шер сыяқлы онлаған өзбек шайырлары еки поэтикалық форма усылында

дүрдана қосықлар жазыў менен жуўап берди. Олардың арасында аруздың заманагөйлескени Э.Воҳидов дөретиўшилигинде айрықша ажыралып турады. Ҳақыйкатында да Э.Воҳидов “Аруз ҳақида” деген арнаўлы мақаласында «Ғәззел – курамалы ҳәм қыйын жанр. Ғәззелден аз сөзде көп мәни бериў, пикир дүрданаларын көркем усаыўлар кеңислигинде усыныўды талап етиўши... Аруз әдебиятының, улыўма өнериниң барлық көринислери сыяқлы талант ҳәм шеберлик, терең ой-пикир және эмоция талап етеди», деген итибарлы пикирлерди жазады [11]. Бундай пикирлерден қосық формасы ушын мазмун зәрүрлиги, және де ең зәрүрлиси талант екені мәлим болады. Өзбекстан Қаҳарманы, Өзбекстан халық шайыры Абдулла Орипов: «Эркин Воҳидов аруздың теберик есигинде қорғаўшы сыяқлы пайда болды» [12:11] – деп жазар екен, «Ғәззелге қызыққан жаслар» ушын Э.Воҳидовтың дөретиўшилиги мектеп бола алыў мүмкиншилигин белгилейди, бул жағдайдың өзи де дәстүрлердин үзликсиз даўамлылығынан дәлил деп айтыўға болады. Бундай классикалық дәстүрлердин жаңа замандағы даўамлылығы түркмен ҳәм қарақалпақ шайырларының дөретиўшилигинде де ушырасады.

Заманагөй түркмен поэзиясында А.Атабаевтың, К.Гурбанмырадовтың, Ө.Әминовтың, А.Маммедовтың бирқанша ғәззеллери бар. Бирақ, олар ғәззел формасын бармақ өлшемінде жазды. Мәселен, шайыр А.Маммедовтың:

Ай камат, гүлбеден достуң тарыпыны этсем будур:

Дили сайрақ билбил ялы, сөзлейшинден бес-беллидир [13:16] деген ғәззелінде усаыўлар дәстүрий формада сыяқлы емес, ал заманагөй жаңаша – теңеў пайда еткен. Яғный халық дәстанларында гүл – қыз, бұлбил – жигит символын билдирип келгени ҳәммемизге мәлим. Бирақ заманагөй шайыр А.Маммедов яр жамалын сүүретлеў дәстүрин сақласа да, өзине тән жаңаша усылда ярдың сыртқы көринисин гүлге меңзеткен, ал оның сөйлеген сөзин бұлбилге уқсатады. Кейинги бәнтлерде қыздың жүрис-турысы – кәкилик қуқа усаылып, аллегориялық сүүретлеў басым болса, кейинги қатарда қыздың өзін жақсы көрип қалғанын «оңа ав боланым» деп сүүретлейди. Ол бунда классикалық поэзиядағы сыяқлы «Мен бир қызға ашық болдым» - деп баянламаған әлбетте. Бул ҳәдийсе, заманагөй шайырлардың көркем изленислери нәтийжесинде дәстүрий формаға жаңаша түс бериў шеберлиги болып есапланады.

Қарақалпақ әдебиятындағы ғәззеллер туўралы пикир жүргизген илимпаз Қ.Жәримбетов «Ғәззеллер еки қатарлы бәнтлерден турады, бул бәнтлерди бәйит деп атайды,

уйқаслары: биринши бәнт а а, екіншиси б а, үшіншиси в а болып солай кете береді. Ғәззел аруз өлшемінде жазылады. Бирақ қарақалпақ поэзиясындағы ғәззеллер бармақ (силлабика) өлшемінде жазылады» [14:43] - деген пикирлерди билдиреди. Биз изертлеў барысында заманагөй қарақалпақ шайырларының дөретиўшилигинде ғәззел жанрының раўажландырылғанын, оларды жаңаша мазмун, жаңаша сүүретлеў усыллары менен байытып барғанының гүясы болдық. Ғәззел алым Қ.Жәримбетовтың белгилегени сыяқлы бармақ өлшемінде жазылған. Мәселен, И.Юсупов, М.Қарабаев, Ө.Өтепбергенов сыяқлы шайырлардың ғәззеллери қарақалпақ поэзиясында оқыўшылар тәрәпинен жақсы күтип алынды. Мәселен, И.Юсуповтың «Өзбек сазы» деген ғәззелінде:

Жүрек тарынан исленген әсбап тар ма деймен,

Саздың ең нәфис ағласы өзбекте бар ма деймен.

Айттым таң самалына, «алып қаш» деп тардың сесин,

Бир шалқытты да қашты, ол да қорқарма деймен [15:50] деген ғәззел классикалық поэзиядағы ғәззеллерди еслетеди. Онда баслы тематика мұхаббат екені мәлим, бирақ шайыр өз ғәззелин бармақ өлшемінде жазып, оның биринши ғәйитинде лирикалық қаҳарманның мұхаббат ишки сезимлерин дәслеп жасырын көринисте сүүретлеўге ерискен. Яғный, шайыр жақсы көрген қызын дуўтардың тарына усаып тәрип етеди. Классикалық поэзиядағы ғәззеллерде қыз ғәззалығы улыўмалық түрде сүүретлесе, ал шайыр дәстүрий уқсатыўды жаңаша анық көринисте «Саздың ең нәфис ағласы өзбекте» деп қолланады. Шайырдың және бир жаңалығы қосықта таң самалы образы жанландырылып, ашық қаҳарманға сырлас, дәртлес етип сүүретленген. Соның менен бирге қосықта шайыр ғәззелінде диалоглық усылда классикалық шайыр Әлишер Науайыға мұражат етеди. Егер, оқыўшы бул қатарларда ғәззел мүлқиниң султаны Әлишер Науайының ғәззеллерин оқыған болса, шайырдың пикирлерин түсинип жетеди. Сонлықтан, шайыр өз ғәззелінде лирикалық қаҳарманның мұхаббат ишки сезимлерин дуўтардың сазы арқалы символикалық сүүретлеўге ерискен. Қосықтың қурылысы мәселесине келсек, ол классикалық поэзиядағы ғәззеллерге усап, а а, в а, г а көринисинде уйқасып, бәнтлердин кейнинде редифли уйқас қайталанып келеди.

Улыўмаластырып айтқанда, бар болған дәстүрлерди терең өзлестирмей турып, поэтикалық жаңаланыўға ерисип болмайды. Усы мәниде заманагөй өзбек, қарақалпақ ҳәм түркмен шайырларының поэзиясында шығыс классикалық әдебиятындағы поэтикалық формалар мазмун жақтан жаңаланды.

Әдебиятлар

1. Маматкулов Музаффар. Қадимги туркий адабиётда түртлик ва марсия. -Тошкент: Янги аср авлоди. 2006.
2. Афокова Н. XX аср ўзбек адабиётида рубоий ва қитъа. -Тошкент: «Фан». 2005.
3. Ёқубов Ҳ. Ҳамза Ҳақимзоданинг ижодий методи ва услуби. -Тошкент: «Фан». 1989.
4. Улуғбек Ҳамдам. Янги ўзбек шеърят. -Тошкент: ADIB. Нашриёти. 2012.
5. Жумаев К. Поэзияның идея-мазмунындағы тәзелик. -Ашгабат: «Ылым». 1975.
6. Афокова Н. Жадид шеърят. -Тошкент: 2006.
7. Тожибоева М. Жадид адиблари ижодида мумтоз адабиёт анъаналари ва маҳорат масалалари. -Тошкент: MUMTO'Z SU'Z. 2017.
8. Норматов У. Ижодкорнинг ҳароратли сўзи. -Тошкент: “Turon zamin ziyo”. 2015.
9. Абдулла Қаҳҳор. Беш жылдик. Бешинчи жилд. -Тошкент: Гафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва сазнат нашриёти. 1989.
10. Эркин Воҳидов. Танланган асарлар.. -Тошкент: «Шарқ». 2016.
11. Эркин Воҳидов. “Шоир, шеър, шуур”
12. Сўз сеҳри. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” нашриёти. -Тошкент: 2006.
13. Маммедов А. Şygır düzlüş görnüşleri we ulgamlary. -Aşgabat: 2010.
14. Жәримбетов Қ. Әдебияттаныўдан сабақлар. -Нөкис: «Қарақалпақстан». 2012.
15. Юсупов И. Өмир, саған ашықпан... -Нөкис: «Қарақалпақстан». 1999.

РЕЗЮМЕ

Мақолада XX аср ўзбек, туркман, қарақалпақ шеърятда шоирларнинг ижодий изланишлари ва уларнинг янги бадиий шаклларни яратишдаги маҳорати баён қилинди.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются художественные изыскания узбекских, туркменских, каракалпакских поэтов XX века и их мастерство в создании новых художественных форм.

SUMMARY

In the article there are considered the artistic searches of the poets and their skill in creation of new artistic forms in the Uzbek, Turkmen and Karakalpak poetry of the XX-th century.

ЗАҲИРИДИН МУҲАММЕД БАБУР ДӨРЕТИЎШИЛИГИ ҲАМ ТҮРКМЕН ӘДЕБИЯТИ

Т.Керуенов - филология илимлериниң докторы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлөкетлик университети

Таянч сўзлар: поэзия, синтез, жанр, поэтика, сюжет, форма.

Ключевые слова: поэзия, синтез, жанр, поэтика, сюжет, форма.

Key words: poetry, synthesis, genre, plot (subject), poetics, form.

Түркий халықлар әдебияты тарийхының бетлерине нәзер тасласак, әдебий мийрасларымызға тийисли көплек

мағлұматларды көремиз. Усы бийтәкирар көркем сөз шеберлери дөретиўшилигиниң бүгинги турмысымызда жас

әўладты руўхый-ағартыўшылық жақтан тәрбиялаудағы әҳмиетин үйрениў - әдебиеттануў илиминин актуаль мәселелеринен бири. Сонлықтан да «бүгинги күнде еркин пикирлей алатуғын, заманагөй билим хәм касип-өнерди ийелеген, ғәрезсиз турмыс позициясына ийе болған жасларды тәрбиялаўға айрықша итибар қаратылмақта [1:17]. Себеби, әдебий мийрас дәретип, әўладларға естелик етип қалдырған уллы тулғалар – шайыр хәм жазыўшылар көркем шығармаларының мәни-мазмуны оқыўшыны руўхый жақтан көмилликке жетисиўине үлкен жәрдем береді, ал өтмиш тарийхымызда өз дәретіўшилиги менен әдебиет майданында из қалдырған уллы шайырларымыздың шығармаларын социал-философиялық, көркемлик жақтан анализлеў, жаңа методикалық принциптер хәм заманагөй өлшемлер тийкарында ашып беріў үлкен әҳмиетке ийе.

Түркий халықлар, соның ишинде өзбек әдебиатында хәм тарийхий шахс, хәм шайыр сыпатында кеңнен мәлим болған уллы шайыр Захириддин Мухаммед Бабурудың әдебий мийрасын, оның өзинен кейинги шайырлар ушын әдебий мектеп болғанын, шайырдың түркий халықлар, соның ишинде түркмен шайырларына да көрсеткен әдебий тәсири мәселелерин изертлеў – бүгинги әдебиеттануў илиминдеги актуаль мәселелердин бири. Биз бул мақаламызда Бабурудың дәретіўшилигинин изертлениўи хәм түркмен әдебиатына тәсири мәселелерин, сондай-ақ, шайырдың 2005-жылы Ашхабадта «Мийрас» баспасынан шыққан «Дийўан» шығармасын талқылаўды мақсет еттик.

Захириддин Мухаммед Бабурудың әдебий мийрасы түркий халықлар әдебиеттануўында үлкен қызығушылық пенен үйренилип киятыр. Мәселен, оның шығармалары өзбек тилинде бирнеше мәртебе баспадан шықты: «Бабурном» (Ташкент, 1960), «Бабурнаме», (Ташкент, 1993), сондай-ақ, Хамид Сулейман авторлығындағы «Миниатюры к Бабур-Наме» (Ташкент, 1972), С.Азимжоновна авторлығындағы «Государство Бабура в Кабуле и в Индии» (Москва, 1977) хәм т.б. мийнетлерди атап өтиў орынлы.

Түрк әдебиеттануўында Б.Южел «Бабурудың «Дийўан»ындағы мәснәўийлер» атлы мақаласын Ашхабадта 2016-жылы «Мийрас» журналында түркмен тилинде жәриялады. Сондай-ақ, Бабурудың шығармалары Түркияда «Бабур диваны» (Анкара, 1995) атамасында баспадан шықты.

Түркмен әдебиатында шайырдың «Дийўан» шығармасы түркмен тилинде 2005-жылы Ашхабадта «Мийрас» баспасынан өз алдына китап болып шықты. Оны баспаға таярлаған түркмен әдебиетшысы Рахыммамет Куренов.

Парижде 1985-жылы инглиз тилинде «Le Livre de Babur» (Parij, 1985) атамасындағы мийнет баспадан шықты.

Захириддин Мухаммед Бабурудың уллы сәркарда, мәмлкетлик искер, ҳукимдар болыў менен бирге, илимли, билимли шайыр да болған. Оның Орайлық Азия, Аўғаньстан, Хинди-стан туўралы XV-XVI әсирлерге тийисли мағлыўматлар беретугын «Бабурнаме» шығармасы, әдебиет теориясына тийисли «Аруз рисоласы» атлы шығармасы, ислам дини ызамаларына байланысly илимий-философиялық характердеги «Мубеюн» атамасындағы шығармасы, жәмиет, әдеп-иқрамлылық, мухаббат, тәбиятка байланысly қосықлардан ибарат «Дийўан» шығармасы бизге шекем жетип келген.

Бар мағлыўматларға қарағанда, шайырдың «Бабурнаме» шығармасы Акбар патша сарайында үш мәрте парсы тилине аўдарма қылынған [2:224]. Хамид Сулейманның «Миниатюры к Бабур-Наме» мийнетинде жазылыўына қарағанда, шығарманың ең жақсы аўдармасы Байрам ханның баласы Абдурахим ханның 1598-жылдағы аўдармасы екен [3:21].

Түркмен әдебиетшысы Р.Куреновтың жазыўына қарағанда, Бабурудың аи менен де шуғылланған. Ол Хожа Убайдуллаһтың тәсаўуиф (суфизм) әдеп-иқрамлылығына байланысly парсы тилинде жазылған «Валидийе» атлы рисоласын аўдарма қылып, оны «Рисалаи Валидийе» атамасында өзиниң дийўанында жайғастырған [2:225].

Мухаммед Бабурудың ең жақсы шығармаларынан бири оның «Дийўан» китабы болып, ол Орайлық Азия еллеринде кең мәлим болған. Соның ушын да XVIII әсир түркмен шайыры Мақтымқулы Пырағый бул шығарманы оқыған хәм өзиниң «Сан болсам» атлы қосығында:

Дамғаныда йөрген уссат Новайы,
«Чар диваны», «Перхат-Ширин» зыбайы,

Захиреддин Бабурудың «Мизан-өвзаны»

Гашларына барып, мен Межнун болсам [4:67], – деп,

Бабурудың «Дийўан» китабы «Мизан-өвзан» деп аталатуғынын айырықша белгилеп өтеди, шайырдың өзин руўхый устазы деп есаплайды.

Түрк әдебиетшысы Б.Южел «Бабурудың «Дийўан»ындағы мәснәўийлер» атлы мақаласында «Бабурудың «Дийўан»ының Стамбул университеті китапханасында (№: 3743, 2b-12a) хәм Рампурдың Раза китапханасында (Т. 129, 1b-12a) сақланатуғын үлгилериниң басында келтирилетуғын, аўдарма характериндеги «Рисале-ю Валидийе» шығармасы қосық пенен жазылғанлығы, Нақшбандия тарыйқатының белгилі ўәкили Убайдуллах Ахрардың тәсаўуифке тийисли «Валидийе» атлы парсы тилиндеги шығармасының қосық пенен түркий тилге аўдармасы болған бул шығарма 5 бөлимнен ибарат» [5:45] – деген мағлыўматларды келтиреді. Сондай-ақ, түркмен әдебиетшысы Р. Куренов «Бабурудың бул дийўанының бир қанша қолжазба үлгилери мәлим болып, олар Стамбул университетиниң китапханасында №3743 инвентар, Топғапы сарайының Раўан китапханасында №2314 инвентар менен, сондай-ақ Париж китапханасында, Хиндистанның Рампур қаласының Нәўбап китапханасында хәм Иранның Техран қаласының Солтанат китапханасында сақланады» [6:45], – деп жазады. Усы мағлыўматларға қарағанда, Бабурудың бул шығармасы мусылман дүньясынан хабар берип, мүнәжат пенен басланып, дүньяның жаратылысы, диний түсиниклер, Куран аятлары, Мухаммед Пайғамбар хәм оның яранлары хаққындағы мағлыўматларды көркем сөз бенен баянлайды.

Бабурудың «Дийўан»ында өзиниң турмыс шынылығына болған көзқарасын баян еткен. Шайыр адамзатты ең жоқары дәрежеде қояды. Мәселен, оның:

Хер ким ки вепа қылсы, вепа тапгусыдыр,

Хер ким ки жепа қылса, жепа тапгусыдыр.

Ягшы киши гөрмегей яманлық хергиз,

Хер ким ки яман болса, жепа тапгусыдыр [6:132].

деген қосық қатарлары Мақтымқулының:

Яманы гой, ягшыларға гөз илди

Келхемеч хем «өз огланым гөзел» дийр,

Гаргыш гурдуң зүрядыны азалдыр,

Гоюн киби чар тарапа ил болгул [7]

Яки:

Хайыр газан мунда – янында ёлдаш.

Ягшы дост көп, яман болсаң ёк гардаш [8:138].

деген қосық қатарлары менен идеялық-тематикалық жақтан жүдә жақын екені көзге тасланады. Оларда жақсылық хәм жаманлық түсиниклери, олардың ақыбетлери хаққындағы пикирлер сәўленген.

Еки шайырда да пикир бирлиги бар, олар тек ғана пикирлерин хәр түрли көркемлик өнерине орап, тәсири етип сүўретлейди. Бул жерде еки шайыр да жақсылық хәм жаманлықты контраст тәризде баянлап, хәр ким жақсылық етсе, өзіне жақсылық қайтады, жаманлық етсе де, өзіне қайтады, – деген пикирлерди келтиреді хәм хәр бир адам жақсылыққа умтылыў керек деген идеяны алға сүреді. Усы төрептен қарағанда, Бабурудың хәм Мақтымқулының дидактикалық қосықларында идеялық-тематикалық усадықлардың бар екені көзге тасланады. Әдебиетта дәстүр болған дидактика, дүньяға ақыл жеткизиў, жақсылық хәм жаманлық, сабырлылық хәм инсап, ийман, дослық сыяқлы пикирлер Бабурудың хәм Мақтымқулы дәретіўшилигинде баслы орынға шыққан. Еки шайырдың жасаған дәўир аралығы қанша узақ болса да, олар жасап өткен заман жағдайы бир-бирине усап болып келеді. Сонда да шайырлар тарийхтың ғәзепли дәўирлеринде де инсанпәрўарлық идеяларды баслы орынға қояды хәм адамзатқа меҳир-мухаббат туйғысын синдириўге умтылып, келешекке исеним оятқан. Сабырлылық, жақсылыққа умтылыў, әпиўайы халыққа жәрдем беріў, езиўшиликке қарсы гүресіў, әдалатлық – булардың барлығы – Бабурудың хәм Мақтымқулының бирлестиретуғын тийкаргы факторлар.

Бабурудың дәретіўшилигинде ғәззел жанры раўажландырылып, онда көбирек мухаббат темасы кең сәўленген. Шайыр өзиниң мына ғәззелинде ашық болған қахарманның ишки сезимлерин көркем сөз бенен баян еткен:

Көңүлге болды ажайып бела, гара сачың,

Шикесте көңлүме эрмиш, гара, бела сачың.

Башыма чыкды түтүн решкден гара сач дек,

Аяга дүшгели, эй серви нәз, тә сачың.

Сачың шикестиде бардыр шикесте көңүллер,
Көңүллер ачылар, ачылса ол, гара сачың.
Ачылды көңүл, чүн ачдың сачыны Бабырың,
Не айып эгер дийсе, дилбенд-у-дил-гуша сачың [2:11].
Шайырдың усы ғәззели XIX әсир түркмен шайыры
Молланепестин «Сачың» (Шашың) атлы қосығы менен
идеялық-тематикалық жақтан жүде уасас. Мәселен,
Молланепес:

Көлге дийип саяладым,
Турып гөрсем – тыла сачың!
Ана билмән, көп ойландым,
Тутып гөрсем – тыла сачың!
Шана урсаң ялкым сачар,
Ай утанар, йүзүн сылар,
Гөрсем дийип, көңлүм галар,
Тутып гөрсем – тыла сачың!

Ярашар, бир баксаң гүлүп,
Өрсең оны, анбар чалып,
Яшыпдыр Ай, Гүн уялып,
Есер сениң тыла сачың [9:243], –

деген қосық қатарларында қыз гөззаллығы, оның шашының
сулыұлығы хақындағы ишкі сезимлер, пикирлеулер
көркем сүўретлеулер менен шебер баян етилген. Еки шайыр
да қыздың сулыұлығын, шашын сүўретлесе қосық
формасында өзгешеликтің бар екені көзге тасланады.
Мәселен, Бабур ғәззел формасында қосық жазса,
Молланепес төртлік формасында өз қосығын жазған.

Яки Бабурдың:
Ниче лаглың дек менің бағрым дола ган кыла сен,
Хатырымы ниче зүлпүң дек перишан кыла сен.
Ниче етиргей сен ил башыны гөге мәхр биле,

Әдебиетлар

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажегимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. -Т.: “Ўзбекистон”. 2017. 17-б.
2. Zahiruddin Muhammad Babur. Diwan. - A.: «Miras», 2005.
3. Хамид Сулейман. Миниатюры к Бабур-Наме. -Ташкент: 1972.
4. Zahiruddin Muhammad Babur. Diwan. -A.: «Miras», 2005, 225-бет. // Babur diwany. - Ankara: 1995. 19-s.
5. Magtymguly. Saýlanan eserler. I jilt. -Aşgabat: 1983.
6. Yujel B. «Babur «Diýwan»ynda mesnewiler».- Aşgabat: //«Miýras». 2016. №3.
7. Zahiruddin Muhammad Babur. Diwan. -A.: «Miras», 2005, 225-б. // Babur diwany. - Ankara. 1995. 19- s.
8. Magtymguly. Şygýrlar. 52-sah. // htt // Ene dilim. com.
9. Magtymguly. Şygýrlar. -Aşgabat: 1992.
9. Mollanepes. Goşgular ýygındysy. -Aşgabat: «Miras». 2009.

Мақолада ўзбек шоири Заҳириддин Мухаммад Бабур ижоди ва унинг туркман адабиётига таъсири масалалари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается творчество узбекского поэта Захретдина Мухаммета Бабура и его влияние на туркменскую литературу.

SUMMARY

The article deals with the works of the Uzbek poet Zakhretdin Mukhammad Bobur and his influence on Turkmenian literature.

У.ХАМДАМ ҲИКОЯЛАРИДА ОЛАМ ВА ОДАМ КОНЦЕПЦИЯСИ

С.Д.Куროнов – филология фанлари бўйича PhD доктори

Андижон давлат университети

Таянч сўзлар: глобаллашув, давр, жамият, шахс, адабиёт, наср, постмодернизм.

Ключевые слова: глобализм, период, общество, личность, литература, проза, постмодернизм.

Key words: globalism, period, society, personality, literature, prose, postmodernism.

XXI аср ахборот ва илғор технологиялар асри. Айни вақтда, бу асрни сиёсий-ижтимоий жиҳатдан ўта таҳликали деб аташ мумкин. Зеро, катта мамлакатларнинг манфаатлари тўқнаш келиб, ташки сиёсатнинг тобора таранглашаётгани, ядро қуролларининг хавфи ортаётгани ва глобал исишнинг кучайиб бораётгани инсониятни тубсиз жарлик ёқасига олиб келиб қўйди.

Ҳозирги глобал сиёсий-ижтимоий вазият маданий ҳаётнинг турли жабҳалари каторида бадий адабиётга ҳам таъсир этмай қўймайди. Хусусан, ўзбек насрида глобал дунёнинг бир бўлаги бўлган шахс мақомини англаш, унинг мақсад ва вазифаларини даврга мос равишда белгилаш ва чигал дунёнинг муаммоларига ечим топишга уриниш кучли.

Ҳозирги ўзбек насри ҳақида сўз бораркан, киши эътиборини, аввало, бу жараёндаги ранг-баранглик ўзига тортади. Зеро, миллий адабиётимизда яратилаётган асарлар нафақат мазмун-моҳиятига кўра, балки ифода шакллари жиҳатидан ҳам хилма-хиллик касб этмоқда. Албатта, бунга табиий ҳол сифатида қарасак ўринли бўлар, чунки ҳозирги глобаллашув даврида бирор шахс ёхуд бутун бир ижтимоий гуруҳнинг муайян руҳий-маънавий ҳолатда муқим яшаши кийин. Худди шу ҳол ўзбек адабиётида ҳам акс этиб, ундаги

Ниче мени жебирден ер биле егсан кыла сен.
Көңлүме душнам-у тағның онча мақдыр еге сен,
Жаныма бидад-у зулмуң олча имкан кыла сен.
Диймей «ахсенту» лафзын Бабыр, ол ярың сениң,
Ниче ким Хасан киби өзүни суҳандан кыла сен [2:73-74].

деген қосық қатарлары Молланепестин «Бу мекана гелмишем» (Бул меканга келдим) атлы қосығы менен мазмунлас. Мысалы:

Эй гөвнүмде хошгәхим, ажап Гурханым сен-сен,
Ики жахан чырагым, диним-иманым сен-сен,
Ышк әхлиниң солтаны, ғашы кеманым сен-сен,
Яс гүнүмиң хоррамы, гөвни ханданым сен-сен,
Көөн бағрым аташы,
Ышк кәримиң сырдашы,

Сал рехим назарың, мен хижрана гелмишем [9:227]
деген қосық қатарларын салыстырып қарағанымызда, еки қосықта да ашық қахарманның ишкі сезимлери, оның сүўретшилиги мысалында баян етилген. Бабур хәм Молланепес өз қосықларында қыз гөззаллығын сүўретлеуде көркем деталларды дурыс таңлаған. Оларда тийкарығы идея – «мухаббат» түсинигинен бағдар алып, оқыўшыны улыўма түсиниклер менен таныстырыў, әдеп-иқрамлылық жақтан тәрбия бериў мақсет етиледі.

Улыўма алғанда, Заҳириддин Мухаммед Бабур өзбек әдебияты тарийхында белгили из қалдырыў менен бирге, оның әдебий мийрасы түркмен шайырлары ушын да әдебий дөретиўшилиқ мектебининг үлгиси болғанын жоқарыдағы талқылаўлардан анық көриўге болады. Сонлықтан, шайырдың өзбек-түркмен әдебий байланысларында тутқан орнын келешекте арнаўлы изертлеў керек деп есаплаймыз.

ранг-барангликни таъминлаётган асосий омил бўлса, ажаб эмас. Лекин шу жараёнда ҳам муайян оқим ва умумийликни кўрсатувчи жиҳатлар талайгина топилади. Хусусан, Шарк ва Ғарб маданиятлари яқинлашуви натижасида шаклланаётган тамойиллар, оламни хаос дея қабул қилувчи постмодернизм йўналишининг таъсири бугунги кун насрида сезиларли даражада намоён бўлмоқда. Айтиш мумкинки, ижодкор постмодернизм тамойиллари воситасида олам ва одамнинг янгича концепциясини илгари сурмоқда.

Рус файласуфи П.Гречко “Ҳозирги кунда “постмодернизм”дай оммабоп, мавхум ва кўп қиррали термин йўқ” [3] деб ёзган эди. Шу маънода ўзбек адабиёти намуналарини постмодернизм йўналиши тамойиллари асосида таҳлилга тортиш баъзи назарий чалкашлиқлару сунъий хулосаларни келтириб чиқариши мумкин. Аммо муаммонинг иккинчи бир тарафидан асло кўз юмиб бўлмайди: глабаллашув, илм-фан таракқиётининг янги босқичга кўтарилиши, ҳар қанча таракқий топмасин, табиатнинг “оддий” ҳодисаларига ойдинлик киритолмаётган, на коинотнинг ва на кичик зарра(молекула)нинг чеку чегарасини тополмай танг бўлаётган инсон салоҳияти ва унинг ўзгариб бораётган

мақсадлари, ҳаётӣ маъноси, умуман, адабий жараён шаклланаётган давр, янги ижтимоӣ муносабатларнинг санъатга таъсири масаласи ҳам борки, бу миллий адабиётимизда яратилаётган муайян асарларга янгича бир нигоҳ билан қарашга ундайверади.

Таниқли адиб Улугбек Ҳамдамнинг кейинги ижодий фаолияти ҳақида кенг таассурот берувчи “Лола”, “Бир пиёла сув”, “Пиллапоя”, “Сафар” каби ҳикоялари ҳам юқоридаги мақсадимизга тўла мос келади. Бойси, бу ҳикоялар Озод Шарафиддинов эътироф этганидай, “том маънода анъанавий услубда ёзилган” [6]. “Мувозанат” романи ёки модернизмнинг экспрессионизм оқимиға яқин турувчи “Ёлғизлик” қиссаларидан нафақат мазмун-моҳияти, балки ифода хусусиятларига кўра ҳам жиддий фарқ қилади.

Ёзувчининг сўнги ҳикояларини бир туркумга мансуб дейиш мумкин. Янада аниқлик киритсак, мен уларни “Йўл ҳикоялари туркуми” деб атаган бўлардим. Чунки ҳар бир ҳикоялар воқеалари муайян Йўлда кечади. Аҳамиятли жиҳати шундаки, асар сюжетига фақат йўлнинг ўзигина мавжуд бўлиб, ҳикояда унинг на боши на охири аниқ ифодаланади. Айтайлик, “Лола” ҳикоясида қаҳрамон тоғлар ошиб бораркан, мақсади умрининг мазмуни бўлган лолани топиш эди. Лекин қаҳрамондаги бу истакнинг туғилиш сабаблари ҳам, яқунда унинг заҳматлари натижаси ҳам асарда кўрсатилмайди. Қаҳрамон тўғридан-тўғри йўл устида намоён бўлади: *“Шундоқ рўбарўда қоя – қиррадор тошди, тик ва баҳайбат”*. “Бир пиёла сув”да ҳам худди шундай ҳолга гувоҳ бўламиз: *“Менга вазифа юклатилган эди. Бироқ нима учун айнан менга? - билмайман. Ким ва қандай вазиятда топишириқ берди? - буни ҳам негадир эслай олмайман. Ёдимда қолгани – нимадир ортилган, иккита от қўшилган аравани шом тушгунга қадар манзилга элтишим зарур”*[5].

“Пиллапоя” ҳикояси қаҳрамони эса зинадан кўтарилаётган ҳолида тасвирланади. Ёзувчи бу зиналардан кўтарилаётган ва тушаётган одамлар баробарида бутун инсониятнинг умр йўлини тасвирлашга уринади. “Сафар” ҳикоясидаги ЙўЛ эса бошқалардан бироз фарқ қилади. Унда асар қаҳрамонлари қиз ва йигитнинг оролга келиб кетиши башарият қисматидаги йўлни ифодалайди. Адиб бутун тарихни кичик бир моделга жойлаб, аслида сафар инсоният ибтидоидан бошланганига ишора қилади. Умуман, бу борада ижодкорнинг мақсадини англаш қийин эмас. Яъни унинг учун тугал воқелик эмас, ЙўЛ муҳимроқ. Бошқача қилиб айтганда, сабаб ва натижа муносабатидаги ҳулосалар эмас, мавжуд жараён, ундаги рамзлар мақсадга айланган.

“Йўл ҳикоялари туркуми”нинг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, уларда шахс мақоми унутилади. Улугбек Ҳамдамнинг бундан ўн беш йиллар олдин ёзилган “Ёлғизлик” қиссасини ўқирканмиз, юқоридагилардан фарқи, ўзгача бир ҳолга дуч келамиз. Асарда муайян кайфият ифодаси бирламчи ўринда бўлиб, унинг бутун мазмун-моҳияти шу кайфият билан боғлиқ ҳолда тасвирланади. Қаҳрамон – **жамият** аҳлидан бегоналашган, ҳамма қатори турмуш ташвишлари билан андармон яшашни эп кўрамайдиган ШАХС. Унинг рухий оламидаги эврилишлар **ижтимоӣ** ҳаёт ва индивид кўнглининг чамбарчас алоқаси – ўзаро зид муносабати асосида юзага келган. Қаҳрамон инсон мавжудлигини англаш йўлида аввало ўзини тафтиш қиларкан, чиқарган ҳулосалари мақсадли жараённинг умумий ечими вазифасини ўтайди. Агар “Ёлғизлик”нинг қаҳрамони – шахс ўзини хаотик оламда ёлғиз ҳис этиб, мавжуд қонуниятларга қарши, исёнкор позицияда турса, “Йўл ҳикоялари туркуми” қаҳрамони шу хаотик оламнинг оддий, зиддиятга ва муносабат билдиришга киришмайдиган **йўловчиси**га айланади.

Эътибор қилган бўлсангиз, “Йўл ҳикоялари туркуми”даги етакчи хусусиятлардан бири сифатида уларда хаотик жараён ифода этилаётганини таъкидлашга уриналмиз. Албатта, бу жудаям баҳсли масала, айниқса, Шарқ тафаккури ҳақида сўз бораркан. Лекин бири иккинчисини инкор этаётган ва оламни турли ракурсларда тушунтиришга уринаётган фалсафий-илмий қарашлар, урчи бораётган омма маданияти, ўзига хос демократик тамойиллар, жаҳон энергетикаси ортида юзага келган таҳлилкали замон – постмодернизмни шакллантирган бу каби омиллар бутун инсониятга-да дахлдор эмасми? Бизнингча, мақола аввалида таъкидлаб ўтганимиз

постмодернизм йўналишининг **қисман таъсири** шу ўринда намоён бўлади. Кейинги давр ўзбек адабиётида бу каби ифода тез-тез учраб тургани ҳам сир эмас.

“Йўл ҳикоялари туркуми”да ҳар бир қаҳрамон тақдири муайян ЙўЛда кечаркан, унинг манзили мавҳум тарзда ифодаланади. Демак, бу ўринда **манзилга етмаган йўловчи** мақсадининг ўзи хаотик. Масалан, “Лола” ҳикоясида ёзувчи, ҳатто, лоллага эришилган тақдирда ҳам яна бошқа лолаларнинг юзага келиши мумкинлигини инкор этмайди... Номаялум юкни номаялум манзилга элтаётган (“Бир пиёла сув”) ёки маъно излаб юқорига кўтарилаётган (“Пиллапоя”), зинадан пастга тушаётган мўътабар зот чехрасида ўша маънони кўрмаган бўлса-да, ҳамон МАЪНИ излаётган қаҳрамонда, билганлари фақат келиш-у кун келиб кетишдан иборат (“Сафар”) кишилар тақдирида ана шу хаосни кўришимиз мумкин.

Ҳикояларда постмодернизм йўналишини ёдга солувчи жиҳатлар учраб турса-да, биз уларга “Ғарб постмодернизмнинг айнаи ўзи” дея баҳо беришдан тийиламиз. Зеро, хаотик жараённинг йўловчиси сифатида эътироф этилаётган қаҳрамонимиз мақсадлари Ғарбдаги “ҳамроҳ”иникидан жиддий фарқ қилади.

Биз юқорида бугунги жаҳон тараққиёти ва бутун инсоният кайфиятининг умумий жиҳатлари, глобаллашув даврида миллатлар ва маданиятлар тобора бир-бирига яқинлашиб бораётгани ҳақида айтиб ўтдик. Шундай бўлса-да, Шарқ ва Ғарб кишининг яшаш фалсафаси ўртасида ҳамон катта фарқ мавжуд. Машҳур рус олими Юрий Боров *“Янги давр – янги парадигмалар демакдир”* [1] деб ёзади. У инсоният тарихидаги парадигмаларни тартиби билан санаркан, сўнги, модернизмдан кейинги (ҳозирги) даврни “Шарқ модели” деб атайди. Унга кўра: *“Шарқ маданиятлари олға сураётган парадигма жамият ҳаётининг идеал ва мақсадларини кўрсатмайди, балки донишмандлик ва пуртадбирлик ила унинг йўлини белгилаб беради”* [2]. Унинг Шарқ фалсафаси ҳақидаги фикрлари “Йўл ҳикоялари туркуми” мазмун-моҳиятига яқин келади. Яъни бу ҳикоялар ифодасида англандан манзил (идеал) тасвири эмас, балки шу манзилга элтувчи **йўл** ва унга қадар **йўловчининг** тобланиб бориши муҳимроқ.

Келинг, фикрларимизни мумтоз адабиёт намуналарига мурожаат этиш билан мустаҳкамлашга уриниб кўрамиз. Зеро, насримиздаги бу йўналиш янги дунё тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ бўлса-да, унинг бир тарафи бой маданий меросимиз билан тўйинган. Шу сабаб “ЙўЛ” мавзусида сўз бораркан, Фаридиддин Атторнинг “Мантик-ут-тайр”, Навоийнинг “Лисон-ут-тайр” каби дostonларини ёдга олмай сира иложи йўқ. Бир-бирига жудаям ўхшаш бу асарларнинг қаҳрамонлари (қушлар) ҳам Семруғни излаб йўлга чиқадилар. Улар манзилга етганларига излаганлари Семруғни топа олмасалар-да, ўзлари унинг даражасида эканлигини тушуниб етдилар. Бу ўринда оламдаги барча нарсда Яратганнинг Ўзи тажалли этади ва бутун борлик бир вужудда мужассам (Ваҳдатул вужуд) деган тасаввуфий қарашнинг далили мавжуд. Лекин буларни англаш, чин маънода ҳис қилиш машаққатли **йўл**ни босиб ўтганларгагина насиб қилади.

Кўриниб турибдики, “Йўл ҳикоялари туркуми” билан мумтоз адабиётимиз намуналари ўртасида кучли боғлиқлик бор. Бу асарларнинг барини маъно излаб бораётган йўловчи образи бирлаштириб туради. Аммо Семруғни излаб бораётган қушлардан фарқи ўлароқ, бизнинг қаҳрамонларимиздан ҳеч бири ўз манзилига етиб бормаган. Аттор ва Навоийнинг дostonлари, албатта, хаосдан ҳоли. Шу сабабдан ҳам сафарга отланган қушлар олдида Идеал, Мақсад ва Манзил қундай равшан. Балки биз таққослашга уринаётган асарлар ўртасидаги асосий фарқ ҳам шундадир. Тўғри, “Бир пиёла сув” ва “Сафар” каби ҳикояларда қаҳрамон излаётган маъно, аслида унинг ўзи билан бирга эканлигига ишора мавжуд эса-да, лекин уларда ҳам идеал ва мақсад очик-ойдин кўрсатилмайди.

Шу ўринда эътиборингизни яна бир қатор асарлар: Пауло Коэлонинг “Алкимёгар”, Исажон Султоннинг “Боқий дарбадар” ва “Озод” каби романларига қаратмоқчиман. Сабаби бу асарларда ҳам **йўловчи** образи тасвирланади. “Алкимёгар” романининг ҳазина излаб йўлга тушган Сантьяго_исмли қаҳрамони ўз манзилига яқинлашиб бораркан, қомилликка эриша бошлайди. У манзилга етиб келганда эса, излагани ўз юртида эканлигини тушуниб етди. Худди шунга ўхшаш воқелик “Озод” романида ҳам

акс этади. Роман қахрамони ҳам бахтнинг тимсоли лолани кидириб йўлга чиқаркан, манзилга қадар турли воқеалару синовларни бошдан кечиради. Ахйри, манзилга етган Озод лоланинг ўзидай ночор, унинг ўзидай бахтга орзуманд маҳлуқот эканлиги кўриб бариға тушунади: “Бахту саодат нима эканини энди-энди англамоқдаман... йўлимда учраган ҳамма нарса аслида хулоса чиқаришим ва маънисини англашим учун атайлаб йўлларимга сочиб қўйилганини ҳам тушунапман” [4]. Ва Озод ўзидаги мислсиз кучни юртига қайтгандагина ҳис қилади. Умуман, ҳар икки роман сюжети илдизлари ҳам Шарқ мумтоз адабиёти намуналарига бориб туташади. Аммо Исажон Султоннинг “Бокий дарбадар” романи ҳақида бундай ҳуқум чиқариб бўлмайди. Асарда кетар йўлидан адашган башарият қисмати қаламга олинган бўлиб, унда ўргимчак тўридай чирмашиб кетган ўнлаб йўлларни кўриш мумкин. “Бокий дарбадар” моҳиятан “Йўл ҳикоялари туркуми”га яқин туради. Чунки унинг қахрамони ҳам манзилга етиб бормаган, аммо ҳамон ўз йўлини кидириш билан овора. “Бокий дарбадар”даги айтиш шу жиҳат уни “Озод” романидан кескин фарқловчи омил бўла олади.

Айтмоқчимизки, Улуғбек Ҳамдамнинг “Йўл ҳикоялари туркуми” ва Исажон Султоннинг “Бокий дарбадар” романида бугунги кун кайфияти, постмодернизм йўналишининг қисман таъсири зухур бўлган. Шу сабабдан биз уларни тўлалигича мумтоз адабиёт намуналари билан таққослай олмаимиз.

Ғарбда, умуман, бутун дунёда оммавий дидсизлик тобора кучайиб бораётган бир пайтда, бизнинг адабиётимизда бундай асарларнинг яратилаётгани, албатта, қувонарли. Ю.Борев “совуқ уруш тугаганидан сўнг бошланган янги давр башарият тарихида ilk бор ҳеч қандай мавжудлик формуласига эга эмас” [1:160] деб ёзади. Яна бир рус санъатшуноси В.Микушевич постмодернизм инсониятга хаос ва бемаъниликдан ўзга нарса бера олмайди деб ҳисоблайди. Балки умумий олиб қараганда, инсоният шунга ўхшаш кайфиятга тушиб қолгандир. Балки Ғарб кишии мақсадсиз ва идеалсиз яшашга кўникиб улгургандир. Лекин бу “Шарқ модели” эмас!

Идеал ва олий мақсадлар инсоният ҳаётининг асл маз-

Адабиётлар

1. Борев Ю. Инсон ва инсоният ҳаётининг олий мақсади ва маъноси. // “Шарқ юлдузи”. 2011. №4.
2. Борев Ю. Парадигма современной эпохи (<http://independent-academy.net/science/library/ideall.html>).
3. Гречко П. Социальная теория современности. -М.: РУДН, 2008.
4. Султон И. Озод (роман). // “Шарқ юлдузи”. 2011. №5.
5. Ҳамдам У. Тўлин ой қиссаси. -Т.: “Ўзбекистон”, 2017.
6. Шарафиддинов О. “Мувозанат” – том маънода анъанавий услубда ёзилган асар (<http://ulugbekhamdam.uz/?p=248>).

РЕЗЮМЕ

Мақолада Улуғбек Ҳамдам ҳикояларида илгари сурилган олам ва одам концепцияси ёритилган. Ёзувчи ҳикояларининг бадиий-ғоявий мазмуни постмодернизм йўналиши тамойиллари асосида таҳлилга тортилган. Таҳлил орқали глобализация даврида инсоният қаршида турган янги мақсад ва вазифаларнинг бадиий ифодаси ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещается концепция мира и человека, отражившаяся в рассказах Улугбека Ҳамдама. Рассматривается идейно-художественная сущность рассказа писателя с точки зрения постмодернизма. Выявлено авторское понимание целей и задач человечества, стоящих перед ним в условиях глобализации.

SUMMARY

The article deals with the concept of peace and man, reflected in the stories of Ulugbek Hamdam. The author considers the ideological and artistic essence of the writer's story in terms of postmodernism. The author's understanding of the goals and tasks of humanity facing him in the context of globalization is revealed.

ЎЗБЕК ВА ҚОРАҚАЛПОҚ ХАЛҚЛАРИДА ТЕЗ АЙТИШ ЖАНРИ КИЎСИЙ МУШТАРАКЛИГИ

И.Б.Мадияров – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: фольклор, эртак, нақл-мақол, топишмоқ, тез айтиш.

Ключевые слова: фольклор, сказка, пословицы и поговорки, загадка, скороговорка.

Key words: folklore, tale, proverbs and sayings, puzzle, tongue-twisters.

Маълумки, туркий халқлар азал-азалдан бир-бирлари билан маданий ҳамкорликда истиқомат қилади. Бинобарин, ўзбек ва қорақалпоқ этник қатлами миллий урф-одатлари, асрий анъаналари, дунёвий моҳияти, диний-маърифий сажияси, бадиий-эстетик қарашлари, турмуш тарзи, адабиёти, тили ҳамда халқ оғзаки ижоди намуналари муайян типологик муштаракликка таянади.

Аслида аждоқларимиз адабий тафаккури маҳсули бўлмиш халқ оғзаки ижоди халқ миллий маънавияти негизини ташкил қилади. Фуқаролик жамият, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш ва ёш авлодни баркамол шахс этиб

мунидир. Аммо бугунги дунё кайфияти ўз мавжудлигида ана шу маънининг борлигига шубҳа билан қарамоқда. Аслида, айтиш шу кайфиятни ифодаловчи постмодернизмни шакллантирган асосий омиллардан бири бу Шарқ ва Ғарб маданиятларининг яқинлашувидир. Лекин Шарқнинг БЕМАНИЛИККА қандай алоқаси бор?..

ШАРҚ – ҳинд, хитой, мусулмон элатлари фалсафаларини (даосизм, конфутсий, индуизм, суфизм) кузатганимизда, уларнинг барида дунёнинг МАЪНИСИЗ эканлигига ишорат борлигининг гувоҳ бўлаимиз. Шарқ кишии учун доим тақдири азалнинг ҳақлиги, дунёнинг фаний эканлиги муҳим бўлган. Шу сабабдан у идеал ва маънони реал оламдан эмас, ундан ташқарида излаган. Худдий шундай, агар у мавжуд жараёни хаотик ҳолда кўраса-да, чинакам тартиб ва бутунлиқни идрок этиш учун инсон тафаккури оғизлик қилишига ҳам иймон келтира олади. Балки Ғарбга бир мунча пессимист Шарқнинг фаний дунёга бўлган муносабати таъсир этиб, оптимисти кишилар бунинг ортидаги моҳиятни ўзларига сингдира олмагандир?..

Хуллас, ўзбек насри шаклида ҳар қанча янгиланмасин, ўз моҳиятида **шарқона яшаш фалсафасини** сақлаб қолаверади. Шу боис ҳам уларда оламни англаш йўлида инсон иродасидан ташқаридаги Кучнинг бевосита ифодаси (“Йўл ҳикоялари туркуми”, “Бокий дарбадар”), инсонни дунё чархпалагининг оддий, аммо **кузатувдаги йўловчиси** сифатида тасвирлашга бўлган ҳаракат мавжуд.

Биз юқорида насримиздаги ўзгаришлар Ғарб постмодернизмидан жиддий фарқ қилишини айтиб ўтгандик. “Йўл ҳикоялари туркуми” айтиш шу фикримизни тасдиқлай олади. Қаҳрамон ўз мавжудлиги, манзили ва асл мақсадини идрок эта олмаса-да, МАЪНИ кидиришдан тўхтамайди. Агар постмодернистлар оламни хаос дея қабул қилиб, уни бор-борича (бемаъни) тасвирлашга уринса, Улуғбек Ҳамдам асарларида хаос деб кўрилган жараёндан қочиш, ундан маъно ва бутунлиқни кидириш кучли.

Бизнингча, насримиздаги ўзгаришларга умумжаҳон иқтисодий-сиёсий ва маданий ҳаётидаги ўзгаришларнинг миллий замин таянган қадриятлар билан синтези сифатида қараш ўринли бўлади. Эътироф этаётганимиз Улуғбек Ҳамдам ижодиётидаги силсилалар ҳам айтиш шу нуқталарда намоён бўлади.

халқлари томонидан яратилган халқ оғзаки ижодини ўрганиш ва қиёсий тадқиқ этиш бу халқлар ўртасидаги ижтимоий-адабий-бадий алоқаларни янада мустаҳкамлашга хизмат қилиш табиий ҳодиса, албатта!

Ҳар бир халқ миллий маънавий меросини ўрганиш ва уни тарғиб қилиш юксак маънавиятга эга шахсни тарбиялашбугунги куннинг муҳим шартларидан ҳисобланади. Шу боис, маънавий мерос негизини ташкил қиладиган халқ оғзаки ижоди кишилар ҳамжиҳатлик, ҳалоллик, мардлик, жасурлик, фидоийлик, ватанпарварлик, меҳр-мурувват, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик сингари фазилатлари юксалиши, шунингдек, менталитетга ёт бўлган салбий иллатларга қарши курашда асосий қуроли вазифасини бажаришга қодир бўлган маънавий куч саналади.

Туркий халқлар қадимдан бола тарбиясига алоҳида эътибор қаратади. Буни биз аجدодлар томонидан яратилган халқ оғзаки ижоди намуналари: эртақлар, мақоллар, топишмоқлар, аллалар ва ҳар хил сўз ўйинлари мисолида кўришимиз мумкин.

Кичкинтойлар учун ёзиладиган ҳар қандай бадий асар уларнинг ёш хусусияти, савиясига мос, китобхонлар қалбига ўй-фикрлар уйғотадиган, ёрқин образлар бой, юксак ғоялар, улкан ва порлоқ ишларга илҳомлантирадиган бўлиши зарур [1]. Асосий эътибор унинг соғлом жисмоний ва маънавий ривожига йўналтирилади. Икки тушунча ҳаммиса бир-бирини тақозолашини ҳисобга олсак, масала моҳияти янада ойдинлашади.

Илмий мақолада биз болалар фольклори жанри – тез айтиш санъати ўзига хослигини ўзбек ва қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди мисолида назарий умумлаштиришга ҳаракат қиламиз. Ваҳоланки, “ўзбек халқ оғзаки ижодиётида тез айтишлар ҳам, сўз ўйинлари ҳам қадим замонлардан бери бор. Тўғри, ўтмишда фольклор асарларини ёзиб олиш расм бўлмагани сабабли улар бизга етиб келмаган. Аммо ўзбек классик адабиётининг буюк вакиллари, чунончи, Лутфийнинг асарларида, Алишер Навоийнинг “Ҳамса”, “Ҳазойинул маоний”, “Муҳокаматул лугатайн”, “Мезонул авзон”, “Мажолисун нафоис” каби асарларида сўз ўйинларининг турли кўринишларига мисоллар топиш мумкин” [2].

“Тез айтишлар оғзаки нутқ машки бўлиб, кичик ёшдаги болаларда маълум товушларни тўғри ва оҳангдор талаффуз қилиш кўникмаларини орттиради. Бу жанрга мансуб асарлар болаларни бийрон сўзлашга ўргатиш билан бирга, уларга эстетик завқ беради, фикрлаш қобилиятларини ўстиради, хотираларини мустаҳкамлайди” [1].

“Тез айтиш бола тилини равон қиладди. Сўзларни янглишмай айтишга ўргатади. Тез айтиш оғзаки адабиётнинг бошқа турларига қараганда болалар репертуари сифатида кенг ўрин олган” [4].

Бу жанр ҳар бир халқнинг тил хусусиятларига кўра тузилади ва айтилади. Бироқ уларнинг барча халқларда ҳам асосий мақсади сўз ўйини эканлиги сезилиб туради. Масалан, қийин ҳарф ёки қийин сўзни тез айтиш билан айтувчининг янглишиши кулги туғдиради [4].

“Тез айтишлар нутқ, товушлари аллитерациясига асосланувчи фольклорий жанр бўлиб, ўхшаш товуш сўзлар ёки бирикмаларнинг шиддатли айтилиши жараёнида у ёки бу сўз талаффузига янглишув (чалишув) натижасида” воқе бўлувчи маъно ўзгариши ёки мазмуннинг чалғиши негизда юзага келади. Худди шу хусусияти туфайли ўтмишда тез айтишлар, асосан, катталар репертуаридагина учраган ва аксарият ҳолатларда парнографик характерга эга бўлган. Бора-бора катта ёшли болалар ва ўсмирлар репертуарига кўчган, улар бу хилдаги тез айтишларни ўйин шартига айлантира борганлар, аниқроғи, уни ким тўғри айтолмаса, чалишса, ўша ютқазган саналиб, ўйинда ғолиб чиққанлар қўйган шартни бажарган ёки ўйинда навбатда (галда) турган” [5].

Адабиётлар

1. Жумабоев М. Болалар адабиёти ва фольклор. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006.
2. Жаҳонгиров Ғ. Тез айтиш. Ўзбек тили ва адабиёти, №3 1972.
3. Айимбетов Қ. Халққ даналығы. –Н.: “Қарақалпақстан”, 1988.
4. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. –Н.: “Билим”, 1996.
5. О.Сафаров. Ўзбек болалар фольклори. –Т.: 2007.
6. Қарақалпақ фольклори. –Н.: “Илим”, 2015.

РЕЗЮМЕ

Мақолада болалар фольклори жанри – тез айтишларнинг ўзига хослиги ўзбек ва қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди мисолида назарий умумлаштирилади. Муаллиф тез айтиш жанри аналогиясини таҳлил қилиш давомида туркий халқлар

Тез айтиш жанри мақол ва маталлар каби ўзида сиқик тасвир руҳияти ва халқ тажрибасини омухталаштиради. Бадиий шакл болаларга тил товушлари талаффузини ўргатиш билан баробар матн мазмуни, унинг ғоявий-бадий, тарбиявий-эстетик жиҳатлари, ундаги воқеалар кетма-кетлигига ҳам эътибор қаратиш хусусиятлари билан характерланади.

Масалан: Қишда қишмиш пишмасмиш, пишса қишмиш қишмасмиш.

Бу тез айтишда бола қ, ни кга,с ни ш га ёки аксинча алмаштириб юборади. Натижада,

Қишда қишмиш пишмасмиш, пишса қишмиш қишмасмиш

ёки:

Қишда қишмиш пишмасмиш, пишса қишмиш қишмасмиш тарзида ўзгартирилиб айтилади.

Шунингдек, бу тез айтишда бола мураккаб товушларни тез айтиш билан бирга реал ҳаётий маълумот – қишдақишмиш пишмаслигини, қишмиш пишган пайтда эса қиш бўлмаслигини англаб олади.

Отынды шапсаң, шап шапсаң шап, отынды шапсаң шап, шаққан шап [4].

Қорақалпоқ фольклоридан олинган бу мисол талаффузига ҳам ш ва с ҳамда қ ва п товушлари алмашиб талаффуз қилинади.

Отынды шапшаң, шап шапшаң шап, отынды шапшаң шап, шаққан шақ тарзида ўзгариб кетади.

Яна бир мисол:

Қурилишга терак керак, Демак, эқмоқ керак терак.

Бу мисолда т ва к товушлари, ҳамда терак, керак сўзлари алмаштирилиб талаффузда янглишади. Мисраларда ҳам бола товуш ва сўзларни тез айтиш билан бирга қурилиш учун терак кераклигини ҳамда қурилиш учун терак экиш керак эканлигини билиб олади.

Шунингдек, бу жанрнинг ўзбек ва қорақалпоқ болалар фольклорида ўхшаш ҳар хил муқобилларини ҳам келтириб ўтиш мумкин. Масалан:

Олтижуфтоқчинничойнаккату́ртжуфту́ққоққоқ, ту́ртжуфту́ққўкчинничойнаккато́лтижуфтоққоққоқёсабу́ла дими?

Ақ шайнекке көк қақпақ, көк шайнекке ақ қақпақ,

Ақ қақпақ, көк қақпақ, көк қақпақ, ақ қақпақ [4].

Шу ўринда мазкур икки халқнинг ҳар хил жабҳаларда яратилган тез айтишларини ҳам келтириб ўтиш мумкин. Масалан:

Чархим чакалак, таноби чархим чакалак.

Чархимда гуноҳ йўғ, ўзим хакалак [5].

Айқыз кесте тикти, кестесин түсте тикти,

Кеште тикти, көп кесте тикти [6].

Ўзбек ва қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди намуналарини аналогик талқин қилганимизда, тез айтиш маҳорати ва ижро малакаси ҳақида турли хил фикр-мулоҳазаларни келтириш мумкин.

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда шундай хулосага келиш мумкинки, ўзбек ва қорақалпоқ халқ тез айтишлари ота-боболаримизнинг кўп асрлик ҳаётий тажрибалари асосидаги фикр-хулосалари бадиий ҳосиласи саналади. Ҳар икки халқ тез айтишлари поэтик, эстетик, мазмуний, ғоявий, бадиий жиҳатдан бир бирига яқинлиги бу икки миллат яшаш тарзи, маданияти, тафаккури, адабиёти, санъатиаро муштаракликлар борлигини далолатлайди.

Умуман, тез айтишлар болаларнинг сўз ўйини учун, кулги учун, тилни, хотирани чиниктириш учун яратилгани ўз ўзидан кўриниб турибди [4]. Тезкор ва ҳозиржавоб жанр богча ва мактаб ёшидаги, аиникса, гапиришда нуқсон бор болалар нутқини равон қиладиган, тез фикрлаш, теран ўйлаш, ифодали гапириш қобилиятларини шакллантирадиган ҳамда мустаҳкамлайдиган, сўз бойлигини оширадиган, оғзаки ва ёзма нутқини ривожлантирадиган воситадир.

фольклористикаси тараққиёти тамойиллари, миллий адабиётлараро типологик муштараклик ҳамда адабий талқин табиатига баҳо беришга интилади.

РЕЗЮМЕ

В статье теоретически обобщаются особенности жанра детского фольклора – скороговорки на примере устного творчества узбекского и каракалпакского народа. Автор при анализе аналогии жанра скороговорки даёт оценку тенденции развития фольклористики тюркских народов, национальной межлитературной общетипологической, также литературной интерпретации.

SUMMARY

The article deals with summarizing of peculiarities of the genre of children's folklore tongue-twisters on the example of oral creative work of the Uzbek and Karakalpak people. The author in his analysis tries to evaluate the tendency of development of study of folklore of the Turkic people, national, inter literary and common typological, literary interpretation as well.

ТЕЗ АЙТИШ ЖАНРИ ТАБИАТИ ВА ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ

И.Б.Мадияров – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: фольклор, тез айтиш, каламбур, аллитерация, омоним, омограф, пароним, омофон.

Ключевые слова: фольклор, скороговорка, каламбур, аллитерация, омонимы, омографы, паронимы, омофоны.

Key words: folklore, tongue-twisters, calambur, alliteration, homonym, homograph, paronym, homophone.

Азал-азалдан туркий халқлар муштарак жўғрофий ҳудудда, яхлит ижтимоий-тарихий шароитда бақамти яшаб келади. Жумладан, ўзбек ва қорақалпоқ халқларининг яшаш тарзи, миллий урф-одатлари, тўй-маросимлари, тили, адабиёти, шунингдек, халқ оғзаки ижодининг бир-бирига ўхшашлиги фикримизнинг яққол далилидир.

Туркий халқлар қадимдан бола тарбиясига бағишланган ҳар хил халқ оғзаки жанрларини яратганлар.

Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижоди турларидан бири бўлган тез айтишлар ҳақида санокли тадқиқотларгина олиб борилган [1].

Фольклоршунос Ғ.Жаҳонгировнинг қайд этишича, “Тез айтишлар ёки сўз ўйинлари ўзбек халқ оғзаки бадиий ижоди турларидан бири бўлиб, айрим нутқ товушларининг кўп қайтарилиши ёки товушларнинг сўз ва иборалар таркибида мураккаб жойлашишига асосланади” [2].

Ғ.Жаҳонгиров тез айтишларни таҳлил қилар экан, тез айтиш фақатгина ўзбек фольклоршунослигидагина эмас, балки бошқа халқлар, ҳатто рус фольклоршунослигида ҳам махсус текшириш объекти бўлмаганлигини айтиб, Владимир Даль ўзининг Рус тили изоҳли луғатида “скороговорка”га ҳам, “частроговорка”га ҳам изоҳ бермаганлигини, профессор Д.Н.Ушаковнинг таҳрири остида чиққан рус тилнинг изоҳли луғатида ҳам “частроговорка”га изоҳ берилмаганлигини алоҳида таъкидлайди. Шунингдек, Г.С.Виноградовнинг “Детский фольклор и быт” [1] тез айтиш (скороговорка) сўз ўйини (частроговорка)дан фарқлаиши, талаффузи қийин бўлган жумлаларни тез айтиш, талаффузи осон бўлган жумлалар ва ҳатто айрим сўзларни эса сўз ўйини деб юритади. О.И.Капица “Детский фольклор” [3] китобида Виноградовнинг шу таърифини маъқуллайди ва тез айтишлар замида каламбур – товушлар такрори ётади, деб қўшиб кетади, [2] деб ётади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодиётида тез айтишлар қадим замонлардан бери мавжуд. Тўғри, ўтмишда фольклор асарларини тўплаш ва ёзиб олиш йўлга қўйилмаганлиги учун улар бизгача етиб келмаган бўлса-да, Лутфий, Алишер Навоий каби ўзбек мумтоз адабиётининг буюк вакиллари асарларида сўз ўйинларининг турли кўринишдаги намуналарини учратиш мумкин. Бинобарин, ўзбек халқ оғзаки ижоди, жумладан, ўзбек болалар фольклори ўзининг қадимий тарихига эга. Фольклоршунос олим О.Сафаров қайд этганидек, “Ўзбек болалар фольклори узок асрлар давомида хилма-хил шаклдаги асарлар ҳисобига тўлиша борган. Бунга катталар ҳам, болалар ҳам баб-баравар ҳисса қўшганлар. Катталар бутун бир тизимдан иборат болаларни эркалаш поэзиясини яратганлар, болаларга мўлжаллаб ажойиб-ғаройиб эртаклар тўқиганлар, болалар ҳазини чархловчи топишмоқлар, нутқини ривожлантирувчи тез айтишлар ижод қилганлар” [4].

Маълумки, русча “скороговорка” деб аталувчи, тез айтиш республикаизмининг турли жойларида “чалши”, “тутал”, “чалгитув” ёки “чалгитма”, “адашиш” каби атамалар билан юритиладиган тез айтишлар қирғиз ва туркман халқларида “янгултамач”, тожикларда “тез гўяк”, татар халқида “тиз аткеч” ёки “тил чалпантиргич” деб аталади [5].

Туркий халқларда тез айтишларини ёзиб олиш ва ўрганишга асосан XX аср бошларида киришилган. Профессор А.П.Самойлович қозоқ-қирғиз ва крим татарлари, В.Гордлевский эса усмонли туркларининг тез

айтишлари оид кузатишлари билан бу муҳим ишга биринчилардан бўлиб қўл урганлар [6].

М.Ф.Гавриловнинг қирғиз халқи, М. Пешчерованин тожик халқининг тез айтишлари ҳақидаги ишлари йиғирманчи йиллардаёқ эълон қилинди [7].

Ўзбек халқи тез айтишларини ёзиб олиш, тадқиқ қилиш ва чоп этишда профессор Х.Зарифнинг хизмати каттадир. У биринчилардан бўлиб Наманган, Тошкент ва бошқа вилоятларга тез айтишлардан 12 тасини саралаб, “Ўзбек фольклори” хрестоматиясига киритди ва чоп этди [8].

Фольклоршунос Ғани Жаҳонгировнинг фикрича “тез айтиш ўзбек халқ оғзаки ижоди турларидан бири бўлиб, айрим нутқ товушларининг кўп қайтарилиши ёки товушларнинг сўз ва иборалар таркибида мураккаб жойлашишига асосланади” [9]. Фольклоршунос Ғ.Жаҳонгиров мавзу-моҳияти ва оҳангига асосланиб, тез айтишларни беш турга ажратиб ўрганади:

1. Талаффузи бир-биридан катта фарқ қиладиган фонемалар асосида, жумладан, “и”, “р”, “л” ундошлари асосида тузиладилар. Масалан: “Ош наишаси нес наиша”, “Лола арпалайди, Сора аллалайди.”

2. Иккинчи бир туркум тез айтишлар борки, унда боланинг айрим товушларни тўғри талаффуз қилишга ўргатиш билан бирга боланинг ҳаёлини бир жойга йиғишга, жумланинг мантикий урғусини аниқлаб олишга жавоб қилинади. Мана бир мисол: *Бир туп тут, бир туп тутнинг тагида бир туп турп. Бир туп тут бир туп турпнинг томирини тутиб турибди, бир туп турп бир туп тутнинг томирини туртиб турибди.*

Кузатиладик, бу ерда “тут” ва “турп” сўзларини тўғри талаффуз қилишдан ташқари, жумлани тўғри такрорлаш, тут ва турпни ўрни ва ҳолатларини ёдда сақлаб қолиш керак.

3. Учинчи туркум тез айтишлар икки ва ундан кўп элементдан иборат бўлади: *Жуварини чумчуқ еб кетди. Эгаси эртага келаман деб кетди. Келмай кетгур кўр чумчуқ, жуварини эгаси келгунча вайрон қип кетди.*

4. Тўртинчи тур тез айтишлар. Бу катталарнинг баҳри байт, қофия айтиши, айтишувлари (қиз ва йигитларнинг ўлан айтишувлари)сингарихозиржавобликка асосланган. Бунда фақат болаларнинг ўзлари бир-бирларига топширик берадилар, иккинчи томон шунини тез ва тўхтамасдан, мазмунли қилиб жавоб бериш керак. Бу талаффузни тўғри айтган ҳолда тез ва тўғри айтишни ҳам талаб этади: *Боболар, оталар, танкчи акалар, немиснинг унига кечаси атака!*

5. Бешинчи тур тез айтишлар суратли тез айтишлардир. Бунда матндаги айрим предмет маъносини билдирувчи сўзлар шу предметнинг расми билан алмаштирилиб берилади. Масалан: *Ғуж чумчуқлар (чумчуқлар сурати) ғужум устида чуғурлашиб ғуж (битта чумчуқ сурати)чумчуқ (чумчуқлар сурати)ка ғужум чўқитмайди, ғуж (чумчуқлар сурати) ғужум устида чуғурлашиб, ғуж (битта чумчуқ) чумчуққа ғужум чўқилатмайди.*

О.Сафаров эса ундан фарқли ўларок, тез айтишларни таърифлашда Ғ.Жаҳонгиров тез айтишларнинг уч хусусияти: а) нутқ товушларининг кўп қайтарилиши ёки товушларнинг сўз ва иборалар таркибида мураккаб жойлашиши чалғитиш-адашиш кўзланмай; б) шиддатли айтилмоғи; в) унинг фольклор тури бўлмай, балки жанри эканлиги назардан кочирилганлигини айтади.

Шунингдек, у “Тез айтиш” мафхумининг келиб чиқиши, жанрининг генезиси, бошда катталар репертуарига хос ходиса сифатида парнографик характерда бўлганлиги, XX аср арафасида болалар репертуарига ўта бошлаганлиги, бунинг ижтимоий-эстетик сабаблари, турлича айтилиши каби масалаларни ҳам четлаб ўтган [4].

Қорақалпоқ халқ оғзаки ижодида ҳам тез айтишлар алоҳида жанр ҳисобланган. Қорақалпоқ фольклоршунослигида болалар фольклоршуноси И.Қурбанбаев, фольклоршунос Қ.Мақсетов, А.Тажимуратов, Қ.Айимбетовлар, адабиётшунос Қ.Мамбетназаров, Қ.Жаримбетов, Қ.Оразимбетовлар ўзларининг китоб ва дарсликлариди тез айтишлар ҳақида баъзи назарий маълумотлар келтириб ўтишган.

Болалар фольклоршуноси И.Қурбанбаев ўзининг “Қарақалпақ балалар адабияти тарийхының очерки” (1974) китобида “Тез айтишни халқ фақатгина болаларга ўргатибгина қўймаган. Уни халқ ўтиришларда, базмларда айтишиб ўйнаб-қулишган” [10] ликларини айтган.

Шунингдек, у “халқ шунинг учун ҳам тез айтиш айтиб болаларни ёшлик давриданок халқ методикаси орқали тўғри гапиришга ўргатишни мақсад қилган ва “р” товуши кўп айтиладиган, шунингдек, мураккаб чўзиқ сўзлардан иборат тез айтишларни кўп яратган”лигини таъкидлайди. Масалан: *Айыр атаңды жүк қартайтар, семиз қойды май қартайтар, үй қартайтар, бүй қартайтар* [11].

Бундан ташқари И.Қурбанбаев тез айтиш “р” товуши ёки бир-бирига қофиядош бўлиб келадиган сўзларни ўргатибгина қўймаслигини, шу билан бирга ҳар хил, ижтимоий воқеликлар билан ҳам танишишини айтади. Масалан: *Қаладан алғаным алты арба асқабақ, алты арба асқабаққа жеккеним, тарғыл ала тайпақ мүйиз, ақ бөксе баспақ, ақ бөксе баспақ* [12].

И.Қурбанбаев бу ерда “олти арава ошқовок” фақат “олти арава эмас” “арава” эскирган сўзлигини, ошқовок деҳқончиликка оид сўз эканлигини, яна гап “олти аравага тарғил ола ётиқ шоҳли, оқ орқа бузоқ” қадимги транспорт тури эканлигини айтиб ўтади.

Фольклоршунос-олимлар Қ.Мақсетов ва А.Тажимуратовлар “Қарақалпақ фольклоры” (1979) китобида “Тез айтиш болалик олами учун яратилган халқ ижоди маҳсули. У болаларни тўғри гапириш, нутқни чархлаш, товушларни тўғри талаффуз қилишга ўргатади. Сўзни, ундаги товушларни адашмай, янглишмай, тўғри ва тез айтишни тез айтиш деймиз” [12]. – дея эътироф этади.

Қ.Мақсетов ва А.Тажимуратовларнинг мазкур китобида ҳам тез айтишларга мисоллар келтирилган. Масалан: *Бизиң тамның қуяшламасында, қуяшламаласасаң да, қуяшламаласасаң, қуяшламаласасаң да, қуяшламаласасаң* [13].

Китоб муаллифлари бу мисолдаги “ш”, “с”, “м” товушлари аниқ, тез айтиш учун айтувчига қийинчилик туғдиришини, бироқ шунга қарамастан боладан эътиборли, онгли турда аниқ ва тез айтиш талаб этилишини, натижада болаларни у сўзларни чала, қайта айтишдан сақлашини ёзади.

Адабиётлар

1. Виноградова Г.С. Детский фольклор и быт. Программа наблюдений Вкп. III., -Иркутск: 1925.
2. Жаҳонгиров Ф. Ўзбек болалар фольклори. -Т.: 1975.
3. Капица О.И. “Детский фольклор”. -Л.: 1928.
4. Сафаров О. Ўзбек болалар фольклори. -Т.: 2007.
5. Шермухаммедов Б. Назми халки бачагона тожик. –Душанбе: 1992.
6. Самойлович А.Н. О казак-киргизских скороговороках. “Живое ставрика” 1916, Его же: Крымско-татарское скороговорки, Сборник музея Антропологии и этнографии. Т. v. 6. 1.
7. Гаврилов М.Ф. Указанная статья. Плечерова Е.М. Некоторые игры среди оседлого населения Туркестана. Бюллетень ср. Аз. Гос. Ун-та, № 11, 1925.
8. Зариф Х. Ўзбек фольклори хрестоматияси. 1-китоб. Ўзпедавнашр. -Т.: 1939.
9. Жаҳонгиров Ф. Тез айтишлар. Ўзбек тили ва адабиёти. 1972. № 3.
10. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар адабияти тарийхының очерки. –Н.: “Қарақалпақстан”. 1974.
11. Айимбетов Қ., Есемуратов Г. Қарақалпақ поэзиясының антологиясы. 1956.
12. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. –Н.: “Қарақалпақстан”. 1979.
13. Мақсетов Қ., Тажимуратов А. Қарақалпақ фольклоры. –Н.: “Қарақалпақстан”. 1979.
14. Айимбетов Қ. Халық даналығы. –Н.: “Қарақалпақстан”. 1988.
15. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. –Н.: “Билим”. 1996.
16. Виноградов Г. Детский фольклор в школьном курсе словености. Сб. “Родной язык в школе” Книга вторая. -М.: 1927.

РЕЗЮМЕ

Мақолада тез айтиш жанрининг ўзига хос хусусиятлари, унинг жаҳон фольклоршунослигида ўрганилиши, хусусан, таснифлиниши илмий-назарий манбаларга таянилган ҳолда аниқ мисоллар ёрдамида тадқиқ қилинган. Шунингдек, ўзбек ва қорақалпоқ фольклоридидаги тез айтишларнинг фаркли ва муштарак жиҳатлари ёритилган.

В статье исследовано особенности жанра скороговорки, изучение их в мировой фольклористике, в частности исследована классификация, опираясь на научно-теоретические источники с помощью конкретных примеров. Также, в статье освещены общие и отличающие качества скороговорки в узбекском и каракалпакском фольклоре.

SUMMARY

The article deals with genre, of tongue-twister and peculiarities, its world Folkloristics, also division to scientific-practical resources have analyzed with concrete investigations. Also there have been analired comporisons of tongue-twisters in uzbek-karakalpak Folkloristics.

ЗАМАН ҚАҲАРМАНЫ ОБРАЗЫ

Ф.К.Шержанова - ассистент оқытушы

Ташкент мамлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: театр, спектакль, режиссёр, драматург, қаҳармон, образ, характер, репертуар, сахна, персонаж.

Ключевые слова: театр, спектакль, режиссёр, драматург, герой, образ, характер, репертуар, сцена, персонаж.

Key words: theatre, performance, producer, dramatist, hero, image, character, repertoire, stage, personage.

Театр заман менен тең кәдем таслауы керек. Өлбетте, бул сөз өзиниң тастыйыклауын тапқан. Себеби, ҳәр қандай дәуирде де театр сол халықтың дәрти хәм қуянышы менен бирге жасайды. Ҳәр бир дәуирдиң турмыс жағдайы, сиясаты болыуы менен бирге, қаҳарманлықларының да болыуын тарийх бизге айкын көрсетип берди.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мамлекетлик академиялық музыкалы театры жәмәәти де театрдың қәлилескен дәуиринен баслап, талантлы, пидайы инсанлардың тынымсыз излениўлері, мийнетлери нәтийжесинде бүгингидей көрсетилип атырған ғамхорлықлардан дурыс пайдаланып, халқымыздың кеўиллеринен шығатуғын, бүгинги күн талабына жуап беретугын спектакльлерди сахналастырып келмекте. Театр репертуарынан тарийхый жанрлардағы, ўатансүйўшилиқ темасындағы, халықлар дослығы, бир-биреўге болған меҳир-мухаббат, инсанды қәдирлеў идеялары менен суўғарылған спектакльлер орын алған.

Атап айтқанда, драматург К.Рахмановтың «Мухаббат самалы», (режиссёр М.Усенов) Қ.Мәтмуратов, Қ.Заретдиновлардың «Бердақ» (режиссёр Б.Утебаев), П.Айтмуратовтың (режиссёр Н.Аңсатбаев) «Талаплығы нур жаўар», атлы хәм т.б. драмалары тамашағөйлер кеўлинен терең орын алды.

2010-жылы Бухара қаласында таза театр имаратының ашылуы салтанаты алдынан Биринши Президентимиз И.А.Каримов «Сахнада заман қаҳарманын сәўлелендириў» бойынша анық ўазыйпаларды белгилеп берген еди. Усы ўазыйпаларды орындау мақсетинде театр жәмәәти П.Айтмуратовтың «Талаплығы нур жаўар» спектаклин сахналастырып, 2011-жылы Ташкент қаласында өткерилген «Сени жырлаймыз, заманлас» Республикалық I фестивалына қатнасып сыйлы II орынды, 2013-жыл өткерилген фестивалда қойылған Қ.Нарқабылдың «Нур саяда қалмайды» спектакли III орынды алыўға еристи. Ал, Шабнам ролин атқарған Сарбиназ Аннакулова «Ең жақсы ҳаял образы» номинациясы бойынша жеңиске еристи. Өткен жылы болса республика театрларының IV фестивалында драматург К.Рахмановтың «Мухаббат самалы» спектакли театр қәнигелери хәм тамашағөйлер кеўиллеринен орын алып, сыйлы 3 орынды алыўға миясар болды.

Бул пьесалардағы бас идея ҳәр бир инсанның жәмийетимизде өз орнына ийе болыуы, жасларға берилип атырған имканиятлардан туўры пайдаланып, алға қойған мақсетлерине ерисиў, жумиссызлықты сапластыруў болып табылады.

Драматург П.Айтмуратовтың «Талаплығы нур жаўар» атлы драмалық шығармасында унамлы персонаж Турдыбай а, бүгинги заман қаҳарманы образы. Бул спектакль ҳақыйқый турмыстан алынған болып, бундағы бас қаҳарман жас фермер аўыл хожалығында, турмыста ушырасатуғын қыйыншылықларды жеңип өз алдына қойған мақсетине жетеди.

Унамлы қаҳарманлардың тийкарғы қәсийетлери-қаҳарманлар өз заманының нызам-қағыйдаларына бойсынып, ҳәр бир ҳәдийселердиң, үлкен өзгерислердиң баслаушысы сыпатында сүүретлениўи керек. Соннан келип шығып, унамлы қаҳарманымыз халық мәпи жолында кәдем таслап, халықтың арзыў-әрманларына тилеклес болыуы керек [4:84].

Биз сөз етпекши болған Турдыбай образында мине усы сыпатлардың бәршеси жәмлескен.

Драматургтың алға қойған тийкарғы идеясы Турдыбай

образы арқалы тек ғана жеке басының ғамын ойлап, жәмийетимиздиң раўажланыўына зыянлы тәсирин тийгизип жүрген кимселерди әшқара етиў, усындай инсанлардың салдарынан жумиссызлықтың келип шығыў себеплерин көрсетип беріў, ҳақ нийетли, билимли инсанлардың ҳадалық пенен алға қойған мақсетлерине ересе алатуғынлығын көрсетип беріў болып табылады.

Спекталядеги бас қаҳарман Турдыбай аўыл хожалығы тараўында жүз берип атырған кемшиликлерге шын ықласы менен күйип жанады. Ол қараўсыз жатырған жерлерди тәрбиялаў кереклигин, оннан мол зүрәәт жетистириўге болатуғынлығын, ҳасыл байлықтың аяғымыз астында екенлигин аўыл адамларына уқтырыўға ҳәрекет етеди. Өлбетте, бул нийетин иске асырмаў ушын тосқынлық етиўшилер ушырайды. Дәслебинде оның мақсетин хеш ким, ҳәтте ата-анасы да қабыл етпейди. Өкеси Өлеўатдин «фермер боламан десең, аспирант болыўың шәрт пе еди? Өлеўден-ақ, айтқаныңда аўылдың коллежиниң механизация я агрономиясына оқытатуғын едим ғой, ямаса улыўма оқытпас едим» деп қарсылық билдиреди. Буган жуап ретинде Турдыбай: «Аға, фермер оқымасын деген емес, керисинше фермер оқымыслы болыўы керек. Ол ҳәм агроном, ҳәм инженер, ҳәм бухгалтер, ҳәм юрист болыўы керек. Ол өз ҳуқықларын толық билиўи керек» дейди.

Буннан көринип турғанындай, Турдыбай өз ҳуқықларын толық билеугын саўатлы, узақты көре алатуғын ақыллы жигит. Ол «бир оқ пенен еки қоянды атпақшы», яғный кандидатлық темасына аўылдан жер алып, ҳәм тәжирийбе есабында, ҳәм илимий жақтан өзін сынап көрмекши. Оның алға қойған мақсетинен қайтпайтуғын қайсар, табанлы жигит екенлигин төмендеги диалог пенен дәллийлесеўге болады:

Бектурған: Сениң бул ушын ең кеминде алты айың яки бир жылың кетиўи мүмкин. Ал мен егер «погодам» жақсы болса бир хәптеде питирип беремен.

Турдыбай: Ол «погода» қалай жақсы болар екен?

Бектурған: Дым қыйын емес. Аўылыңа барып қашар ма, бағылы танакей ме, биреўин ертең базарға сатып бизге әкелесең, қуяш хә демей нурын шашып, «погода» жап-жақсы болып кетеди.

Турдыбай: Уялмайсызба?... Сендей бюрократ кимселердиң себебинен не бир жас жигитлер өз нийетине жете алмай, өз аўылында, өнип өсе алмай, ғайры еллерде әбигерленип, азаннан кешке қашып жүрип нан таўып, ҳәр кимселерге жемтик болып жүр. Жексурын адам екенсең. Бер арзамды.

Бектурған: Әсте, әсте, не қыласаң? Аспанды жерге түсиресең бе?

Турдыбай: Аспанды жерге түсире алмаспан да, бирәк ҳәким «сизлердей жасларды қоллап-қуўатлаймыз, бәрәкәлла» деп қабыл етип еди. Сол кисиге сени «пара сорап атыр» деп айтаман.

Бектурған: Ой, ессиз балакәй-ай. Мен ондай сөз айтқаным жоқ, оны қандай дәллийлейсең?

Турдыбай: Күни менен сөзлерди мына уялы телефонға жазып алдым.

Мине, усыннан көринип турғанындай, Турдыбай ҳақыйқатшыл жигит. Ҳәзирги ғәрезсизлик заманда өз ҳуқықларынды толық билсең ҳәм сол тийкарда жумис алып барсаң хеш қандай машқалаға дусласпайтуғынымызды Турдыбай образы арқалы көриўимизге болады. Ол бундай қарсылықларды өзиниң епшиллиги, билими, ақылы, ғайбарлығы менен жеңип өтеди.

Спекталяде ўақыялар раўажланыўы менен бир неше

конфликттер жүз береді. Онда турмыслық, жәмийетлик, социаллық мәниге ийе конфликттер жетерли түрде сүүретленген. Спектакльдің прологында-ақ, сүйиклиси Шийрин менен сәубетинде Турдыбайдың болажақ кәйин енеси ортасында алдыннан конфликт барлығы сезиледи. Яғнай Турдыбай: «Мәйли, кәйин енемизге гәпимиз жоқ, биз де ол кисиниң баласымыз. Урса басымызды, сөксе кулағымызды тутып бере беремиз» дейди.

Кәйин енеси Періуза келиншеги Гүлзарды «ауылға көнликпейди» деп зорлық пенен алып кетеди.

Сондай-ақ, оның фермер болыуына ата-анасы, ауыл адамлары табан тиреп қарсы болады. Қарызға ектирген пахта атызына душпанлық етип жаптың сууын ағызып, бийдай атызын орып, ауысқанларын басқылап кетеди. Усы жерде конфликттің шийеленискен жерин көриуимизге болады. Ауылласы Генжебайдың ислеген бул қыянетинен қахарманымыз үлкен соққы алады. Түскинликке берилген Турдыбай: «Бәрин қарызға ектирип едим. МТП дағы тракторларға, туқымға, химияға нефтебазаға қанша қарызбан. Гүзде «қырманын берсе» төлеймен деп едим. Енди не қыламан?», «Бахытсызлық қосақласып келеди» дегени усы ма? Озим исим алдыға жүрмей атырғанда, өмирлик ант етип қол берискен дилбарымның таслап кеткени неси? Бәрин таслап қалаға кетсем бе екен деген пикирге де барады. Бирақ оның түсине Ахун атасы кирип «талаплыға нур жауар» деп оны руўхландырады. Буннан өзине исеними артқан Турдыбай және ғайратланып иске кириседи. Оның жақсы нийетин биринши болып ауыл жас үлкени Нурлыбай түсинеди хәм де оған руўхый мәдаткар болады.

Тил - драмалық шығарманың тәғдирин шешиўши принциптердің бири. Сценарист шығарманың тилин жазғанда грамматикалық қағыйдаларға байланып қалмастан, еркин, көбирек халық сөйлесиўлерине сүйенеди. Бул персонажлар тиллериниң өзегі халыққа жақын болып, сөздің тәсир күшин арттырады [4:93].

Драматург П.Айтмуратов усы принципке толық әмел қылып, қахарманлардың диалогларын тәбийи, халық тилинде жарата алыуға ерискен. Мәселен:

Гүлзар: Биреўлер өлди десип атыр ғой.

Әлеўәтдин: Астаўпыралла, бүгин көрген адамың ертең жоқ.

Ямаса, Әлаўәтдин: Нәлет жаўғырдың баласы! Аузыңа не келсе соны сандырақлай бересен бе?

Сценарист сөз қолланғанда сөзлерди қуры зая ете бермеўи керек. Сөз таңлауға шебер болыуы керек. Сөз тап оқ жайдың оғындай нышанға анық тийиўи, гөзлеп жазылуы талап етиледі.

Драматург П.Айтмуратов мине усы талаптардың бәр шешине әмел қылған.

Сондай-ақ, спектакльдеги унамсыз персонажлардың характерлери яғнай, айырым исжақпас, иплас, паряхор

адамлардың образлары исенимли жаратылған. Турдыбай өзине жаманлық еткен бундай инсанларды ауыл жас үлкенлериниң кеўилин жықпай нызам органларына тапсырмайды. Оларды тәғдирдің өзи жазалайды. Биреўиниң үйи өртенип, екншисиниң балалары саўдада жүрип, урлық ислеіп қамалып қалады [4:93].

Спектакльде арамызда ушырасатуғын түрли типтеги инсанлардың характерлери сүүретленеди. Онда хадаллық, хақ кеўиллилик пенен бирге алдаўшылық, менменлик, мәскүнемшилик сыяқлы иллетлер де ушырасады. Драматург мине усы характерлерди түрли образлар арқалы исенимли етип сәўлелендире алған. Спектакль соңында өз қылмысына пушайман болған Шыныбай: «Ден саўлығым аттай. Мени шайтан жолдан урды. Ауылдың жери егилмей қалса, өзинен-өзи малға жайлаў болады, бийпул есапсыз мал өстирип отыраман деп жаман қыялларға барған екенмен» деп өкинеди.

Турдыбай образы өткен жылы талантлы актёр Марқабай Үсенов тәрәпинен сахналастырылған К.Рахмановтың «Мухаббат самалы» музыкалы драмасының бас қахарманының характерине жүдә жақын. Еки спектакльде де өндирис темасы мухаббат темасы менен байланыстырылған. «Мухаббат самалы» спектакли бас қахарманы да бүгинги күнниң қахарманы болып, ол жас исбилермен қыз. Оның республикамыз районларының биринде жеке исбилерменлик жұмысларын алып барыуы хәм районда бир неше киши кәрханалар ашып, жасларымызды жұмыс пенен тәмийинлеп, кәрханада ислеіп шығылған өнимлерди базарға алып шығып, район экономикасының раўажланыуына үлес қосқанлығы хақкында сөз етиледі. Әлбетте, пьесада мухаббат темасы да шетлеіп өтпеген.

Жуўмақластырып айтқанда, «Талаплыға нур жауар» драмасы хәр тәрәплеме пухта исленген. Онда бүгинги күнниң актуаль темасы образлар арқалы сәўлеленип, оларды ашып беріуде драматургтен үлкен шеберлик хәм тәжірийбе, терең пикир талап етиледі. Пьесада хәр бир қахарман образына тән характердің берилиўи, олардың шийеленискен конфликттер арқалы бир биринен ажыралыуы, солай етип драмадағы қахарманлар образының еки типке бөлиниўи, бас қахарман образында жәмленген идеяны алға сүрип оны кульминациялық шыңға алып шығыуы драматургтің шеберлиги болып есапланады. Әлбетте, бунда Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театры жәмәетиниң әбден қунығып жұмыс ислегени хәм де пьесаны сахналастырған режиссёр Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Н.Аңсатбаевтың да тәжірийбеси сезиледи.

Биз театр жәмәети алдағы ўақытта да усындай көркемлиги күшли спектакльлер, есте қаларлықтай образлар дөретиўине исенимимиз кәмил.

Әдебиятлар

1. Айтмуратов П. Талаплыға нур жауар. –Нөкис: 2014.
2. Баяндиєв Т. Қарақалпақ театры тарийхы. -Т.: 2011.
3. Баяндиєв Т. Сайфуллаєв Б. Қарақалпақ сахнасының Бердақ шайыры. -Т.: 2014
4. Хайдар Мухаммад. Сценарист шеберлиги. –Нөкис: 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақолада театр хәти сўз этилған. Унда Қарақалпақ Давлат академик театрида намоиш этилған «Интилғанга толе ёр» драмасы хақида гап боради. Автор драмадаги бош қахрамон образига талкин беради. Драматургнинг қахрамон образини яратишдаги маҳорати, ушбу образнинг драмадаги бошқа образларға ўхшаш жиҳатлари мисоллар ёрдамида асосланған.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам театральной жизни. В ней рассказывается о драме «Интилғанга толе ёр» (Стремление к успеху) который был поставлен в Каракалпакском Государственном академическом театре. Автор описывает образ главного героя в драме. На основе примеров рассматривается мастерство драматурга в создании героических образов и сходства в изображении с другими персонажами в драме.

SUMMARY

The article deals with the issues of theatre life. It is devoted to «striving for success» (Интилғанга толе ёр) which was staged at the Karakalpak State academic theatre. The author describes the image of the main character in the drama. On the examples the author studies the dramatist's skill in creating heroic images and their similarities with other personages in the drama.

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEKNOLOGIYA

ИНТЕРНЕТ ТАРМАҒЫНА ҚОСЫЛЫҰДЫҢ ЕҢ ӘПИҰАЙЫ УСЫЛЫ

М.Х.Аламиннов – физика-математика илимлериниң кандидаты, доцент

Т.Р.Утемурастов – ассистент оқытушы

Әжиянғыз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: ADSL модем, сплиттер, UTP5 кабелі, Ethernet порт, операцион система, телефон кабелі, компакт диск, юкори частотали сигнал.

Ключевые слова: ADSL модем, сплиттер, UTP5 кабель, Ethernet порт, операционная система, телефонный кабель, компактный диск, высокочастотный сигнал.

Key words: ADSL modem, splitter, UTP5 cable, Ethernet port, operating system, phone cable, CD disk, high-frequency signal.

Хәзирги күнде мәмлекетимиз раўажланыўына үзликсиз өз үлесин қосып киятырған дүньяжүзлик тармак интернетти айтып өтсек болады. Бүгинги күнде интернетке қосылыўдың бир неше түри бар. Мысалы: USB модем арқалы, спутник антенна арқалы, ADSL модем арқалы, жаңа технология талшықлы сым арқалы хәм т.б. Бул мақаламызда интернетке ADSL модем арқалы қосылыўын көрип шығамыз.

Интернет тармағына ADSL (Asymmetric Digital Subscriber Line) модем арқалы қосылады. ADSL модем арқалы қосылыў усылы ең әпиўайы, қолайлы хәм бүгинги күнде кең тарқалған усыл болып есапланады [1].

ADSL технология арқалы интернетке қосылыўы ушын бизлерге төмендегилер керек болады:

1. Компьютер
2. ADSL модем
3. Сплиттер
4. UTP5 кабелі

Компьютердиң параметрлери ең кеминде төмендегіше болыўы керек:

- 200 MHz Pentium CPU
- 64MB RAM
- Ethernet порт
- Операцион система:

Windows XP, Windows 7, Windows 8, Windows 10

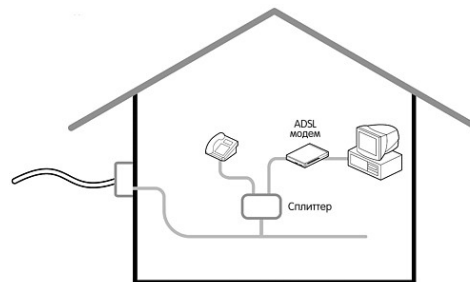
ADSL модем – Бул телефон линия арқалы оператор хәм клиенттиң компьютери арасында мағлыўматларды жеткеріўши қурылма болып есапланады. Хәзирги күнде Ethernet хәм USB портлы модемлер бар. Модемди сатып алған ўақытта комплекттиң ишине төмендегилер киреди:

- Модем
- Сплиттер
- USB ямаса Ethernet кабелі
- Еки телефон кабелі
- Компакт диск

Сплиттер – Бул телефон линияны екиге бөлетуғын қурылма болып есапланады. Әпиўайы телефон сигналы хәм ADSL модеми ушын жоқары частоталы сигналларға бөледі. Сплиттер телефон линиядан өтип турған ADSL технология жоқары частоталы сигналлардан телефон аппаратларды қорғайды. Бул линияларды қосқан ўақытта бизлерге қосымша микрофильтрде керек болыўы мүмкин.

Кабеллер – Компьютерди модемге қосылыўы мүмкиншилигине қарап еки түрлі кабелдиң бирейі керек болады. Бириншиси USB-2 портлы модем ушын USB A-B кабель. Екиншиси Ethernet портлы модем ушын UTP-5 кабелі. Телефон линия менен модемди жалғаў ушын телефон кабелі де керек болады.

ADSL модем, сплиттер, микрофильтр хәм компьютерди жалғаў схемасы:

Сўўрет-1

Егер телефон аппаратлары бир неше болса, онда хәмме телефон аппаратлар сплиттер ямаса микрофильтр арқалы қосылыўы шәрт.

Қурылмалардың жалғаныўы ізбе-излиги төмендегіше.

1. Сплиттер телефон розеткаға жалғанады.
2. Модем менен телефон аппаратты сплиттерге жалғанады.

3. Компьютерге модем жалғанады.

Модемди компьютерге жалғаған ўақытта операциялық системамыз, егер Windows XP болса, онда компьютердиң жұмыс столына “Мастер установки оборудования” айнасы шығады. Интернеттиң жалғаныўын тәмийинлеў ушын PPPoE протоколын компьютерге жүклеўмиз керек [2].

PPPoE протоколын настройкалаў ушын төмендеги ізбе излекті белгилеп шығамыз:

1. Start/Control Panel (Пуск/Панель управления).
2. Панель управленияның ишинде «Network Connections» («Сетевые подключения») ярлығына мышканың кнопкасын еки мәрте басамыз.
3. «Create a new Connection» («Создание нового подключения») “Мастер новых подключений” айнасы шығады кейин «Next» («Далее») кнопкасын басамыз.
4. «Connect to the Internet» («Подключить к Интернету») пунктін сайлап «Next» («Далее») кнопкасын басамыз.
5. «Set up my connection manually» («Установить подключение вручную») таңлап «Next» («Далее») кнопкасын басамыз.
6. «Connect using a broadband connection that requires a user name and password» («Через высокоскоростное подключение, запрашивающее имя пользователя и пароль») таңлап «Next» («Далее») кнопкасын басамыз.
7. «Введите имя поставщика» деген жерине провайдердиң атын мысалы ушын UzOnline деп киритсек болады хәм «Next» («Далее») кнопкасын басамыз.
8. «User name» («Имя пользователя») қатарына провайдер берген логины киритиледи. «Password» («Пароль») қатарына провайдердиң берген пароли киритиледи «Next» («Далее») кнопкасын басамыз.
9. «Add a shortcut to this connection to your desktop» («Добавить ярлык подключения на рабочий стол») айнасына белги қойып, «Next» («Далее») кнопкасын басамыз.

10. Егер, усы избе-изликти дурыс белгилеп келинген болса, онда интернетке косылыуы ушын («Подключение») кнопкасын басамыз.

Интернетке косылыудың бул әпиуайы усылы хәзирги ўақытта ҳәр бир шаңарақ өз ўйине интернетти жалғауына мүмкиншилиқ жаратады.

Әдебиятлар

1. Арипов М. Internet ва электрон почта асослари. –Тошкент: Университет, 2000.
2. Олифер В.Г., Олифер Н.А. Компьютерные сети. –Питер: 2004.

РЕЗЮМЕ

Мақолада интернетга боғланишнинг энг оддий усули қараб чиқилган. ADSL модеми ёрдамида интернетга боғланиш алоқанинг энг оддий йўли эканлиги кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается один из простых способов соединения к Интернету. Описывается подробно соединение к Интернету через ADSL модем, которое является одним из простых способов.

SUMMARY

The article deals with one of the easiest ways of connection to the Internet. The connection to the Internet with the help of an ADSL modem is one of the easiest ways and it was described and explained in detail.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ В КОНТЕКСТЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Г.А.Альджанова – ассистент преподаватель

Қарақалпақский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: замонавий ёндашув, психологик маданият, педагог, феномен, профессионал ўзликни англаш, ижодий фаоллашув, профессионал-ўзликни белгилаш, ижтимоий- психологик компетенция.

Ключевые слова: современный подход, психологическая культура, педагог, феномен, профессиональное самосознание, творческая активность, профессионально-личностное самоопределение, социально- психологическая компетентность.

Key words: modern approach, psychological culture, pedagogy, phenomena, professional awareness, creative activeness, professional-self-approve ment, social-psychological competence.

Профессиональное среднее специальное образование обеспечивает инновационный путь развития экономики государства, поэтому задача его модернизации является весьма и весьма актуальной. Решающая роль интеллектуального потенциала государства в конкурентных отношениях на мировом рынке приводит к необходимости поиска ответа на современные вызовы внешней среды путём реформирования системы среднего специального профессионального образования. Национальная программа по подготовке рассматривает идеи в отношении субъектов - «потребителей» образования (личность, общество, производство и сама сфера образования). Идея (образование - личность) – гуманизация образования как поворот к гуманистическим целям становления и развития личности, создания условий для её самореализации. Идея (образование – общество) – демократизация образования как переход к созданию для каждого учебного заведения, каждого преподавателя и студента условий для наиболее полного раскрытия своих возможностей и способностей. Идея (образование – производство) – опережающее образование: уровень образования людей, развития их личности должен опережать и формировать уровень развития производства, его техники и технологии [2:15].

Компетентностная ориентация учебного процесса, связанная с необходимостью обеспечения соответствия качества образовательных услуг требованиям, является главным связующим элементом системной реформы среднего специального профессионального образования. Модернизация системы среднего специального профессионального образования должна осуществляться на основе научно-педагогического проектирования, для которого, в свою очередь, важно изучение особенностей основного педагогических нововведений.

Компетентностная ориентация образовательных результатов, вызванная необходимостью повышения качества образования, соответствующего требованиям инновационного социально-ориентированного развития Республики Узбекистан, является основной задачей современной системы образования.

Для решения обозначенных в начале параграфа задач в системе профессионального образования используется компетентностный подход, который направлен на подготовку конкурентоспособного специалиста. Компетентностный подход - это совокупность общих принципов определения целей образования, отбора содержания образования, организации образовательного процесса и оценки образовательных результатов [9:47]. Компетентностный подход предназначен соединить требования к процессу обучения студента и профессиональной деятельности специалиста за счёт выявления компетенций, являющихся результатом процесса обучения и определяющих возможности специалиста в профессиональной деятельности, формирующиеся в этом процессе. По мнению многих исследователей, современный

подход к подготовке кадров предполагает организацию образовательного процесса, в ходе которого происходит становление личности и формируется отношение к предмету своей деятельности как к единому целому.

По сути, компетентность – это способность специалиста принимать эффективные решения в нестабильной профессиональной среде. Таким образом, в нашем исследовании мы будем опираться на следующее определение понятия «компетентность». Компетентность – уровень владения совокупностью компетенций, позволяющий эффективно и результативно осуществлять деятельность в определенных профессиональных условиях. Анализ понятия «компетентность» позволяет отметить, что практически все ученые выделяют две большие группы: компетенции, которые относятся к узкому кругу профессиональных задач, и компетенции, которые относятся к жизни в целом и проявляются в самых разных ситуациях взаимодействия человека с окружающим миром. Министерство образования и науки регламентирует следующую классификацию компетенций: – общие (ключевые) - уровень функциональной грамотности и общей культуры студентов в различных сферах деятельности; 32-профессиональные (предметно-специализированные) - способности человека, позволяющие ему быть успешным в профессиональной деятельности.

Таким образом, общие компетенции – это способности, которые характерны для специалиста в целом, например: понимать сущность и социальную значимость своей будущей профессии, организовывать собственную деятельность, принимать решения в стандартных и нестандартных ситуациях и т.д. Обратим внимание на единство мнений авторов по поводу включения компетенции, связанной с обработкой информации в список ключевых компетенций. Согласно Государственному образовательному стандарту, общие компетенции – компетенции, необходимые для успешной деятельности как в профессиональной, так и во внепрофессиональной сферах. Следует подчеркнуть приоритетность, важность и значимость компетенции, связанной с обработкой информации в компетентностном поле специалиста-техника. Формирование общих компетенций осуществляется на протяжении всего процесса обучения по каждой дисциплине и при освоении профессиональных модулей. По нашему мнению, общие компетенции - это компетенции, которые начинают формироваться в дошкольном возрасте, школе и т.д., и развиваются на протяжении всего профессионального становления личности. «Компетентности не ограничиваются академической или профессиональной успешностью, ключевые компетентности необходимы для успешности во всех сферах жизни человека» [Поливанова, 2008. 192-с., с. 20].

Таким образом, общие компетенции – это универсальная совокупность знаний, умений, навыков и личностных качеств, которые помогают человеку ориентироваться в различных ситуациях и достигать поставленных целей. Со-

гласно Государственного образовательного стандарта, профессиональные компетенции – компетенции, необходимые для реализации профессиональной деятельности. Они отражают совокупность характеристик определённой деятельности и трансформируются в набор требований для профессии. Они являются специфическими для конкретной области профессиональной деятельности. Количество и качество компетенций меняется в зависимости от уровня подготовки специалиста (обычная или углублённая). Формирование каждой компетенции обеспечивается определённым набором разделов, дисциплин и практик, объединённых в соответствующие модули, а содержание модулей полностью соответствует требованиям к знаниям, умениям и личностным качествам будущего специалиста, обеспечивающим качество формирования той или иной компетенции. В процессе обучения у студентов формируется набор компетенций, которые позволили бы определить уровень готовности специалиста к профессиональной деятельности. Вместе с тем, необходимо отметить, что общие и профессиональные компетенции имеют множество точек соприкосновения. Это объясняется сущностью понятия «компетенция», которое имеет сложную структуру, компоненты которой могут входить в состав разных видов компетенций. В этой связи можно говорить об интегративном характере компетенций, синтезирующих в себе необходимый по количеству и качеству объём компонентов, позволяющих эффективно решить профессиональную проблему задачу. Для практики профессиональной подготовки кадров это означает, что ключевые и профессиональные компетенции должны формироваться в тесном единстве друг с другом в рамках нескольких учебных дисциплин. Наиболее полно таким условиям соответствуют технологии интеграции в образовании, позволяющие учитывать связи между компонентами как одной, так и разных компетенций. Эти обстоятельства являются тем более значимыми, что формируемая компетентность специалиста представляет собой не механическую сумму, а систему компетенций. Мониторинг требований работодателей к компетенциям специалистов со средним специальным

профессиональным образованием показывает, что компетентности востребованного специалиста обусловлена такими качествами личности специалиста как мобильность и оперативность, самостоятельность, инициативность и творческий подход. Процесс подготовки специалистов среднего специального профессионального образования в Узбекистане развивается по следующим основным направлениям: – оснащение образовательных учреждений современными средствами современных педагогических технологий, позволяющего определённым образом повысить качество образовательного процесса; – использование современных средств информационных для обеспечения возможности удалённого доступа в организации информационной поддержки образовательного процесса; – пересмотр и изменение содержания образования на всех его уровнях, обусловленные стремительным развитием общества в современных условиях. Особое значение применение педагогических технологий имеет для подготовки специалистов среднего специального образования. Современные педагогические технологии несут в себе не только мощный потенциал для повышения качества подготовки специалистов, но и способствуют качественному моделированию будущей профессиональной деятельности в отрасли за счёт контекстного взаимодействия будущих специалистов.

Таким образом, выделенные в параграфе значимые для нашего исследования тенденции развития профессионального образования: социальное партнёрство с работодателями, компетентностная ориентация образовательных результатов, совершенствование педагогических технологий в средне-специальном образовании определяют основные направления поиска вариантов совершенствования системы профессиональной подготовки кадров в конкретном образовательном учреждении. Одним из главных направлений подготовки конкурентоспособного специалиста, обусловленных выделенными нами тенденциями, рассматриваемых в контексте современных требований образования и требований работодателей, является формирование ключевых компетенций.

Литература

1. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе. // Педагогика. 2003. № 10. - С. 8-14.
2. Закон Республики Узбекистан об образовании 1997.
3. Зеер Э.Ф. Модернизация профессионального образования: Компетентностный подход. -М.: Московский психолого-социальный институт. 2006. -С. 216, 128.
4. Зимняя И.А. Компетентностный подход: каково его место в системе современных подходов к проблемам образования. //Высшее образование сегодня. 2006. № 8. -С. 20-26.
5. Кашапов М.М. Психология творческого мышления профессионала: монография. - М.: ПЕР СЭ, 2006. -С. 688, -С. 492.
6. Кива А.А. Дидактическое проектирование на основе компетентностного подхода: монография. – М.: Академия профессионального образования. 2005. -С. 178, -С. 17.
7. Корнейченко Н.В. Конкурентоспособность будущего специалиста в условиях рынка труда. //Высшее образование сегодня. 2008. № 10. - С.72-74.
8. Муслимов Н.А. Касб таълими уқитувчиси касбий шакллантиришнинг назарий-методик асослари: Пед. фан. ном. ... дис. автор. -Тошкент: ТГПУ, 2007. -С. 47.
9. Национальная программа по подготовке кадров. -С.15.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақоланинг мақсади профессионал компетенция муаммосининг ривожланишини ўрганиш, унинг умумий маданиятшунослик аспектидаги ўрнини белгилаш ва келажак педагогларнинг ўқиш ва яшаш жараёнидаги систем ва конкрет алоқаларини тадқиқ қилиб, уларнинг асосий характеристикасини беришдан иборат. Ҳозирги кунда ушбу муаммо ўрганилган илмий ишлар сони бир қанча, зеро, “педагогик компетенция” феноменини ўрганиш долзарб бўлмақда.

РЕЗЮМЕ

Целью данной статьи является рассмотрение современных подходов к проблеме развития профессиональной компетенции, определение её роли в общекультурной системе и конкретно, в деятельности будущего педагога и выявление основных характеристик. На данный момент существует достаточное количество исследований, сосредоточенных на изучении такого феномена, как «педагогическая компетенция».

SUMMARY

The article deals with modern approaches in investigating the problems of developing professional competence in future pedagogues, identifying its role in the cultural system and in the upbringing of future teachers, in particular and determining the general characteristics. Nowadays there are many investigations on the given topic, focused on the study of such phenomena as «pedagogical competence».

МАКТАБГАЧА ВА БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМИ МУВОФИҚЛАШТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Д.Атаджанова - ўқитувчи

Р.Исмаилова - талаба

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: мактабгача таълим, бошланғич таълим, таълим самарадорлиги, инновацион ёндашув, мактабга тайёрлов, нутқ ўстириш, савод ўргатиш.

Ключевые слова: дошкольное образование, начальное образование, эффективность обучения, инновационной подход, подготовка к школе, развитие речи, обучение грамоте.

Key words: pre-school education, primary education, education effectiveness, innovative approach, preparation to school, speech improvement, teaching literacy.

Ҳозирги даврда миллий тикланиш мафкураси шаклланаётган жамиятда маънавий-ахлоқий муҳит

соғломлашайтган, миллий қадриятлар, инсон ҳуқуқи ва эрки тикланаётган, иқтисодий қуч-қуввати намоён бўлаётган бир

шароитда баркамол инсон деганда шундай ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий хислатлар жаммуни мужассамлаштирган, жамиятда ўзлигини ва ўз қобилиятини ҳар томонлама намоён эта оладиган, маърифатли, дунёвий билимларни мукамал эгаллаган, ақлан етук, ахлоқан пок, жисмонан соғлом, ҳаёт гузабликларини ҳис эта оладиган эркин ижодкор шахс тушунилади [1].

Умумий ва махсус билимларга эга, онгли, тафаккури турли «изм»лардан озод, замонавий дунёқарашга, миллий ва умуминсоний кадриятларга ворис бўлган инсонларгина фуқаролик жамиятини барпо этишга ва уни шакллантиришга қодир бўлади.

Мактабгача таълимда «Болажон» [2] дастури, бошланғич таълимда «Ўзвийлаштирилган Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури» [3] каби меъёрий ҳужжатлар мактабгача ва бошланғич таълимни инновацион ривожлантиришга алоҳида талаблар қўймоқда. Уларда мактабгача таълим ва бошланғич таълимни интеграциялаш масаласига илмий ва илмий методик қарашнинг ўзига хос хусусиятлари атрофлича ёритиб берилган.

Мактабгача ва бошланғич таълим самарадорлигини оширишда ўзаро алоқанинг ҳамкорликдаги мақсадга мувофиқ томонлари кенг изоҳлаб, таъкидлаб ўтилган. Айниқса бошланғич таълимда савод ўргатишнинг (ўқиш ва ёзув) қўникма ва малакаларининг сифат ва салмоғини кўтариш, таълим-тарбия жараёнига янгича ёндошув, маҳалла ва мактаб ҳамкорлигини такомиллаштириш заруратини ҳаётимиз яққол кўрсатиб турибди. Оила, боғча, маҳалла ва мактаб ҳамкорлигининг барча қирралари мактабгача ва бошланғич таълимни мувофиқлаштиришнинг педагогик ва психологик асослари, манбалари ҳисобланади.

Шу пайтгача мактабгача ва бошланғич таълимни бири-бирига боғлаш, уларни мувофиқлаштиришнинг педагогик ва психологик хусусиятлари чуқур таҳлил қилинмаган, бу соҳадаги айрим масалаларга бағишланган тадқиқот иши, фикр-мулоҳазалар, мақолалар ҳам эълон қилинган ҳолос.

Маълумки, боғчада болаларни мактабга тайёрлаш анча эрта бошланади. Дейиш мумкинки, болалар боғчага келган илк кунлариданоқ (2-3 ёшдан) тайёрлашга киришилади. Чунки улар билан олиб бориладиган ҳар бир машғулот боғча тарбияланувчиларига мактабни эслатиб туриши лозим. Кичик ва ўрта гуруҳлардан бошлаб, катта гуруҳларнинг хилма-хил машғулотлари тарбияланувчиларини фақат ҳар томонлама ривожланишлари учун хизмат қилади. Айниқса катта гуруҳларда (5-6 ва 6-7 ёшли) олиб бориладиган машғулотлар мактабда олиб бориладиган машғулотлар билан яқинлиги, бири иккинчисининг давоми эканлиги, уйғунлиги, ҳамоҳанглиги билан мантиқан ва яққол ажралиб туриши керак.

Катта гуруҳларда машғулотларнинг тури анчагина бўлиб, у 10-12 турга ажратилади. Булар ҳар ҳафтада турлича соатларда олиб борилади. Машғулотлар ҳафтасига 15 соатдан, жадвал асосида ўтказиб турилади.

Катта гуруҳдаги машғулотлар барча фанлардан бир ойда 60 соатдан, 1-ярим йилликда 4 ой (сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь)да 240 соат машғулот олиб борилади. Таълим тарбия (ўқув йили) йилининг 2-ярмида 5 ой (I, II, III, IV, V)да 300 соат дарс (машғулот)лар олиб боришга эришилади. Демак, боғчаларнинг мактабга тайёрлов гуруҳларида ҳар йили барча фанлардан 540 соат машғулот олиб боришга муваффақ бўлинади.

Шуни таъкидлаб ўтишни лозим топдикки кўп соат (вақт) ажратилган машғулот (фан) номларини санаб ўтишни зарур деб билдик. Атрофимиздаги олам билан таништириш, илк математик тасаввурларни шакллантириш, расм, жисмоний тарбия ва мусика машғулотларига 72 соатда йил давомида машғулотлар олиб борилади. Лой иши, нутқ ўстириш, саводга ўргатиш машғулотларига йилига 36 соатдан машғулот ўтказишни режалаштириш тавсия этилади. Бу ерда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, болаларни саводга ўргатишга тайёрлашга ҳам 72 соат ажратилган. Лекин у иккига бўлиб берилган, яъни нутқ ўстириш ва саводга ўргатиш каби. Қолган машғулотларнинг йил давомида ҳафтасига ярим соатдан, йил бўйи 36 ҳафтада 18 соат машғулот ўтиш режаси берилган. Шунингдек, кичик гуруҳларда ҳафталик соатлар асосида йиллик соатлар берилган. Булар катта гуруҳлардан анча оз.

Ҳозирда ҳар бир боғчада машғулотлар ўтишга жиддий муносабатда бўлинади. Машғулотлар мудира томонидан тасдиқланган дарс жадваллари асосида қатъий ўтказиб

борилади. Бу эса ўзининг ижобий самарасини бермоқда. Мактабга тайёрлов гуруҳларида:

1. Атрофимиздаги олам билан таништириш ҳафтада 2 соат.
2. Табиат билан таништириш ҳафтада 0.5 соат.
3. Нутқ ўстириш ҳафтада 1 соат.
4. Саводга ўргатиш ҳафтада 1 соат.
5. Бадий адабиёт билан таништириш ҳафтада 0.5 соат.
6. Илк математик тасаввурларни шакллантириш ҳафтада 2 соат.
7. Расм ҳафтада 2 соат.
8. Аппликация ҳафтада 0.5 соат.
9. Куриш яшаш (қўл меҳнати) ҳафтада 0.5 соат.
10. Лой иши ҳафтада 1 соат.
11. Жисмоний тарбия ҳафтада 2 соат.
12. Мусика ҳафтада 2 соат.

Жами 15 соат кўринишида ҳафталик машғулотлар мавзули-таквим режаси «Болажон» танияч дастурида берилган. Мазкур таквим режа асосида машғулот жадвали тузилади.

Боғчада ўтиладиган машғулотлар турлари мактабга тайёрлов ёки катта гуруҳларда 12 та фан асосида ўтказиб борилади. Фан (машғулот)ларнинг ҳафталик соатларини юқорида келтирдик. Айрим фанлар ҳафтасига 2 соат, баъзилари 1 соат, айримлари 0.5 соатдан эканлиги маълум.

Машғулотлар ҳафтада 5 кун бўлади. Ҳар кун 3 соатдан машғулот бўлади. Машғулотларнинг ҳар бирига 25-30 дақиқа вақт ажратилади.

1. Юқорида келтирилган машғулотларнинг мавзули-таквим режаси асосида боғча болаларининг мактабга тайёрлов ёки катта ёшдаги гуруҳларини мактабларнинг 1-синфига тайёрлаб борилади. Биз мазкур тадқиқотимизда боғча болаларини кўпроқ оддий ўқиш ва оддий ёзишга тайёрлаш масалаларига диққатни қаратдик.

2. Мактабга қабул қилинган 1-синф ўқувчиларни ёши 6-7-8 ёшдан иборат бўлади. Кўп ўқувчиларнинг ёши 7 ёшни ташкил этади, 6 ёшлилар камроқ, 8 ёшдаги ўқувчилар улардан ҳам учрайди.

Фанларни ўзлаштириш 1-синфда ёш танламайди. Ўзлаштириш сифати фанларни қизиқарли бўлиши, болалар ёши, савиясига, ўқитувчиларни маҳорати, дарс ўтиш методи, мавзунини баён қилиш темпи, кўргазма, техника воситалари, натурага боғлиқдир, бизнингча.

Фанларни ўзлаштиришнинг яна бир омили болаларнинг руҳий ҳолатларига, кайфиятига, хотира, сезгирлик, ҳис этиш қабиларга ҳам боғлиқдир. Фикрлаш, тафаккур қилиш, билиш қобилиятлари, ўзлаштиришга сезиларли таъсир этади [4].

Катта ёшдаги гуруҳларда, яъни мактабга тайёрлов гуруҳларидаги болаларда ҳолат бирдек бўлмайди. Баъзилари, асосан, қизларда ҳаяжонланиш, хавотирланиш, титраш ҳолатлари кузатилди. Лекин, тушқунликга тушиш ҳолатлари, умуман кузатилмади. 8 нафар ўқувчининг кўпида тушқунлик бўлмади. Бироқ бошқа ҳолатларнинг бўлиб ўтганини гувоҳи бўлдик. 4 нафар қиз бола ва 4 нафар ўғил болаларнинг ҳеч бирида тушқунлик сезилмади. Аксинча, қизларнинг 3 тасида ҳаяжон, хавотирлар ва титрашлар бўлди. 4 нафар ўғил болаларнинг 1 тасида жиддийроқ, 1 тасида сал шундай кайфият аниқланди ҳолос. Бу тадбир мактабнинг 1 синфга қабул қилинган ўқувчиларнинг 6 нафарида кузатилди. Уларга шундай версия қўйилди: «Болалар, ҳозир мактабимиз директори сизлар билан суҳбат ўтказади. Тайёрланиб туринглар», - дейилди.

Ўқувчилар орасида боғчадан келганлар ва оиладан келганлар баравар олинди, 3 нафар боғча боласи, 3 нафар оиладан келган, боғча юзини кўрмаган болалар танланди. Боғчадан келган болалар билан суҳбатнинг ижобий томонлари кўп бўлди. Оиладан келган болаларда салбий томонлар кўпроқ сезилди. Уларда уялиш, ҳаяжон, одамовилик, саволларга жавоблар кўрка-писа, пухта ўйланган бўлса ҳам, секин (паст овозда) бўлса-да, дадил бўлди. Тажрибалар шуни исботлайдики, боғчанинг ижтимоий ҳаётимиздаги ўрни жуда каттадир.

Болаларни мактабга тайёрлаш оиладан ва боғчадан бошланади. Оилада ҳам, боғчада ҳам болаларни фақат мактабга тайёрлаш ишлари билан чегараланиб қолмаймиз, балки болаларни оилада, боғчада, мактабда савод ўргатиш (энг оддий ўқиш, босма ёки ёзма матнни синф тезлигида ўқий олиш ва энг оддий ёзиш, эшитганини, кўрганини ёза

олиш, кўчириш, тиниш белгига риоя қилиш)га ҳам бир талай вақтлар ва меҳнатлар сарфланади [5]. Оилада болани савод ўргатишга тайёрлашнинг ҳам ўзига хос хусусиятлари мавжуд (бу ҳақда алоҳида тадқиқотлар олиб бориш талаб этилади). Савод ўргатишга тайёрлашнинг боғчадаги ўзига хос хусусиятлари ҳам алоҳида ўрганишни, тадқиқотни ва таҳлиллар ўтказишни талаб қилади. Бироқ бу ишларнинг мақсади битта бўлса ҳам оилада ва боғчада турлича йўналишлар, методларда ва турли савияда ўтказилади.

Биз ушбу мақоламизда савод ўргатишга тайёрлашнинг мактаб босқичи масалаларига алоҳида тўхталмоқчимиз. Чунки бу тадбир мактабга илк қадам қўйган ҳар бир мурғак қалбнинг, жажжи болажонларни, шириндан-шакар ўғил ва қизалоқларнинг ҳаётида ўчмас из қолдирадиган даражада уюшқоқлик ва юқори савияда ўтказилиши лозим. Болаларни мактабга қабул қилиш, мактаб контингенти бўйича умумий рўйхат ва боғчадан келган болалар ҳисобига бажарилади. Боғчадан келган боламактабга, унинг кун тартибига, ёзиш ва чизишга, суҳбат ва муҳокамага осон ва тез мослаша олади. Чунки улар боғчада маълум даражада тартиб-интизомга, гуруҳга, жамоага, ўзини тутишга, муомалага, одоб-ахлоққа одатланган бўладилар. Шунинг учун уларни бошқариш осон бўлади. Бу боғчадаги оғир меҳнатнинг самараси, натижасидир.

Оиладан мактабга қабул қилинган болаларни тартиб-интизомга, мактабнинг қонун-қоидаларига мослаштириш осон кечмайди. Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳамма оиладан келган болалар ҳам бирдай (интизомли, тартибсиз, ўйинқароқ, шўх, эрка ёки одамови) бўлавермайди. Бу эса болаларга индивидуал, яъни алоҳида-алоҳида ёндошишни, алоҳида муносабатда (эркалатиш, дўқ-пўписа ва ширин сўзлик қабилар) бўлишни талаб этади. Боланинг қалбига йўл топа олмас экансиз, у билан бўладиган таълим-тарбия соҳасида муваффақиятга эриша олмайсиз. Болалар билан бўладиган алоқани ижобий ҳал этиш учун педагог аввало, билимга, тажрибага, маҳоратга (вазятдан чиқиб кетиш, соғлом муҳит яратиш) эга бўлиш руҳунос ва педагогик сирларидан огоҳ бўлиши лозим. Бу дегани мактабга ўзгача умид ва иштиёқ билан қадам қўйган болага эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни, яъни хушмуомала, ширинсўзлик ва меҳрибонликни талаб этади.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. -Т.: «Маънавият», 2008.
2. “Болажон” таянч ўқув дастури. //“Мактабгача таълим” № 2. -Тошкент: 2010.
3. “Ўзвийлаштирилган Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури”.(1-4-синфлар учун). -Тошкент: 2010.
4. Брызгунов И.П., Касатникова Е.В. Непоседливые ребёнок, или всё о гиперактивных детях. -М.: 2001.
5. Нишонов З.Т. Болалар психик таракқиёти муаммолари бўйича психологик маслаҳатлар бериш. -Т.: 1997.

Ушбу мақола мактабгача ва бошланғич таълимни ўзаро мувофиқлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари, мактабгача таълимга инновацион ёндашув масалаларига бағишланган.

Статья посвящается вопросам инновационного подхода к системе дошкольного образования, приводятся особенности дошкольного и начального образования.

The article focuses on the issues of innovative approaches in the system of pre-school and primary education. The author analyses the characteristic features of pre-school and primary education.

БЎЛАЖАК ПСИХОЛОГЛАРНИНГ КАСБИЙ РИВОЖЛАНИШИДА МОТИВАЦИОН СОҲАНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

М.Ю.Бабаниязова - тадқиқотчи

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар. психология, шахс, мотив, мотивация, психолог-талаба, таълим.

Ключевые слова. психология, личность, мотивация, студент-психолог, образования.

Key words: psychology, personality, motiv, motivation, psychologist student, education.

Бугунги кунда бутун дунёда амалиётчи психологларга бўлган талаб йилдан йилга ошиб бормоқда. Айниқса, глобаллашув жараёнида инсон психологиясида рўй берадиган ўзгаришлар ва унинг шахслараро муносабатларга таъсири, шахснинг жамиятда ва ўз-ўзи билан мулоқот ва муносабат масаласида психологнинг иштироки муҳимдир.

Олий психологик таълим тизими қурилишининг замонавий босқичида амалий психолог тайёрлаш талаби ўзгармоқда. Бугунги кунда шундай психологга эҳтиёж мавжудки, ўзгарувчан дунёда инсон руҳиятини тушунишда ва муаммоларини англаш ва ечимини топишда ҳам назарий ҳам амалий билимдонлик талаб қилинади. Мазкур масала юзасидан фанда кўпгина илмий-тадқиқотлар олиб борилган. Олий таълим тизимида таҳсил олаётган бўлғуси психологларнинг касбий шаклланиши ва ривожланишида мотивациянинг ўрни ва аҳамиятини рус олимларининг

Ўзбек халқи болажон халқдир. Ҳар бир мактаб ходими болаларни худди ўз боласидек кўриши керак. Чунки улар мактабда турли одамларга дуч келадилар, ҳар хил жойларда бўладилар. Ҳоҳ у мактаб раҳбари бўлсин, ҳоҳ фан ўқитувчиси, ҳоҳ фаррошми, қоровулми болага ҳурмат билан, меҳмондай эътибор билан қарашлари зарур. У мактаб ҳовлисидами, спорт майдонидами, ошхонадами ўзига хос иззат-иқром билан кутиб олиниши, хурсандчилик билан, кулиб, жилмайиб, табассум билан қарши олиниши лозим. Бу орқали болаларга кўп нарсада ибрат бўламлигини эмас, уларнинг мактабга, ўқишга бўлган қизиқиш-ларини, ихлосларини оширишга сабабчи ҳам бўламиз. Қисқаси, болаларни тергайвермаслик, бўлар-бўлмасга уларни таъкидлайвермаслик керак. Демак, таълим-тарбияда кўп нарсада ибрат кўрсатишнинг ижобий томонларини сўзлаб ўтиришга ҳоҷат йўқ.

Таълим –тарбияда оила, боғча, мактаб ва маҳалла ҳамкорлиги ҳозирги вақтда мукамал таълим-тарбия беришнинг муҳим омилларидан биридир.

Оила, боғча ва мактаб ҳамкорлиги таълим-тарбиянинг сифатини оширишда асосий восита эканлиги аввалдан устувор масала ҳисобланиб келган.

Таълим-тарбияни ривожлантириш ва такомиллаштиришда кейинги йилларда зарур манба сифатида маҳалла ҳамкорлиги ҳам эътироф қилинмоқда.

Мактабгача ва бошланғич таълимни мувофиқлаштиришнинг самарали йўналишларидан бири оила, боғча мактаб ва маҳалла ҳамкорлиги ўзига хос томонларини аниқлаш ва уни мувофиқлаштиришга қўшган хиссасини белгилашни ўз ичига олади.

Мактабгача ва бошланғич таълимни мувофиқлаштириш(боғлаш)нинг савод ўргатишга тайёрлаш жараёнининг машғулотларини нуфузини ошириш йўллари белгилаб беради.

Боғча ва мактабгача таълимда, бошланғич таълим ва савод ўргатишга тайёрлаш машғулоти сифатини оширишда оила, боғча, маҳалла ва мактаб ҳамкорлиги, улар ишини мувофиқлаштиришнинг мақсадга мувофиқ йўналишлари белгилаб олинишини таъминлашдир.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

амалга оширган ишларида кузатиш мумкин.

Олий таълим тизимида талаба - психологларнинг таълими масалалари Б.Ц.Бадмаев (2000), Т.М. Буякас (2000), А.Ф.Березин (2002), И.В.Бачков (2007), И.Б.Гриншпун, (2007); Н.Н.Зотова (2003), Ф.З.Кабилов (2003), Т.А.Казанцева (2000), Е.А.Климов (2003), Е.П.Кринчик (2004), Г.Ю. Любимова (2005), Н.П.Ничипоренко (2000), В.М.Новикова (2002), Н.Ю.Олейник (2002), Л.К.Портнова (2003), Н.С.Пряжников (2005), О.Н.Родина (2002), С.В.Тарасов (2004), В.А.Фокин (2005), Л.Б.Шнейдер (2004) ва бошқаларнинг тадқиқотларида ўрганилган.

Талаба-психологларнинг касбий билим ва кўникмалари ривожланишида меҳнатнинг янги воситаларини эгаллашга шайлик, инсоннинг касбий тажрибаси ривожланишида ўзгарувчан шароитларга фаол мослашишга тайёргарлиги

талабанинг бўлғуси касбий талабаларга мослигининг индивидуал тавсифи даражаси эканлиги, профессионализмнинг мезонлари ва компонентлари масалалари Э.Ф.Зеер, А.В.Карпов, А.К.Маркова, К.А.Абульханова, А.К. Маркова, Л.М.Митина, А.А.Деркач, Е.А.Климов, Н.С.Пряжников, А.А.Реанларнинг тадқиқотларида ўрганилган.

С.В.Морозованинг “Бўлғуси психолог-талабаларда статистик тушунчалар тизими шаклланишида касбий мотивациянинг таъсири” (2013) мавзусидаги тадқиқотда мотивация ва илмий тушунчалар тизимини ўрганишда назарий ёндашувлар таҳлили, “Психологияда математик методлар” курсида статистик тушунчалар тизими тавсифи, статистик тушунчалар тизими шаклланишида касбий мотивация таъсирининг назарий модели, касбий мотивацияни ўрганиш муаммолари, “Психологияда математик методлар” курсини ўқитишда оптимал тавсиялар келтирилган [2].

Тадқиқотда илк марта семантик ва риторик таҳлил, шунингдек, дискурс-таҳлиллари қўллаш натижасида “Психологияда математик методлар” ўқув курси асосида ишлаб чиқилган статистик тушунчалар тизимининг назарий модели яратилган; ўқув курсида ўргатиладиган, ўзида ижтимоий-касбий ва ички касбий мотивацияни мужассамлаштирган касбий мотивациянинг икки омилли модели тақлиф қилинган, ОМ да касбий мотивни ташхис қилишга қаратилган талабаларнинг амалий фаолияти, касбга ва академик карьерага мўлжал олишга ва ижобий муносабатни ўрганиш имконини берадиган анкета ишлаб чиқилган; тизимли тенгловчиларни моделлаштириш (SEM) ёрдамида статистик тушунчалар тизими шаклланишида касбий мотивация омилли таъсирининг математик модели ишлаб чиқилган. Тадқиқотда бўлғуси психологларнинг касбий шаклланишида мотивациянинг шахс эмоционал тизимига таъсири хусусиятлари ўрганилмаган.

Ю.А.Стребкованинг “Психолог-талабалар онгида инсон вужуди образи шаклланишининг педагогик-психологик шарт-шароитлари” (2013) мавзусидаги тадқиқотда талабалар онгида тана образи тушунчалари конкретлаштирилган, образнинг тузилмавий компонентлари аниқлаштирилган, психолог-талабалар шахслилик тавсифлари билан тана образи компонентлари алоқаси аниқланган, талабалар онига, тана образи шаклланишига таъсир қилувчи омиллар ва педагогик-психологик шарт-шароитлар белгиланган. Тадқиқотда психолог-талабаларнинг тана образини идрок қилиши бошқалар билан муносабатларига таъсири хусусиятлари аниқланган, шунга қўра, юқори даражада ўз-ўзини ривожлантирган ва ўз ташқи кўринишидан қониққан талабалар бошқаларни объективроқ баҳолашга мойиллиги кўринган [4].

Л.Ю.Пахомованинг “Талаба-психологларнинг олий таълим муассасаси таълимий жараёнларига касбий фаолиятга мотивацион тайёргарлик ривожланишининг психологик шарт-шароитлари” (2011) мавзусидаги тадқиқотида психолог-талабаларда олий таълим жараёнида касбий фаолиятга мотивацион тайёргарлигининг психологик шарт-шароитлари масалалари тадқиқ қилинган. Тадқиқотда асосан, ташқи ва ички шарт-шароитлар ажратиб кўрсатилган, унга қўра, ташқи шароитлар сифатида талабаларни реал тажриба орттиришига йўналтирилган таълим технологиялари, шахс психологик хусусиятлари ривожига педагогик-психологик таъсирлар, ижтимоий аҳамиятли вазиятларда “бошқалар билан биргаликда ҳаракат қилиш”ни шакллантирувчи гуруҳий ишлаш шакллари, талаба шахсини “очиш”га хизмат қиладиган муҳитни яратиш омиллари кўрсатилган. Ички омиллар сифатида талабанинг шахсий фаоллиги унинг ишга киришиб кетиши кўрсаткичи сифатида эканлиги, ўз ҳулқини тажриба қилишга тайёрлиги янги касбий тажрибаларни англаш ва орттиришга хизмат қилиши, касбий тайёргарликда ўзида бўлаётган ўзгаришларни англаш қобилиятини ўстириш қабиларни аниқлаган. Мазкур ишда биринчи марта субъектнинг касбий фаолиятга мотивацион тайёргарлик компонентлари (мўлжалли,

шахсий-иродавий, касбий-идентификацион ва когнитив) тизимли ўрганилган.

Чисеу Тхи Хынг “Педагогика олий таълим муассасаларида касбий педагогик йўналганлик билан касбий аҳамиятли сифатларни баҳолашнинг ўзаро алоқаси” (2012) мавзусидаги тадқиқотда талабаларнинг касбий йўналганлиги шахс йўналганлиги, айнан касб танлашдаги мотивлари, педагогик касбга муносабат ва йўналганлик даражалари, турларини ўрганишда тизимли ва мотивацион-мазмунли ёндашувнинг тузилмавий компонентлари аниқланган, Вьетнамлик талабаларда касби-аҳамиятли сифатларни баҳолаш тавсифлари, касбий-педагогик йўналганликнинг психологик хусусиятлари, уларда ўқитувчилик касбидан қониқиб даражаси, талабаларнинг касбга муносабат, касбий-педагогик йўналганлик даражаси ва касбий аҳамиятли сифатларни баҳолаш билан боғлиқлиги, шунингдек, ўқув курслари бўйича касбий-педагогик йўналганлик билан касбий-аҳамиятли сифатларни баҳолашнинг ўзаро алоқаси ва касбий-педагогик йўналганлик динамикаси ўрганилган [6].

Н.Л.Росина томонидан “Олий таълим тизимида талаба психологларни касбий ўқитишда интегратив психологик тизимнинг шаклланиши” (2012) мавзусидаги тадқиқотда олий таълимда ўқув жараёни ривожланиши шароитлари ва воситалари оптимизациясига, моҳияти, таркиби, тизимини қамраб олган талаба-психологларни олий таълимда ўқитиш жараёнининг назарий-амалий психологик концепцияси ишлаб чиқилган. Мазкур концепция талабаларга эрта профессионализмда муаммони технологик даражада ҳал қила олиш даражасига қўмаклашадиган мажмуавий ва яқка тартибда ёрдам берди. Тақлиф қилинган концепция доирасида шу нарса исботланганки, касбий ўқитиш тизимида интеллектуал, регуляцион ва мотивацион ресурслар интеграциясига таъсир кўрсатишга йўналган ўз-ўзини ривожлантиришнинг психологик механизми бу рефлексив компонент ҳисобланади. Тадқиқотда биринчи марта “талаба-психологларни касбий ўқитиш” тушунчаси мазмуни асосланган ва унинг талаба-психолог субъекти тизимида шаклланадиган аҳамияти мазмуни таҳлил қилинган, рефлексив, регуляцион, интеллектуал ва мотивацион компонентлари билан аниқланган мазкур яхлит таълимнинг психологик тизими ва шу қабилар ишлаб чиқилган. Талабаларнинг индивидуал хусусиятлари ва профессионал ўқитишнинг индивидуал типик ривожланиши шартлари кўрсатилган ва бу қобилиятларнинг 4 та: субъектив, продуктив, адаптив, пассив даражалари аниқланган [3].

А.А.Масленников томонидан “Турли хил миллат ва диний эътиқодга мансуб талабаларнинг бошланғич касбий шаклланишида шахсий мослашув” (2012) мавзусида олиб борилган тадқиқотда олий таълимнинг дастлабки босқичида шахслилик мослашуви турли даражадаги талабаларда ҳаётий мазмунли стратегияларнинг хусусиятлари баён ва таҳлил қилинган, турли хил миллат ва диний эътиқодга мансуб талабаларнинг ҳаётий мазмунли стратегиялари компонентлари аниқланган, шунингдек, турли даражада мослашув кузатиладиган ҳолатларнинг модели ишлаб чиқилган [1].

Т.Г.Харитонованинг “Амалиётчи психолог фаолиятида психопрофилактикани ташкил қилиш хусусиятлари, спецификаси ва онтологияси” (2012) мавзусидаги тадқиқотда касбий фаолиятда психологик хизматнинг асосий турларидан бири бўлган психопрофилактиканинг ўзига хослиги масалалари таҳлил қилинган. Шунингдек, бўлғуси психологларда психологик хизматнинг алоҳида йўналишлари, айниқса психопрофилактикани амалиётга тадбиқ қилишнинг ўзига хослиги масалалари ёритилган [5].

Демак, юқорида келтирилганидек, бўлажак психологларнинг касбий ривожланишида мотивацион соҳанинг ўрни низоҳатда муҳим ва долзарб ҳисобланиб, мазкур масалани назарий жиҳатдан тадқиқ қилиш психологик хизматни янада такомиллаштиришга ва мутахассисларнинг сифат жиҳатдан ўсишига хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Масленников А.А. Личностная адаптация студентов разной этноконфессиональной принадлежности на начальном этапе профессионального становления. – Старополь: 2012. – С. 187.
2. Морозова С.В. Влияние профессиональной мотивации на формирование системы статистических понятий у студентов-психологов. – Санкт-Петербург: 2013. – С. 194.
3. Росина Н.Л. Интегративная психологическая система формирования профессиональной обучаемости студентов-психологов в ВУЗе. – Киров: 2011. – С. 219.

4. Стребкова Ю.А. Психолого-педагогические условия формирования образа тела в сознании студентов-психологов. -Самара: 2013. -С.178.
5. Харитонов Т.Г. Онтология, специфика и особенности организации психопрофилактики в деятельности практического психолога. -Нижний Новгород: 2012. -С.461.
6. Чиеу Тхи Хыонг. Взаимосвязь самооценки профессионально-значимых качеств и профессионально-педагогической направленности студентов педагогического вуза. -Москва: 2012. -С. 201.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада бўлажак психологларнинг касбий ривожланишида мотивацион соҳани тадқиқ этишнинг назарий асослари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье проанализированы теоретические аспекты развития сферы мотивационного направления будущей психологов.

SUMMARY

Theoretical foundations in exploring motivational sphere for the professional development of future psychologists are analyzed in this article.

YOSHLARGA XALQ HUNARMANDCHILIGI ASOSLARINI O'RGATISHDA KEYS-STADY TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

J.O.Baltabaev - katta o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: milliy hunarmandchilik, estetik va badiiy tarbiya, "Keys-stady" metodi, savolli keys, muammoli vaziyat.

Ключевые слова: национальные промыслы, эстетическое и художественное воспитание, метод «Кейс-стади», вопро- сительный кейс, проблемная ситуация.

Key words: national craft, aesthetic and artistic education, "Case-study" method, interrogative case, problem situation.

Inson, uning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarish sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andazalarini o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlarini asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir [1].

O'zbekiston xalqining boy madaniy merosi va tarixiy an'alarini to'liq saqlab qolish va ko'paytirish, milliy hunarmandchilik, xalq badiy va amaliy san'atini yanada rivojlantirish, hunarmandchilik faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash bo'yicha maqsadli va kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish, shu asosda aholi, ayniqsa yoshlar, ayollar va kam ta'minlangan oilalar bandligini ta'minlash maqsad qilib olingan [2].

Ushbu maqsadlarni amalga oshirishda, ta'lim sohasida ham faoliyat yuritayotgan barcha xodimlarga katta mas'uliyat yuklaydi. O'sib kelayotgan yosh avlodning ma'naviyatini boyitish va madaniy saviyasini yuksaltirish, yoshlarimizni milliy va jahon hunarmandchilik turlarining yuksak namunalaridan bahramand qilish asosida tarbiyalash hozirgi kunning asosiy talablaridan biridir.

Hunarmandchilik turli ijtimoiy-tarixiy davrlar doirasida texnika rivoji bilan aloqador holda takomillasha bordi. Turli ixtisosliklar (kulolchilik, duradgorlik, temirchilik, misgarlik, binokorlik, tosh-taroshlik, o'yimakorlik, kashtado'zlik, ko'ncilik, tikuvchilik, to'quvchilik, zargarlik, rixtagarlik, zardo'zlik, bo'yoqchilik, tunukasozlik va boshqa)ga ajraldi. Yosh avlodning barkamol inson bo'lib etishishida hunarmandchilik ishlarini mukammal o'rganishida estetik tarbiya muhim ahamiyatga ega [3].

Estetik va badiiy tarbiya yoshlarda tevarak-atrofdagi narsa va voqealarga estetik munosabatda bo'lishda, ularni maqsadga muvofiq ravishda ko'rib, idrok etishda, ijodiy mehnat faoliyatini faollashtirishda katta rol o'ynaydi. Bu sohalarida maktablarda, o'quvchilar saroylarida tashkil etilayotgan mehnat ta'limi darslari va xalq hunarmandchiligi to'garaklari ham o'quvchilarga estetik tarbiya berishda katta imkoniyatlarga egadir.

So'ngi vaqtlarda "Keys-stady" metodi xorijiy mamlakatlar ta'limi amaliyotida muvaffaqiyatli qo'llanib kelinmoqda va bugungi kunda respublika ta'limida ham tobora ommalashib bormoqda. Shu sababli ayni o'rinda ushbu metod (texnologiya) mohiyati haqida so'z yuritamiz.

"Keys-stady" texnologiyasi (ingl. "case" – chemodan, metod, "study" – muammoli vaziyat; vaziyatli tahlil yoki

muammoli vaziyatlarni tahlil qilish) – 1) talabalarda aniq, real muammoli vaziyatni tahlil qilish orqali eng maqbul variantlarini topish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladigan texnologiya; 2) real vaziyatlarni bayon etishda qo'llaniladigan o'qitish texnikasi [4].

"Keys-stady" texnologiyasini xalq hunarmandchiligi fanida qo'llashga misol keltiramiz.

Savolli keyslar. 1-keys bayoni

Kirish. Xalq hunarmandchiligi sa'natning teatr, kino, musiqa, tasviriy sa'nat turlari qatori mustaqil kasb etadi. U o'z nomiga ko'ra amaliyotda, yani turmushda qullanadigan bezak san'ati manosi anglatadi. Amaliy badiiy bezak turli xil buyumlar, ko'chalar, maydonlar, istirohat bog'lari, ishlab chiqarish korxonalari, o'quv tarbiyaviy muassasalar, sport va madaniy inshootlarni bezatish bilan bog'liqdir. Shuningdek, u kiyim-kechaklar, zar-garlik buyumlari bezagini ham o'z ichiga oladi. Amaliy-bezak san'ati namunalari inson hayotida shunchalik keng uchraydiki, usiz turmushni tasavvur etish qiyin.

O'lkamiz zaminidagi tarix qatlamlarini qazishlar natijasida topilgan yodgorliklarning guvohlik berishicha, inson jismiga badiiy ishlov berish usulida buyum yaratish faoliyati tosh asridayoq boshlangan bo'lib, asrlar osha hozirgacha davom etib kelmoqda.

Quyidagi keys - manaviy barkamol va komil insonning aqliy, axloqiy, ma'naviy fazilatlarini yuksak bo'lishi, insonlarning chuqur va zamonaviy bilim, keng dunyo qarashi, mustaqil fikrlash salohiyatiga ega bo'lishi, uning yuksak ma'naviy kamolot sohibi bo'lishining asosiy shakli – yuksak manaviyatning muhim omili ekanligini ko'rsatib berishga imkon yaratadi.

Ushbu keysni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun mavzu bo'yicha manaviy taraqqiyot mezonlari haqida bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish zarur.

Tavsiya etilgan keysni echish quyidagi natijalarga erishishga imkon yaratadi:

- o'zlashtirilgan mavzu bo'yicha bilimlarni mustahkamlash;
- muammoning hamda qabul qilingan echimning individual va guruhviy tahlilida bilim va ko'nikmalarni qayta topshirish;
- mantiqiy fikrlashni rivojlantirish;
- mustaqil ravishda qaror qabul qilish ko'nikmalarini egallash;
- o'quv axborotlarini o'zlashtirish darajasini tekshirib ko'rish.

(Muammoli vaziyat)

Maktab direktori "Mehnat ta'limi" ta'lim yo'nalishini bitirgan yosh mutaxassisni ishga oldi. Ishning daslabki kunidan unga "Xalq hunarmandchiligidan naqshlarning tutgan urni" mavzusida avgust oyida buladigan seminar-da ishtirok etib, ma'ruza o'qishni topshirdi.

Endi bakalavr yo‘nalishini tugatgan yigit uchun bu ancha qiyinchilik tug‘diradi. Chunki u talabalik davrida bu fanni yaqshi o‘zlashtirmagan, bunga uncha qiziqmagan edi. Yosh o‘qituvchi maktab direktoriga bu vazifani bajara olmasligini ayta olmadi.

Keysni bosqichma – bosqich tahlil qilish va hal etish bo‘yicha talabalarga uslubiy ko‘rsatmalar

Ish bosqichlari	Maslahatlar va tavsiyanomalar
1. Keys va uning axborot taminoti bilan tanishish	Avvalo keys bilan tanishish. “Xalq hunarmandchiligi va uning rivojlanishi, bugungi kundagi ahamiyati” haqidagi axborotni diqqat bilan o‘qib chiqish lozim. O‘qish paytida vaziyatni tahlil qilishga shoshilmang.
2. Berilgan vaziyat bilan tanishish	Ma’lumotlarni yana bir marotaba diqqat bilan o‘qib chiqing. Siz uchun muhim bo‘lgan satrlarni belgilang. Bir abzatsdan ikkinchi abzatsga o‘tishdan oldin, uni ikki uch marotaba o‘qib mazmuniga kirib boramiz. Keysdagi muhim fikrlarni qalam yordamida ostini chizib qo‘ying. Vaziyat tavsifida berilgan asosiy tushuncha va iboralarga diqqatingizni jalb qiling. Ushbu vaziyat “Xalq hunarmandchiligi va uning rivojlanishi, bugungi kundagi ahamiyati” to‘g‘risida berilgan dalillarni sanab o‘ting va qaysisi aniqlashtirilishi lozimligini aniqlang.
3. Muammoli vaziyatni tahlil qilish	Asosiy va kichik muammolarga diqqatingizni jalb qiling. Asosiy muammo: “Xalq hunarmandchiligi va uning rivojlanishi, bugungi kundagi ahamiyati” to‘g‘risida maruza o‘qish buning uchun kerakli ma’lumotlarni topish. Asosiy muammo nimaga qaratilganini aniqlang. Muammoning asosiy mazmunini ajratib oling. Muammoli vaziyatni tahlil qilish – ob‘ektning holatini aniqlang, asosiy qirralariga e’tibor qarating, muammoli vaziyatning hamma tomonlarini tahlil qiling.
4. Muammoli vaziyatni echish usul va vositalarini tanlash hamda asoslash	Ushbu vaziyatdan chiqib ketish harakatlarini izlab topish maqsadida quyida taqdim etilgan “Muammoli vaziyat” jadvalini to‘ldirishga kirishing. Muammoni echish uchun barcha vaziyatlarni ko‘rib chiqing, muqobil vaziyatni yarating. Muammoning echimini aniq variantlardan tanlab oling va echimini toping. Jadvalni to‘ldiring. Keys bilan ishlash natijalarini yozma shaklda ilova qiling.

“Muammoli vaziyat” jadvalini to‘ldiring

Vaziyatdagi muammolar Turi	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari

Keys bilan ishlash natijalari yozma shaklda ilova etiladi

Keys – stadi uchun yozma ish talablari

1. Ish A4 standartdagi varaqning bir tomonida (3- varaqdan oshmagan holda) tezis shaklida yozilishi kerak.

2. Yozma ishini jihozlash tartibi:

- birinchi betda, o‘ng tomonda talaba ismi, sharifi va guruhini yozishi kerak;
- varaqning markazida keysning mavzusi yoziladi;
- keyin esa keys bilan ishlash natijalari tezis shaklida yoziladi.

Keys bilan ishlash qoidalari

Keysda vaziyat tavsifi va axborot taminoti turli hajmda bo‘lish (bir varaqdan bir necha yuz varaqqacha), tahlil etish uchun taklif etilayotgan vaziyatlar tavsifida detallashtirish darajasi ham turlich bo‘lishi, axborot ko‘pligi darajasi ham o‘zgarishi mumkin bo‘lgan – tahlilga aloqasi bo‘lmagan ma’lumotlar ham bo‘lishi mumkin. Amaliy vaziyatni tahlil qilish vaqtida:

- Taklif etilayotgan axborotlarni ko‘rib chiqishda adashmang, ular orasida eng zarurini belgilang;
- Vaziyatni tor istiqbolda ko‘rib chiqmang: muammo birdaniga kichiklashib yoki umuman g‘oyib bo‘lishi mumkin;

Tahlil uchun savollar:

1. Maktab direktorining harakatini qanday baholash mumkin?
2. Mazkur vaziyatda Sizning harakatingiz?
3. Ishni nimadan boshlaysiz?

Harakatlar rejasini vaziyat tahlili tugallangan va muammo aniqlangandan so‘ng shakllantiring. Keysda vaziyat tavsifi va axborot taminoti turli hajmda bo‘limi (bir varaqdan bir necha yuz varaqqacha), tahlil etish uchun taklif etilayotgan vaziyatlar tavsifida detallashtirish darajasi ham turlich bo‘lishi, axborot ko‘pligi darajasi ham o‘zgarishi mumkin bo‘lgan – tahlilga aloqasi bo‘lmagan ma’lumotlar ham bo‘lishi mumkin. Amaliy vaziyatni tahlil qilish vaqtida:

- Taklif etilayotgan axborotlarni ko‘rib chiqishda adashmang, ular orasida eng zarurini belgilang;
- Vaziyatni tor istiqbolda ko‘rib chiqmang: muammo birdaniga kichiklashib yoki umuman g‘oyib bo‘lishi mumkin.

Harakatlar rejasini vaziyat tahlili tugallangan va muammo aniqlangandan so‘ng shakllantiring.

Keys bilan ishlash jarayonini baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari

(mustaqil auditoriyada va auditoriyadan tashqari bajarilgan ish uchun)

Auditoriyadan tashqari bajarilgan ish uchun

Talabalar ro‘yxati	Asosiy muammo ajratib olinib, tadqiqot ob‘ekti aniqlangan maks. 3 b	Muammoli va-ziyatning kelib chiqish sabablari aniq ko‘rsatilgan maks. 2 b	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari aniq ko‘rsatilgan maks. 5 b	Jami maks.10 b

Auditoriyada bajarilgan ish uchun baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari

Guruhlar ro‘yxati	Guruh faol maks. 1 b	Ma’lumotlar ko‘rgazmali taqdim etildi maks.4 b	Javoblar to‘liq va aniq berildi maks.5 b	Jami maks.10 b
1.				
2.				

8-10 ball – a‘lo, 6- 8 ball – yaxshi, 4- 6 ball – qoniqarli, 0 -4 ball – qoniqarsiz

Adabiyotlar

1. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. //Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. -T.: «Sharq». 1995.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risidagi 2017 yil 17-noyabrda PF-5242-son farmoni.
3. Bulatov S. O'zbek xalq amaliy sanati. -T.: 1991. 384-b.
4. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. Muslimov N.A., Usmanbaeva M.H., Sayfurov D.M., To'raev A.B. -T.: "Sano standart", 2015. 134-b.

REZYUME

Ushbu maqolada yosh avlodning barkamol inson bo'lib voyaga etishida va ularning estetik va badiiy sifatlarini tarbiyalashda xalq hunarmandchiligi asoslari fanini o'qitishning ahamiyati bayon qilingan bo'lib, bunda "Keys-stady" texnologiyasidan foydalanish usullariga ishlanmalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о значении обучения предмету «Основы народного ремесла» в формировании и воспитании эстетических и художественных качеств для роста и развития всесторонне развитого молодого поколения, а также приводится образец разработки метода «Кейс-стади».

SUMMARY

The article deals with the importance of teaching the subject "Fundamentals of folk handicraft" in the formation and education of aesthetic and artistic qualities for the growth and development of a comprehensively developed young generation and the author of the article gives a sample of the method "Case-study".

ЎҚУВЧИЛАРДА ИЖОДИЙ МЕХНАТНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ

А.Бердимбетова - катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: мустақил иш, фикрлаш, интеллектуал сифат, ижодий меҳнат, психофизиология, ижодкорлик, муаммо, ёшлар.

Ключевые слова: самостоятельная работа, мышление, интеллектуальное качество, творческий труд, психофизиология, творчество, проблема, молодёжь.

Key words: independent work, creative, thinking, intellectual quality, creative labour, psychophysiology, creation, problem, youth.

Олий педагогик таълим муассасаларида бўлажак меҳнат ва касб таълими ўқитувчиси ижодий меҳнатни шакллантириш масаласи кўп қиррали бўлиб, у талабаларни ижодкорлик фаолиятига тайёрлашнинг самарали йўллари аниқлаш ва мазмунини мувофиқ танлаш билан биргаликда, ўқув жараёнида ижодий меҳнатни бўлажак мутахассисларнинг ижтимоий ва касбий тайёргарлиги билан умумлаштиришнинг аниқ усул ва воситаларини ишлаб чиқишдек муҳим педагогик вазифани ўз ичига олади. Шунингдек ушбу жараён ватанимиздаги ижтимоий-иқтисодий ислохотларни ақс эттириши ва замонавий илмий талабларга тўлароқ жавоб бериши керак [1].

Республикамизнинг бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиши ва дунё ҳам жамиятига ҳар томонлама кириб бориши натижасида илм олишни ахборотлаштиришнинг амалий йўналтирилган яхлит давлат сиёсати асос солинди, унинг устуворликлари бўлган дастлабки меъриё-хукукий асослар яратилди. Бунга мисол сифатида "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида", "Ахборотлаштириш тўғрисида", "Электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурларни ва маълумотлар базаларини хукукий муҳофаза қилиш тўғрисида", "Алоқа тўғрисида"ги қонунлар ва бошқа дастурий ҳужжатларни келтириш мумкин. Ушбу қонунларга мувофиқ яратилган имконият ва имтиёзлар интеллектуал мулкдан унумли фойдаланишдаги иқтисодий самарани ошириш, янги техника ва технологияларни ўзлаштириш, улар воситасида янги маҳсулотларни ишлаб чиқаришга асосланган интеллектуал мулк инновация жараёнларини ривожлантириш учун янги истиқболларни очиб берди [2].

Инсоният тараққиётининг барча давларида ижодий меҳнат башариятни олға ҳаракатлантирувчи асосий омил бўлиб келган. Шундай экан, ёш авлодни ижодий меҳнатга ўргатиш, уни ўз замонасининг энг илғор билимлари билан қуроллантириш барча давларда ҳамма халқлар учун энг долзарб вазифа ҳисобланган.

Ижодий меҳнатни ташкил қилишда икки ўзаро боғлиқ вазифани эътиборга олиш лозим. Уларнинг биринчиси, талабалар ижодкорлик фаолиятида мустақил фикрлашини ривожлантириш, билимларни

эгаллашдаги интилувчанлиги, илмий дунёқарашини шакллантирилиши билан; иккинчиси, ўзлаштирилган билимларни таълимда ва амалий фаолиятда мустақил қўллай олишга ўргатиш билан белгиланади. Ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини ўстириш [3].

Ижодий меҳнат талабалар эгаллаётган билимларининг мустақамлиги ва мукамаллигини таъминлаш, уларда фаол ва мустақил фикрловчи шахс ҳислатларини шакллантириш, ақлий қобилиятларини ривожлантиришга хизмат қилувчи фаолият тури ҳисобланади. Бу ҳолат, айниқса бўлажак меҳнат ва касб таълими ўқитувчиларининг фан асосларини ўзлаштиришида, кейинчалик бу жараёнга бевосита раҳбарликни амалга оширишда ижодий ишлар шакллари ишлаб чиқишида муҳим аҳамият касб этади.

Ҳар бир инсоннинг ҳаёти давомида ҳал қилиш зарур бўлган кўпгина муаммолар юзага келади. Инсонлар одатда ўз муаммоларини қандай ҳал қиладилар? Баъзилар ўз интуициясига таянган ҳолда ечимни топишга ҳаракат қиладилар, бошқалари ўзга инсонлар билан маслаҳатлашиб, уларнинг тажрибаси асосида ёки илмий-оммабоп адабиётларни таҳлил қилиб ўз муаммолари ечимини топишга уринадилар, учинчилари эса бу ишни бошқа шахсларга ёки тасодифий ҳолатларга қолдириб, муаммо ечимидан умуман узоқлашишга ҳаракат қиладилар. Инсонларнинг фақат унчалик катта бўлмаган қисмигина ўз муаммоларини ижодий меҳнат ёрдамида ечадилар [4].

Ижодий меҳнатга бўлган эҳтиёж психофизиологик жиҳатдан қаралганда, ўз ривожланишида бир нечта босқичларда амалга ошади. Булардан биринчиси ҳавас - эҳтиёжнинг энг содда шакли бўлиб, инсон томонидан онгли бошқарилади. Иккинчи, нисбатан юқорида ривожланиш босқичи бўлган хоҳиш ҳам инсон томонидан онгли бошқарилиб, у шахснинг маълум буюм ёки ҳодисага нисбатан муносабатлари мажмуаси ифода қилади. Учинчи, энг мураккаб босқич бўлган қизиқиш хоҳиш ва у билан боғлиқ бўлган тушунчалар асосида юзага келади. Қизиқиш ҳаётдаги ташқи таъсирлар, шахс фаолияти ҳамда таълим-тарбия жараёни таъсирида шаклланиб боради. Бу ҳолатлар психологик омиллар - диққат, идрок, тушунча, хотира, фикрлаш, сезги ва ирода ҳислатларига

сезиларли таъсир кўрсатиб, шахснинг шаклланишида алоҳида муҳим аҳамият касб этади [4].

Ўз қобилиятларини болаликданоқ билиш, уларни мақсадли ривожлантириш ва ўз касби ва фаолияти соҳасини излашга йилларни ва ҳатто ўн йилликларни йўқотмаслик имконини беради. Бироқ тез-тез шундай ҳам бўладик, университетни тугатиб бир неча йил ишлагандан кейин инсон бу унинг иши эмаслигини англайди. Бизнинг ҳаётимиз қисқа ва кам натижали, инсонга қувонч бахш этмайдиган фаолиятга бир неча йилнинг йўқотилиши жуда ачинарлидир. Ҳозирги пайтда болалар ва катталарнинг қобилиятларини аниқлаш учун турли хил психологик тестлар ишлаб чиқилган, лекин муаммони яқуний ечимига ҳали узоқ. Афсус билан таъкидлаш мумкинки, кишиларнинг қобилиятини аниқлашнинг универсал тести мавжуд эмас.

Яна бир жуда муҳим савол – ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришнинг чеки борми? Маълумки, репродуктив қобилиятлар маълум чегарагача ривожланади. Биз ил боғлаш, нонга ёғ суришга қанчайлик машқ қилмайлик, эртами кеч биз ундан бошқа ўзиб кета олмайдиган охириги даражадаги тезликка эришамиз. Ижодкорлик қобилиятлари олимларнинг исботлашига кўра, чегарага эга эмас, инсонда уларни ривожлантириш хоҳиши бор экан улар ривожланаверади. Хулоса оддий – ижодкорлик фаолияти ўзимизга, тўғрироғи наслий қобилиятлар ва иш қобилиятларимизга боғлиқ. Айнан иш қобилияти инсоннинг ҳаёт фаолияти давомида эришилган фаолият натижаларини аниқлайди. Маълум бўлишича инсон юксак иш қобилияти ва зарур генетик қобилиятларсиз эриша олмайдиган мақсадлар йўқ [4].

Ижодкорлик фаолияти маълумки, фаолият – натижасида инсон аниқ маҳсулот яратадиган жараён-дир. Фаолият репродуктив ва ижодий бўлиши мумкин. Репродуктив фаолият – бу батафсил ишлаб чиқилган алгоритм бўйича бажариладиган жараён ва бу натижада фаолият субъекти учун ҳам, бошқа кишилар учун ҳам янгилик бўлмаган маҳсулот яратилади. Ижодкорлик фаолияти бу бошқа масала.

Адабиётлар

1. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori: O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. -T.: «Sharq». 1997. 63-b.
2. Muslimov N.A., Sharipov Sh.S. Texnik ijodkorlik va dizayn. -T.: "Iqtisod-Moliya" 2008. 150-b.
3. Туракулов Х.А., Шарипов Ш.С. Талабалар ихтирочилиги ижодкорлигини ривожлантириш. методик тавсиянома. -Жиззах: 1998. 36-б.
4. Алексеев В.Е. Активизация работы по развитию технического творчества. -М.: "Высшая школа". 1984. -С.44.
5. Мотков А.А. Обучение техническому творчеству в педвузе. -Киев: «Выща школа» 1981. -С.110.

РЕЗЮМЕ

Ўқувчилар ижодий меҳнатини шакллантиришнинг аҳамияти. Республикамизда ёшлар ижодий фикрлашини фаоллаштириш масалаларининг долзарблиги. Ижодий фикрлаш сифатларини фаоллаштиришда бошланғич таълимнинг тутган ўрни. Талаба ёшларда ижодий фикр юритиш, ўз фикрини тўғри, изчил, асосли баён эта олиши. Ижодиёт ёшларнинг қўшимча билимларга эга бўлишига, дунёқарашини ривожланишига ёрдам беради.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о программе по формированию у молодежи творческого труда, актуальности вопросов в Республике активизации у молодежи самостоятельного творческого мышления. Рассматриваются место начального образования в активизации качества самостоятельного творческого мышления, развитие самостоятельного творческого мышления у студентов, и умение основательно и постепенно излагать свои мысли. Самостоятельное творчество помогает молодежи в получении дополнительных знаний в развитии мировоззрения.

SUMMARY

The article deals with the ways of establishing independent creative activities of the youth, the importance of developing independent creative activities of the youth in our republic. The author also studies the role of elementary education in the development of independent creative thinking and the ability of youth in expressing logically their points of view. Independent creation helps the youth to get additional knowledge in the development of world view.

БЎЛАЖАК МАТЕМАТИКА ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ МУСТАҚИЛ ИШИ МЕТОДИК КОМПЕТЕНТЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ОМИЛИ СИФАТИДА

М.С.Бердибаев – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: мустақил таълим, мустақил иш, инновацион ўқитиш, компетенция.

Ключевые слова: самостоятельное образование, самостоятельная работа, инновационное обучение, компетенция.

Key words: self education, independent work, innovational training, competence.

Охириги йилларда олий мактаб педагогикасида талабанинг мустақил таълим самарадорлигини ошириш зарурлигига катта эътибор қаратилмоқда. Шундай мақсадларда

Ижодкорлик фаолиятининг ҳеч бир тури учун уларни бажаришнинг батафсил алгоритми яратилиши мумкин эмас, бироқ ижодкорлик фаолиятининг кўпгина турлари учун умумий алгоритм аллақачон яратилган, масалан иншо ёзиш, кийимларни мослаштириш, техника бўйича ижодкорлик масалаларини ечиш ва бошқаларда. Ижодкорлик фаолияти натижасида ёки субъектив, ёки объектив янгиликка эга бўлган маҳсулот яратилади.

Ҳар бир инсонга ижодкорлик фаолияти технологиялари ва методларини эгаллаш зарурми, ахир ҳамма ҳам объектив янгиликлар яратмайдику? Инсон ким бўлиб ишлашдан қатъий назар: овқат тайёрлаши, кийимни моделлаштириши, ўз фарзандларини тарбиялаши ва кўпгина уй ишларини бажариши ва хўжалик муаммоларини ечишига тўғри келади. Шунинг учун жавоб бир хил, ижодкорлик методларини ҳар бир инсон эгаллаши зарур, қандай методларни ва қайси фаолият учун қўллаш ёки қўлламаслик – бу унинг танлаш ҳукуки [5].

Ижодий меҳнат билан шуғулланган инсонларда қуйидаги шахсий психологик хислатлар шаклланган бўлиши лозим:

- ижтимоий хислатлар туркуми - дунёқараши, маънавий, меҳнат ва эстетик фазилатлар;
- тажриба хислатлар туркуми - анланганлиги, илмийлиги, маҳорати ва ҳажми;
- аклий хислатлар туркуми - тасаввур бир бутунлиги, диққати жамланганлиги, фикрлаш кенглиги, мустақил ва танқидий фикрлаши, хотираси мустақамлиги;
- ирсий хислатлар туркуми - топкирлик, зеҳнлик, зийраклик, ихтирочилик, ишчанлик, ҳозиржавоблик, мантикийлик, соғлом фикрлик.

Баён этилган фикрлардан шундай хулосага келиш мумкин, ўсмирларда ижодий меҳнатга масъулиятли мунасабатни шакллантириш мураккаб жараён саналса-да, бу жараёнда уларни доимий равишда меҳнат фаолиятига фаол жалб этиш ҳамда муҳим аҳамиятга эга бўлган педагогик вазифаларни ҳал қилиш орқали кутилган натижага эришиш мумкин.

стақил фаолиятни ва талабаларнинг мустақил таълим олишини ташкил қилиш бўйича бир қанча илмий ва услубий ишланмалар яратилди.

Олий мактабни ислохот қилиш жараёнини таҳлил қилишда бўлажак математика ўқитувчиларининг мустақил ишини олий таълим муассасаларида таълим системаси босқичларинг бири бўлиб ҳисобланади. Бўлажак математика ўқитувчиларидан доимий равишда ўзининг билимини такомиллаштириш талаб қилинади. Ахборот жамияти шароитида бўлса, таълим жараёнини ташкиллаштиришнинг принципиал ўзгаришлари талаб қилинади: аудитория юкламасининг қисқариши, бўлажак математика ўқитувчиларининг маърузани пасив равишда тинглаши мустақил ишининг ҳиссасининг ўсиши билан алмашади. Шунга боғлиқ, бўлажак математика ўқитувчиларини ўқитиш - бу индивиднинг ўзбошимчалик билан мустақил таълим олиши эмас, бўлажак математика ўқитувчилари мустақил фаолиятни систематик равишда бошқариладиганини атаб ўтиш зарур, у ҳуқумрон бўлиб, айниқса, Ўзбекистоннинг олий таълим тизимида мутахассисларни кўппоғонали тайёрлашга ўтишнинг замонавий шартларида у ҳуқумрон доминант бўлиб шаклланади. Шу сабабли, аудитория ва аудиториядан ташқари машғулотлар орасидаги пропорционаллик фақат аниқ фанларнинг анъанавий чегараларидагина эмас, умуман бўлажак математика ўқитувчиларининг мустақил ишини ташкиллаштириш муаммосига диққат эътиборни қаратди [1].

Мустақил таълим доирасида талабалар томонидан бажариладиган мустақил ишни ташкиллаштириш бўйича методик кўрсатмаларда бундай иш турларининг катта рўйхати берилди:

- ўқиш адабиёти бўйича ўрганилаётган дарснинг айрим мавзуларини мустақил ўзлаштириш, ўқув манбалар билан танишиш;
- амалий ва семинар машғулотларга тайёргарлик;
- аниқ мавзу бўйича реферат тайёрлаш;
- курс иши ёки курс лойиҳасини бажариш;
- ҳисобкитоб-график ишнинг бажариш;
- макетлар, моделлар ва адабий ёки бадиий асарлар устида ишлаш;
- аниқ мавжуд бўлган муаммони ечиш;
- тестлар, дискуссион саволларни ва масалаларни тузиш;
- илмий мақолалар, тезислар ва маърузаларни тайёрлаш;
- амалий тавсифга эга ностандарт масалаларни ечиш ва ижодий иш;
- ўй вазифасини бажариш ва ҳоказо.

Албатта, ушбу рўйхат барча ўқув фанларга бутунлигича татбиқ қилинмайди. Ўқув фанининг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб, унинг иккита ёки учта, ундан кўп бўлмагани маъқул. Бунда талабанинг мустақил иши, бу – ҳали мустақил таълим эмас эканлигини унутмаслик керак. Талабанинг мустақил иши фақат қачон унинг олдида мустақил таълим бўйича топшириқ бўлса ва унинг изидан педагогик баҳолаш бўлганда мустақил таълим бўлади.

Мустақил таълимни лойиҳалаштириш уни бажаришга сарфланадиган вақтни ҳисоблаш учун педагогик талабларни ёки шартларни аниқлаштиришдан бошланади:

- ўқув фани ўқитилаётган семестр;
- маъруза машғулотлар;
- амалий машғулотлар;
- мустақил таълим – мустақил машғулот.

Бу каби маълумотлар: дарснинг назариясини мустақил ўрганишга талаба қанча соат ва амалий тавсифдаги кўникма ва билмларини мустақил ишлаб чиқиш учун қанча вақт ажратиши кераклигини аниқлаштиради.

Бўлажак математика ўқитувчиларининг мустақил ишини ўтказишнинг жойи ва вақтидан келиб чиқиб, унинг ўқитувчи томонидан бошқарув характери ва натижалари устидан назорат усули қуйидаги турларга бўлинади:

- асосий аудитория машғулоти пайтида мустақил ишига (маърузалар, семинарлар, амалий ишлар);
- режали маслаҳат, ижодий алоқалар шаклида ўқитувчи назорати остидаги мустақил ишига;
- ўқув ва ижодий характердаги ўйга вазифаларни бўлажак математика ўқитувчиларининг бажаришидаги аудиториядан ташқари мустақил ишига.

Албатта, юқорида санаб ўтилган иш турларининг мустақиллиги етарли даражада шартли ва ҳақиқий таълим жараёнида бу турлари бир бири билан кесишади. Умуман, ўқитувчи бошқаруви остидаги бўлажак математика

ўқитувчиларининг мустақил иши касбий мустақил ўқишга мақсадли тайёрликни ривожлантиришнинг педагогик таъминлаш бўлиб ҳисобланади ва таълим жараёнининг дидактик воситаси, ўқувчиларнинг фаолиятини сунъий педагогик тузилишини ташкиллаштириш ва бошқариш бўлиб намоён қилинади. Шундай қилиб, бўлажак математика ўқитувчиларининг структуравий мустақил ишини икки қисмга бўлиш мумкин: ўқитувчи томонидан ташкиллаштирилган ва ўқитувчи томонидан бевосита назорат қилинмаган (маърузаларга, амалий машғулотларга, коллоквиумларга тайёргарлик ва ҳ.) бўлажак математика ўқитувчиси томонидан ихтиёрий ташкиллаштирилган мустақил иш. Аммо, бўлажак математика ўқитувчилари мустақил ишга ўтишда қуйидаги моментларни ҳисобга олиш керак:

- таълим жараёнида ўқитувчилар ва бўлажак математика ўқитувчилари орасидаги ўзаро муносабатлар;
- мустақил иш учун топшириқнинг мураккаблик даражаси;
- бўлажак математика ўқитувчиларининг бўлажак касбининг шаклланаётган фаолиятига киришиши.

Ўқитувчи бошқаруви остидаги бўлажак математика ўқитувчиларининг мустақил ишини ташкиллаштириш ўқув жараёнида самарали йўналишларнинг бири бўлиб ҳисобланади, билимга эга бўлиш ва мустақамлашга ниҳоятда кучли омил бўлиб, унинг мустақил ижодий фаолиятини ривожлантиради.

Бўлажак математика ўқитувчиларининг мустақил иши махсус фанларни ўрганишда ўзига хос долзарбликка эга бўлмоқда, сабаби бўлажак математика ўқитувчиларини зарур адабиётлар билан ишлашга омиллик яратади, ечим қабул қилиш кўникмасини ҳосил қилади. Бир нечта талабалардан иборат коллективнинг битта катта топшириқни ишлаб чиқиши жуда истиқболли, негаки бундай ёндашиш жамоавий ижод қилиш кўникмасини шакллантиради.

Инновацион ўқитишнинг контекстида бўлажак математика ўқитувчиларининг мустақил иши бўлажак математика ўқитувчиларининг касбий компетенцияларининг шаклланишида аҳамиятли ўрин эгаллайди [2].

Ҳозирги вақтда бўлажак математика ўқитувчиларини ўқитишда фаол позициясини эгалламайди, шундай қилиб замонавий битирувчи илмий ахборотни қабуллашга ва мустақил ишнинг маъносини англаб ўзлаштиришга етарли даражада тайёр эмас. Ўқув режаларидаги юктамаларнинг мустақил иш фойдасига ўзгариши уни ташкиллаштиришдаги бўлажак мутахассисларни ўқитишнинг индивидуализацияси ва ижодий қобилиятлигини ривожлантириш муаммоси каби барча муаммоларни ечмайди. Бўлажак математика ўқитувчисини ўқитишнинг анъанавий шаклида маъруза консепктларини ўрганиш билан чекланади ва махсус топшириқларсиз камдан-кам ҳолларда ўзлари маълумотномадан (справочник) фойдаланишади, натижада бўлажак математика ўқитувчиларида ички мотивация, аниқ ўрганилаётган материални мустақил равишда тушуниш ва англаш ҳохиши заиф ривожланади.

Бўлажак математика ўқитувчисининг мустақил ишини инновацион ўқитиш шароитида бошқаришни ташкиллаштирувчи, методик, регуляцион тузилганлигини кўзда тутаяди, лекин айнан ўқитувчи бўлажак математика ўқитувчисининг мустақил ишининг системасини унинг шакллари, мақсадларини, ўқув маълумотини, педагогик коммуникацияларини воситаларини танлаб ва бу жараёнда ўзининг ўрнини аниқ тушунган ҳолда тизмоғи шарт. Бўлажак математика ўқитувчиси учун тузилаётган мустақил иш бўйича ўқув қўлланмаларини ўрганишда шуни мўлжалламоқ керакки, у бўлажак математика ўқитувчилари ўрганилаётган материалнинг тузилиш мантигини тушунишга ёрдам бериши керак. Бўлажак математика ўқитувчилари назорат материалларини ҳам, мисол учун махсус фан бўйича ситуацион ўқув масалаларининг тўпламлари, шунингдек, ўқув қўлланмаларида ўқувчилар ўзини назорат қилиши учун баҳолаш мезонларига ҳам эга бўлиши керак [3].

Методик тизими бўлажак математика ўқитувчисининг мустақил ишининг топширмаларини ўқув жараёнини (маъруза, семинар, амалий машғулот) ташкиллаштиришнинг ҳар хил шаклларда фойдаланувчи ишланмаларни ишлаб чиқишни кўзда тутаяди.

Регуляцион тизим бўлажак математика ўқитувчисининг мустақил ишини бошқариш бўлажак математика ўқитувчисининг мустақиллигини ва ижодий фаоллигини рағбатлантирувчи ҳамкорлик шаклида ташкиллантиришга

йўналтирилган.

Бўлажак математика ўқитувчисининг мустақил ишини бошқариш – бу ижодий педагогик жараён, бу жараёни муваффақиятли бошқариш ўқитувчисининг бўлажак математика ўқитувчисининг ижод учун очилган аниқ моделлаштирилган ўқув вазиятида динамик ривожланаётган ин-

Адабиётлар

1. Бекмуродов А.Ш., Голиш Л.В., Хашимова Д.П. Проектирование и планирование педагогических технологий. – Ташкент: ТГЭУ, 2010. – С. 62.
2. Ишмухаммедов Р., Юлдашев М. Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар. – Т.: 2013, 15-6.
3. Ходиев Б.Ю., Голиш Л.В. Мустақил ўқув фаолиятини ташкил этиш усул ва воситалари. – Т.: ТДИУ, 2010, 25-6.
4. Тюрикова Г., Филатова О., Прошкина И., Семенова Е. Организация самостоятельной работы студентов – условие реализации компетентного подхода. // Высшее образование России. 2008, №10. – С. 93-97.

Маколада профессионал таълим йўналиши бўйича талабанинг мустақил таълим олиш муаммоси кўриб чиқилади. Мустақил иш турларининг рўйхати, шунингдек, талабанинг мустақил таълимининг педагогик жараёнининг таркибий қисми келтирилади. Талабанинг мустақил иши - мустақил таълимининг компонентларидан бири эканлиги таъкидланади.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы самостоятельного образования студентов по направлению профессионального образования. Приводится перечень разновидностей самостоятельной работы, а также составных частей педагогического процесса самостоятельного образования студента. Подчеркивается, что самостоятельная работа студента – один из компонентов самостоятельного образования.

SUMMARY

The article deals with independent education of students on the direction of professional education. The author gives a list of various types of independent work and also the basic parts of pedagogic process of independent work of students. It is emphasized that independent work of students is one of the elements of independent education.

БЎЛАЖАК МЕХНАТ ТАЪЛИМИ ЎҚИТУВЧИСИНИНГ КАСБИЙ ШАКЛЛАНИШИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА ИНТЕРФАОЛ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

З.У.Джумагулов – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: интерфаол технологиялар, таълим жараёни, билим, шаклланиш, ижодий фаолият.

Ключевые слова: интерактивные технологии, образовательный процесс, знание, формирование, творческая деятельность.

Key words: interactive technologies, educational process, knowledge, formation, creative activity.

Маълумки, фан ва техника жадал суръатлар билан ривожланаётган бугунги кунда кўплаб илмий билимлар, тушунча ва тасаввурлар ҳажми кескин ортиб бормоқда. Бу, бир томондан, фан-техниканинг янги соҳа ва бўлимларининг тараккий этиши туфайли унинг дифференциаллашувини таъминлаётган бўлса, иккинчи томондан, фанлар орасида интеграция жараёнини вужудга келтирмоқда.

Демак, бундай шароитда юқори малакали педагогларга қўйилган талаблар ортиб бориб, баркамол авлодининг асрлар давомида шаклланиб келган умуминсоний ва миллий кадриятлар руҳида тарбиялаш лаёқатига эга, фаннинг фундаментал асосларини, педагогика ва психология методларини мукамал эгаллаган, касбий тайёргарлиги юксак даражада бўлган ҳамда замонавий педагогика ва ахборот технологияларини амалиётда қўллаш кўникма ва малакасига эга ижодкор педагогларни тайёрлаш талаб этилади.

Бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг компетенцияларини шахсга йўналтирилган ёндашув асосида ривожлантиришга қаратилган қуйидаги мазмундаги илмий тадқиқотлар олиб боришмоқда:

- ўқитиш мазмуни ва унинг ўқув-методик таъминоти;
- таълим технологиялари;
- билимларни назорат қилишнинг объективлигини таъминлаш;

- умум жаҳон стандартлари талаблари асосида компетенцияли меҳнат таълими ўқитувчиларини шахсга йўналтирилган ёндашув асосида ривожлантиришга доир технологияларни ишлаб чиқиш;

- дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда мустақил таълимни ташкил этиш бўйича илмий тадқиқотлар олиб бориш илмий-амалий аҳамият касб этмоқда.

Педагогика олий таълим муассасаларида бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиси учун таълим олиш жараёни педагогик фаолиятни муваффақиятли амалга оширишда касбий жиҳатдан аҳамият саналган сифат, билим, кўникма ва малакаларни ривожлантириш ҳамда ўз-ўзини такомиллаштиришнинг энг мақбул давридир. Бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиси ушбу жараёнда билимларини жамлаш, сақлаш, узатиш, уларнинг мантикий тузилмасини яратиш ва келажакда касбий фаолиятини ташкил этишда уларни самарали қўллаш йўллариини ўрганиш каби ҳолатларни ўзида мужассам эттиради.

Бугунги кунда бўлажак меҳнат таълим ўқитувчи

теллектуал-коммуникатив фаолиятини яратишга тайёрлиги билан аникланади [4].

Ўқитувчи ва бўлажак математика ўқитувчиларининг бундай ўзаро муносабати типиди бўлажак математика ўқитувчисининг касбий ривожланиши учун шароит шаклланади.

рининг методик тайёргарлигидаги:

- фаол таълим олиш шаклларига бўлган эҳтиёжи ва ижтимоий заруриятнинг тўла қондирилмаётганлиги;
- касбий шаклланишига йўналтирилган ўқув-тарбиявий ишларни ташкил қилиш учун етарли даражада касбий-педагогик тайёргарликка эга эмасликлари;
- касбий шакллантиришда таълимининг мазмуни, методи, замонавий воситаларини мустақил танлашлари учун зарур шарт-шароит яратилмаганлиги;
- талаб этиладиган билим ва кўникмаларнинг етарли шакллантирилмаганлиги каби номуносибликларга барҳам бериш йўллариини ва усуллариини аниқлаш, улар асосида илмий тадқиқот ва тажриба синов ишларини олиб бориш орқали зарур илмий хулосалар чиқариш ҳамда илмий, амалий ва методик тавсиялар ишлаб чиқиш зарурияти туғилади [1:160].

Бугунги кунда бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларини ўқув жараёнининг марказига жойлаштириш, уларни шунчаки тингловчидан фаол субъектга айлантиришга қаратилган ўқитиш концепцияси илгари сурилмоқда. Шу мақсадга эришиш учун ўқув дастурларининг мазмуни ва ўқитиш технологиялари мунтазам янгиланмоқда.

Ҳар бир ўқув мавзуси, бўлимини ўрганиш жараёнида интерактив топшириқларни тузиш имкониятини ҳам алоҳида назарда тутиш талаб этилади, чунки меҳнат таълимида турли ўқув фанларини ўзлаштириш жараёнида интерактивлиқни таъминлаш алоҳида технологиялардан фойдаланишни тақозо этади. Дастлаб бу технологиялар Ўзбекистонда нашр қилинаётган дарслик ва қўлланмаларда ҳам ўз аксини топган. Н.Н. Азизхўжаева “Педагогик технология ва педагогик маҳорат”, Ш. Шодмонова, Н.С. Мирсағатова, Г.Н. Ибрагимова, М.Т.Мирсолиевалар тузган “Педагогик технологиялар” методик қўлланмасида, У.И.Иноятов, Н.А. Муслимов, Д.И. Рўзиева, М.Х.Усмонбаевалар интерактив технологияларнинг қуйидаги турларини асослайдилар: муаммоли таълим, ривожлантирувчи таълим, табақалаштирилган таълим, ҳамкорлик таълим, модул таълими, ўйин технологиялари, масофавий таълим, мустақил таълим.

Ўқув жараёнига интерфаол технологияларни татбиқ қилиш ўқитишнинг гуруҳли шаклини амалга ошириш, жамоа бўлиб ишлаш, ҳамкорликда фаолият кўрсатиш имконини бериб, бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг касбий ривожланишларига асос бўлади. Бундай шароитда бўлажак меҳнат таълими ўқитувчилари ўқув

курсини ўзлаштириш учун ўз зиммаларига катта масъулият олади. Интерфаол технологиялар бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларида ахборотларни ўзлаштириш жараёнидаги фаоллик, ижодкорлик, мустақилликни шакллантирибгина қолмай, ўқитиш мақсадларининг тўлақонли амалга ошишига ёрдам беради.

Шу нуктаи назардан қаралганда, бўлажак меҳнат таълими ўқитувчилари билан интерфаол ишлашнинг ҳар бир шакли ўзига хос технологияларни қўллаш имконини беради. Жумладан:

1. Биргаликта жуфтликларда ишлаш: “Юзма-юз ўтириб ишлаш”, “Бирга-икки ва биргаликда ишлаш”.
2. Кичик гуруҳларда ишлаш: “Аквариум” усули.
3. Интерфаол ўйинлар: “Ролли ўйинлар”.
4. Мунозара асосида ўқитиш технологияси: “Ўз нуктаи назаримни танлайман” усули кабилар [2:104].

Ўқитувчилар дарс жараёнида бир қанча интерфаол методлардан фойдаланиб келишмоқда. Биз ҳозиргача ўқитиш технологияларининг бир қанча турлари билан танишамиз. Бу технологияларнинг “Ақлий ҳужум”, “Бумеранг”, “Балик скелети”, “БББ” технологияси, “Инсерт жадвали”, “Нилуфар гули”, “Фикрлай оласанми”, “Классер” каби турлари мавжуд. Албатта, бундай технологиялардан фойдаланиб, дарсларни ташкил қилиш унинг қизиқарли ва самарадор бўлишига хизмат қилади.

Юқорида баён қилинган фикрлардан келиб чиққан ҳолда олий педагогик таълим жараёнида интерфаол ўқитиш методлари ва технологиялардан яхлит ва алоҳида-алоҳида фойдаланган ҳолда бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг креативлигини ривожлантириш мумкин. Бунда профессор-ўқитувчилар бўлажак меҳнат таълими ўқитувчилар гуруҳининг ўзига хос хусусиятлари ва имкониятларини аниқ ҳисобга олишлари керак, чунки мазкур методлар ва технологиялар ёрдамида назарий билимлар ва амалий тажрибалар бир йўла ўзлаштирилади. Бу эса, ўз навбатида, бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларида касбий нуктаи назар, дунёқараш, нутқ, мантикий тафаккурни ривожлантиришга хизмат қилади. Шу билан бир қаторда, уларда педагогик билимлар ва ҳодисалар устида танқидий фикрлаш вужудга келади. Натижада улар ўзларининг индивидуал ижодий лаёқатларини рўёбга чиқариш ва амалга ошириш имкониятига эга бўладилар. Шунинг учун ҳам интерактив ўқув вазиятларини шундай ташкил этиш керакки, бўлажак меҳнат таълими ўқитувчилари янги ва ўзлаштирилган билимлар орасидаги боғланишни аниқ тасаввур этишлари лозим. Натижада улар муйян муаммонинг муқобил ечимларини топадилар, кашфиётлар қиладилар. Ҳамкорликда ишлаш жараёнида турли воситалар ёрдамида ўзларининг шахсий ғояларини шакллантирадилар [4:125].

Ўқитувчи томонидан ҳар бир дарсни яхлит ҳолатда қўра билиш ва уни тасаввур этиш учун бўлажак дарс жараёни лойиҳалаштириб олиш керак. Бунда ўқитувчи бўлажак дарснинг технологик харитасини тузиб олиши катта аҳамиятга эга, чунки дарснинг технологик харитаси ҳар бир мавзу, ҳар бир дарс учун ўқитилаётган предмет, фаннинг хусусияти, бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг имконияти ва эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда тузилади.

Кўплаб илмий манбаларни таҳлил қилиш натижа-сида биз касбий-педагогик таълим жараёнида амалга ошириладиган интерфаол ўқитишнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга муваффақ бўлдик. Ўқитишнинг интерфаол методлари ва технологиялари бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг таълимий эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилади. Жумладан:

1. Йўлдошев Ж.Ғ., Усмонов С.А. Педагогик технология асослари. -Тошкент: РТМ. 2004. 104-б.
2. Монахов В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. - Волгоград: «Перемена», 1995.
3. Муслимов Н.А., Уразова М.Б., Эшпулатов Ш.Н. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси. -Тошкент: Fan va texnologiya. 2013. 160-б.
4. Muslimov N.A., Sharipov Sh.S., Qo'ysinov O.A. Mehnat ta'limini o'qitish metodikasi, kasb tanlashga yo'llash. -Toshkent: "START-TRASK PRINT" XK. 2014. 125-b.

РЕЗЮМЕ

Мақолада интерфаол таълим технологияларининг талабаларнинг ижодий фикрлашини ривожлантиришдаги роли ҳақида сўз боради. Таълим технологиялари асосида ижодий фикрлашнинг психо-педагогик ҳолатларининг ечими масалалари ётади.

1. Интерфаол ўқитиш жараёнининг мазмуни бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларнинг касбий билимларини эгаллаш эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлиши лозим. Бунда бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг шахсий қувватлари, нуктаи назарлари, билим даражаларини аниқ ҳисобга олиш талаб этилади.

2. Интерфаол ўқитиш жараёнида бўлажак меҳнат таълими ўқитувчилари ўз кучларига нисбатан қўшимча ишонч ҳосил қилиб, умуминсоний кадрларни ўзлаштириб, ўз ўқув фаолиятлари учун масъулият ҳисси-га эга бўлади.

3. Тренинглар, ишчан ўйинлар ёрдамида бўлажак меҳнат таълими ўқитувчилари мунтазам тарзда ўз мавқеларини аниқлашга муваффақ бўлади, чунки жамоавий иш шакли мунтазам тарзда ўз мавқеини аниқлаш, ўз нуктаи назарларини қатъият билан ҳимоя қилишни талаб этади. Бунинг натижасида гуруҳ аъзолари билан келишган ҳолда умумий ечимлар қабул қилинади ҳамда бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларида яхлит жамоа бўлиб ишлаш, бу жараёнда ўз қобилиятларини намоён қилиш кўникмалари шакллантирилади.

4. Интерфаол ўқитиш жараёнида бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг ўзлари мустақил тарзда креатив қобилиятларини намоён қиладилар, фаол тарзда касбий сифатларини ўзлаштиради.

5. Бўлажак меҳнат таълими ўқитувчилар ўзлари ўзлаштирган билимларни ва касбий сифатларини истикболдаги фаолиятларида қўллаш кўникмаларини изчил тарзда эгаллайди.

6. Интерфаол ўқитиш жараёнида вужудга келтирилган хайрхоҳ муҳити, ўзаро ишонч ҳамда ҳамкорлик бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларнинг ижодий юксалишлари учун қулай имконият яратиб, уларнинг креатив қобилиятларини мунтазам ривожлантиришга асос бўлади [2:152].

Маълумки, меҳнат таълими фанларини ўқитишда умумий ўрта таълим мактабларида ва касб-ҳунар коллежларида ҳам купгина кийинчиликлар мавжуд бўлиб, уларнинг аксарияти меҳнат таълими ўқитувчиларининг методик тайёргарликлари етарли даражада такомиллаштирилмаганлиги сабабли юзага келмоқда. Бу эса ўз ўзидан Республикамиздаги барча педагогика олий таълим муассасаларида меҳнат таълимини ўқитишда талабаларнинг методик тайёргарлигига бўлган эътиборни янада кучайтириш зарурлигини кўрсатади. Шунингдек қайд этилган вазифаларни самарали ҳал этиш, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”нинг талаблари асосида республикамиздаги барча умумий ўрта ва ўрта махсус таълими муассасалари учун педагог кадрларнинг янги авлодини тайёрлаш, хусусан, бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг методик тайёргарлигини Давлат таълим стандартлари талаблари даражасида таъминлаш йўллари, воситалари ва усулларини ишлаб чиқиш долзарб масалалардан эканлигини кўрсатади [3:80].

Шундай қилиб, интерактив технологияларни лойиҳалаш амалий дидактика оид тадбирларни кетма-кет ва изчил амалга оширишни тақоза этади. Интерактив ўқитиш технологиялари таълим олувчиларда бўлажак касбий фаолият учун муҳим саналган шахс сифатларини, вазифасига қўра функционал мажбуриятларини амалга оширишни кафолатлайдиган билим, кўникма ва малакаларини шакллантира оладиган технология ҳисобланиб, жараёنли методик ҳаракатлар тизими ва дидактик инструментлардан иборат бўлади.

Адабиётлар

1. Йўлдошев Ж.Ғ., Усмонов С.А. Педагогик технология асослари. -Тошкент: РТМ. 2004. 104-б.
2. Монахов В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. - Волгоград: «Перемена», 1995.
3. Муслимов Н.А., Уразова М.Б., Эшпулатов Ш.Н. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси. -Тошкент: Fan va texnologiya. 2013. 160-б.
4. Muslimov N.A., Sharipov Sh.S., Qo'ysinov O.A. Mehnat ta'limini o'qitish metodikasi, kasb tanlashga yo'llash. -Toshkent: "START-TRASK PRINT" XK. 2014. 125-b.

В статье освещается роль интерактивных образовательных технологий в развитии творческого мышления студентов. Обозначены психолого-педагогические задачи, решаемые в процессе развития творческого мышления на основе образовательных технологий

SUMMARY

The article is devoted to the role of interactive educational technologies in the development of creative activity of students. Pedagogical and psychological tasks, which should be solved in the process of creative thinking based on educational technology have been denoted.

УДК: 577.013.74 (575.1 + 520)

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ И ЯПОНИИ

Г.Х.Хасанова - соискатель

Андижанский государственный университет

Таянч сўзлар: таълимнинг ривожланиши, глобал ўзгаришлар, касбий кўникмалар, халқаро интеграция, таълим тизими модернизацияси.

Ключевые слова: развитие образования, глобальные изменения, профессиональные навыки, международная интеграция, модернизация системы образования.

Key words: development of the education, global changes, professional skills, international integration, modernization of the education system.

Образование признано одним из ключевых факторов обеспечения мира, терпимости, человеческого потенциала и устойчивого развития. В Концепции международного образования в числе актуальных задач, намеченных до 2030 года обозначено как неотложная задача «содействие качественного обучения для всех на протяжении всей жизни, во всех структурах и на всех уровнях образования, развитие науки, технологии и инноваций, укрепление и расширение международных и региональных партнерств» [7]. Поэтому обновление системы образования является актуальной, неизбежной задачей. Одной из движущих сил прогресса в любой области человеческой деятельности и знаний является синтез накопленного мирового опыта. В настоящее время мировое сообщество определяет содержание нового образования, разрабатываются и внедряются новейшие технологии образования, постоянно совершенствуется образовательный процесс. Этому способствуют многие важные факторы: постоянно растущий объем знаний, навыков и способностей необходимых студентам, опыт образовательных учреждений в разных странах. Кроме того, мировое образование должно соответствовать новому уровню производства, науки, культуры. Экономика современного общества должна создать условия для развития профессионального образования, увеличить финансовые и человеческие ресурсы, мобилизовать социальные ресурсы необходимые для удовлетворения потребностей государства. Но глобальные изменения и процессы, растущая конкуренция во всех областях требуют более устойчивого развития. Это требование подразумевает необходимость разработки новых подходов и принципов.

В контексте реформы системы образования в нашей стране изучение и анализ тенденций развития профессионального образования за рубежом приобретают жизненно важное значение. Как известно, процессы демократизации в настоящее время ведутся в системах образования ведущих стран мира. Её существенная особенность - открытость, непрерывность всех этапов развития. Теоретической основой принципа непрерывности в системе образования является концепция непрерывного образования. При осуществлении широкомасштабных экономических реформ, проводимых в стране, одним из наиболее важных и актуальных вопросов является, в первую очередь, совершенствование системы образования и его типов. В Узбекистане современные реформы образования имеют решающие значения для использования опыта развитых стран. Глобализация и международная интеграция являются одновременно совместным процессом работы и борьбы развивающихся стран с целью защиты национальных интересов. Экономическая конкуренция между странами становится все более жесткой, и требует, чтобы каждая страна вводила технологические инновации для повышения производительности труда, создавала новые структуры для общего и профессионального образования. Обращаясь к опыту организации и функционирования японской системы образования, мы руководствовались рядом объективных и субъективных причин, которые определяли актуальность этого исследования. Япония, как страна высокой образовательной культуры чрезвычайно привлекательна для иностранных студентов и исследователей. Она занимает второе место в мировой системе образования, международный компонент системы образования в Японии быстро растет [9]. Образование в стране

традиционно является прерогативой государства, которое до сих пор не утратило своей социальной значимости.

В Узбекистане с первых лет независимости особое внимание уделяется радикальной реформе системы образования, обучению наших детей на уровне международных стандартов, приобретению современных знаний и навыков, воспитанию физически и духовно зрелыми и способными раскрывать свои способности, талант и интеллектуальный потенциал. Президентский указ «О стратегии дальнейшего развития Республики Узбекистан» от 7 февраля 2017 года устанавливает комплекс задач для социальной сферы, в частности, в области образования и науки. Правительство уделяет особое внимание дальнейшему совершенствованию системы непрерывного образования, использованию качественных образовательных услуг, подготовке высококвалифицированных кадров в соответствии с современными требованиями рынка труда. Дальнейшее совершенствование системы образования, повышение качества образовательных услуг, улучшение работы студентов профессиональных колледжей на основе рыночной экономики и подготовка специалистов, отвечающих потребностям работодателей, имеют большое значение на основе целей, изложенных в Действии Стратегии дальнейшего развития Республики Узбекистан [1].

Система профессионального образования имеет важное значение в социально-экономическом и духовном развитии общества. Это подтверждается долгой историей его работы и стало неотложной задачей по обучению и подготовке квалифицированных рабочих профессий, трудоустройству молодых людей. Профессиональное образование является одним из наиболее важных направлений общеобразовательной подготовки. Современное производство приводит к высоким темпам роста рабочих. Особые знания, профессиональное мастерство, общая культура являются предпосылкой для успешных рабочих.

При анализе динамики развития и организационных форм обучения в Узбекистане, по её развитию, можно примерно определить следующее [3:57].

1. Непостоянное (происхождение и формирование национального профессионального образования в качестве системы образования) - 1924-1940 гг.
2. Мобилизация (военный и послевоенный период) - 1941-1959 гг.
3. Эволюция (монотонное развитие) - 1960-1980 гг.
4. Докризисное (спазматическое развитие) -1981-1986 гг.
5. Кризис (качественные изменения развития) -1987-1990 гг.
6. Адаптация (стабилизация и выход из кризиса) - 1991-1996 годы
7. Новая разработка (реализация национальной модели образования) 1997-2005 гг.
8. Период совершенствования и совершенствования системы непрерывного и последовательного образования - после 2005 года.

Государство уделяет особое внимание дальнейшему совершенствованию системы непрерывного образования, использованию качественных образовательных услуг, подготовке высококвалифицированных кадров в соответствии с современными требованиями рынка труда. За последние годы в процессе реформирования системы образования в

стране создана прочная правовая, организационная, материально-техническая база, которая способствовала обновлению образования и воспитанию молодого поколения сделала его интеллектуально сильным и всесторонне продвинутым.

Одной из важнейших задач в подготовке кадров является активное продвижение инновационных идей, технологий в процессе обучения путем подготовки специалистов, способных к дальнейшему реформированию экономики страны, содействия ее устойчивому росту, модернизации и обеспечению тесного сотрудничества профессионального образования и производства.

Задачей системы образования было формирование человеческого капитала, подготовка молодых квалифицированных специалистов, которые должны стать важным фактором в модернизации экономики в рамках стратегии индустриально-инновационного развития страны. Такой подход очень важен для Узбекистана, поскольку значительная часть молодежи, прежде всего, проживающая в сельской местности, после завершения школы пополняет рынок труда и нуждается в профессиональной подготовке.

Однако на современном этапе очевидно, что существующая модель профессионального образования функционирует недостаточно эффективно. На сегодняшний день основной проблемой существующей среднего специального профессионального образования является низкое качество образования, что приводит к снижению уровня знаний и навыков выпускников профессионального учебного заведения, которые выходят на рынок труда. Выпускники учреждений профессионального образования из-за отсутствия опыта и низкого качества знаний, полученных в профессиональном образовании, имеют меньше возможностей для трудоустройства, чем другие категории специалистов. Поэтому главной задачей на данном этапе является задача значительно улучшить качество обучения студентов в системе профессионального образования.

Выпускникам системы профессионального образования присваивается квалификация младшего специалиста. Требования к этой степени квалификации достаточно высоки. Младший специалист должен обладать комплексом теоретических и практических знаний, профессиональных навыков, которые должны обеспечить его успешную профессиональную деятельность в соответствующей сфере общественного производства; должны обладать общей и профессиональной культурой, социально значимыми качествами и личностными качествами, которые обеспечивают его успешную деятельность в обществе.

Общество требует, чтобы люди общего образования и профессиональной подготовки действовали рационально и могли принимать соответствующие решения в необычных ситуациях. Сегодня мы говорим о подготовке младших профессионалов, способных развивать экономику, а самое главное в этом процессе - не объеме полученной информации и приобретении способности творчески находить, приобретать и наслаждаться ею. Важную роль в формировании сфер ценностей студенческого профессионального колледжа, который является регулятором социального поведения, где важное место занимает когнитивная деятельность. Это имеет особое значение для системы профессионального образования, которая учит и обучает конкретный контингент учащихся.

Одним из наиболее важных аспектов непрерывного образования является обеспечение междисциплинарной взаимозависимости и непрерывности её этапов. Поэтому вопрос интеграции и преемственности в образовании является одной из самых насущных проблем сегодняшнего дня. Это также оказывает положительное влияние на развитие навыков преподавания и повышения квалификации, развитие их способности работать самостоятельно и приобретать практические навыки для внедрения современных педагогических технологий в учебный процесс.

В Японии школы и высшие учебные заведения, как мировые образовательно-воспитательные системы, прошли многовековой путь исторического развития. На последнем этапе развития было проведено множество различных реформ и изменений. Причиной этого является быстрое развитие экономики и изменения в социально — политической жизни страны. С одной стороны, они оказывали значительное влияние на накопление, сохранение и прогресс культуры и общества в целом, а с другой стороны, на себе ощуща-

ли многообразие кардинальных перемен, происходивших в социуме, науке и культуре всех стран и народов.

В последние годы мир не перестает удивлять «японское чудо» - прорыв страны восходящего солнца в лидеры мирового развития. Этот рывок — плод многих составляющих, в том числе и успехов в воспитании и образовании.

Японская система образования, созданная сразу после Второй мировой войны, оставалась более или менее одинаковой с тех пор ($6 + 3 + 3 + 2/4$). Впоследствии Закон об учреждении национальных школ был реализован в 1949 году в качестве новой основы для национальных университетов. Система для колледжей технологий была создана в 1962 году, чтобы обеспечить единый пятилетний период обучения выпускников средних школ в ответ на повышенную потребность в разнообразных человеческих ресурсах, вызванных промышленным экономическим развитием. Поэтому в 1962 году были учреждены училища с пятилетним сроком обучения, получившие статус технических колледжей. В них стали поступать выпускники средних школ первой ступени. Программа училищ составлена так, что в течение 3 лет студенты обучаются по курсу средней школы второй ступени, а 2 года осваивают техническую специальность. В 1964 году 2 или 3-летние программы младших колледжей, которые были временно созданы в 1950 году, были предоставлены в качестве постоянной системы в соответствии с Законом о школьном образовании. К 1973 году в Японии насчитывала 63 промышленных и морских технических колледжа, в которых обучалось 48 288 студентов. В момент создания технические колледжи приобрели большую популярность, и молодежь к ним потянулась довольно охотно. Однако уже в начале 70-х годов интерес к ним резко снизился, и теперь они считаются в Японии «тупиковыми» учебными заведениями. Конкурс на поступления в них, по японским представлениям, символический, где-то чуть более 2 человека на одно место. Причина заключается в том, что технические колледжи оказались не в состоянии обеспечить для своих студентов необходимое для поступления в университет освоение программ средней школы второй ступени [5]. В 1982 году в 446 университетах обучалось около 1 900 000, в 520 младших колледжах — 380 000 и в 62 технических колледжах — 46 200 студентов. Начиная с реставрации Мэйдзи, японцы усиленно развивали систему общего образования, обеспечивали неуклонное увеличение числа лиц, заканчивающих средние и высшие школы. Особенно сильно эта тенденция проявилась в послевоенные годы. Так, если в 1935 году среднее и высшее образование имели лишь 10% населения, то в 1950 г. - уже 17%, в 1960 г. - 29%, к концу 60-х годов — 40% (против 50% в США) и в 70-х годах - около 50% [6: 8-9]. В середине 60-х годов в Японии был принят закон о занятости, в котором большое внимание уделяется подготовке кадров, что, естественно, связано с требованиями научно-технического прогресса к качеству рабочей силы [4]. Много внимания уделялось дошкольному воспитанию в Японии, потому что, по свидетельству психотерапевтов, до семи лет человек получает 70% знаний и только 30% - на всю оставшуюся жизнь.

Таким образом, пять крупных реформ в системе образования были в конце XIX - XX в. Цели реформы в 1987 году заключались в том, чтобы максимально упростить индивидуальность каждого ученика, создать непрерывное образование, интернационализировать образование, создать современное образование, компьютеризировать школы и развивать английский язык. В 2002 году были проведены новые реформы образования. Они способствовали индивидуальной и личностной работе студентов, непрерывности и интернационализации образования. Равная возможность в образовании - один из современных принципов философии образования Японии. Целью воспитания является попытка разработать эффективные идеи, которые позволят индивидуально справиться с работой для правительства и общества [2:168-170].

Образование в Японии является одной из самых высоких ценностей и неизменно играет огромную роль как в подготовке специалистов, так и в становлении личности. Ведь получая образование, считают японцы, человек готовит себя не только к какой-то конкретной узкой сфере деятельности, а к жизни. И поскольку жизнь сегодня особенно динамична и изменчива, японцы убеждены, что, только обладая широким кругозором, человек может успешно ориентироваться во всех её нюансах.

В Японии существует хорошо развитая система образования, в которой структура и функции имеют общее со многими промышленно развитыми странами. Тем не менее, можно выделить некоторые особенности, характерные для японской системы.

Характеристикой японской системы образования являются отношения между работодателями, университетами и колледжами. Пожизненное трудоустройство означает, что первоначальный набор - это набор на карьеру. Это побуждает студентов работать очень усердно и дополнять свое школьное образование образованием в частных школах, чтобы пройти вступительный экзамен и получить разрешение на въезд в хорошо известный высший университет или колледж, потому что хороший студент уже будет выбран во время учебы в ведущий университет или колледж известной крупной компании, которая имеет множество учебных заведений и предлагает хорошие возможности для карьерного роста. У известных компаний есть все определенные высшие университеты и колледжи, из которых они рекрутируют новых сотрудников [8:278].

Профессиональное образование в различных областях для реагирования на индустриальные потребности.

В отличие от университетов и младших колледжей, которые сосредотачиваются на теоретических исследованиях, целью профессиональных колледжей является предоставление полезного образования в практике. Отвечая на потребности отраслей, они проводят обширные курсы. Там довольно много полей, где человеческое развитие ресурсов зависит от профессиональных колледжей. Состав их учебных программ сосредоточен на экспериментах и практических занятиях, а инструкторы хорошо знакомы с деловым миром.

Японская система образования характеризуется очень строгими критериями при переходе на каждый последующий этап обучения. Это привело к тому, что обучение стало по существу вторым обязательным образованием. Кандидаты должны пойти на дополнительные занятия в специально созданных для этого частных учебных центрах или пообщаться с домашними педагогами. Хотя система вступительных экзаменов постоянно совершенствуется, вопрос продолжает беспокоить японское общество.

Сильные стороны нынешней японской системы образования - это плавность процесса перехода, его инклюзивность и высокие образовательные стандарты, которые он поддерживает. Одним из главных препятствий для Японии является сохранение этих сильных сторон системы образования, а также реагирование на давление для большей гибкости и дифференциации.

В Японии особое внимание уделяется развитию человеческого потенциала и, прежде всего, максимально возможному развитию образования (для Южной Кореи, Тайваня, Сингапура и Гонконга) для достижения высоких достижений в динамичном продвижении на глобальном рынке и

расширении экспорта. Причина этого в том, что в этой стране нет полезных ископаемых и благоприятных территорий, а самыми важными являются люди. Благодаря интеллектуальным возможностям и инновационным устремлениям людей (а не легендарным маслам или запасам золота) эти страны были выведены из самых бедных в технически совершенные. Достижение больших результатов в области образования и связанного с ним научно-технического прогресса, такие ключевые функции, как духовная зрелость, высокий статус и стремление к лидерству (в обществе и в мире), патриотизм и здоровые амбиции сыграли ключевую роль в поиске национальных целей.

Эксперты утверждают, что страна в результате японской системы образования в подготовке высококвалифицированных кадров и быстрой реализации достижений науки и техники добилась высоких результатов

Сегодня причиной высоких показателей эффективности в Японии является:

- увеличение размера частного сектора в японской системе образования обеспечит развитие конкурентной среды, как и в других областях;
- наличие международных спецификаций заключается в том, что во всех учебных заведениях экзамены и тесты проводятся на английском языке на том же уровне, что и на японском языке, и быстрее развиваются по опыту развитых европейских стран.
- научно-исследовательские институты активно участвуют в практике, применяя научные новинки непосредственно к своим образовательным системам, с их ответственностью и прямой подотчетностью за результаты образовательных учреждений.
- содержание учебной программы обновляется каждый год, отражая актуальность содержания из года в год.
- высокий спрос на образцовые экзамены на этапах системы образования и сильные меры предосторожности повышают ответственность студентов.

Сегодня решение проблем во всех сферах общественной жизни, включая образование и воспитание подрастающего поколения, невозможно без использования мирового опыта. В этой связи большой интерес представляет опыт Японии, где 12-летняя школа существует уже более полувека. Эта страна в целом привлекает внимание беспрецедентными успехами своего экономического развития. Теперь это высокоразвитое, компьютеризированное, постиндустриальное государство. Изучение прогресса в области высшего образования в мире экспертизы и применение соответствующих функций к нашей собственной национальности являются сегодняшним требованием. Похоже, что сегодня необходим международный опыт развития профессионального образования, а также опыт взаимодействия по этим вопросам, создание более совершенной и востребованной системы профессионального образования в современном мире.

Литература

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харажатлар стратегияси тўғрисида” ги фармони. //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2017. 6-сон, 70-модда, 20-сон, 354-модда, 23-сон, 448-модда, 37-сон, 982-модда.
2. Зверева Н.Н., Муравьева О.И. Опыт модернизации японской системы образования: история и современность. - <http://cyberleninka.ru/article/n/> - С.168-170.
3. Толипов Р.Н. Развитие и совершенствование системы среднего специального образования в Узбекистане. Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук. -Т.: 1997. - С.57.
4. Образование в Японии. Интернет библиотека. <http://www.xliby.ru>
5. Education system Japan. | EP-Nuffic | 1st edition September 2010 | version 4, January 2015.
6. Koyama N. Educational Administration in Japan and the Role of Local Governments. Papers on the Local Governance System and its Implementation in Selected Fields in Japan No.9. 2008.- P.8-9
7. Incheon declaration/ Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (Word Education Forum, 19-22 may 2015, Incheon, Republic of Korea. <http://unesdoc.unesco.org>).
8. Simone J. // Developments in Education and Training in Japan.2005. -P.278
9. The top 10 education systems in the world. 2014.-<http://www.edudemic.com/learning-curve-report-education>.

РЕЗЮМЕ

Мамлакатимизда ҳар томонлама иқтисодий ислохотларни амалга оширишда таълим тизимини, таълим турларини янада такомиллаштириш ва ривожлантириш энг муҳим ва долзарб масалалардан ҳисобланади. Мақолада Ўзбекистон ва Япония касб-хунар таълими тизимини модернизациялашнинг асосий йўналишлари кўриб чиқилган бўлиб, япон таълим тизимини ривожлантириш тажрибаси таҳлил қилинди.

РЕЗЮМЕ

Важнейшим и актуальным вопросом является дальнейшее совершенствование системы образования, видов образования и их дальнейшего развития в осуществлении всеобъемлющих экономических реформ в стране. В статье рассматриваются основные направления модернизации профессионального образования в Узбекистане и Японии, проанализирован опыт развития японской системы образования.

SUMMARY

The most important and urgent issue is the further improvement of the education system, the types of education and their further development in the implementation of comprehensive economic reforms in the country. The article considers the main directions of modernization of vocational education in Uzbekistan and Japan, the experience of development of Japanese education system was analyzed.

АХБОРОТ МАДАНИЯТИ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ПЕДАГОГИК ТАЛҚИНИ

З.О.Хужаниёзова - катта ўқитувчи

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: ахборот, ахборот маданияти, ахборотлар билан ишлаш, информацион воситалар.

Ключевые слова: информация, информационная культура, работа с информацией, информационные средства.

Key words: information, culture of information, work with information, information means.

Бугунги кунда ХХI асрни “ахборот” , “ахборот технологиялари” , “интеллектуал бойлик” асри деган фикрларни кўплаб эшитмоқдамиз. Бундай дейилишига асос бор. ХХI асрдаги ахборотлар оқими, ахборот - коммуникация технологияларининг жадал ривожланиши, давлатлар ўртасидаги ўзаро турли соҳалардаги алоқаларнинг тараккий этишига сабаб бўлмоқда.

«Ахборот тушунчаси»нинг мазмунига тўхталадиган бўлсак, инсон яшайдиган дунё турли моддий ва номоддий объектлар, улар ўртасидаги ўзаро алоқа ҳамда таъсирлардан, жараёнлардан ташкил топган. Сезиш аъзолари, турли асбоблар ёрдамида қайд этиладиган ташқи дунё далиллари маълумотлар дейилади.

Маълумотлар аниқ вазифаларни ҳал этишда зарур ва фойдали деб топила ахборотга айланади. Демак, маълумотларга у ёки бу сабабларга кўра фойдаланилмаётган ёки техник воситаларда қайта ишланилаётган, сақланаётган, узатилаётган белгилар ёки ёзиб олинган кузатувлар сифатида қараш мумкин. Агар бу маълумотлардан бирор нарса тўғрисидаги мавҳумликни камайтириш учун фойдаланиш имконияти туғилса, маълумотлар ахборотга айланади. Амалиётда фойдали деб топилган, фойдаланувчининг билимларини оширган маълумотларнинг ахборот деб атаса бўлади.

Кундалик турмушимизда биз ахборот деганда атроф - муҳитдан сезги аъзоларимиз орқали қабул қилиб, англаб оладиган ҳар қандай маълумотни тушунамиз. Табиатни кузата туриб, инсонлар билан мулоқотда бўлиб, китоб ва газеталар ўқиш, телевизион кўрсатувлар кўриб, биз ахборот оламиз.

Таълим жараёнига нисбатан ахборотларни янада кенгрок тушунишимиз мумкин. Ахборот каторига фикр юриштиш, хулоса чиқариш натижасида ҳосил бўлган билимларни ҳам киритиш мумкин.

Бошқа соҳа вакиллари ҳам ахборотни ўзларича талқин этадилар. Ҳар доим ҳам ахборотлар турлича бўлмайдилар, уларни умумий томонлари ҳам бор. Булар ахборотни яратиш, қабул қилиш, сақлаш, ишлов бериш ва узатиш хоссаларидир.

Ахборотдан фойдаланиш имконияти ва самарадорлиги унинг репрезентативлиги, мазмундорлиги, етарлилиги, долзарблиги, ўз вақтидалиги, аниқлиги, ишонарлилиги, барқарорлиги каби асосий истеъмол сифат кўрсаткичлари билан боғлиқдир:

а) ахборотнинг репрезентативлиги - объект хусусиятини адекват ифода этиш мақсадларида уни тўғри танлаш ва шакллантириш билан боғлиқдир.

б) ахборотнинг мазмундорлиги - мазмуний ҳажмини ифода этади.

в) ахборотнинг етарлилиги - қарор қабул қилиш учун минимал, лекин етарли таркибга эга эканлигини билдиради. Тўғри қарор қабул қилиш учун тўлиқ бўлмаган, яъни етарли бўлмаган ёки ортиқча бўлган ахборот ҳам фойдаланувчининг қабул қилган қарорлари самарадорлигини камайтиради.

г) ахборотнинг долзарблиги - ахборотдан фойдаланиш вақтида унинг бошқариш учун қимматлилиги сақланиб қолиши билан белгиланади ва унинг хусусиятлари ўзгариши динамикаси ҳамда ушбу ахборот пайдо бўлган вақтдан буён ўтган вақт оралиғига боғлиқ бўлади.

д) ахборотнинг ўз вақтидалиги - унинг аввалдан белгилаб қўйилган вазифани ҳал этиш вақти билан қилинган вақтдан кечикмасдан олинганлигини билдиради.

е) ахборотнинг аниқлиги - олинаётган ахборотнинг объект, жараён, ҳодиса ва ҳоказоларнинг реал ҳолатига яқинлиги даражаси билан белгиланади.

ж) ахборотнинг ишонарлилиги - ахборотнинг реал мавжуд объектларни зарур аниқлик билан ифода этиш хусусияти билан белгиланади.

з) ахборотнинг барқарорлиги - ахборотнинг асос қилиб олинган маълумотлар аниқлигини бузмасдан ўзгаришларга таъсир қилишга қодирлигини акс эттиради.

Бугунги кунда фанда ахборот тушунчасига бир неча хил таърифлар берилган: ахборот бу - турли объектларнинг ўзаро ишлашида рўй берувчи акс этиш жараёнининг фаол ҳаракатларни таъминлаш учун яроқли натижаларидир, ёки ахборот маълум хос матнда аниқ маънога эга тушунчаларни ичига олган далил, воқеа, ҳодиса, предмет жараён, тақдимот каби объектлар ҳақидаги билимлар мажмуидир дейиш мумкин [1].

Ҳозирги кунда таълим тизимида талабалар мутахассисликка оид маълумотларни турли каналлар орқали ўзлаштирадилар. Маълумотларнинг катта қисмини интернет тармоғидан олишга ҳаракат қилишмоқда. Интернет тармоғи энг оммабоп ва тезкор ахборот тарқатиш воситасига айланди. Мамлакатимизда ҳам интернетдан, шу жумладан, ижтимоий тармоқлардан фойдаланувчиларнинг аксариятини ёшлар ташкил этади.

Шунинг учун ҳам уларда ахборотлар билан ишлаш кўникмасини ҳосил қилиш бугунги куннинг долзарб муаммосидир. Ҳар хил ахборотларга ўз нуктаи назарини билдириш, ахборотлар билан ишлаш ва улардан асосий ҳамда иккинчи даражали ахборотларни ажрата олиш қобилияти шакллантириш лозим.

Сўнгги йилларда “ахборот маданияти”га бўлган қизиқиш ортиб бормоқда. Унинг кенг тарқалиши жамиятнинг маънавий ҳаёти ва шахс маданиятига илмий-техник ривожланиш таъсири остида кириб келмоқда.

“Маданият” тушунчаси турли маъноларда ишлатилади, маданият индивиднинг билими, қобилияти ва маҳорати уйғунлиги сифатида ҳам кўрилиши мумкин.

Маданият ривожланган ижодий қобилиятлар, эрудиция, санъат асарлари тушунчаси, тилларни мустақил равиш ўрганиш ёки билиш, озодалик, мулоимлик, ўзини тўғри тутиш, ахлоқий жавобгарлик ва бадий дидлар билан алоқадор. Маданият одатда махсус тизим, алоҳида шахс томонидан яратилмайдиган, балки инсониятнинг умумтарихий амалиёти томонидан яратиладиган, рухий, ахлоқий ва илмий билимлар йиғиндиси сифатида кўрилади. Ушбу ёндоқиш маданиятни муайян цивилизация, жамиятнинг моддий ва маънавий ривожланиши ифодалари билан боғлиқ.

Маданият жамиятда ижтимоий фаолиятнинг моддий ва маънавий қадриятларига суянадиган интеграллашган маҳорат сифатида ҳам қаралиши мумкин [2].

Жамиятни компьютерлаштириш ҳақидаги адабиётларни ўрганиб чиқиш шуни кўрсатадики, кўпгина муаллифлар ахборот маданияти таркибида факат информатика соҳасига оид билимлар ва маҳоратлар комплексини кўра олишган.

Бу ягона ёндашув эмас. Мантиқан қилиб айтганда ушбу тушунчанинг моҳияти ва мазмуни компьютер даври маҳсулотлари қаторида ахборот маданиятига изчил боғлиқ бўлган билим ва маҳорат эшелентлари қиради ва уларнинг кўпгина қисми ижтимоий маданий соҳада ва жуда ҳам эски даврда – шахсий компьютерларни пайдо бўлишдан анча олдин юзага келган. Шунинг учун, ахборот маданиятнинг ҳақиқий

қўлланилиш доираси компьютер тевағидаги вазиятдан анча кенгрокдир.

“Ахборот маданияти” бу шахснинг ва жамиятнинг умумий маданиятининг таркибий қисмидир. У ўзаро ахборот муносабатларини ривожланганлиги ва ахборот алоқалари билан ифодаланади. Ахборот маданияти тушунчаси шуниси билан муҳимки, у жамиятдаги информацион жараёнларни “технологик узилиши”ни бажаради, тадқиқотчиларнинг маълу-мотга бўлган мурожаатларини эришилган даражада диққатини жамлайди, уни йўналиши ва ушбу доирадаги ўзгариш тезлиги ҳамда шу йўл билан келгуси ривожланиши тахмин қила олишади.

“Ахборот маданияти” унинг моҳияти ва тузилишига олимлар томонидан турлича таърифлар берганлар.

Россиялик академик Н.И. Гендина “ахборот маданияти бу - инсонда билим, қобилият, маҳорат мажмуаси ва маълумот манбаларини акс эттирувчи асосларга эғалигида акс этади» деб таърифлаган [3].

Бизнингча ахборот маданияти кенг ва тор маъноларда қўлланилиши мумкин. Кенг маънода тарихий ривожланиш ва дунёнинг ахборот маданиятининг чўққисига эришилган ривожланиш образи сифатида қўлланилади.

Тор маънода тарихий-гносологик жиҳатдан ахборот маданияти ривожланган, информацион жараёнлар ва оқимларнинг йиғиндиси ўзига хос субъектив ва объектив муносабатлари натижаси сифатида қўлланилади.

Профессор Б.Ходжаевнинг «Педагогик аксиология» ўқув адабиётида «ахборий маданият» тушунчаси асосида шахснинг ахборий жиҳатдан шаклланганлигининг учта асосий даражаси ажратиб кўрсатган: умумий (базавий), профессионал (касбий) ва юксак (мазмунли-қадриятли). Шахсда ахборий маданиятнинг шаклланганлигини мазкур даражалари аниқ мезонларни танлаш ва шахсий ривожланганлик кўрсаткичлари билан боғлиқ деб айтиб ўтилган. Фан асосларини ўрганиш орқали ахборот маданияти нафақат ўқувчиларни билиш фаолиятини оширади, балки ахборот технологияларни чуқур ўрганиш хоҳишини ҳам шакллантириб, шунингдек, илмий ориентацияга доир малакаларини ҳам шакллантириб боришини таъкидлаб ўтган [4].

Ахборот маданияти ахборот жараёнларини ташкиллаштиришдаги эришилган натижаси, информацион мулоқотдаги одамларнинг эҳтиёжларини қондириш даражаси, яратиш, тўплаш, сақлаш, қайта ишлаш, маълумотни жўнатиш ёки тарқатиш даражалари ва шу пайтнинг ўзида информацион мулоқотнинг барча турларини оптимизациясига йўналтирилган фаолияти.

Ахборот маданияти информацион ёндашувдан фойдалана олиш, вазиятни таҳлил қилиш ва информацион тизимларни янада самара фойдаланиш қобилияти десак тўғри бўлади.

Ахборот маданияти тушунчаси жамиятда маълумотлар билан ишлаш, шахсда информацион сифатларнинг шаклланиши, касбий ахлоққа боғлиқ маданиятнинг тармоғи десак муболаға бўлмайди. Шахснинг маданияти унинг ижтимоий маънога эга бўлган барча маълумотларни ўзлаштириш йўлидаги ички дунёсининг уйғунлашишидир. Ахборотлар билан ишлаш маданияти эса аксиологик характерга эга бўлган

информацион фаолиятдир яъни маданиятнинг қадриятлар билан боғланганлигидир.

Россиялик академик Н.И.Гендина “Ахборот маданияти бу – цивилизациянинг ривожланиши даврида ҳар қандай фаолиятдаги мутахассисга имкони бор бўлган информацион имкониятларнинг уйғунлигидир.” деган таърифида мутахассиснинг мавжуд билим ва маълумотларини амалиётга қўллаш олиши, ундан самарали фойдаланиш жараёнини маданият даражасига чиқаришини айтиб ўтган [5].

Ахборотлар билан ишлаш кўникмасини шакллантириш бугунги кун мутахассисининг самарали фаолият ташкил қилиши учун муҳим саналади. Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги асосий ислохотлар ўз навбатида олий таълим муассасалари талабаларига ҳам катта таъсир кўрсатади. Олий таълимда тахсил олаётган талабаларни касбий малакасини шакллантириш учун аҳамиятга эга жиҳатларини, нафақат маълум билим ва кўникмалар тўлалигига, балки мустақил равишда ўз билимларини бойитиб бориш, ахборот олиш маданияти, интернетдан унумли фойдаланиш, ОАВларида тарғиб қилинаётган тарбиявий ғояларга муносабат билдира олиши лозим. Бу мақсадларга эришиши учун талабалар ахборот олиш маданияти эга бўлишлари лозим.

Талабанинг ахборот олиш маданияти таркибига: ахборотга бўлган эҳтиёжнинг мавжудлиги, ахборот қидириш тизимлари бўйича маълумотга эга бўлиши, ахборотлар билан ишлаш қобилияти; ахборот қидириш, асосий ва қўшимча ахборотларни саралай олиш билим ва кўникмаларига эга бўлиши, адабиётлар билан ишлаш кўникмаси, ахборот ресурс маркази имкониятларини, ундан фойдаланишни билиши; ахборотларни қайта ишлаш, ахборотларга танқидий муносабат билдириши, уларни тушуниши ва баҳолаш ҳамда улардан ижодий фойдаланиш; замонавий ахборот коммуникация технологияларидан фойдалана билиши киради.

Юқорида айтиб ўтилган фикрлардан хулоса қиладиган бўлсак, ахборот маданиятини жамиятдаги информацион алоқаларнинг ривожланишидаги эришилган даража сифатида белгилашимиз мумкин. Бунда одамларнинг информацион алоқасининг даври, шунингдек, турмуш тарзининг махсус соҳасининг ривожлантиришдаги маълумотлардан унумли фойдаланиш жараёнини маданият десак бўлади. Ахборот маданияти инсоннинг, жамиятнинг ёки унинг маълумот билан иш юритиладиган барча имкони бор бўлган соҳалардаги инсоннинг камолотга эришган даражасидир. Ахборот маданиятини фақат инсонга боғлаб қолмасдан муайян жамиятлар, халқлар, миллатлар ёки иш фаолиятининг махсус соҳаларини ривожланиш даражаси эканлигини ҳам унутмаслигимиз лозим.

Олий таълим тизими талабаларига нисбатан оладиган бўлсак, давлатни тараққий қилдирувчи куч сифатида, жамиятнинг равнақи учун ахборот олиш ва қайта ишлаш маданиятига эга бўлишлари зарур.

Ахборот маданиятини бутун жамиятнинг маданиятини белгилаб берадиган тушунча сифатида қабул қиладиган бўлсак, келажакимиз бўлган ёшларнинг ахборот маданиятини шакллантиришни педагогика соҳасининг долзарб муаммоси сифатида ўргансак бўлади.

Адабиётлар

1. Кинелев В.Г. Для решения проблем современного образования необходимо объединить возможности мирового сообщества. Информатика и образование. -Москва: 2003. № 2 -С.37 .
2. Солонина Ю.Н., Соколова Е.Г. Введение в культурологию. -Москва: Профиздат. 2003. -С.119-124.
3. Гендина Н.И. Информационная культура учителя. //Ориентир культурной политики: Инф.вып. 1998. №4. -С.94-98.
4. Гендина Н.И. Информационная грамотность и информационная культура личности. / Открытое образование. №5. 2007. -С. 58-68. www.nii.art.kemerovonet.ru
5. Ходжаев Б.Х. Педагогик аксиология. -Тошкент: “Фан ва технология” 2011. 122-123-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола ахборот тушунчаси, ахборот маданияти, ахборотлар билан ишлаш, ахборот маданиятини шакллантириш зарурати бағишланган.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о понятиях информация, информационная культура. Автор статьи описывает работу с информацией и говорит о необходимости формирования информационной культуры.

SUMMARY

The article deals with the notions «information», «information culture». The author of the article describes the work with information and states about the necessity of forming information culture.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ПЕДАГОГ ХОДИМЛАРИ ВА РАХБАРЛАРИ МАЛАКАСИГА ҚЎЙИЛГАН ТАЛАБЛАР

Г.Н.Ибрагимова – педагогика фанлари номзоди

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: мактабгача таълим, таълим жараёни, модернизациялаш, педагогик бошқарув, рахбар, педагог ходимлар.

Ключевые слова: дошкольное образование, образовательный процесс, модернизация, педагогическое управление, руководитель, педагогические работники.

Key words: preschool education, education process, modernization, pedagogical management, leader, pedagogical staff.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Мактабгача таълими вазирлиги мактабгача таълим муассасаларини янги давр талаблари асосида ислох қилиш, болаларни мактабга тайёрлашни такомиллаштиришга қаратилган қўллаб-қўллаб чора-тадбирларни амалга оширмоқда. Мактабгача таълим муассасаларидаги таълим-тарбия жараёнларини такомиллаштириш, мактабгача таълим муассасалари биноларини реконструкция қилиш, болаларнинг ҳар томонлама ривожланишлари учун қулай шароитлар яратиш давлат сиёсатида устувор ўрин эгалламоқда. Шу нарса аёнки, мактабгача таълимни янги сифат босқичига кўтармасдан туриб, мактаб таълимини самарали ташкил этиш мумкин эмас. Бу фикр ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ўз тасдиғини топмоқда. Мактабгача таълимни жиддий ислох қилмасдан туриб, мактаб таълимини такомиллаштириш, янги сифатга эга бўлган шахсни шакллантириш имконсиздир.

“Бугунги кунда мактабгача таълим олдида турган энг муҳим муаммо нимадан иборат? деган ҳақли савол туғилади. Кузатишларимиз шуни кўрсатмоқдаки, мактабгача таълим муассасаларида болалар учун ҳар доим ҳам етарлича шарт-шароитлар мавжуд эмас. Мавжуд вазиятни яхшилаш учун давлат томонидан қўйилган чора-тадбирлар ўз самарасини бериши билан бир қаторда бу соҳада янги-янги муаммолар вужудга келяпти. Айрим шаҳар ва вилоятларда болаларни мактабгача таълим муассасаларига жойлаштириш учун ота-оналарнинг навбат кутиб қолишларида намоён бўлмоқда. Баъзи бир ҳудудларда эса мактабгача таълим муассасаларида камров даражасининг ниҳоятда пастлиги кузатишмоқда. Бу, ўз навбатида, 1-синфга қабул қилинган ўқувчиларнинг ақлий-интеллектуал, маънавий ривожланишлари, мактабга тайёрлик даражалари орасида катта тафовутларнинг мавжудлигига сабаб бўляпти. Республикамиз ҳудуди бўйлаб мактабгача таълим муассасаларида камров даражасининг турли-туманлиги ҳисобига умумий камров 26%ни ташкил этмоқда. Шунга кўра 74% болалар мактаб таълимига етарлича тайёр бўлмаяптилар. Бу эса 1-синфга қабул қилинган ўқувчилар орасида рухий, ақлий-интеллектуал, маънавий тафовутларнинг катталигига сабаб бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати бундай тафовутни имкон қадар бартараф этиш учун мактабгача таълимни ислох қилиш билан боғлиқ кенг қўлланми ишларни амалга оширмоқда. Мактабгача таълим муассасалари учун янги бинолар қурилмоқда ва мавжудлари реконструкция қилинмоқда. Таълим-тарбия жараёнини такомиллаштириш мақсадига янги дастурлар ва методик мажмуалар яратилмоқда. Қисқа муддатли тайёрлов гуруҳлари ҳамда мактаблар ҳузурида тайёрлаш синфлари ташкил этиш режалаштирилмоқда. Мактабгача таълимни модернизациялашда 3 ёшдан бошлаб болаларни мактабгача таълим билан тўлиқ қамраб олиш назарда тутилмоқда. Бу мактабгача таълимни ислох қилишнинг дастлабки йўналиши ҳисобланади. Шу билан бир қаторда мактабгача таълим муассасаларини молиялаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу эса мактабгача таълим сифатини яхшилашга сезилар-

ли таъсир кўрсатади.

Мактабгача таълимнинг давлат талаблари ҳам янги ижтимоий буюртмадан келиб чиққан ҳолда такомиллаштирилди. Бу талаблар асосида мактабгача таълимни янги сифат босқичига кўтариш назарда тутилмоқда. Шу билан бир қаторда мактабгача таълим муассасаларини босқичма-босқич ахборот технологиялари, спорт анжомлари, ўйин майдончалари, ўқув-лаборатория анжомлари билан жиҳозлаш амалга оширилмоқда.

Ҳар қандай ислохот жараёнида бўлгани каби мактабгача таълимни модернизациялашда ҳам педагог кадрларни ўқитиш, тайёрлаш муҳим ўрин эгаллайди. Айниқса, уларнинг мактабгача таълим муассасаларини бошқаришга оид билим, кўникма, малака ва компетенцияларини ривожлантириш муҳим ҳисобланади. Чунки мактабгача таълим муассасаларида фаолият кўрсатаётган рахбар ва педагог ходимларда мазкур таълим муассасаларини бошқаришга оид билимлар, бошқарув даражалари ҳақидаги тасаввурлар етарлича шаклланмаганлигига гувоҳ бўлмоқдамиз. Шу билан бир қаторда мактабгача таълим бўйича олий таълим муассасасини битираётган ёш мутахассисларда ҳам ўз бошқарув даражалари кўламини тўлиқ тасаввур қила олмаслик ҳолатлари кузатишмоқда. Шунинг учун ҳам мактабгача таълим муассасалари учун педагог ходимлар тайёрлаш жараёнини мактабгача таълим муассасаларини бошқариш, мазкур бошқарувнинг даражалари, ҳар бир даражанинг камров имкониятлари, объектлари ҳақидаги билимлар билан қуроллантириш, шу мақсадда, таълим мазмунига қўйиладиган педагогик тавсифларни киритиш талаб қилинмоқда. Мактабгача таълим муассасалари педагог ходимлари ва рахбарлари малакасига қўйиладиган янги талаблар мактабгача таълим муассасалари рахбар ва педагог ходимларининг малакасини ривожлантиришга қўйиладиган умумий мақсаддан келиб чиққан ҳолда белгилаб берилади. Бунинг учун мактабгача таълим муассасаларида фаолият кўрсатадиган бўлажак мутахассисларнинг машғулотларига қўйиладиган стандарт талабларни такомиллаштириш лозим.

Мактабгача таълим муассасаларида фаолият кўрсатадиган рахбар ва педагог ходимлар болаларнинг иқтидорларини эрта аниқлаш методикалари билан қуроллантирилишлари мақсадга мувофиқ. Шунингдек, бўлажак педагогларнинг лаёқатлари ва касбий шаклланишларини қўллаб-қувватлаш алоҳида аҳамиятга эга. Ҳар бир мактабгача таълим муассасаси педагоглари қўшимча касбий дастурларни ўзлаштирган бўлишлари лозим. Бир сўз билан айтганда, мактабгача таълим соҳасини модернизациялаш Қонунлар ва топшириқлар мажмуини ўз ичига олган яхлит тизим ҳисобланади. Улар янги жамиятни шакллантириш жараёнида алоҳида ва биргаликда ҳаракат қилади. Бундай фаолият натижасини сифатли баҳолаш имкониятлари йилдан йилга кенгайиб бориши учун дастлаб бўлажак мутахассисларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, уларни мактабгача таълим муассасасини бошқариш методикалари билан қуроллантириш зарурияти кучаймоқда. Чунки мактабгача таълим муассасаларини сифатли

бошқариш бўлажак мутахассисларнинг бу соҳадаги билим ва тажрибалари, касбий компетенцияларига бевосита боғлиқ. Шу билан бир қаторда мактабгача таълим сифатини ва самарадорлигини таъминлаш орқали мактабгача катта ёшдаги болалар ривожланиш даражасида фарқлар ва тафовутларни бартараф этиш имкониятлари кенгайди.

Мактабгача таълим муассасаларини бошқариш таркиби ўзига хос бўлиб, яккабошчиликка асосланган мустақил бошқарув фаолиятида намоён бўлади. Мустақил бошқариш шакли педагогик кенгаш ҳамда ходимларнинг умумий йиғини ҳисобланади. Мактабгача таълим муассасаларини самарали бошқариш учун педагогик жараённинг барча иштирокчиларини бошқарув фаолиятига жалб этиш механизмларини яратиш талаб қилинади.

Ўзининг характериға кўра бошқарув фаолияти тадқиқотчилик фаолиятига яқин бўлиб, педагогик ва бошқарув ахборотларини танлаш, таҳлил қилиш асосида ташкил этилади. Мактабгача таълим муассасаларини бошқариш тизими иккита таркибий қисмдан иборат. Ушбу фаолият мактабгача таълим муассасаси Устави ва тегишли Низомлар асосида тартибга солинади. Чунончи:

I таркибий қисм – мустақил бошқариш:

- Педагогик кенгаш;
- Мактабгача таълим муассасаси ходимларининг умумий йиғилиши;
- Муассаса кенгашидан иборат.

II таркибий қисм – маъмурий бошқарувдан иборат бўлиб, у тизимли таркибга эга, яъни:

I даража – мактабгача таълим муассасаси мудираси.

Мактабгача таълим муассасаси мудираси муассаса фаолияти учун шахсан масъул бўлиб, молиявий ҳисобларни ташкил этиш, хўжалик операцияларини бажаришда қонунчиликка амал қилиш, тарбияланувчилар, давлат, жамият, уларнинг ота-оналари олдида масъулиятли бўлиш ҳамда лавозим вазифаларига мос тарзда Халқ таълими вазирлиги ёки унинг ҳудудий ташкилотлари олдида ҳисобдор бўлиш, лавозим вазифаларида белгиланган кўрсатмаларга амал қилиш, таълим муассасасининг меҳнат шартномалари, Устави, малака талаблари кўрсатмаларини бажариш бевосита унинг зиммасида бўлишини олий педагогик таълим жараёнида талабаларга аёнлаштириш лозим.

Мактабгача таълим муассасаси мудирасининг бошқарув фаолияти қуйидагиларни таъминлаш имконини беришини ҳар бир талаба онгига етказиш талаб этилади. Улар:

- Моддий, ташкилий, ҳуқуқий, таълим жараёнини бошқариш вазифасини бажаришга имкон берадиган ижтимоий-психологик шарт-шароитларни яратиш;
- Мактабгача таълим муассасаси мулкни бевосита тасарруф этиш;
- Меҳант қонунчилиги асосида ишга қабул қилиш ҳамда уларни вазифасидан озод этиш, ходимларни жой-жойига қўйиш, мактабгача таълим муассасаси ходимларини рағбатлантириш, изланишга ундаш;
- Мактабгача таълим муассасасида соғлом педагогик муҳитни яратиш;
- Мактабгача таълим вазирлиги олдида мактабгача таълим муассасаси фаолияти учун масъуллигини аёнлаш;
- Ўз касбий компетенциялари доирасида буйруқлар чиқариш, кўрсатмалар бериш қабилар.

Мактабгача таълим муассасаси мудирасининг бошқарув объекти жамоанинг барча аъзоларини қамраб олади.

Мактабгача таълим муассасаларини бошқаришнинг II даражаси - мактабгача таълим

муассасаси методисти ҳамда хўжалик ишлари мудираси.

Бошқарув объекти лавозим вазифалари билан боғлиқ ҳолда жамоанинг муайян қисми, яъни тарбиячиларни қамраб олади. Методист мактабгача таълим муассасаси ўқув-тарбия жараёнига раҳбарлик қилади. У ҳар бир педагогнинг болалар билан ишлашдаги ўрнини белгилайди, тарбиячиларни ўз олдиларига қўйилган вазифаларини ечишга сафарбар қилади, мактабгача таълим муассасаси олдида Ўзбекистон давлати ва жамияти томонидан қўйилган вазифаларни бажаришда фаоллик кўрсатади, тарбиячиларнинг педагогик фаолиятига илмий-методик раҳбарликни амалга оширади, мактабгача таълим соҳасини ислоҳ қилишга оид янги Қарорлар, Фармонлар, Дастур ва Низомлар билан педагог ходимларни яқиндан таништиради. Мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларининг ота-оналари ва маҳалла фаолларини ҳам педагогик вазифаларни бажаришга жалб этади.

Хўжалик ишлари мудираси мактабгача таълим муассасаси биноси ва жиҳозларнинг сақланиши учун масъул бўлиб, педагогик жараённинг моддий-техникавий таъминотини ташкил этади, мактабгача таълим муассасаси биноси ва ҳудуди бўйича тозалик ва тартибни таъминлайди, хизмат кўрсатувчи ходимларнинг меҳнатини ташкил этади ва ёнгина қарши хавфсизлик чора-тадбирларини амалга оширади. Мактабгача таълим муассасасида эпидемияга қарши кураш чораларини ташкил этади.

III даража – тарбиячилар, мутахассислар ва хизмат кўрсатувчи ходимлар. Уларнинг бошқарув объекти тарбияланувчилар ва уларнинг ота-оналаридир.

Ўқув-тарбия жараёнини ривожлантириш ва такомиллаштириш мақсадида мактабгача таълим муассасасида Педагогик кенгаш фаолият кўрсатади. Мазкур кенгаш фаолиятининг ўзига хос жиҳатлари билан ҳам талабаларни яқиндан таништиришни назарда тутишлари лозим. Чунки бўлажак мутахассислар бундай кенгашлар фаолияти ҳақида тасаввурларга эга эмасликлари амалиёт жараёнида яққол намоён бўлди. Педагогик кенгаш коллегиал характерга эга бўлиб, мактабгача таълим муассасаси педагоглари фаолиятини бирлаштиради. Педагогик кенгаш мактабгача таълим муассасаси мудираси томонидан тасдиқланган “Педагогик кенгаш ҳақидаги Низом” асосида иш кўради. Педагогик кенгашга мактабгача таълим муассасаси мудираси раислик қилади. Педагогик кенгаш:

- Таълим мазмунининг турли вариантлари, ўқув-тарбия жараёнининг шакллари, методлари ва уни амалга ошириш усулларини танлайди ва муҳокама қилади;
- Педагог ходимларнинг малакасини ошириш, уларнинг ташаббускорлигини ривожлантиришни ташкил этади;
- Педагог ходимларнинг номзодини мукофотларга тавсия этади;
- Мактабгача таълим муассасасининг йиллик иш режаси, ўқув режаси, машғулотлар жадвали, таълим дастурларини муҳокама қилади ва тасдиқлайди.

Педагогик кенгаш аъзолари мактабгача таълим муассасаси фаолиятини яхшилашга қаратилган таклифлар киритиш ҳуқуқига эга. Мактабгача таълим муассасасининг Педагогик кенгаши тасдиқланган йиллик иш режа асосида фаолият кўрсатади. Мактабгача таълим муассасаси Педагогик кенгашининг қарори аъзоларнинг 2/3 қисми қатнашганда ва улар 50% овоз бергандагина ҳуқуқий асосга эга бўлади. Унинг қарори мактабгача таълим муассасаси мудираси буйруғи билан тасдиқланади.

Мактабгача таълим муассасаси ходимларининг умумий йиғилиши зарурият туғилганда бир йилда камида 2 марта ўтказилади. Йиғилиш ходимларининг 50% иштирок этгандагина қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга.

Мактабгача таълим муассасаси умумий йиғилиши компетенцияларига қуйидагилар қиради:

- Жамоавий шартномаларни қабул қилиш;
- Мактабгача таълим муассасаси мудираси билан жамоавий шартномалар тузиш, унга ўзгартиришлар киритиш, уни тўлдириш ҳамда

Адабиётлар

1. Ахмедова Н.Қ. Умумий ўрта таълим мактаблари раҳбарлари бошқарув фаолияти самарадорлигини ошириш назарияси ва амалиёти: Монография. – Тошкент: “Фан”, 2013.109-б.
2. Вазина К.Я., Петров Ю.Н., Белиловский В.Д. Педагогический менеджмент. – М.: Педагогика, 1991. –С. 136.
3. Валихўжаева Ф.Б. Талабаларни МТМда болаларга эстетик тарбия беришга тайёрлаш. Пед. Фан. номз.дисс. –Тошкент: 2005. 139-б.
4. Мамедов К.К. Мактабгача ёшдаги болалар ва ўқувчиларнинг ақлий ривожланиш хусусиятлари. Псих. фан. доктори. Автореферат. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. –Т.: 2004. 50-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мактабгача таълим, мактабгача таълимнинг сифати, мактабгача таълимнинг давлат талаблари ҳам янги ижтимоий буюртмадан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириш, мактабгача таълим соҳасидаги ислохотлар каби масалалари ёритилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам усовершенствования качества дошкольного образования, государственных требований, предъявляемых к нему с учётом новых социальных заказов, а также вопросам проводимых реформ в сфере дошкольного образования.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of preschool education development of the quality of preschool education, improving preschool education based on new social order and requirements on preschool education put by the state, and reforms in the sphere of preschool education.

ҚАРАҚАЛПАК ХАЛҚЫНДАҒЫ ЫРЫМ ХАМ ТҲЙЫМ СӨЗЛЕРДИҢ ТӘРБИЯЛЫҚ ӘҲМИЙЕТИ

А.С.Исмаилов – излениўши

Әженияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: анъана, урф-одат, ирим, миллий тарбия, одоб-ахлоқ, маъанвият, насихат.

Ключевые слова: традиции, обряды, суеверия, национальное воспитание, этика, эстетика, духовность, заветы.

Key words: traditions, rituals, superstition, national education, ethics, aesthetics, spirituality, covenants.

Халқымыз хәмме ўақыт жәмийеттеги хәм жеке турмыстағы әҳмиетли ўақыяларды салтанатлы түрде белгилеўди үрдис етип, әсирлер даўамында өз дәстүрлерин, үрп-әдетлерин қәлипестиреди хәм оны жәмийетлик турмыс елегинен өткереди. Бул дәстүрлер, салт-саналар, үрп-әдетлер өз нәўбетинде ол адамлардың дүньяға көзқарасына, әдеп-иқрамлық сыпатларына тәсир етип орынланады. Дәстүрлер, салт-саналар, үрп-әдетлер халықтың психикалық өзгешелигин, мәдениет раўажланыўының дәрежесин көрсетиў арқалы, оларды басқа халықлардан айырып туратуғын белгилердиң де түри болып есапланады. «Хәр елдиң салты басқа»... деўдиң мәниси де усында.

Дәстүрлер белгиле бир үлкен жәмийеттиң, жәмәәтшиликтиң руўхый талабының тийкарынан келип шығып, өзгеше бир белгилери, қәсийетлери арқалы көзге түсип сол адамларды бириктириўдиң хәм беккемлеўдиң күшли қуралы болып есапаланады. Соның менен қатар дәстүрде, үрп-әдетлерде адамлар өзине-өзиниң жеке қатнасын таныйды. Бунда адамлардың дүньядағы затларға хәм тәбият кубылысларына жеке миллетлик хәм кәсиплик өзгешелиги пайда болады.

Дүньядағы барлық халықлардың әсирлер бойы тәртипленип, жыйнақланған үлгили, даналық сөзлери менен үрп-әдети, салт-дәстүрлери бар. Бул үлгили сөзлер өмир шынлығы, халықтың турмыс-салты менен тиршилигин, халықтың руўхыятына, жәмийеттиң раўажланыўына әҳмиети жүдә үлкен. Уллы адамлардың хәр түрли мазмунда айтқан ой-пикирлерине, үлгили сөзлерине ой жуўырта отырып, олардың тийкарында салт-дәстүрлер менен тамырлас ырымлар менен тыйымлардың турғаны гүмансыз. «Ел боламан десең бесигинди дүзе» дегениндей, уллы инсанларды тәрбиялаўда ата-бабаларымыз жолы, нақыл-мақаллар, шешенлик сөзлери менен қатар биз сөз етип атырған тыйым сөзлер менен ырымларға да итибар қаратыў лазым.

Бүгинги күнде тәрбиядағы баслы бағдар – хәр бир инсан ең алды менен өз халқының перзенти, өз ўатанының азаматы болыў керек екенин ядымызда тутыўымыз керек. Сон-

бажарилишини назорат қилиш ҳақида музокаралар ўтказиш учун вакилларни белгилаш;

- Жамоавий шартномаларнинг бажарилиши ҳақидаги ҳисоботларни тинглаш кабилар.

Кўриниб турибдики, мактабгача таълим муассасаларини бошқаришнинг ўзига хос жиҳатлари билан талабаларни тизимли тарзда таништириб бориш уларда бошқарувга хос билим ва тажрибаларни шакллантириш имконини бериб, истиқболдаги педагогик фаолиятларининг самардорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Ахмедова Н.Қ. Умумий ўрта таълим мактаблари раҳбарлари бошқарув фаолияти самарадорлигини ошириш назарияси ва амалиёти: Монография. – Тошкент: “Фан”, 2013.109-б.
2. Вазина К.Я., Петров Ю.Н., Белиловский В.Д. Педагогический менеджмент. – М.: Педагогика, 1991. –С. 136.
3. Валихўжаева Ф.Б. Талабаларни МТМда болаларга эстетик тарбия беришга тайёрлаш. Пед. Фан. номз.дисс. –Тошкент: 2005. 139-б.
4. Мамедов К.К. Мактабгача ёшдаги болалар ва ўқувчиларнинг ақлий ривожланиш хусусиятлари. Псих. фан. доктори. Автореферат. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. –Т.: 2004. 50-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мактабгача таълим, мактабгача таълимнинг сифати, мактабгача таълимнинг давлат талаблари ҳам янги ижтимоий буюртмадан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириш, мактабгача таълим соҳасидаги ислохотлар каби масалалари ёритилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам усовершенствования качества дошкольного образования, государственных требований, предъявляемых к нему с учётом новых социальных заказов, а также вопросам проводимых реформ в сфере дошкольного образования.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of preschool education development of the quality of preschool education, improving preschool education based on new social order and requirements on preschool education put by the state, and reforms in the sphere of preschool education.

ҚАРАҚАЛПАК ХАЛҚЫНДАҒЫ ЫРЫМ ХАМ ТҲЙЫМ СӨЗЛЕРДИҢ ТӘРБИЯЛЫҚ ӘҲМИЙЕТИ

А.С.Исмаилов – излениўши

Әженияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: анъана, урф-одат, ирим, миллий тарбия, одоб-ахлоқ, маъанвият, насихат.

Ключевые слова: традиции, обряды, суеверия, национальное воспитание, этика, эстетика, духовность, заветы.

Key words: traditions, rituals, superstition, national education, ethics, aesthetics, spirituality, covenants.

Халқымыздың тәрбиялық қураалларының күнделикли қолланылатын үлги, түрлериниң бири-тыйым сөзлер. Бул сөзлер еси кирген балаларға жаман әдет, жат пейил, орынсыз қылық, терис минезлерден сақландырып барған. Бул балалар менен жасларға «жыйрен жаман әдеттен» дегендей, жаман ислерден сақландырып, жақсылыққа еликлеў, мақсетинен шыққан таза халықлық педагогикалық түсиник. Мине, усы арқалы олар адамды унамсыз минез, орынсыз жаман қылықлардан сақландырып турады. Мәселен, халық түсинигинде дизени қушақлаў - жалғыз қалыўдың, жас үлкенниң жолын кесиў - әдепсизликтин, қолды төбеге қойыў ел-журттан безиниўдин, асты төгиў - ысырапшылықтың белгиси деп билген хәм ондай ерси ислерге қатаң тыйым салған. Ел ишинде тыйым түрлерине байланыслы сөзлер көплеп ушырасады.

Халқымызда «баланы – жастан» деген сөз бар. Усыған бола биз балаға жақсы менен жаман ҳаққында көп нәрселерди үйретиўмиз, гейде белгиле бир нәрселерден тыйып отырыўымыз керек. Көп жағдайда, мысалы, «жағынды таянба», «табалдырықты басып турма» деп айтқанымыз бенен, балаға оның мәнисин-мағанасын түсиндирместен, «жаман болады» – деп бир аўыз сөз бенен шеклеймиз. Мине, усы мәселеге нәзер аударатуғын болсақ, балаға «болмайды, ислема, жаман болады» дегеннен көре неге олай ислеўге болмайтуғынын айтар болсақ, есинде сақлап жүрери анық.

Тыйым сөзлердиң биразы қыз баланың тәрбиясына тик

келей байланыслы болса, бәзи бири ул баланың ер минезли азамат болыуына жол ашады.

Қызлар менен келинлерге байланыслы айтылған ырым-лар хәм тыйым сөзлерге нәзер аударатуғын болсақ, бизиң халқымызда қыз бала тәрбиясына айрықша қарағанын, қызды қапа қылмай, барынша әлпешлеуге тырысқаны «қыз бала үйине қонақ» деген хұрметли түсиниктиң турғанын сезиў қыйын емес.

* Қыз баланың сыртынан өсек айтқанның дәўлети қайтады.

* Қыз бала есик алдына жығылса, сол үйге соның аўырлығындай байлық келеди.

* Қыз бала бөпени жақсы көрсе, турмыста көп бөпели болады.

* Аға-жеңгени сыйлаған қыздың ығбалы артады.

* Қыз бала мүйеште көп отырса, турмысқа кешигип шығады [1:497-498].

Келин болып түскен жас қызды өз тәрбиясында тәрбиялаўда ене, абысынлар мектеби де әҳмийетке ийе. Жас келинге: «ата-ененниң, қайын ағаларының төсегине отырма, олар жатқан жерге жатпа!» деп, оларға үлкен хұрмет пенен қараўға тәрбиялайды. Үлкенлер ямаса ата-аналар да баласының төсегине отырыўға, жатыўға болмайды. Бул әлбетте, әзелден қиятырған неке ызамаына байланыслы, оның муқаддес екенин түсиниў кереклигиниң белгиси. Усы тәртип бүгинге дейин сақланып келген.

Жас келинлерге: қазанды есик жаққа қойма, ол қуласа: «несийбе төгиледи, ырыс кетеди» деп айтады. Қазанды қыйсайтып аспайды, ырыс шашылады деп ырымлайды.

*Қолды тарақлаўға, артқа қаўсырып жүриўге болмайды – бул қолы байланған тутқынды еске салатын жаман ырым деп есапалаған.

*Аўылдан атқа минип атланғанда артынан ийт ерип шыкса, қуўалап зорлық пенен изине қайтармайды – себеби ийт ийесине тилеклес, сонлықтан ийтти қуўса, берекетти қашырады, жолы болмайды деп есаплайды, сонлықтан буны жолы болар деп, жақсылыққа жорыйды.

*Үйде отырған қонақты бармақ пенен санамайды – тек мал менен қолға түскен тутқындарды ғана бармақты шошайтып санаған, бунда адам басы азаяды дегендей түсиник бар.

*Белин таянбайды – себеби жақын адамы қайтыс болғанда жоқлаў айтып жылаған ҳаял ғана белин таянады.

*Жақты таянбайды – қайғы-хәсиреттен әбден шаршаған адам ғана жағын таянады.

*Бетти басыўға болмайды – қайғы-хәсиреттен шаршаған адам ғана бетин басады.

*Жер таянып отырмайды – жақынынан айырылған адам ғана жер таянады.

Ер балаларды тәрбиялаўға пайдаланылған қағыйдалар менен ырымлар жүдә көп. Төменде биз солардың бәзи бирине ғана нәзер аударамыз:

*Бос ерге минбе – себеби қуры ерге миниў – аты өлгенликтің белгиси.

*Аўылға ат пенен шаўып келиўге, үйге жуўрып кириўге болмайды. Бул қәйип-қәтер болса, ел шетине жаў келгенде, хабар бериўши келди деген жаман ырымға саналады. Егер сүйиниши хабар болса, шаўып келиўге болады. Бирақ «сүйиниши, сүйиниши!»,- деп бақырып келиў керек.

*Ер баланың киндигин ырымлап, «үй күшик болмасын»

Әдебиетлар

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық 77-87-томлар. -Нөкис: «Илим» 2014.
2. Әлеуов Ө. Саламат бала тәрбиясының дереги халықлық тәлим-тәрбияда. // «Әмударья», 2014. №3. 27-35- б.
3. Абдиев А. Қарақалпақ ырымлары. -Нөкис: 2014.

Мақолада халқимизнинг урф-одат, дастурлари хақида сўз юритилади. Умуман айтганда, маданий меросларни баҳолаш эски анъаналар билан урф-одатлармизни ўргатиш масалалари ўзиниң олдиға қўйған мақсадиға эришиш йўлида, шу билан бирға шу йўлда одамларни, айнисса, ёшларға миллий тарбия бериш, маънавиятли ва одоб-ахлокли килиб тарбиялашда ирим ва тақик сўзларнинг аҳамиятли эканлиги хақида ёшлармиз маълумот олиши мумкин.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о традициях и обычаях нашего народа. На пути к достижению поставленной перед собой цели наша молодёжь может получить сведения о вопросах оценки культурных наследий, пропаганды старых традиций и обрядов, о важности суеверия и запретных слов в духовном и эстетическом воспитании людей.

SUMMARY

The article deals with the traditions and customs of our people. On the way to achieve the goal, our teenagers can get information about the issues of assessing cultural heritage, propagating old traditions and rites, the importance of superstition and forbidden words in the spiritual and aesthetic education of people.

деп кырдан асырып ылақтырып жибереди, ал қыз баланың киндигин «үйдиң қуты болсын» деген ырым менен ошақ түбине көмеди.

*Ер балаларға бас киймин береўге болмайды, басындағы бағы таяды деген түсиникти билдиреди.

*Ерин сыйлай алмаған ҳаял, елин сыйлайды деп дөмеленбе.

*Дизени, табанды тартыўға болмайды. Аўырыўға жолыққанда ғана дизе менен табанды тартады.

*Дизени қушақламайды. Бул «бийперзент қалдым», «диземнен басқа қушақлаитуғыным қалмады» деген жаман ырымды билдиреди.

*Қызларға аяқ көтериўге болмайды себеби бул әдепсизликке жатады.

*Хадалды ҳарам менен араластырма.

*Сынық айнаға қараўға болмайды себеби, жин шайтанды көриўи мумкин.

*Сабырлы болыў ақыллы, иманлы адамның иси.

*Жуўған қолды силикпе, ырысқы-несийбе кетеди.

*Адамға қарап қолды шошайтыў – әдепсизлик белгиси.

*Бармақты, қолды орынсыз аўызға салыўға болмайды, бул да әдепсизлик белгиси.

*Аяқ-қолды жип пенен байлаўға болмайды. Себеби, бул қол-аяғы байланған тутқынды еске салады.

*Басты шайқаўға, тисти қайрай бериўге болмайды.

Руўхый кеселлик пенен аўырған адам ғана солай етеди.

*Таңлай қағыўға болмайды. Үй ишинде таңлай қаға бериў – жаманлық (өлим-жетим) шақырыў белгиси.

*Қуран оқығанда күлиўге, Қуран китапты жерге таслаўға болмайды. себеби ол – кийели китап.

*Аяғың тартпаған жерге барма.

*Үйге кирген жыланды өлтirmeйди. Басына ағарған тамызып, шығарып жибереди. Себеби, геї ўақытларда периштелер жылан көрнисине кирип, жер бетин шарлайды екен. Сонлықтан жылан көрнисинде келгенлердин айрым-лары периште болыўы да мумкин деген түсиник бар.

*Бөпе шалқасынан тыныш уйықласа, елге белгили азамат болып өседі, бүкленип уйықласа, уайымшыл, ериншек болады. Ет бетинен жатып уйықласа, ойшыл болады. Егер аяқ-қолын еркин созып уйықласа – болажақ батыр, даналықтың белгиси.

*Күн батар алдында уйықлаўға болмайды, оны жаман ырымға болжайды.

*Сүтти аўқатты төгиўге болмайды, бул ысырап саналады.

*Қыз баланы урыўға болмайды [3:33].

Улыўма айтқанда, мәдений мийрасларды бахалаў ески салт-дәстүрлер менен үрп-әдетлеримизди үгитлеў мәселелери өзиниң алдына қойған мақсетине ерисиў жолында, соның менен бирге сол жолда адамларды, әсиресе жасларға миллий тарбия бериў, руўхый хәм әдеп-иқрамлылық жақтан тарбиялаўда ырым хәм тыйым сөзлердин әҳмийети жүдә үлкен.

Қайсы халық болмасын ол өзиниң әўладларына өз бойындағы барлық ең жақсы қасиетлерин тарбия процесслери аркалы жеткизиўге умтылады, өз елиниң миллийлигин көздиң қарашығындай сақлаўды, жаслар билимди, өнерли, мәдениетли, ер жүрек азамат болып жетиссе екен деп әрман етеди. Усылар аркалы халық өз жасларын миллийликке, өз миллийлигин түсиниўге, әдеп-иқрамлы, адамгершиликли болыўға тарбиялап келген.

STUDENTS INDEPENDENT WORK AS A MAJOR FORM IN TEACHING PROCESS

U.Khodjanizyazova – assistant teacher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: юкори ўқув ўрни, мустақил иш, парадигма, янгилаш, қобиляят, мутахассис, манба, муаммо, талаб.

Ключевые слова: высшее образование, самостоятельная работа, парадигма, модернизация, навыки, специалист, ресурс, проблема, требования.

Key words: higher education, independent work, paradigm, updating, skill, specialist, source, issue, requirement.

One of the directions of educational policy of the country is the discussion of reforms in higher education. The aim of these discussions is updating the higher education and to find new guideline and meaning of this modernization. It's obvious that we mean about forming the new educational paradigm.

The main duty of the higher education is to prepare the specialists who can succeed in their chosen field with practical and theoretical knowledge, develop experience and proficiency approaching the issue creatively, identify and analyze baffling cases, adapt the environment demands and not only mechanical examination of educative recommendations or introduction of new education technology. The solution of this issue demands changes of conceptual principals of education so far as formation of such personality hardly possible by handing education mechanically on a plate from teacher to student.

It's difficult to give all information during the lesson when knowledge and information range is being going up with double quick

In new educational paradigm the student from passive user of knowledge must turn into active subject who can formulate the problems, analyze them and find optimal solution and prove their correctness. So, it means changing paradigm of learning into paradigm of education. In such viewpoint students independent work becomes not only important form of educational process but turns into its foundation [1].

If students work independently and hard they can digest the lessons. Students main knowledge, skills and experience are stated during self study and there appears wish to work creatively.

To awake wish of self study of students we, teachers should plan and organize all needed conditions, direct them to read a lot during and after the lessons.

It's especially difficult for first year students who has just begin to study and are accustomed with higher education requirements. They almost don't know how to organize their time for independent work and so they will face with problems such as not knowing what sources to address for getting information, how to find and analyze them and choose needed ones out of them, to put in order, to express their idea, manage time or even assess their mental and physical possibilities can cause some problems. The most major problem is they won't be ready to independent work spiritually.

Therefore, each teacher need to make students believe their intelligence and ability and teach to organize their independent work with patience. It's important to raise students go-aheadism and role taking into consideration that the materials are getting complicated year by year. Getting used to independent work students begin to work according to their interests and skills but not only for performing the tasks given by teachers.

When we define the type and volume of students' independent work, we should take into account:

- Period of learning;
- Feature of the certain subject;
- Students ability and the level of practical and theoretical experience;
- Availability of information sources on the topic;
- Students level of working with information sources on the topic.

The type and volume of students independent work should be changed and added according to the skills that appear term by term. In other words they should be taught to do given tasks regularly and creatively.

The main important component of higher educational process is to train, providing basic personal characteristics and activity of specialists. One of the main goals is forming professional intellection of practical mode that includes high level of process development of analyzing, predicting and reforming. Success of innovation reforms in society depend on these qualities, and for their progress required high level of formulation of students cognition which at the process of studying and not only overtake standards of modern knowledge but learn use them in real life [2].

We can use the following forms:

- Learn the subject with the help of academic manuals independently, working with educational sources;
- to prepare review on definite topic;
- to gather materials for qualification paper and master's graduation paper;
- to find solutions to issues that exist in practice and prepare tests, case study and tasks;
- to get ready scientific articles, theses, and lectures;
- to solve nonstandard tasks on practical content and work creatively;
- to do home tasks and others.

taking into account the level and skills of students.

And moreover if teachers want students to do and finish their independent works successfully the following requirements should be followed which are mentioned in National Program on Personnel Training:

- the aim (to strengthen knowledge, assimilate new materials, raise creative activity, form practical skills and experience) should be established;
- to plan tasks and obligations precisely;
- need to be familiar with methods of performing tasks;
- consulting and other types of help (explain topics goal and importance, give instructions or discuss) should be fixed correctly;
- to plan assessment criteria exactly;
- to plan exam time, form, type clearly and etc.

To sum up, independent work in higher education represent complex process of interaction between teacher who control, organize, conduct, adjust and student who want to learn.

Reference

1. Семёнова В.Г. Самостоятельная работа студентов как важнейшая форма организации учебного процесса в рамках компетентностной модели образования. - Саратов: «Новый Проект», 2013. - С.11.
2. Горшкова О.О. Самостоятельная работа как фактор формирования познавательной активности студентов. -Москва: 2011.- С.169
3. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. 14-август, 286-сонли буйруги. 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақолада янги ўқитиш парадигмаси ҳақида айтиб ўтилган ва унга кўра талаба дарсларни пассив ўрганувчидан, муаммоларни аниқлаб, таҳлил қилиб, унга туғри ечим топа оладиган актив шахсга айланиши кўзда тутилган. Ўқитувчининг бошқариш, баҳолаш ва ташкиллаштириш роли таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается новая образовательная парадигма где студент из пассивного потребителя знаний должен превратиться в активного субъекта, умеющего грамотно сформулировать проблему, проанализировать возможные пути её решения, найти оптимальный результат и доказать его правильность. А также анализируется роль преподавателя в организации, управления и оценивании самостоятельной работы студентов.

SUMMARY

The article deals with new educational paradigm where the student from passive user of knowledge turns into active subject who can formulate the problems, analyze them and find optimal solution and prove his correctness. Teacher's role in organizing, conducting and assessing the students' independent works is also analyzed.

БОЛАЛАР ФАРОВОНЛИГИНИНГ ТАЪМИНЛАНИШИГА ЭРИШИШНИНГ ПЕДАГОГИК ЙЎНАЛИШИ

А.Қ.Қадрева – мустақил изланувчи

Ажинеъз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: болалар, болалар фаровонлигини таъминлаш, бола ҳуқуқлари, конвенция, конституция.

Ключевые слова: дети, обеспечение благосостояния детей, права ребёнка, конвенция, конституция.

Key words: children, provision welfare of children, child's rights, convention, constitution.

Мамлакатимизда болаларнинг ҳар томонлама камол топиши, унинг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлаш, ўз истеъдод ва қобилиятларини рўёбга чиқаришда узлуксиз таълим тизимидаги педагогик жараён ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Президентимиз таъкидлаганидек, “Мамлакатимизда ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмай диган инсонлар бўлиб камол топиши, бахтли бўлиши учун барча шароитлар яратилиб берилмоқда” [1] деган сўзлари таълим муассасаларидаги ўқув-тарбия жараёни болаларнинг ҳуқуқий ва маънавий жиҳатдан юксалишига имкон беради. Умумтаълим мактабларида ўқитиладиган ижтимоий-гуманитар фанлар мазмуни ва таълим муассасасида яратиладиган педагогик шароит болалар фаровонлигини таъминлашда муҳим омил ҳисобланади.

Умумтаълим мактабларида ўқитиладиган ижтимоий-гуманитар фанлар мазмунида бола фаровонлиги тушунчаси, унинг мазмун ва моҳияти назарий ва амалий жиҳатдан очиқ берилса; фанлар мазмунига бола фаровонлигини таъминлаш принциплари ҳақидаги ғоялар сингдирилса; фанлар мазмуни боланинг саломатлиги, таълим олиши, овқатланиши, гигиенаси, турмуш тарзига оид ютуқлар билан бойитилса; фанлар мазмунида турли материаллардан, қизиқарли илмий маълумотлар, далиллардан фойдаланиш қўламли кенгайтирилса, назарий билим билан амалий фаолиятнинг узвийлиги таъминланса; болаларда фаровонлигини таъминлашда ижтимоий-гуманитар фанларнинг аҳамияти янада ошади.

Таъқиқотларимиз давомида умумтаълим мактабининг 7-9-синфларида ўқитиладиган ижтимоий-гуманитар фанлар мазмуни таҳлил қилинди.

Умумтаълим мактабларининг 7-синфида қуйидаги ижтимоий-гуманитар фанлар ўқитилади: Миллий истиқлол ғояси, Конституция, Жаҳон тарихи, Ўзбекистон тарихи, Ўзбек тили, Адабиёт, Рус тили, Жисмоний тарбия.

Умумтаълим мактабларининг 8-синфида қуйидаги ижтимоий-гуманитар фанлар ўқитилади: Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари, Ўзбек тили, Адабиёт, Жаҳон тарихи, Ўзбекистон тарихи, Рус тили, Чет тили, Жисмоний тарбия.

Умумтаълим мактабларининг 9-синфида қуйидаги ижтимоий-гуманитар фанлар ўқитилади: Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари, Жаҳон тарихи, Ўзбекистон тарихи, География, Иқтисодий билим асослари, Конституциявий ҳуқуқ асослари, Ўзбек тили, Адабиёт, Рус тили, Чет тили, Жисмоний тарбия.

Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари фани орқали болалар истиқлолнинг энг буюк неъмат эканлиги, миллий истиқлол ғоясининг бош мақсади, миллий ғоя таркибидаги тушунча ва тамойиллар, миллий ўзлик, ғурур-ифтихор, дунёнинг мафкуравий манзараси, маънавият, тараққиёт тамойиллари ҳақидаги назарий билимларни эгаллайдилар.

Шунингдек, баркамол авлод тарбиясида миллий ғоянинг ўрни ва аҳамияти, ёшлар ғоявий бўшлиқ бўлишининг олдини олиш, уларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш, мафкуравий иммунитетнинг асосий хусусиятлари, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш ғоялари, мафкуравий таҳдидлар ҳақидаги маълумотларга эга бўлиш асосида маънавий дунёқарашлари шаклланади.

Маънавиятни шакллантирувчи мезонлар, миллий ва умумбашарий қадриятлар уйғунлиги, халқимизнинг умумбашарий қадриятлар ривожига қўшган ҳиссаси, тараққиётнинг ўзбек модели, мустақиллик йилларида амалага оширилган ислохотлар болалар ва ёшларнинг ҳар томонлама камол топиши учун яратилган шароитлар хусусида атрофича маълумотга эга бўладилар.

Фарзанднинг дунёга келиши, парвариш қилиниши ва баркамол шахс сифатида шаклланишида ота-она, оила ва маҳалланинг ролини билиб олдилар. Таълим-тарбиянинг уйғунлиги, Шарқ мутафаккирларининг маънавий мероси, уларни асраб-авайлаш ва янада ривожлантиришда ўсиб келаётган авлод олдидан турган вазифалар хусусида тўлиқ маълумотга эга бўладилар.

Айниқса, мазкур фан мазмунига киритилган маънавиятга таҳдид солувчи бузғунчи кучлар, шахс шаклланишига салбий таъсир кўрсатувчи турли зарарли иллатлар, одам савдоси ва унга қарши курашиш борасидаги билимлари кенгайтирилади.

Моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги, маънавий жасорат, маънавий жасоратнинг нималарда намоён бўлиши, миллий мустақиллик буюк маънавий жасорат намунаси эканлиги тушунтирилади.

Мазкур фани 7-9 синфларда ўқитилиши давомида болалар миллий мустақилликнинг қўлга киритилганлиги мамлакатимизда болаларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларнинг бахтли ҳаёт кечириши гарови эканлиги ҳақида тушунчалар билан қуроллантирилади.

Конституция ва Конституциявий ҳуқуқ асослари фани ўқувчиларда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси асосий қомусмиз эканлиги, унда ҳар бир фуқароннинг яшаш, таълим олиш, меҳнат қилиш, дам олиш, саломатлигини тиклаш каби ҳуқуқлари қафолатлаб қўйилганлиги, Конституциямизнинг бошқа давлатлар Конституцияларидан фарқи ва афзалликлари ҳақидаги назарий билимларга эга бўладилар.

Конституциявий ҳуқуқ фан орқали конституциявий ҳуқуқ деганда нимани тушуниш, конституциявий ҳуқуқ манбалари ҳақида маълумотга эга бўладилар. Конституциявий ҳуқуқ манбаси сифатида – Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазмуни ва хусусиятлари, унинг тузилиши, асосий принципларини мукаммал билиб оладилар.

Мазкур фан мазмунига Ўзбекистон Республикаси фуқароси, фуқаролик нима учун кераклиги, фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатлар, Ўзбекистон фуқаросининг ҳуқуқий мақоми, инсоннинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқлари, бурчлари тўғрисида тўлиқ маълумотга эга бўладилар.

Конституциянинг алоҳида бўлими сифатида оила институтининг жамият ва жамиятнинг оила олдидан мажбуриятлари айниқса, фарзандларнинг ҳуқуқлари ҳақида батафсил маълумот берилади.

Ўқувчилар Ўзбекистон Республикаси томонидан Бирлашган Миллатлар ташкилотининг “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”ги Конвенцияси 1989 йилда ратификация қилинганлиги, 2008 йилда Ўзбекистон Республикасининг “Бола ҳуқуқлари қафолатлари тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинганлиги, унга мувофиқ инсон туғилганидан 18 ёшгача бола ҳисобланиши ва яшашга, ақлан ва жисмонан ривожланишга, исми ва фуқаролиги бўлишига, оилада тарбияланишига, фикр, виждон ва диний эътиқод эркинлигига, таълим олишга, зўровонликсиз ҳаётга, шахсий кадр-қиммати ҳурмат қилиниши кабиларга ҳақли эканлигини билиб оладилар.

Таъқиқотларда иштирок этган педагоглар болалар фаровонлигини таъминлашда урта мақсадни бажаришга эътибор қаратадилар.

1. Болаларнинг конституциявий ҳуқуқларидан фойдаланиш, ўқиш, яшаш ва жамиятда фаол бўлишга тайёрлаш.

2. Болаларни ушбу жараённинг объекти ва субъекти сифатида ҳурмат қилиш.

3. Ота-оналар ва кенг жамоатчиликни болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш жараёнига тайёрлаш.

Шундай қилиб, болалар фаровонлигини таъминлашда таъминлаш жисмоний ва маънавий жиҳатдан соғлом давлат ва жамоат ташкилотлари ўртасидаги узвийлиқни фарзандларни вояга етказиш имконини беради.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. / “Халқ сўзи”. 2016 йил 15 декабрь.
2. 1966 йилги Фукаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт. // Ўзбекистон Республикаси ва инсон ҳуқуқлар бўйича халқаро шартномалар. Инсон ҳуқуқлари бўйича универсал шартномалар. -Т.: “Адолат”, 2002. 54- 6.
3. 1989 йилги Бола ҳуқуқлари тўғрисида Конвенция. Ўзбекистон Республикаси ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. Инсон ҳуқуқлари бўйича универсал шартномалар. -Т.: “Адолат”, 2002. 117- 6.
4. Бола ҳуқуқлари тўғрисида Конвенция. Ўзбекистон Республикаси ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. Инсон ҳуқуқлари бўйича универсал шартномалар. -Т.: “Адолат”, 2002. 117- 6
5. Балогатга етмаган болалар ҳуқуқларига оид халқаро ҳужжатлар. / Масъул муҳаррир А.Х.Саидов таҳрири остида. - Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий Маркази, 2002. 232-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада болалар фаровонлигини таъминлаш, бола фаровонлигининг таъминланишида педагог, ота-она ва маҳалланинг иштироки, бу масалада оиланинг, бола яшаётган муҳитнинг ижобий - тарбиявий аҳамияти сўз этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о благополучии детей в семье, участии педагогов, родителей и махаллы в обеспечении благополучия ребёнка, и воспитательной роли окружающей среды.

SUMMARY

The article focuses on the issues of creating well-being of children in the family, the participation of teachers, parents and mahalla in the solution of these problems, and educational role of the environment.

ЖАС ӨСПИРИМЛЕР МИНЕЗ-КУЛҚЫНДАҒЫ БАЗЫ БИР МАШҚАЛАЛАР

А.Қ.Қадрекова- ассистент оқытыўшы

М.Сабинова – ассистент оқытыўшы

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: кризис ҳолати, аффект, салбий хулқ-атвор, ўқитувчи, мактаб, коррекция, қайта тарбиялаш.

Ключевые слова: кризисная ситуация, аффект, негативное поведение, учитель, школа, коррекция, переобучение.

Key words: the crisis situation, affect, negative behavior, teacher, school, correction, reeducation.

Жас өспиримлер минез-кулқы оғада бай машқалаларға ийе. Бала гейде хәдден тыс еркелетип өсирилсе, оның ерки бос болып, тез өкпелеўшилиқ белгилерине ийе болады. Ал, өкпелеўшилиқ өжетлик, хәкислениў минез-кулқының бир қәлипте болмаслық кубылыслары жүзеге келген оқыўшыларды тарбиялаў қыйын кешетуғынлығы мәлим. Унамсыз минез-кулқылы белгилер дегенде биз балалардың қандай да бир жеке зәрүрлиги, талабы менен бул талаптардың орынланыўы арасында конфликттиң пайда болыўынан жүзеге келген сезим-туйғыларды түсинемиз. Бундай сезимлер баланың өзи ушын әҳмийетли, керекли болған ислерге умтылыўлары қанаатландырылмаған жағдайда жүзеге келеди.

Бундай гезлерде бала минез-кулқында кишигирим аффектлик-руўхый қысыныспаға түсиў, наразылық билдириў кубылыслары да орын алыўы мүмкин. Бул сыяқлы сезим туйғы баладағы өспиримлик дәўирде тез хәм бирден, ашыўланыў нәтийжесинде өтеуғын қысқа мүддетли эмоциональ жағдай есапланады. Аффектлик жағдайда мәлим дә-режеде ишки органлардың хызмети өзгерип, баланың ақыллылық шегарасы тарайып, өз минез-кулқын бақлаў қәбилети пәсейеди. Көпшилиқ ўақытта бул жағдайлар балалардағы нерв системасының эзиллигинен яки ерктиң босасыўынан ибарат психопатологиялық жағдайларда жүз береди.

Өдетте, киши жастағы оқыўшыларда сабақты жақсы оқыў, балалар жәмәетинде мүнәсип орын ийелеў хәм ай-наласындағы адамлар менен мәлим дәрежеде өз ара байланыс жасаўға умтылыўлар күшли болады. Баланың умтылыўлары менен оның бул талабының қанаатланыўын тәминлей алатуғын қәбилети, мүмкиншилиги арасындағы сәйкес келмеўшилиқ жүз бергенде, қанаатландырылмаған талаптар унамсыз аффектли сезим-туйғыларды пайда етиўи мүмкин. Баланың умтылыўы, ол қалай болмасын ерисиўи зәрүр болған табыслар, оның бурынғы ислери нәтийжесинде ерискен табысларына өзи берген баҳасына, яғный өзін-өзи баҳалаўдағы өтмиш тәжирийбелерине тийкарланады. Бала өзін-өзи баҳалаўға әдетленип қалғанлықтан, онда бул әдетти сақлап қалыўға хәм бәрқулла табысқа ерисиўге ықлас артады. Баланың бул талаптарын әмелге асырыўы мүмкин болмай қалған жағдайларда наразылық пайда болады. Ал, оның бул талабын әмелге асыра алмаслығын тән алыўы бала ушын өзіндеги мәлим әдетке, яғный өзін-өзи баҳалаўға қарсы барыўы болып табылады. Буны ол қәлемейди хәм буған жол қойғысы келмейди. Мине, баладағы кризислик жағдайдың келип шығыў себеплерининг бири.

Бала өз талаптарының әмелге асыўының илажы жоқлығын сәтсизлик деп түсинеди, буған орынсыз тәсирлениў пайда болады. Ол бул фактты я бийкарлайды яки оны шынылыққа туўры келмейтуғын себеплер менен ақлап, дәлиллейди. Бала жүз берген жеңилис яки сәтсизликти өзи-

нин уқыпсызлығынан көрмей ал, басқа себеплер менен түсиндириўге хәрекет қылады.

Бундай минез-кулқы көринислери баланың сәтсизликлерден орынсыз тәсирлениўиниң ақыбетин есапланады. Себеби, бала өз талабына қарама-қарсы келетуғын тапсырманы орынлай алмаған, мәселени натуўры шешкен, өзи ойлаған хұрметке ылайық бола алмаған, хәм усы сыяқлы талаптары әмелге аспаған минез-кулқы көринислерининг бири -өкпелеў, қапа болыў жүзеге келеди. Оның қәлеген нәрсесиниң иске аспай сәтсизликтин жүз бериўин ол басқалардың наҳақлығы себепли усындай болды, мени басқалар түсинбеди маған надурис баҳа берди хәм мени шетлетти деп есапланды. Хәттеки талқылаў кетип атырғанда бала жәнжеллесип, қырсығыў, өжет минез-кулқын көрсетиўи мүмкин.

Баланың орынсыз ашыўланыўы, өз гезегинде, этирапындағылардың буған қатнаста пикир билдириўине себеп болады. Бул баланың унамсыз минез-кулқы сезимин және де күшейтеди. Бала өз исиниң қәтелигине өзи гұналы екенлигин бийкарлап, қалай болмасын өзін ақлаўға сылтаў излейди, табысқа ересе алмағанына этрапындағы адамлар, себепши деп түсинеди. Баладағы бул надурис түсиниў ойлағаны әмелге аспағанда өзине беретугын баҳасын, умтылыўларын пәсейтпеслик имканиятын беретугын қорғаныў куралы сыпатында жүзеге келеди. Өз қәтешилигин тән алмайды, яғный надурис түсиниў балаға өзиниң босаңлығын, уқыпсызлығын, күши жетпейтуғынын ойына келтирмей қояды. Жөнсиз болса да өзиникин мақуллауға умтылады.

Унамсыз руўхый қысыныспаға түсиў, наразылық билдириў баланың орталықта тутқан дәрежеси менен байланыссы. Баланың орталықта тутқан орны оның басқа балалар менен жеке қатнасы қандай екенлиги, бул байланыслар неге тийкарланғанлығы, оның қандай характерге ийе екенлиги, баланың өз ишиндеги басшысына бойсыныўы хәм оның өзиниң басшылық ете алыў уқыбы, шөлкемлестиріўшилиқ шеберлигиниң дәрежеси орынлаған исиниң сыпаты т.б. байланыссы болады.

Балалардың унамсыз минез-кулқын үйрениўде алды менен балада қандай жағдайда мүнәсип емес аффектлик минез-кулқы көринислери пайда болғанлығын, үлкенлер менен өз-ара қарым –қатнаста ма яки балалар менен байланысқан гезде ме, базыбир балалар менен бе, яки барлық балалар менен бе, баланың оқыўы яки басқа ислер менен байланыссы жағдайда ма қандайда бир басқа себеп пенен бе, ямаса хеш қандай себепсиз конфликтлер келип шыға ма усыларды итибарға алыў керек. Әсиресе, балада аффектлик унамсыз минез-кулқылы жағдайдың пайда болыўының өзине тән тәреплери неден ибарат, ол басқаларға, күш көрсете ме, өжетлиги, қырсықлығы басым ба, жылауық па,

яки басқа бир сезим-туйғы тәсірлерінде болама ұсыларды анықлау пайдалы.

Бұлардан тысқары, балада аффектлик кризислик минез-қулық көринислери қашан пайда болған, олардың пайда болуы не менен байланыссы, ұсыларды белгилеп алыу орынлы. Бул ұшын оқыўшыға бақлау ислерин алып баруы хэм олардың муғаллимлери менен тәрбияшыларынан, ата-аналары менен досларынан мағлыұматлар топлау лазым. Шаңарақтағы, бала бақшадағы өмири үйренилип шығылғаны дурсы.

Әсиресе, унамсыз минез-қулыққа ийе баланың басқа балалар менен өз ара мүнәсбетин анықлау қанша зәрүр болса, балалардың класстағы өз ара байланысларының улыўма белгилерин анықлау да соншели зәрүр.

Бала өмириндеги унамсыз минез-қулықтылық жағдайларды үйрениўде шаңарақтың хызметі оғада әхмийетли. Инсаннның қәлипlesiўи хэм жәмийетlesiўи шаңарақ ағзалары менен қарым-қатнас процесинде бирге түсинисип баруында әмелге асады. Шаңарақ-репродукциялық, тәрбиялық психотерапиялық ұзыйпаларды орынлайды. Шаңарақ хэм оның ағзалары жеке адамның-баланың қәлипlesiўине мораллық-психологиялық орталық пайда етиў арқалы тәсир етеди.

Баладағы унамсыз минез-қулықтың алдын алыу ұшын алды менен тәлим беріў бағдарына итибар қаратыў зәрүр. Оның тәлим-тәрбиясына дыққатлы қарау әхмийетли. Ал, психологиялық бағдарда шаңарақта кризислик дәуирлерде балаға зәрүр микроорталықты пайда етиўге көмекlesiў, оған психологиялық тәсир жасау нәтижесинде адамлар арасындағы мүнәсбетлерин коррекциялау және өз-ара қарым-қатнасын, шөлкемлестириў ислеринде хәрқыйлы тәрбиялық тәсирлер тийгизиўге жәрдемlesiў зәрүр.

Бул бағдарлар бойынша балаға жәрдем көрсетиўде шаңарақтың жәмийетлик жағдайын, шаңарақ қурамының қоспалылығын, ондағы натуўры психологиялық орталықты хэм шаңарақ түрин есапқа алыу керек.

Шаңарақтағы қыйын балалар тәрбиясындағы минез-қулықты жақсылау ұшын көбирек психологиялық характерде ис алып баруы зәрүр. Әсиресе шаңарақ бала өмириндеги жүз беретугын жәмийетлик нұксанлар хэм жәмийетке үйлесимсизлик пенен байланыссы балалардың орталықтағы жәмийетлик байланысларының тийкарғы белгилери алды менен оның шаңарақ хэм мектептен беziўи хэм узақласа баслауы менен жүзеге келеди. Усы себепли бул жатырқаушылықты сапастырыў ұшын баланы унамлы жәмийетлик тәжирйбе топлауға жәрдемлестетуын жәмийетлик әхмийетли мүнәсбетлер дизимине итибар беріўден ибарат. Бул ұзыйпаны шешиў семья, мектеп тәрбиясы шәраятларын жақсылау менен биргеликте тәрбиясы қыйын өспирим балаларды индивидуал психопедагогикалық коррекциялау, сондай-ақ оның дослары арасындағы орнын тиклеўге қаратылған илажлар машқаласын шешиўди нәзерде тутады.

Бала өмириндеги кризислик жағдайлар хэм минез-қулықындағы көринислер көпшилик жағдайда баланың мектепке шекемги дәуиринде шаңарақта алған тәрбиясында кемшиликлер болғанлығынан келип шыққанлықлары байқалмақта. Балалар өз тиклеклерине ерисиў дәрежесинде болуыға имканият беретугын жағдайлардың болмағанлығы хэм өзлериниң жоқары дәрежедеги талаптарға жуўап бере алмағанлығы себепли, оларда өзине өзи, жоқары дәрежеде баха беріў орын алыуы мүмкин. Бул өзине өзи жоқары баха беріў жағдайы баланың нормал, тыныш турмысын өзгертп жибереді, олардың турмыслық зәрүр болған мұтәжликлерин қанаатландыруыға кесент береді хэм оларда аффектлик-руўхый қысыныспаға түсиў, кризислик сезим туйғылардың пайда болуына алып келиўи мүмкин.

Айырым оқыўшылардың жаңадан таза мектепке яки биринши классқа келген ұақытларында аффектлик сезим-туйғыларға, кризислик жағдайларға, жеке сезим-туйғылары, укыпшылықлары жаңа коллективтеги балалар тәрпинен жоқары бахаланбағанлықтан, олар класс жәмәетиниң жақсы мүнәсбетлерине, жолдасларының меҳир-мухаббаты хэм хұрметине ересе алмағанлығы нәтижесинде ашыўланып, унамсыз сезимге бериледи. Бундай мүнәсбетлерге олар мектепке келместен бурынғы баскышта-шаңарақта әдетленип қалғанлықтан жүз береді. Бул балалардың өзлери кәлеген дәрежени, абырайлы орынды ийелеўлерине иркиниш жасап характеринде қәлипленип қалған бул сыякты унамсыз

қылықлар, оларды адамларға хэм мийнетке қатнаста надурис мүнәсбетте болуыға алып келди. Бул жағдайлар тәрбиясы аўыр кризислик жағдайға ийе балаларда аффектлик сезим туйғыларды хэм өз имканиятларына баха беріўде турақсызлықты келтирип шығарады.

Бул гезлерде балада өз қәбилетине муғаллим тәрпинен жоқары баха беріўден тәсирлениў ақыбетинде намақул минез-қулық белгилерин де пайда етиўи мүмкин. Муғаллимлер тәрпинен баланың имканиятларына артықша баха берилиўи, орынсыз марапатлаулар оның гейде унамсыз хәрекетлерин асыруына, илгерилетиўине ийтермелеўи мүмкин. Усындай жағдайларға бола өзиниң ис хәрекетлеринде бәрқулла сәтсизликлерге дус келиў хэм қойылған талаптарды орынлай алмасушылық балада унамсыз аффектлик сезим-туйғылардың келип шығыўына себепши болды. Муғаллим баланың объектив имканиятларына сай баха бере баслағаннан кейин бул аффектлик минез - қулықтар әсте өз орнына түсе баслайды. Бул сыякты унамсыз жағдайдан қутылыўға ерисиў баладағы өзине жоқары дәрежеде баха беріў хэм унамсыз минез-қулық көринислери менен байланыссы болған аффектлик жағдайлардың әдетке айланып кетпей атырып, бекемленип турақласпастан бурын алдын алыў болып есапланады.

Усыны да ядта сақлау керек, баланың талап, тилеги менен оның қәбилети, мүмкиншилиги ортасында қарама-қарсылық болуы аффектлик сезим-туйғының, кризислик минез-қулықтың жүзеге келиўи ұшын бәрқулла тийкар бола бермеслиги мүмкин. Гейпара оқыўшыларда жәмийетлик ислер тараўында да, оқыў ислеринде де өз қәбилетине қарағанда көп парық қылатуын өзине деген исеним бар болушылығы ушрасады. Бундай жағдайда балада аффектлик сезим-туйғы, шеп минез-қулық белгилери пайда болмауы итимал. Нәтижеде, балада аффектлик сезим-туйғылардың жүзеге келмеўи ұшын онда мәлим дәрежедеги өзине-өзи баха беріўде өзгерис, ойланыў жүз беріўи әмелге асады.

Сондай-ақ, баладағы аффектлик сезим-туйғылар олардың хәр қандай талаптарын емес, ал өз жеке басында айрықша әхмийетли болған талаптарының қанаатландырылмағанлығы себепли жүзеге келиў көринислери де ушрасады. Хәр бир оқыўшы өзиниң дос-яранлары арасында мәлим бир орынды тутуыға умтылады хэм бул умтылыў баланың турмыста тутқан орны менен байланыссы болып, оның әмелге асыўы бул баланың эмоциональ жағдайын, өзине қанаатланушылық белгилерин тәмийинлейди. Усы себепли балалардың коллективте мәлим бир орынды ийелеўге умтылыўы оғада әхмийетли есапланады хэм бул дәрежеге ерисиў мүмкин болмай қалған жағдайда ол бала оғада қыйын аффектлик сезим-туйғыға түсип қалуы орын алған. Бул жағдай балалардың орталықта мәлим бир орынды ийелеўге умтылыўы тосыннан пайда болған жағдай есапланылмай, ал бул сол баланың шаңарағында тутқан орнына, көрген тәрбиясы хэм жағдайына, яки бул мектепке келемен дегенше оқыған жәмәетинде ийелеп келген орнына байланыссы жүзеге келиўи мүмкин. Балалардың талаптарының орынланбауы, әмелге асырылмауы әхмийетли бир нәрсени жойтқандай болып сезиледи. Усы жағдайлар балалардың кризислик дәуиринде айрықша есапқа алыныўы лазым.

Қайсы бир бала болмасын өзине жәмәәт ишинен мәлим бир жуўапкерли, басқалардың өзине дыққатын тартатуын ис тапсырылуына, тең құрбылары ортасында айрықша орын тутуына умтылады. Бундай жағдай көпшилик ұақытта киши жастағы оқыўшылар арасында жийи ушырасып, олардың өз жолдаслары менен жақсы мүнәсбетте болмағанлығы себепли орталықта рәсмий орын ийелеўге умтылыўлары жүзеге келетуғынлығы сезиледи. Гейде сол балалар өз тең құрбылары менен жақсы мүнәсбетлер орнатқаннан кейин жәмийетлик ислерге қызығыўды хэм оған умтылыўды тоқтатып яки пәсейтип қояды.

Аффектлик сезим-туйғылар хэм унамсыз минез-қулықлардың жүзеге келиў себеплери де дыққатқа ылайық. Аффектлик сезим- туйғылар көпшилик жағдайда басқа балалар менен жәнжелленип урысыў жағдайларында, өз ара келисе алмаслықларында, зорлық көрсетиўде, қопаллық қылықтарында жүзеге келетуғыны мәлим. Аффектлик сезим – туйғылардың бул улыўма, барлық балаларға тийисли болған, әсиресе киши жастағы мектеп оқыўшыларына тийисли болған көринислери. Биз тәрбияшы-устазлар тәлим-тәрбия исинде бул машқалаларға айрықша дыққатлы қарауымыз лазым.

Әдебиетлар

1. Ғозиев Э.Ғ. Психология (Еш даврлари психологияси). -Т.: «Ўқитувчи». 1994.

2. Махсудова М.А. Мулоқот психологияси. -Т.: 2006.

3. Флэйк-Хобсон К., Робинсон Б.Е., Скин П. Мир входящему: Развитие ребёнка и его отношения с окружающими. -М.: 1992.

РЕЗЮМЕ

Мақолада болалардаги салбий ҳулқ –атворнинг пайдо бўлиши ҳолатлари ва уни бартараф этиш чоралари, бу масалада оиланинг, бола яшаётган муҳитнинг ижобий ва салбий тарбиявий аҳамияти сўз этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о причинах негативного поведения детей, и мерах по решению этой проблемы и о воспитательной роли семьи и воздействии окружающей среды на решение этой проблемы.

SUMMARY

The article is devoted to the reasons of negative behavior of children, the measures of solving this problem, the educational role of a family and influence of environment on the solution of this issue.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА БАДИЙ ТЎГАРАКЛАР ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛИЙ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ТАЛАБЛАРИ

Ш.Мустафаев - катта ўқитувчи

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: бадий тўғарак, машғулот, ташкилий-педагогик, методик, самарадорлик, йўриқнома, журнал.

Ключевые слова: художественный кружок, упражнение, организационно-педагогический, методический, продуктивность, инструкция, журнал.

Key words: artistic circle, exercise, organizational-pedagogical, methodical, productivity, instruction, journal.

Муҳтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови.” маърузасида “Бугунги кунда ён-атрофимизда диний экстремизм, терроризм, гиёҳвандлик, одам савдоси, ноқонуний миграция, “оммавий маданият” деган турли бало-қазоларнинг ҳавфи тобора кучайиб бораётганини ҳисобга оладиган бўлсак, бу сўзларнинг чуқур маъноси ва аҳамияти янада яққол аён бўлади. ҳақиқатан ҳам, ҳозирги вақтда ёшлар тарбияси биз учун ўз долзарблиги ва аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайдиган масала бўлиб қолмоқда” деб алоҳида таъкидлаб ўтган эди [1:2].

Шунингдек, “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари туғрисида”ги ПҚ-2909- сон қарорининг 2017-2021 - йилларда олий таълим тизимини комплекс ривожлантириш дастурини жорий этиш бўйича чора-тадбирлар комплексининг VI-бандида “Олий таълимни маънавий-ахлоқий такомиллаштириш ва тарбиявий тадбирлар натижадорлигини ошириш” алоҳида таъкидлаб ўтилган [2:25].

Бугунги кунда республика олий таълим муассасаларида 180 дан ортиқ бадий тўғараклар фаолият кўрсатмоқда. Ўтказилган тадқиқотлар ва тажриба-синовлар жараёнида бадий тўғараклар фаолиятида қатор ташкилий-педагогик меъёрий ҳужжатлар, норматив ҳужжатларда ягона ёндашувнинг етишмаслиги аниқланди. Бу ҳолатлар, жумладан тўғарак раҳбарлари фаолиятини илмий асосда ташкил қилишдаги ҳар хилликлар бадий тўғараклар машғулотларини методик таъминлашга ҳалақит бериб, машғулотлар самарадорлигига салбий таъсир кўрсатмоқда эди. Ана шу илмий-услубий муаммони ҳал қилиш мақсадида амалиётда ҳамда бошқа вазирликларда амалда бўлган тажрибаларни, манбаларни ўрганиш натижасида олий таълим муассасаларидаги бадий тўғараклар фаолиятини ташкил қилишни методик такомиллаштириш мақсадида Намунавий йўриқнома ишлаб чиқилиб, тажриба-тадқиқот тўғаракларида синовдан ўтказилди.

Маълумки, олий таълим муассасаларининг бадий тўғараклари олий таълим тизимида олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг бир бўғини ҳисобланади. Шу боис бадий тўғараклар ўз зиммаларига юкланган вазифаларни бажариши ва фаолиятлари давомида таълим-тарбия ишини режалаштириши, ўқув-педагогик жараёни олиб бориши, тўғараклар ишларини юритишни ташкил қилиш билан боғлиқ ишлар меъёрий ҳужжатларда ўз аксини топади. Бу ҳужжатлар тўғаракларда амалга оширилаётган таълим-тарбия ишларини сифат жиҳатдан тавсифлаб берувчи ва тартибга солувчи омилдир.

Тўғарак машғулотлари журнали – бадий тўғаракларнинг асосий ўқув-педагогик ҳужжатларидан бири ҳисобланади. Айни вақтда бу журнал - давлат молиявий ҳисобот ҳужжати ҳисобланади. Уни ҳар бир тўғарак раҳбар томонидан тўғри юритилиши олий таълим муассасаси маънавий-маърифий ишлар бўйича проректори ҳамда Маънавият ва маърифат бўлими томонидан мунтазам назорат қилиб борилади ва сақланиши таъминланади.

Бадий тўғаракларнинг журналлари ўқув йилига мўлжалланган бўлиб, олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган намунавий шаклда ҳар бир тўғаракда юритилиб, журналнинг сақланиш муддати 20 йил ҳисобланади.

Биз томонимиздан ишлаб чиқилган йўриқномада олий таълим муассасалари тўғарак машғулотлари журналларини юритиш бўйича намуналар таклиф этилди. Жумладан, олий таълим муассасаларида тўғарак машғулотлари журналнинг юритилиши муайян бадий тўғарак мисолида кўрсатилиб, журналдаги айрим саҳифа ва жадвалларнинг юритилиши бўйича барча тўғараклар учун хос бўлган хусусиятлар ва мисоллар кўрсатилди. Масалан, тўғарак машғулотлари журналнинг бошланиши “Тўғарак машғулотлари ишини ҳисобга олиш журнални юритиш бўйича кўрсатмалар” деб номланиб, тўғарак раҳбарларига машғулотлар журнални юритишга доир 11та кўрсатма баён қилинди. Тўғарак машғулотлари журналнинг кейинги саҳифаси “Тўғарак ишини ҳисобга олиш журнали” деб номланади. Унда тўғарак номи, тўғарак раҳбарининг фамилияси, исми, отасининг исми, ўқув йили, тўғарак манзили ёзиб қўйилди.

Ҳар бир тўғаракда аъзолар билан маслаҳатлашган ҳолда сардор белгиланиши қайд этилгани ҳолда “Тўғарак аъзоларининг сардори” деган бандига тўғаракда неча гуруҳ бўлса, тўғаракдаги ҳар бир гуруҳнинг сардорлари фамилияси, исми навбат билан ёзилади. Масалан, тўғаракда 3 та гуруҳ бор. Ушбу бандга 3 та тўғарак гуруҳининг сардорлари исм-шарифлари ҳар бир гуруҳ каторига алоҳида-алоҳида ёзилиши кўрсатиб берилди.

“Тўғаракнинг мақсад ва вазифалари” деган бандига тўғаракни ташкил этилишидан кўзда тутилган мақсад ва вазифалар қисқа ва лўнда тарзда ёзиб қўйилади. “Тўғарак машғулотларининг жадвали” иккита (ҳафта кунлари ва гуруҳлар кўрсатилган) жадваллардан иборат бўлиб, биринчиси “1-йрим йиллик” жадвали, иккинчиси “2-йрим йиллик” жадвалидир. Ушбу жадваллар тагида “Жами _____ соат” деб номланган банд берилади ва мазкур бандга тўғарак раҳбарининг ҳафталик юклагаси (соати) ёзилади. Тўғаракнинг “1-йрим йиллик” жадвали ва “Жами _____ соат” деб номланган бандлари ўқув йилининг сентябрь ойи иккинчи ўн кунлигида, “2-йрим йиллик” жадвали ва “Жами _____ соат” деб номланган

банди январь ойининг иккинчи ўн кунлигида тўлдирилади. Мазкур жадваллар олий таълим муассасаси маънавий-маърифий ишлар бўйича проректори томонидан умумий тўғарак машғулоти жадвали тасдиқлангандан сўнг тўғарак раҳбари томонидан тўлдирилади.

“Тўғарак машғулоти жадвалидаги ўзгаришлар” бандига машғулоти ўтиш вақти ўзгарган гуруҳ, машғулоти куни ва машғулоти вақтлари кўрсатилади. “2-йрим йиллик” жадвалида белгиланган машғулоти вақти “1-йрим йиллик” жадвалида белгиланган машғулоти вақти билан бир хил бўлмаслиги мумкин, лекин бу ўзгариш “Тўғарак машғулоти жадвалидаги ўзгаришлар” бандига киритилмайди. Бу бандга “1-йрим йиллик” жадвалида белгиланган машғулоти вақти 1 октябрдан январь ойининг 10 санасига қадар, “2-йрим йиллик” жадвалида белгиланган машғулоти вақти 1 февралдан май ойининг 15 санасига қадар бўлган ўзгаришлар киритилади.

Тўғаракнинг ўқув йили учун мўлжалланган ўқув режаси илмий методик кенгаш муҳокамасидан ўтказилади. Унда талабаларнинг бўш вақтларини мазмунли ташкил этиш ҳамда гоёвий-эстетик тарбиялаш мақсадида ўтиладиган мавзулар режаси, режанинг неча соати назарий, неча соати амалий тарзда ўтилиши ҳамда ушбу соатларни ўтиш муддатлари ёзилади.

Баъзи мавзуларни ўтиш учун катта соатлар ажратилган бўлса-ю, унинг майда мавзулари берилмаган бўлиб, ўша бош мавзунинг айнан ўзи ўтиладиган мавзулар режасида такрорланган бўлса, ўша мавзулар журналдаги “Ўтказилган машғулоти ҳисоботи” саҳифаларидаги “Машғулоти мавзуси” деган блокка токи ўша мавзу учун ажратилган соатлар миқдорига тўғри келгунча қайта-қайта ёзилади.

Бадий тўғарак машғулоти журналида “Ўқув йили учун оммавий ишлар режаси” кўзда тутилиб, унда турли оммавий тадбирлар режалари ёзилади. Масалан, “Наврўз” умумхалқ байрами, Мустақиллик байрами, Конституция куни ва шу қабиға бағишланган турли хил оммавий ишлар ёзилади. Шунингдек, ўтказиладиган турли хил кўргазмалар, учрашувлар, ярмаркалар, концертлар, рўзнома ва телевиденияларда чиқишлар ҳақида маълумотлар ёзилади.

“Тўғарак аъзолари ҳақида маълумот”да талабнинг тўғаракка аъзо бўлган вақти, туғилган санаси, миллати ва ўқиётган факультети, курси, уй ва мобил телефон рақамлари, электрон манзили, тўғарак аъзосидан чиқарилган сана ва уй манзили тўғрисида маълумотлар

ёзиб қўйилади.

Тўғарак машғулоти журналининг яна бир бўлими “Ўтказилган машғулоти ҳисоботи” деб номланади. “Ўтказилган машғулоти ҳисоботи” тўғаракнинг ҳар бир гуруҳида юритилади. Ҳар бир гуруҳ журналининг алоҳида саҳифасига ёзилади.

“Ўтказилган машғулоти ҳисоботи” саҳифаларининг чап бетидаги “Фамилияси, исми” устунига гуруҳдаги ўқувчиларнинг фамилияси ва исми, ўнг бетидаги “машғулоти мавзуси” устунига машғулотида ўтилатган мавзулар ёзилади. Мавзуларни олдиндан ёзиб қўйиш мумкин эмас. Ўтилган мавзу ёки ўтказилган концерт, кўргазма, чиқиш ва экскурсияларнинг мавзуси ва сарфланган соатлар миқдори аниқ кўрсатилади. Тўғаракнинг ўқув режасида мавзулар учун ажратилган соатлар миқдори катта, яхлит яъни 6, 9, 12, 15 соатгача деб берилган бўлса, унинг “соатлар миқдори” устунига токи ўша соатлар бажарилгунча қадар қайта-қайта 2 ёки 3 соатдан қўшиб борилади. Шунингдек, ушбу саҳифадаги “машғулоти мавзуси” устунининг чап томонида “машғулоти куни” қўйилади. Ушбу “машғулоти куни” ҳам машғулоти вақти келмагунча олдиндан ёзиб қўйиш мумкин эмас.

Тўғарак раҳбари ўқувчилар давоматини мунтазам белгилаб боради. Машғулоти сабабсиз келмаган ўқувчи “–”, сабабли келмаган ўқувчи “+” белгилари билан белгиланади. Журналга баҳо қўйилмайди.

Тўғарак машғулоти журналининг “Тўғарак раҳбарининг методик ишлари” деб номланган жадвалга тўғарак раҳбари томонидан ўқув йили давомида ўтказилган семинарлар, тўғарак очик машғулоти мазмуни, ўтказилган вақтлари ёзиб борилади. Методик иш бажарилгандан сўнг бу ҳақидаги маълумот бир ҳафта ичида журналга ёзиб қўйилади. “Қатнашувчилар сони” устунига методик ишларда қатнашган педагог ходимлар ва тўғарак аъзоларининг жами сони ёзилади. “Имзо” устунига тўғарак раҳбари томонидан имзо қўйилади.

Бадий тўғараклар фаолияти мазмуни, мундарижасини олдиндан режалаштириш мақсадида журналининг “Бажарилиш ишлар мазмуни” деб номланган устунига бажарилиши режалаштирилган оммавий ишлар, “Бажарилиш муддати” деб номланган устунига оммавий ишларнинг ўтказилиш вақти, “Бажарувчи масъуллар” деб номланган устунига белгиланган оммавий ишларнинг ижрочилари кўрсатилади

ТЎҒАРАК РАҲБАРИНИНГ МЕТОДИК ИШЛАРИ

(семинарлар, гуруҳий маслаҳатлар, тўғарак очик машғулоти)

Т/р	Ўтказилган вақти	Иш мазмуни	Қатнашувчилар сони	Имзо
1	22 сентябрь	Тўғарак очик машғулоти	20 нафар	
2	26 апрель	Тўғарак раҳбарларининг меъёрий ҳужжатларининг юритилиши мавзусида семинар	50 нафар	
3	12 май	“Нодавлат ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорлик ишлари” мавзусида тўғарак раҳбарлари давра суҳбати	25 нафар	

-94-95-

Тўғарак машғулоти журналининг 96-98 саҳифалари “Оммавий ишлар” деб номланади

1.1-жадвалга журналнинг “20__-20__-ўқув йили учун оммавий ишлар режаси”да белгиланган вазифалар ижроси юзасидан амалга оширилган ишлар қайд қилиб борилади. Оммавий ишлар бажарилгандан сўнг бир ҳафта ичида ёзиб қўйилади. Шунингдек, ушбу тадбирларнинг номи, ўтказилиш вақти ва жойи, тадбирни ўтказишда тўғаракнинг ўрни, аҳамияти ҳамда тадбирда қатнашган тўғарак аъзолари сони кўрсатилади.

Ушбу жадвалнинг шакли ва намунавий юритилиши қуйидагича:

Тўғарак машғулоти журналида “Кўрик танловлар, кўргазмалар ва мусобақаларда иштирок этиш” бўлими алоҳида ажратиб берилди. Зеро ушбу саҳифага тўғарак аъзоларининг турли хил кўрик-танловлар, кўргазмалар ва мусобақаларда иштироки, ушбу тадбирларга тақдим этилган нарсалар ва уларнинг муаллифлари, натижалари ёзилади. Бу қайдлар иштирок этилгандан кейин бир ҳафта ичида киритилади.

ОММАВИЙ ИШЛАР

(Кечалар, кўргазмалар, концертлар, анжуманлар уюштириш, рўзномаларга чиқиш ва ҳоказо)

T/p	Вакти	Нима ва қаерда ўтказилди	Тадбирларни ўтказишда тўғаракнинг аҳамияти	Қатнаш-ганлар сони
1	15 сентябрь	Тўғарак хонасида “Мустақилликдан олдин ва кейин” мавзuida тўғарак аъзолари билан давра суҳбати ўтказилди.	Тўғарак аъзолари давлат мустақиллигининг аҳамияти тўғрисида қўшимча тушунчага эга бўлиди.	20 нафар
2	15 октябрь	Марказда “Устоз отангдек улуг” мавзuida байрам дастури таъкил этилди.	Тўғарак аъзоларининг устозларга бўлган ҳурмати эътибори, устозларнинг меҳнати самараси акс эттирилди.	32 нафар
3	20 октябрь	“Чақар” маҳалласида “Тўғарак ярмаркаси” ўтказилди.	Ярмаркада болалар томонидан тўқилган миллий буюмлар намойиш этилди.	24 нафар
4	3 декабрь	Марказда “Бизнинг ҳуқуқларимиз” мавзuida расмлар кўргазмаси ўтказилди.	Кўргазмада расмлар орқали конституциявий ҳуқуқларимиз акс эттирилди.	36 нафар
5	9 декабрь	Марказда тўғарак аъзолари ўртасида ““Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – инсонпарварлик ва адолат таянчи” мавзuida давра суҳбати ўтказилди.	Тўғарак аъзолари ўзларининг ҳуқуқлари бўйича ўзаро таъриба алмашиди.	17 нафар
6	14 январь	Марказда “Ватан ҳимоячилари кўни”га бағишлаб суҳбат ўтказилди.	Тўғарак аъзоларига ватаннинг тинчлиги моҳияти, уни ҳимоя қилиш бурчи тўғрисида қўшимча тушунчалар берилди.	10 нафар
7	9-13 февраль	Марказда А.Навоий ва З.М.Бобур тавалудларига бағишлаб тўғарак аъзолари ўртасида “Буюк аждодлардан буюк мерослар” мавзuida давра суҳбати ўтказилди.	Тўғарак аъзоларининг миллий истиқлол мафқураси бўйича билимлари шакллантирилди.	25 нафар
8	3 март	Туман маданият уйида “Мўтабар аёл” дастури бўйича концерт берилди.	Концертда тўғарак аъзолари ўз рақсларини намойиш этди.	12 нафар

Тўғарак машғулотилари журналининг навбатдаги бўлими “Ижтимоий-фойдали фаолият” деб номланади. Ушбу саҳифага тўғарак аъзолари томонидан амалга оширилган ижтимоий-фойдали ишлар ёзилади. Жумладан, йўналишларига қараб тўғарак аъзолари томонидан тайёрланган турли хил амалий ишлар, ясалган ижод маҳсуллари, ободонлаштириш ишларидаги иштироки ва ҳоказолар ёзиб борилади. Бу қайдлар иш бажарилгандан кейин бир ҳафта ичида ёзилади.

Тўғарак машғулотилари журналига “Яқунланган ишлар рўйхати” деган юўлим киритилиб, бу жадвалга тўғарак раҳбари ва тўғарак аъзолари томонидан яратилган тавсиялар, рефератлар, кўргазмалар, тўғарак машғулотилари жараёнида ясалган буюмлар ҳақида ёзилади. Бу қайдлар иш бажарилгандан кейин бир ҳафта ичида ёзиб қўйилади.

Тўғарак машғулотилари журналининг “Фаол тўғарак аъзоларининг рўйхати” деб номланган қисмига турли хил оммавий тадбирларда фаол иштирок этган, танловлар, мусобақаларда фахрли ўринларни эгаллаган, тўғарак машғулотилари жараёнида фаол иштирок этган талабалар ҳақида маълумотлар ёзилади. Ушбу маълумотлар ўқув йилининг биринчи ярим йиллиги бўйича январь ойининг иккинчи ўн кунлигида, иккинчи ярим йиллиги бўйича 26 майдан 1 июнга қадар ёзилади.

Тўғарак фаолияти самарадорлигини баҳолаш ўта муҳим педагогик талабдир. Шу туфайли эришилган натижалар машғулотилари журналининг “Тўғаракнинг йиллик рақамли ҳисоботи” деб номланади. Унда тўғаракка жалб қилинган жами талабалар сони, гендер таркиби, шунингдек, жалб қилинган талбаларнинг қайси факультетдан эканлиги ҳамда ушбу тўғаракка неча йилдан бери қатнашаётганлиги қайд қилиниб борилади. Бу қайдлар одатда ўқув йилининг биринчи ярим йиллиги январь ойининг биринчи ўн кунлигида ва иккинчи ярим йиллиги ҳамда йиллиги 26 майдан 1 июнга қадар тўлдирилади.

Тўғарак машғулотилари журналининг “Тўғарак ишини таҳлил қилганларнинг фикр ва мулоҳазалари” деб

Адабиётлар

1. Конун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. / “Халқ сўзи”, 2016 йил 8 декабрь.

2. “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909- сон қарорининг 2017-2021 йилларда олий таълим тизимини комплекс ривожлантириш дастури.

РЕЗЮМЕ

Ушбу илмий мақолада тўғарак иши фаолиятини илмий асосда ташкил қилиш, тўғарак машғулотилари самарадорлигини ошириш, ОТМ бадий тўғаракларининг фаолиятини ташкил қилиш ва методик такомиллаштириш йўллари ҳақида фикр юритилади.

В статье обсуждается организация деятельности руководителей кружков на научной основе, эффективность кружковой работы, организация и методическое совершенствование художественных кружков.

The article deals with the organization of the activities of the leaders of clubs on a scientific basis, the effectiveness of club activities, the organization and methodical improvement of artistic clubs.

ЭЛЕКТРОТЕХНИКА, РАДИОТЕХНИКА ВА ЭЛЕКТРОНИКА ФАНИНИ ЎҚИТИШДА АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАРНИНГ ТАКОМИЛЛАШТИРИЛГАН МАЗМУНИ

Н.Орынбетов - катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: ахборот технологияси, симуляторлар, виртуал лаборатория, электр катталар, электр схемалар, мультиметр, амперметр, вольтметр, микропроцессорларни дастурлаш, робототехника, технологик жараёнлар, визуал дастурлаш, махсус блок схемалар, график дастурлаш.

Ключевые слова: информационные технологии, симуляторы, виртуальные лаборатории, электрические величины, электрические схемы, мультиметры, амперметры, вольтметры, программирование микропроцессов, робототехника, технологические процессы, визуальное программирование, специальные блок-схемы, графическое программирование.

Key words: information technologies, simulators, virtual laboratories, electrical quantities, electrical circuits, multimeters, amperimeters, voltmeters, microprocessors' programming, robot technics, technological processes, visual programming, special block diagrams, graphic programming.

Маълумки, меҳнат таълими йўналиши бўйича мутахассислар тайёрлаш ҳам ўзига хос ёндашувни талаб қилади. Бу соҳа бўйича мутахассис ҳам назарий ҳам амалий томондан чуқур билим, кўникма ва малакага эга бўлиши талаб этилади. Айниқса, электротехника, радиотехника ва электроника фанини ўқитишда бу ўзига хос ёндашув янада яққолроқ намоён бўлади. Фаннинг мураккаблиги ва сал эътиборсизлик ёки маълум амалий ишдаги жараёни чуқур билмаслик инсон ҳаёти учун қандай салбий оқибатларга олиб келишини инобатга олишнинг ўзи бу фикрни тасдиқлаши шубҳасиз.

Олий таълимда ўқитиш сифатини ошириш сўзсиз янги ўқитиш усулларида қандай фойдаланишга ҳам боғлиқ. Янги ўқитиш усуллари талабаларнинг эътиборини таълим жараёнига жалб эта билиши муҳим саналади. Бунда, албатта талаба доимий равишда изланиш ва ҳаракатда бўлиши лозим, яъни берилган маълумотларни очиши, қайта ишлаши ва олган билимларни аниқ масалалар ечишда қўллаши лозим. Ахборот технологияларининг қўлланилиши ўқитишнинг амалиёт шаклларида тезда ўз самарасини беради. Компьютер ва мультимедия технологиялари имкониятларидан тўла фойдаланган ҳолда куйидагиларга эришиш мумкин:

- компьютердан ва интерфаол усуллардан фойдаланиб таълим сифатини ошириш;
- талабаларни дарс мавзусига қизиқтириш;
- билимларнинг пухта ўзлаштиришига эришиш;
- талаба тафаккурини ривожлантириш, яъни ўқувчини фикрлашга ўргатиш;
- талабаларни ўзаро мулоқот (муомала) қилишга фаол иштирокини таъминлаш;
- ўқувчилар гуруҳида мўътадил психологик иқлим яратиш;
- компьютернинг ҳисоблаш, ахборот излаш ва узатиш, ахборотларни қайта ишлаш, график имкониятини ўзлаштириш;
- таълим-тарбия жараёни назоратини диагностикасини ва баҳолашни амалга ошириш;
- тармоқ орқали касбий маҳорат, илмий-услубий адабиётларни алмашиш имконияти;
- таълим муассасаларининг марказлашган бошқаруви.

Компьютер ва дастурий маҳсулотларнинг бекиёс даражада ривожланиши ахборот технологияларни таълимда қўллашга кенг имкониятлар очиб бермоқда. Ўқув материалларини мультимедия тизимлари кўринишида тайёрлаш ва уларни компьютер тармоқлари ва узатиш воситалари орқали кўпчиликка тақдим этиш мумкинлиги ўқитишда катта имкониятлар яратади. Бундан кўриниб турибдики, компьютер ва мультимедия воситаларининг

имкониятлари нафақат ёшларнинг шахс сифатида шаклланишига кўмак беради, балки уларни қобилиятларининг юзага чиқишига имкон беради. Таълим беришнинг бу услубларидан профессор-ўқитувчи ва талабанинг роли бутунлай ўзгаради. Профессор-ўқитувчи назарий билимларини, турли услубларини ва йўриқномаларини берувчи ўқитувчидан турли шароитларда юзага келадиган муаммоларни ҳал этишга ёрдам берадиган малакали маслаҳатчига айланади.

Компьютер технологияларининг таълим тизимига кенг жорий этилиши барча турдаги ўқитиш шаклларида ўқув материалларини қайтадан кўриб чиқишни ҳам талаб этади.

Педагогик дастурий воситалар – компьютер технологиялари ёрдамида ўқув жараёнини қисман ёки тўлиқ автоматлаштириш учун мўлжалланган дидактик восита ҳисобланади. Улар таълим жараёни самарадорлигини оширишнинг истикболли шаклларида бири ҳисобланиб, замонавий технологияларнинг ўқитиш воситаси сифатида қўлланилади. Педагогик дастурий воситалар таркибига: ўқув фани бўйича аниқ дидактик мақсадларга эришишга йўналтирилган дастурий маҳсулот (дастурлар мажмуаси), техник ва методик таъминот, қўшимча ва ёрдамчи воситалар қиради. Педагогик дастурий воситаларни куйидагиларга ажратиш мумкин:

- ўргатувчи дастурлар – ўқувчиларнинг билим даражаси ва қизиқишларидан келиб чиқиб янги билимларни ўзлаштиришга йўналтиради;
- тест дастурлари – эгалланган билим, малака ва кўникмаларни текшириш ёки баҳолаш мақсадларида қўлланилади;
- машқ қилдиргичлар - аввал ўзлаштирилган ўқув материални такрорлаш ва мустаҳкамлашга хизмат қилади;
- ўқитувчи иштирокидаги виртуал ўқув муҳитини шакллантирувчи дастурлар.

Ўқув жараёнида моделлардан фойдаланиш янги усул эмас. Қадим-қадимдан ўқиб-ўрганиш мобайнида моделлардан фойдаланиб келинган. Симуляторлар ўқув жараёнининг қарийб барча жабҳаларида: бошланғич таълимдан бошлаб олий таълим босқичи муассасаларида ва кейинги босқичларда ҳам қўлланилиши мумкин. Кейинги вақтларда ҳаттоки трибюет соҳасида ҳам симуляторлардан кенг фойдаланилмоқда. Симуляторлардан фойдаланишнинг асосий сабабларидан бири уларнинг реал объектларга нисбатан жуда ҳам арзон муқобил эканлигидадир. Симуляторлар эса ҳақиқий асбаб-ускуна ва жиҳозларсиз виртуал ҳолатда бирар-бир физикавий жараёни моделлаштириш ҳамда виртуал лаборатория ишларини

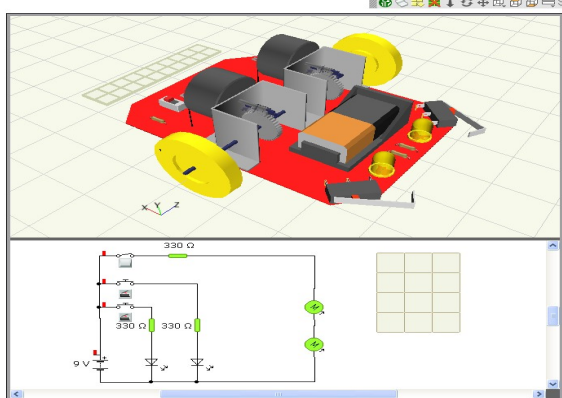
ўтказишга имконият яратади. Бу ўз-ўзидан нафақат катта миқдорда маблағлар тежалишига алиб келади, балки уларга умуман эҳтиёж ҳам туғдирмайди. Симуляторларнинг қарийб ҳеч қандай молиявий маблағлар талаб этмаслиги маълум тадқиқотларни талабалар таманидан юзлаб, керак бўлса минглаб маротаба қайта-қайта амалга оширилишига имконият яратади. Симуляторлардан фойдаланишнинг яна бир афзаллик томони уларнинг хавфсиз эканлигидир. Баъзи тадқиқотларни, масалан, ядро физикасига оид бўлган ҳодисаларни ўрганиш, амалга ошириш инсон ҳаёти учун хавф туғдиради. Бундай тадқиқот катта миқдорда молиявий харажат талаб этиб қолмасдан, тадқиқотни олиб борувчилар ҳаётига хавф ҳам туғдиради [1].

Симуляторлардан фойдаланиш жараёнида талабалар маъруза вақтида ўрганган билимларини виртуал бўлсада, ҳаётга тадбиқ қиладилар. Ушбу тадқиқотлар жараёнида билимларини янада мустаҳкамлаш билан бир қаторда назарий ва амалий тадқиқотларнинг ривожланишига бевосита ҳисса қўшадилар. Бу ўз ўрнида талабаларнинг фақат “тингловчи” вазифасида қолмасдан, бевосита илмий-тадқиқот ишлари қатнашувчиларига ҳам айлантиради. Бу эса, ўз навбатида, талабаларнинг ўқиш ва тадқиқотларга бўлган қизиқишларини янада ортишига олиб келади.

Шунга қарамайдан, симуляторлардан фойдаланишнинг салбий томонлари ижобий томонларига нисбатан анча кучсиз ҳамда уларни бартараф этиш имкониятлари мавжуд. Шунинг учун улар симуляторлардан фойдаланишнинг қандайдир маънода чекланишига асосий сабаб бўла олмайди. Қуйида дастурий воситалар манбалари тўғрисида қисқача маълумотлар келтирамиз:

1. Timsoh Texnologiyalari (Crocodile Technologies). Бу дастур ўрта мактаб ўқувчи ва ўқитувчилари, лицей, коллеж талабалари учун физика фанини «Электр» қисмини чуқурроқ ўзлаштиришда ҳозирги замон ахборот технологиялари имкониятларидан фойдаланиш имконини беради. Бундан ташқари, Crocodile Technologies дастуридан электро-техника, радиотехника ва электроника фанида электр занжирлари назариясини ўрганиш курсларида амалий иш ушун ҳам фойдаланиш мумкин.

Дастур электрон конструктор бўлиб, у монитор экранда электр схемаларини йиғиш жараёнини худди ҳақиқий тажрибадаги сингари имитация қилиш, электр катталикларни мультиметрда, амперметр ва вольтметрларда ўлчаш имкониятини беради.

1-Расм. Crocodile Technologies муҳитида яратилган аравача.

Масалан, дастурда:

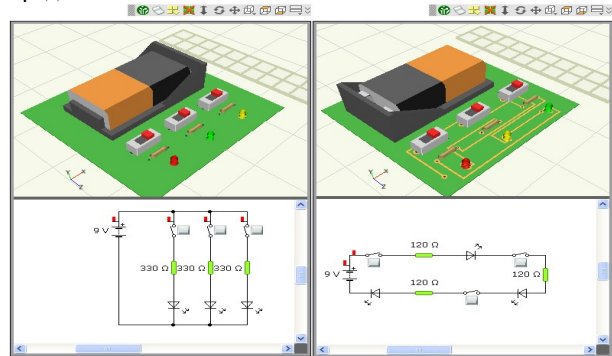
1. Микропроцессорларни дастурлаш ва робототехникага оид моделларни 3D кўринишда симуляциялаштириш мумкин.

2. Конструктор деталларининг тасвири ва ўлчов асбоблари схематик ва ҳақиқий кўринишда берилган;

3. Қаршилиқдан оқиб ўтаётган ток қувватининг қиймати берилган номиналдан ортиб кетса, қаршилиқ (портлаб) қуяди;

4. Кўпгина жараёнлар ва уларнинг натижалари товушли эффектлар орқали ифодаланади.

Буларнинг барчаси, талаба ўзи йўл қўйган хатоларини кўриши, муваффақиятсиз бажарилган тажрибанинг сабабларини аниқлашни ўрганиши ва электр схемаларини тажрибани ҳақиқий қурилмаларда бажаришдан олдин таҳлил қилиш кўникмаларини ҳосил қилиш имконини беради.

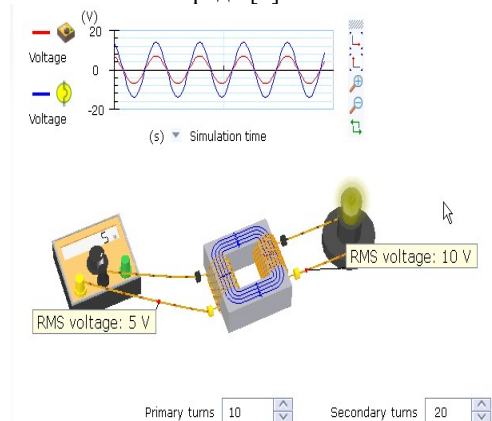
2-Расм. Яратилган моделларнинг 3D ва 2D аналоглари.

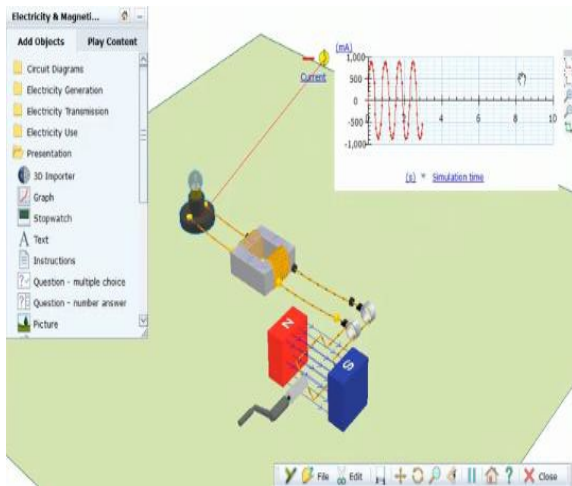
Ҳозирги кунда Европадаги нуфузли илмий даргоҳларда физик жараёнларни моделлаштиришда Crocodile Technologies дастуридан фойдаланилмоқда.

Crocodile Technologies 3D дастури ўз ичига электрон лойихани, PIC (*Peripheral Interface Controller*)ларни дастурлаш имкониятини, 3D ўлчамдаги механизмларни (механик мотор, тишли ва тишсиз механизмлар ва бошқа объектлар) ва 3D ўлчамдаги PCB элементларини моделлаштиришни олган. Дастур орқали тармоқланган мураккаб электр занжирларни симуляциялаштириш ва моделлаштириш имкониятини беради.

Дастур имкониятлари жуда кенг бўлиб, ундан амалий машғулотларда (яъни масалалар эчишда) айниқса, виртуал лаборатория ишларини бажаришда кенг фойдаланиш мумкин.

2. Yenka Elektr va Magnetizm (Yenka Electricity and Magnetism). Yenka Elektr va Magnetizm (Yenka Electricity and Magnetism) дастури симулятор бўлиб, физикавий жараёнларни моделлаштириш ва физиканинг электродинамика ва электромагнетизм бўлимига ва электротехникага оид тажрибалар яратиш ҳамда кузатиш имкониятини берувчи дастурдир. Бу дастурдан дарсларда интерфаол электрон доскадан (Whitboard) ва график планшет (Wacom) дан фойдаланиб машғулотларни ташкил этиш мумкин, шунингдек мустақил иш сифатида шахсий компьютерда ишлатиш мумкин. Бу кучли дастур физикавий ҳодисаларни 3D кўринишда кузатиш, тажрибалар ўтказиш ва турли мураккаблик даражасидаги жараёнларни моделлаштириш имкониятини беради.[2]

3-Расм. Yenka Elektr va Magnetizm (Yenka Electricity and Magnetism) мухитида яратилган моделлар

Yenka Elektr va Magnetizm оптимал дастур физик жараёнларни компьютерда моделлаштириш имконияти, тажрибада қатнашаётган физик катталикларнинг қийматини жуда яхши аниқлик билан ҳисоблаш имкониятини беради, физикавий ҳодисада қатнашаётган физик катталиклар билан бошқа физик катталиклар ўртасидаги графикли боғланишни ҳосил қилиш, яратилган моделларни сақлаш ва қоғозга чоп этиш мумкин.

3. Электроника асослари (Beginnings of Electronics). Дастур электрон конструктор бўлиб, у монитор экранида электр схемаларини йиғиш жараёнини имитация қилиш имкониятини беради.

Комплекснинг асосий хусусиятларидан бири, унда реал физикавий жараёнларни жуда катта аниқликда имитация қилиш мумкин. Дастур имкониятлари жуда кенг бўлиб, ундан амалий машғулотларда яъни, масалалар эчишда ҳам фойдаланиш мумкин. Айниқса виртуал лаборатория ишларини бажаришда бу дастурдан ижодий фойдаланиш мумкин.

Электрон конструктор орқали:

- ўтказгичнинг қаршилигини унинг солиштирма қаршилиги, узунлигига ва унинг қўндаланг кесим юзасига боғлиқлигини текшириш мумкин;
- занжирнинг бутун ва бир қисми учун Ом қонуни;
- ўтказгичларни, конденсаторларни ва ғалтакларни кетма-кет ва параллел улаш қонунларини;
- электр занжирларда электр сақлагичларнинг ишлаш принципларини ўрганишда;
- электр иситгичларда иссиқлик ажралиш қонунларини ўрганишда;

Адабиётлар

1. Abduqodirov A.A., Xaitov A., Shodiev R. Axborot texnologiyalari. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik. -Toshkent: Muhandis, 2002. 144-b.
2. Abduqodirov A.A. Umum ta'lim maktablari uchun elektron darslik yaratishning nazariy asoslari. //Pedagogik mahorat. -T.: 2003, №2. 18-45- b.
3. Avliyozqulov N.X. "Zamonaviy o'qitish texnologiyalari", "Muallif", 2001 yil.
4. LabVIEW [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/LabVIEW>.

Мақолада олий таълимда ўқитишнинг сифатини оширишда янги ўқитиш усулларида фойдаланиш бўйича тавсиялар берилган. Бу тавсияларнинг асосий мақсади ахборот технологияларининг қўлланилиши ўқитишнинг ушбу соҳадаги малака ва қўникмаларни ривожлантиришдан иборат.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье представлены рекомендации по использованию новых методов обучения для повышения качества преподавания в высшем образовании. Основной целью этих рекомендаций является использование информационных технологий для развития навыков и умений в области преподавания.

SUMMARY

The article contains recommendations to use new teaching methods in increasing the quality of teaching in higher education. The main purpose of these recommendations is using of information technologies for the development of skills and habits in teaching.

- ҳар хил электр занжирларда қучланиш ва ток қучининг ўзгариш жараёнларини махсус ўлчагичлар (мультиметр ва икки каналли осциллографлар) орқали ўлчаш ва ўрганишда;

- ўзгарувчан тоқларнинг фазаларининг силжишини ўрганишда;

- ўзгарувчан ток занжирида актив, индуктив ва сигим қаршиликларнинг қийматларини аниқлашда ва қаршиликларнинг циклик частотага боғлиқлигини ўрганишда;

- ўзгарувчан тоқларда қувватни аниқлашда ва ҳ.к. фойдаланиш мумкин.

4-расм. "Beginnings of Electronics" дастурининг интерфейси

Виртуал қурилмаларнинг компьютерли ўлчаш тизимларига персонал компьютер, компьютер билан ишлашга мўлжалланган вазибалар, дастурий таъминот ва ахборотларни йиғиш ва қайта ишлаш қабилар қиради. Бу қўриниш шунингдек, реал тизимлардаги амалий ишлардагидек ўқув тренаж орларини ўз ичига олади.

Виртуал қурилмаларнинг виртуал ўлчаш тизимларига турли техник ўлчагичлар қиради. Виртуал қурилмалар таркибидаги электрон воситаларнинг бу қўриниши юқори даражадаги автоматлаштирилган ўлчаш тизими ҳисобланади [3].

Хулоса қилиб айтганда, таълим соҳасида педагогик ва ахборот –коммуникацион технологиялардан, интернет ахборот таълим ресурсларидан ҳамда конференция усулидан фойдаланиш ўқувчиларнинг олаётган билимларининг юқори савияда бўлишида самарали ёрдам беради ва уларнинг келгусида малакали мутахассислар бўлиб чиқишига имконият яратади.

МУСИҚА МАДАНИЯТИ ДАРСЛАРИДА МУЛЬТИМЕДИЯ ВОСИТАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

С.Пардаев - магистрант

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: режиссёр, мультимедия, ижодкор, метод.

Ключевые слова: режиссёр, мультимедиа, творческий, метод.

Key words: producer, multimedia, creative, method.

Республикаимиз ижтимоий ҳаётининг барча соҳаларида амалга оширилаётган демократик ислохотлар жамиятимизни иқтисодий, сиёсий, маданий ва маърифий жиҳатдан жаҳоннинг энг ривожланган мамлакатлари қаторидан ўрин олишига мустақкам замин яратмоқда. Мана шундай ўзгаришлар барча жабҳаларда бўлгани сингари таълим-тарбия тизимида изчиллик билан амалга оширилмоқдаки, бу таълимни миллий асосларда ривожлантириш ва такомиллаштиришда ўз самараларини бераётганлиги қувонарли ҳол.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек: “Аслида таълим-тарбия соҳасидаги ислохотларнинг чегараси йўқ. Токи ҳаёт давом этар экан, таълим ҳам, тарбия ҳам замон ўртага қўяётган янги-янги талабларга қўра мустақил равишда ўзгариб янгиланиб бораверади”. Дарҳақиқат, Ўзбекистонда таълим-тарбия соҳаси ва уни ислох қилишнинг асосий омили бу “Шахс манфаати ва таълим устуворлигидир” [1:37]. Ҳозирда барча таълим муассасалари замонавий компьютер ва телекоммуникация технологиялари билан жиҳозланаётгани бежиз эмас. Зеро, таълим мазмунини ва сифат кўрсаткичи бугунги кунда долзарб масалалардан бири бўлиб бормоқда. Инновацион технологиялар ҳамда компьютер воситаларидан фойдаланиб дарс жараёнини кўргазмалар ташкил қилиш орқали ўқувчиларни теран ва мустақил фикрлашга ўргатиш, таълимнинг сифат-самарадорлигини ошириш, давлат таълим стандартларинг бажарилишини таъминлаш, ўқувчиларни мусикий дунёқарашини шакллантиришда муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

Бизнинг асосий мақсадимиз замонавий технологиялар, мультимедия воситалари ёрдамида ташкил қилинган дарслар орқали уларда фанга нисбатан қизиқиш уйғотиш ва таълим самарадорлигини оширишга эришишдир.

“Мультимедия” тушунчаси нимани англатади ва компьютер воситаси орқали таълим самарадорлигини оширишда қандай имкониятларга эга?

Медиа сўзининг асосий маъносини “маълумотларни аҳолига етказиш восита ва турлари” деб тушуниш мумкин. Мультимедия дегани кўп, кўп қиррали дегани-дир” [2:178]. Медиа манбаларига электрон дарсликлар ва дарс ишланмалари, иллюстрация, графика, интерфаол ўйинлар, моделлар, мультимедиа-панорама, видео-лавҳалар, аудиоёзмалар ва ҳок. киради. Булар ичида компьютерда тайёрланган анимацияли, яъни жараёнларни ҳаракатда тасвирланадиган компьютер дастурлари алоҳида ўрин тутди. Чунки анимацияли кўргазмалар ўқувчининг онгида чуқур жойлашади. Ҳозирги вақтда, компьютерларнинг техникавий таъминоти жадаллик билан ривожланиш вақтида, уларнинг дастурий таъминотининг имкониятлари ҳам кенгайиб бормоқда.

Бинобарин таълим тизимида олиб борилаётган жуда катта қўламдаги компьютерлаштириш ишларидан асосий мақсад таълим муассасаларини компьютерлаштиришгина эмас, балки компьютерлаштириш орқали таълимни ахборотлаштиришдан иборат.

Шундан келиб чиққан ҳолда мусиқа маданияти дарсларини ташкил этишда инновацион технология-

лардан, мультимедия воситаларидан фойдаланиб дарс ўтиш ўқувчиларда назарий ва амалий билимларни мустақкамлаш билан бирга уларда Ватанга муҳаббат, мусиқани севиш, табиатни асраш каби фазилатларни, мусикий дунёқарашни ва эстетик дидни шакллантириб боради. Бизга маълумки мусиқа маданияти дарсларини ташкил этишда 3 та хусусий компетенциясини шакллантириш асосий фаолият тури бўлиб ҳисобланади. Булар;

1. Жамоа бўлиб қуйлаш.

2. Мусиқа саводи.

3. Мусиқа тинглаш

Мазкур фаолиятлар негизида ўқувчиларни, мусиқа дарсига нисбатан қизиқишларини ошириш, уларда мусиқа таассуротларини таркиб топтириш ва зарурий мусикий кўникмаларни ҳосил қилиш асосий вазифа қилиб қўйилади. Мусиқа машғулоти кўпроқ ўйин шаклида ташкил этилади, агарда дарсни мусиқа характериға мос ҳаракатлар бажариш ва хор бўлиб қуйлаш фаолиятида компьютерда тайёрланган анимацияли, яъни ҳаракатли жараёнлардан фойдаланилса, ўқувчиларнинг билим олиш сифат самарадорлиги икки баробарга ошади. Дарс жараёнини тулақонли бўлишида ўқитувчининг сўзи камлик қилади, шунда мультимедия воситалари асосида кўргазмалар куруллардан ўз вақтида тўғри фойдаланиш анча қулайлик яратади, яъни: «Юз марта эшитилган бир марта кўрган афзал» деган халқ ҳикматиға амал қилинади.

Маълумки, эшитган маълумотнинг тўртдан бир қисми, яъни 25-30 фоизи хотирада қоладиган бўлса, ўқувчиларға берилаётган материалларни видео, слайдлар орқали амалга оширсак, маълумотни хотирада сақланиб қолиш ва тасаввур қилиш имконияти 30-60 фоизни ташкил қилади. Шунингдек, мазкур ўқув дастурлар аудио, видео ва графика кўринишида мужассамлаштирилган ҳолатда ўқувчиларға етказилса, маълумотни хотирада сақлаб қолиш 60-90 фоизгача ортиши кузатилмоқда.

Бундан ташқари Макромедиа флаш дастурида тайёрланган мусикий ўйинлар орқали ўқувчиларнинг мусикий саводи ҳамда эшитиш қобилиятини шакллантиришимиз мумкин. Мусиқа маданияти дарсини ўтишда «Қараоке» дастури орқали кўшиқларни ўрганиш жуда фойдалидир. Ҳар бир ўқувчи ўз овоз кенглигиға мос келадиган тоналликда, қулай темпода қуйлаш имкониятиға эга бўлади. Бу ноанъанавий усулнинг афзалликлари шундан иборатки, таълим жараёнида берилаётган материалларни чуқурроқ ва мукамалроқ ўзлаштириш имкониятининг мавжудлиги, дарс жараёнида қисқа вақт ичида кўпроқ маълумот беришга эришилади.

Умуман олганда мультимедия воситаларидан ўқув амалиётида қўлланиши ҳар томонлама самарали натижа беради.

Хулоса қилиб айтганда, мусиқа маданияти дарсларини сифати-самарадорлигини оширишда янгича метод ва компьютер технологияларининг ўрни бекиёс. Шундай экан, таълим-тарбия жараёнида ижобий натижаларға эришишда инновацион технологиялардан кенг фойдаланиш мақсадға мувофиқдир.

Адабиётлар

1. Каримов И. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида». -Тошкент: 1997.
2. Оқназаров Т. Ахборот коммуникацион технологияларини ўқитиш назарияси ва методикаси. -М.: 2015.

РЕЗЮМЕ

Таълимда инновацион технологиялар ва техник воситалардан фойдаланиш таълим самарадорлигини ва таъсирчанлигини ошириб, талаба-ёшларнинг ўқув мотивини ўстириши мақолада баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещается роль педагогических технологий и мультимедийных средств в повышении эффективности урока.

SUMMARY

The article deals with the role of pedagogical technologies and multimedia means in increasing the effectiveness of the lesson.

БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА «ЖАҚСЫ» ХӘМ «ЖАМАН» ТҮСИНИКЛЕРИ

А.Пазылов - педагогика илимлерининг кандидаты, доцент

Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: тушунча, «яхши» ва «ёмон», ижобий ва салбий сифатлар, тарбия маъноси, педагогика.

Ключевые слова: понятия «хорошо» и «плохо», положительные и отрицательные качества человека, воспитательное значение, педагогика.

Key words: concepts «good» and «bad», positive and negative qualities of a person, educational meaning, Pedagogy.

Қарақалпақ халқының руўхый мәдениятының раўажланыўында гирейли орынға хәм ат көтермес абырайға ийе болған шайырлар баршылық. Деген менен олардың арасында Бердақ Қарғабай улының орны өз алдына. Ўзбекстан Қаҳарманы, шайыр Ибрайым Юсуповтың сөзи менен айтқанда: «Заманында хәр бир халық өзи руўхый туў етип көтергендей, дүньяға бир келген дана перзентин туўып, оны өзиниң миллий алтын бесигинде тербетеди. Тәғдир оны ҳақыйқатлықтың тикенли соқпағынан жалаңаяқ жуўыртып, отқа таппап, суўға басып шынықтырады. Ол енди өз халқының бахыт-саадаты ушын, адамгершилиқ, ҳақыйқатлық ушын жанын жаббарға берип – гүресий үлгисин көрсетеди. Қарақалпақ халқының уллы шайыры, миллетимиздиң руўхый тымсалы хәм мақта-нышы Бердақ сондай тулғадағы инсан болды» (1,5).

Қарақалпақ илимпазларынан Қаллы Айымбетов, Нәжим Дәўқараев, Орынбек Кожуров, Шәмшет Хожаниязов, Сәдирбай Мәўленов, Исмайыл Сағыйтов, Ибрайым Юсупов, Әбдисайыт Пахратдинов, Кеңесбай Алламбергенов, Куўанышбай Оразымбетов, Қурбанбай Жәримбетов хәм басқалар Бердақтың әдебияттаныў илиминиң көрнекли ўәкили екенлигин хәр тәрәплеме дәлилlep берди.

Академик Жуманазар Базарбаев, профессор Кәримбай Худайбергеновлар болса Бердақтың мийнетлериндеги философиялық ой-пикирлерди терең анализлеп халыққа жеткерди. Педагогика илимлериниң докторы, профессор Әсербай Әлеўов өзиниң кандидатлық диссертациясын «Бердақтың педагогикалық көзқараслары» деген темада жақлап шықты.

Бердақ бабамызға дүнья халықларының да сүйиспеншилиги оғада жоқары. Олардың өз улқызларына Бердақ бабамыздың исмлерин қойыўы, фамилия етип алыўлары бизди жүдә үлкен куўанышқа бөлейди. Мәселен, интернет материаларынан алынған мағлыўматларға қарағанда, Украинада 146 адам Бердақ (Бердақ Наталья Иосифовна, Бердақ Екатерина Анатольевна, Бердақ Ольга Олеговна), 3 адам Бердакин, 3 адам Бердакина, 11 адам Бердаков хәм 25 адам Бердакова, жәми 188 адам Бердақтың исми бар фамилияларға ийе болған.

Интернеттиң шамалаўынша Россияда Бердақ фамилиясы 288, Бердаков фамилиясы 13000 хәм Бердакова фамилиясы 15800 адамда ушырасады. Америкада болса тек ғана Бердақ фамилиясы 373, Англияда 276, Францияда 296, ал, Қазақстанда Бердаков фамилиясы 15200, Бердакова фамилиясы 18300 орында ушырасады.

Қарақалпақстанда Бердаков фамилиясы 12500, Бердакова 12700, Бердахова фамилиясы 6 орында ушырасады. Ал, хәзирги ўақытларда Қарақалпақстанда Бердақтың исми менен 963 адам аталып жүр.

Педагогика илиминде үлги-өрнек сыяқлы тарбия методы қолланылады. Ал, Бердақ шығармаларында қандай адамлардан үлги алыў кереклиги, қандай адамларға еликлеп, өрнек алыўдың абзаллықлары жөнинде оғада көп мағлыўматлар бериледи. Бул мағлыўматлар турмысымызда ушырасатуғын «жақсы» хәм «жаман» адамлардың образлары арқалы салыстырмалы түрде өз сәўлелениўлерин табады. Мәселен, биз үйренип шыққан, 1997-жылы «Қарақалпақстан» баспасы арқалы жарық көрген Бердақтың сайланды шығармаларында поэмалардан тысқары 44 атамдағы қосық орын алған. Усы 44 қосықтың ишинде жақсы хәм жаманға байланыслы 61 сөз өз орнында ислетилген. Бул сөзлерди таблица арқалы салыстырмалы түрде көрсететуғын болсақ төмендегише мағлыўматларға ийе боламыз

«Жақсы» сөзиниң қолланылыўы	Саны	«Жаман» сөзиниң қолланылыўы	Саны
Жақсы	10	Жаман	16
Жақсырақ	14	Жаманлар	4
Жақсының	4	Жаманы	1
Жақсылығыңды	1	Жаманлардан	2
Жақсылығынан	1	Жаманларға	2
Жақсыға	1	Жаманат	1
Жақсыны	1	Жаманды	1
Жақсы-жаманды	2		
Барлығы	34		27

Бердақтың «Халық ушын» атлы қосығы оқырманларға жақсы адамнан үлги алыўдың абзаллықларын, себеби жақсы адамның сөз мәнисин аңлайтуғынлығын, пасық сөзлерге ермейтуғынлығын, ал үлги алыўға турарлық емес жаман адамлардың болса, пасық сөзди тыңлайтуғынлығын, гәптиң паркына бармаслығын, қасынан қыяметлик қоңсының да көшириўден тайынбайтуғынлығын уқтырады. Сондай-ақ, жақсының ақылын алғанлардың хеш ўақытта да қор болмайтуғынлықларын, себеби жақсылардың өзи ушын емес, ал халық ушын хызмет ететуғынлықларын еске салады. Бул салыстырмалы түрдеги тенеўлер халқымыздың «жақсыға жантас, жаманнан қаш» сыяқлы даналық сөзлери менен үнлес келеди.

Оның «Жақсырақ» атлы қосығы нәсият тақылетинде түйилип, адамларға, денсаўлықта бир күн шадлықтың, көзди алартқанның орнына иззеттин, туўған жер ушын өлип кеткенінше хызметтиң хәм хұрметтиң жақсырақ екенлигин уқтырады. Сондай-ақ, өмирлик жолдасыңның ўақытша қол берген хұрден, қонақ келгенде сойыслыққа табылған бир ешкиниң малдан, бир қайықтың жүзлеген салдан, әсиресе, көзли, аяқлы,

тили бар шолактың, өнерсиз, билимсизден анағурлым дәрежеде жақсылығын еслетеди.

Бердақтың нәсият қосықларының бири болған «Балам»да жақсы адамның кейнине ериўдин, басты жақсы досқа қосыўдың, жақсы сөзге кулақты түрип жүриўдин абзаллықларын көрсетип өтеди. Ал, керисинше, жаман ат пенен көзге түспеў кереклигин, жаманлардан орынсыз уялыўдың, олар ушын отқа түсиўдин, оларға сыр айтыўдың шәрт емеслигин, жаман сөзден қашып жүриўдин зәрүрлигин түсиндиреди.

Шайыр өзиниң «Екен» қосығында билгенлерди тыңлаўдың, гәптиң мәнисин аңлаўдың, үлкенлерден нәсият алыўдың зәрүрлигин айта келип,

«Билгенлерди тыңламаған

Гәп мәнисин аңламаған,

Үлкеннен нәсият алмаған,

Ақылсызлық жаман екен» деп нәсиятлағанды макул көреді.

Қарақалпақ халқының миллий дәстүрлерине муўапық жасы киши жасы үлкенге, бала атаға сәлем бериўи дәркәр. Егер де жасы киши ямаса баласы узак сапардан келип болып өз атасына сәлем берип кетиўге жарамаса, онда ол кеширип болмайтуғын қәтешиликтиң қатарынан орын алады. Соның ушын да Бердақ бул қосығында

«Сәлем бермей ғаррыларға,

Ҳазар берип пақырларға,

Аларып қараў оларға,

Бийинсаплық таманы екен» (70)

деп түсиндиргенди абзалырақ деп биледи.

Бердақ, жақсы менен жаманлар туўысқанлар арасында да ушырасатуғынлығын еслетип өтеди. Әсиресе, бул мәселеде айырым жаман туўысқанлардың «қолыңа» қарайтуғынлықтары, егер де «қолыңда кириң» болмаса, жаман туўысқанлардың қарамаслығын,

Әдебиетлар

1. Бердақ сайланды шығармалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 1997. 220-б.

2. Ўзбек педагогикаси тарихи; Олий ўқув юртлари учун қўлланма. / А.Зуннуновнинг умумий таҳрири остида; (Тузувчи – муаллиф А.Зуннунов). -Т.: «Ўқитувчи». 1997. 272-б.

Мақолада Бердақнинг адабий, фалсафий, педагогик қарашларига доир изланишлар, Бердақ номига бўлган жаҳон халқлари кизиқишлари ва унинг панд-насихат шеърларидаги ғоялар ҳақида маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

Статья содержит информацию об исследованиях посвящённых литературным, философским и педагогическим взглядам поэта-классика Бердаха, мировом интересе и творчеству Бердаха и педагогических идеях в стихах поэта назидательного характера.

SUMMARY

The article contains the information about research works, devoted to the study of literary, philosophical and pedagogical points of view of the poet classic Berdakh, the interest of the world character to Berdakh's creation and pedagogical ideas in the didactical poetic works.

MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDAGI KATTA GURUH TARBIYALANUVCHILARINING JISMONIY SIFATLARINI KUN TARTIBIDAGI JISMONIY TARBIYA SO'G'LOMLASHTIRISH ISHLARI ORQALI OSHIRISHNING SAMARALI YO'LLARI

U.R.Radjabov - dotsent

M.A.Abdulazizova –talaba

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: ertalabki gimnastika, jismoniy mashqlar, mushaklar, suv muolajalari, sezgi, jismoniy daqiqalar, tayanch harakat, teri.

Ключевые слова: утренняя гимнастика, физические упражнения, мышцы, водные процедуры, физминутка поддерживающая действия, кожа.

Key words: morning gymnastics, physical train, muscle, temper, water treatment, feeling, physical minute, supporting activity, skin.

Bola dunyoga kelib qoq harakat faoliyati, jismoniy rivojlanishi shakllana boshlaydi, asta-sekin o'z tanasini boshqaradi, tik holatda boshini dadil ushlab turadi, tizzasini bukib oyoqlariga tayana boshlaydi. Kichkintoyini qo'ltig'idan ushlab turilganda, oyoqlarini bukmasdan to'g'ri turib oladi; chalangacha yotgan holatdan qorniga ag'dariladi; ikki oyog'ini ko'tarib, bir oyog'ini og'zi tomoniga tortadi; qo'lhalarini og'ziga yaqinlashtiradi; gavdasi va qo'llari bilan buyumga intiladi. Bola tevarakatdagi narsalarga qiziqib qaraydi, tepasiga osilgan o'yinchoqlarni tomosha qiladi, unga qo'lhalarini bilan talpinadi, o'yinchoqni kattalarning qo'lidan oladi va ushlab turadi; o'yinchoq bilan faol o'ynaydi, siltaydi,

aga'inlarining de jant bolyp ketetu'ynlygyn ozinin «Qaramas» atly qosygynda bayanlaydy. Bul qosyqta «jaman tu'yskan»lar tomendegishe tariyiplenedi;

«Jaman bolsa tu'yskanyn,

Kuyip-pisip shygar janyñ,

Gul жузиннен кашар kanyñ,

Өлсеңдағы ол қарамас.

...Саўарға саўын болмаса,

Қабың ғәллегә толмаса,

Бәршеси тайын турмаса,

Жаман туўысқан қарамас» (81).

Ҳақыйқатында да, әдеп-иқрамлы қатнастар ҳәр бир адамнан әлпайымлылықты, кишипейилликти, үлкенге ҳүрмет, кишиге иззет көрсете билиўди, унамлы нәрсе менен унамсыздың, жақсы менен жаманның, сабырлы менен сабырсыздың, ақыллы менен ақмақтың хәм басқа да адамларда ушырасатуғын унамлы хәм унамсыз сыпатлардың парқына жетиў, ҳәр бир адамнан оғада үлкен педагогикалық билимданлықты талап етеди. Бул исте бабамыз Бердақтың оғада бай педагогикалық көзқарасларға ийе болған шығармалары бизге жол көрсетиўши жулдыз ўазыйпасын атқарады.

Жуўмақлап айтқанда, биз Бердақ шығармаларында сәўлеленетуғын ақыл, әдеп-иқрамлылық, мийнет, эстетикалық, экономикалық, дене тәрбиясы хәм басқа да тәрбия тараўлары бойынша педагогикалық бағдардағы изертлеўлер елге шекем жетерли дәрежеде изертленилди деп айта алмаймыз. Бердақ шығармаларындағы тәлим хәм тәрбияға байланыслы болған ой-пикирлер педагогикалық бағдарда тереңирек изертленилсе, халқымыз тәрбиялап атырған ул-қызлар ушын да, елимиздеги педагогика илиминиң раўажланыўы ушын да шын мағанада өзиниң унамлы тәсири тийгизеди деген пикирдemiz.

ijobiy xislar uyg'otadi. Uyqudan so'ng maxsus tanlangan jismoniy mashqlardan iborat ertalabki gimnastika bolani butun organizmini asta-sekin faoliyat holatiga jalb etadi. Jismoniy mashqlarni bajarish bosh miya tizimi faolligini kuchaytiradi [1].

Ko'rish, eshitish, tayanch harakat, teri kabi barcha retseptorlardan bosh miyaga keladigan butun impulslar oqimi nerv tizimi ish qobiliyatini va organizmining hayot faoliyatini tiklaydi. ertalabki gimnastika to'g'ri qad-qomatni tarbiyalashga ta'sir etib, nafas olishni chuqurlashtiradi, qon aylanishini kuchaytiradi, modda almashishiga yordam beradi. ertalabki gimnastika bolalarda diqqatni, maqsadga intiluvchanlikni tarbiyalaydi, aqliy faoliyatining oshishiga yordam beradi, emotsiya va quvonch tuyg'ularini uyg'otadi.

Bolalarning jismoniy mashqlarni ochiq havoda yoki darcha derazalari ochiq xonada suv muolajalari (artinish, suv quyish, dush) bilan o'tkazishlari juda sog'lomlashtiruvchi samara beradi, nerv tizimining umumiy holati va funktsional imkoniyatlarini yaxshilaydi, uni mustahkamlaydi va chiniqtiradi qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining muqobillashuviga yordam beradi, almashinish reaksiyalarini yaxshilaydi, shomollash va yuqumli kasalliklarga nisbatan immunitet hosil qiladi, bolalarda tetiklik, engillik, quvonch sezgilarini uyg'otadi. Bolalar organizmini chiniqtirish maqsadida suv harorati asta-sekin pasaytirib boriladi, bunda shifokor ko'rsatmasi asosida har bir bolaga yakka yondoshishga rioya qilinadi.

Ertalabki gimnastikani o'tkazish uchun avval o'rganilgan mashqlar ichidan tanlanib, mashqlar majmuasi tuziladi. Mashqlar quyidagi tartibda o'tkaziladi:

- yelka kamari mushaklarni rivojlantiruvchi va mustahkamlovchi, elka bo'g'imlari, ko'krak qafasi harakatchanligini rivojlantirishga, umurtqa pag'onasini rostlashga xizmat qiluvchi mashqlar;

- orqa mushagi va umurtqa pag'onasi egiluvchanligini rivojlantirish va mustahkamlashga mo'ljallangan, ichki organlarga massaj kabi ta'sir etuvchi, oyoq bo'g'imlarini rivojlantiruvchi mashqlar;

- qorin va oyoq mushaklarini rivojlantirishga mo'ljallangan mashqlar.

Mashqlar majmuasini tuzishda har bir yosh guruxining yosh va yakka xususiyatini xisobga olish lozim.

Ertalabki gimnastika birinchi kichik guruxdan boshlab joriy etiladi. ertalabki gimnastikada harakatlarga o'rgatilmaydi, shu ning uchun tarbiyachi mashqni oldindan tushuntirishi va namoyish qilishi kerak emas. Kichik va o'rta guruhlarda yilning birinchi yarmida tarbiyachi bolalarga mashqni o'zi bilan birga bajarishni taklif etadi.

O'rta guruxning ikkinchi yarmi, katta va tayyorlov guruxlarda u mashqlarni nomini qisqagina aytadi, dastlabki holat uchun buyruq beradi. Mashq boshlashdan oldin va u tugagach, katta gurux bolalari asosiy tik holatda (tovonlarni juftlashtirib, oyoq uchlarini kerib) turadilar. Kichik va o'rta guruhlarda bolalar oyoqlarni parallel holda biroz kerib turadilar, bu yassi tovonlilikni oldini oladi. Ertalabki gimnastika so'ngidagi sur'atni sekinlatib yurish, turgan holatida oyoqlarini biroz ko'tarib qadam tashlash, nafas olish mashqlarini bajarish bilan tugallanadi. Bu bola yurak pulhsini normal xolga keltiradi [2].

Quvnoq daqiqalar (qisqa muddatli jismoniy mashqlar) o'rta, katta va tayyorlovchi guruhlarda mashg'ulotlar o'rtasidagi tanaffusda, shu ningdek dars jarayonining o'zida o'tkaziladi. Jismoniy daqiqaning axamiyati bola faoliyati va xolatini harakat faolligi orqali almashtirishdan iborat bo'lib, u charchoqni yozadi, bolaning emotsional ijobiy holatini tiklaydi.

Agar bola mashg'ulot jarayonida nisbatan xarakatsiz turib qolsa toliqish yuzaga keladi. Toliqish bir xil ish,

shuningdek mashg'ulot yuklamasini buzilishi tufayli kuchayadi, bu bolalarning e'tiborini susaytiradi. Bu bosh miya po'stlog'ida rivojlanadigan tormozlanish va bolaning o'quv materialini o'zlashtirish qobiliyatining susayishi bilan izoxlanadi. U chalg'iy boshlaydi, diqqat faolligi, idroki susayadi. Bu belgilarning barchasi faoliyatni o'zgartirish zarurligini ko'rsatadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xatto 6 yoshli bolalar ham 20 daqiqagina nisbatan harakatsiz va diqqatni jamlab tura olar ekanlar; shu muddatdan so'ng ular toliqish tufayli bilimlarni yaxshi o'zlashtirish va ko'nikmalarni egallashga qodir bo'la olmaydilar.

Jismoniy mashqlarni bajarish mushak ishini faollashtiradi, bu o'z navbatida qon aylanishini kuchaytiradi va oqibatda yurak ishinin, nafas olishning intensivligini oshiradi, miyaning qon bilan ta'minlanishini faollashtiradi. Bularning hammasi birgalikda bola psixikasi emotsional – ijobiy holatning shakllanishiga, diqqatning, aqliy faoliyat va umumiy jismoniy holatning oshishiga ta'sir qiladi. Charchoq yo'qoladi, bola dam oladi va yana ishtiyok bilan shug'ullana boshlaydi.

Jismoniy daqiqalar tarkibiga 10-15 marta sakrash, 10-12 marta cho'qqayib o'tish yoki turgan joyda yugurish (30-40 sekund) kiradi. Jismoniy daqiqalari o'z ichiga yelka kamari va qo'llarga mo'ljallangan 2-3 ta mashq, tortilish, egilish va gavdani burish mashqlarini oladi. Jismoniy daqiqalar 2-3 daqiqa davom etadi.

Jismoniy mashqlar bilan amalga oshiriladigan chiniqtirish tadbirlari. Maktabgacha tarbiya muassasalarida bolalarni chiniqtirish maqsadida havo vannalari, suv muolajalari (artinish, suv quyish, dush, cho'milish) va quyosh vannalaridan foydalaniladi.

Tabiiy omillardan mujassam holda foydalanish bolalarda tashqi muhitning turli noxush ta'siriga (namhavo, yomg'ir, shamol, qizish) nisbatan chidamlilikni hosil qiladi.

Chiniqtirish tadbirlari jismoniy mashqlar bilan birgalikda olib borilganda juda samarali bo'ladi: faol mushak ishi issiqlik regulatsiyasining takomillashuv jarayoniga va bu bilan organizmning tashqi muxitga moslashuviga yordam beradi. Chiniqish jarayoni xilma-xil, u bir tomondan shifokor tavsiyasiga ko'ra maxsus tadbirlar (havo, suv, quyosh vannalari)ni o'z ichiga oladi, ikkinchi tomondan kun tartibida belgilangan shartning (xonani muntazam shamollatib turish, darchalarning ochiq turishi, bolalar engil kiyim-bosh va poyabzali, sayrning belgilangan muddatiga va bolalar harakat faolligi tartibiga rioya qilish, derazalari ochiq ayvonda uxlash). Bularning hammasi organizmning to'laqonli chiniqishini ta'minlaydi, unda yoqimli o'zgarishlar paydo qiladi (nerv tizimining xolati va vazifasini modda almashinishi jarayonini, qon tarkibini yaxshilaydi, nafas olishni chuqurlashtiradi, psixikaning hissiy-ijobiy xolatini vujudga keltiradi) bola hatti-harakatini bu sharoitga moslashtiradi.

“Uchinchi ming yillikni bolasi” tayanch dasturi barcha yosh guruhlarda bir yoshdan boshlab chiniqtirish tadbirlarini qo'llashni ko'zda tutadi. Dasturda chiniqtirish turlari, ularning o'tkazish vaqti, qancha davom etishi belgilangan, shifokor tavsiyasiga ko'ra bolalarga yakka holda yondoshish kerakligi ko'rsatilgan.

Havo vannalari – bolalar harakat faoliyati vaqtida havoni terining yalang'och qismiga bevosita ta'sir etishini ta'minlaydi.

Bunda havo vannasining eng maqsadga muvofiq va tabiiy ko'rinishi ochiq havoda hamda deraza darchalari ochiq xonalarda o'tkaziladigan ertalabki badantar-biyadir. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari va ertalabki gimnastika havo vannasi sifatida o'ziga xos xususiyatlariga ega. Ularni xonada o'tkazishda havo xarorati asta-sekin har 2-3 kunda kamaytirib boriladi, bolalar ham shu nga qarab engilroq kiyintiriladi. Bu ish shifokor ko'rsatmasiga

ko'ra, bolalar sog'lig'ining ahvoli va ularning har biriga yakka yondoshgan holda amalga oshiriladi.

Bola havo vannalarini avval xonada, keyin ko'chada oladi. Havo vannalari sovuq (10-20 S), befarq (23-30 S) va issiq (30 S dan yuqori) bo'ladi. Bola sovuq havoga asta-sekin o'rgatiladi. Dastlab bolalar ishtonchada 15-20 daqiqa havo vannasini xonada qabul qiladilar. Havo vannasi olina boshlangandan 10-15 kun o'tgach, bolani ko'chaga engil kiyintirib chiqarish mumkin.

Suv tadbirlari artinish, belidan suv quyish, dush, cho'milish (basseyn, daryo, qo'l, dengizda) kabi muolajalardan iborat. Shifokor bolalarning o'ziga xos xususiyatlari va sog'lig'ini hisobga olib bergan tavsiyasi bu muolajalarni belgilash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Suv muolajalarida bolaning faol bo'lishi maqsadga muvofiq va zarurdir. Oyoq, qo'l uchlaridan markazga qarab massaj xarakatlaridan foydalanib bolalar suvi siqilgan ho'l qo'lqoplar yordamida o'zlari harakat qilishga o'rganadilar. Doira yoki yarim doira bo'lib, turgan holda ular bir vaqtda ko'krak, elka va qo'llarni ishqalab artadilar, shu ndan so'ng o'girilib qo'lqoplarini orqada turgan bolalarga beradilar va ularning har bir o'rtog'ining orqasini ishqalaydi. Shunday qilib, bola artinish jarayonida xarakatda bo'ladi, sovuq qotmaydi va tarbiyachi raxbarligida zarur hayotiy ko'nikmaga o'rganadi.

Boshdan suv qo'yish o'zining organizmga ko'rsatadigan ta'siriga ko'ra oldinga tadbirlardan birmuncha kuchliroqdir. Suv oqimi badanni tozalaydi, mushaklar tonusini oshiradi, ular ishini faollashtiradi, nerv tizimini qo'zg'atadi, tetiklik holatini yuzaga keltiradi. Bola oqayotgan suvga orqasi, ko'kragi, biqini, qorni, qo'llarini tutib aylanadi. Bundan tashqari u suv oqimiga ko'ra harakat qilib, badaniga suv sochib ishqalashi mumkin.

Muolajadan so'ng barcha bolalar badanlarini tarbiyachi kuzatuvida yaxshilab artadilar. Katta guruhlarda ertalabki gimnastikadan so'ng belgacha suv quyishdan foydalanish mumkin. Bolalar mustaqil yuvinadilar, bunda bo'yin, ko'krak, elka va qo'llarini suv bilan chiniqish muolajalari quyidagi turlarga bo'linadi: sovuq (suv harorati 20 S), salqin (20-30 S), befarq (34-35 S), iliq (36-40 S), issiq (40 S dan yuqori) [3].

Cho'milish har kungi doimiy muolaja sifatida bola organizmini sog'lomlashtirish va chiniqtirishning ajoyib vositasidir. Sovuq suv, ulhtrabinafsha nur, toza havo, bolalar harakati bu vositalar bola organizmiga, uning nerv tizimiga yaxshi ta'sir etadi. Biroq bu muolajaning samaradorligiga qaramay undan juda extiyotkorlik bilan foydalanish, bolalarni unga asta-sekin o'rgatish – dushdan oldin artinish va suvning haroratini asta-sekin pasaytirib borish lozim.

Adabiyotlar

1. Kineman A.V., Xuxlaeva D.V. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni jismoniy tarbiyalash nazariyasi va metodikasi. -Toshkent: "O'qituvchi". 1988. 219-b.
2. Livitsskiy A.N., Xamraqulov A.H. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar jismoniy tarbiyasining nazariyasi va metodikasi. -Toshkent: 1995. 495- b.
3. Mahkamjanov K.M. Maktabgacha ta'lim muassasalari uchun umumiy va kengaytirilgan "Jismoniy tarbiya" variativ dasturi. -Toshkent: "Ilm ziyo", 2006. 80-b.

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada maktabgacha tarbiya muassasalarida bolalarni chiniqtirish maqsadida havo vannalari, suv muolajalari tabiiy omillardan mujassam holda foydalanish bolalarda tashqi muhitning turli noxush ta'siriga (namhavo, yomg'ir, shamol, qizish) nisbatan chidamlilikni hosil qilishi to'g'risida batafsil ma'lumotlar yoritilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье содержится подробная информация об использовании занятий на свежем воздухе в детских дошкольных учреждениях для обучения детей и формирования относительной устойчивости к неблагоприятным воздействиям окружающей среды (например, дождь, ветер, тепло) у детей.

SUMMARY

The article contains the detailed information about the lessons in the open air at pre-school establishments in teaching children and forming in the relative stability to unfavorable influence of the environment (for example, rain, wind, warmth).

Chiniqtirish maqsadidagi cho'milish dasturda o'rta, katta va tayyorlov guruhlar uchun tavsiya etiladi. Suvga o'rgatishni 1,5-2 yoshdan boshlash maqsadga muvofiqdir. Suv sayoz joyda yurish, tosh terish, shishirilgan o'yinchoqlar bilan o'ynash, suv sachratish kichikintoylarga o'zlari uchun yangi bo'lgan suv muhitini o'zlashtirishda yordam beradi, axloqiy hislarni uyg'otadi, jasurlikni tarbiyalaydi.

Cho'milish yozda, kun issiq paytda, havo xarorati 20-25 S, suv xarorati kamida 20-25 S paytida boshlash, ikki haftadan keyin havo xarorati 18-20 S, suvning 15-16 S bo'lganda cho'milish mumkin.

Cho'milish joyini sinchiklab tekshirish, 3-4 bolaning kattalarning hushyor kuzatuvida bir vaqtda cho'milish, shifokorning barcha ko'rsatmalariga rioya qilish – bu muolajalarni o'zkazishning majburiy shartidir. Cho'milish muddatini har bir yosh guruh uchun bolalar muassasasi shifokori belgilaydi. Bunda meteorologik sharoit suv va havo temperaturasi, shamol, quyoshli yoki bulutli havo va barcha bolalar organizmining chiniqqanlik darajasi hisobga olinadi.

Quyosh vannalari: Quyosh bola organizmiga yaxshi ta'sir ko'rsatib, uning umumiy holatini mustahkamlaydi, almashinish jarayonlarini yaxshilaydi. Ayniqsa bakteritsid (bakteriyalarning rivojlanishini to'xtatadigan), antiraxit (nerv tizimining faoliyatini yaxshilaydigan, modda almashinish jarayonini kuchaytiradigan, suyak mushak tizimini mustahkamlaydigan), eritem (qon oqimini kuchaytiradigan va terini qizartirib, badanning qorayishiga olib keladigan) ta'siriga ega bo'lgan ulhtrabinafsha nurlari juda foydalidir.

Dastlab quyoshda ko'pi bilan 5-6 daqiqa toblanish lozim. Bu muddat har kuni 5-6 daqiqa oshira boriladi va nihoyat 1 soatga etkaziladi.

Bola oftobda boshiga sochiq yopib yoki panama kiyib yotishi, har 2-2,5 daqiqada qorindan yonboshga, so'ngra orqasiga, keyin boshqa yonboshiga ag'darilib turishi lozim. Quyosh vannasidan so'ng soyada 15-20 daqiqa dam olish, ustdan suv quyish, suv havzasidan 5-10 daqiqa cho'milish mumkin. Oftobda ertalab soat 8 dan 11 gacha va kunduzi soat 16 dan 18 gacha toblanish foydalidir. Bu paytda quyoshning ulhtrabinafsha nurlari ko'p bo'lib, bu nur raxitning oldini oladi. Infraqizil nurlari esa tanani qizdirib yuborib, zarar keltirishi mumkin. Quyosh vannasini me'yorida foydalanmaslik tufayli bolalarga salbiy holatlar (qo'zg'alish va uyquning buzilishi, tomirlarning keskin kengayishi, qon tarkibining yomonlashu vi va boshqalar) yuz berishi mumkin. Shuning uchun bolalar muassasalarida quyosh vannalari faqat shifokor tavsiyasiga ko'ra, bolalarning yakka xususiyatlarini hisobga olgan holda o'tkazilishi zarur. Bolalarni muntazam holda chiniqtirish ilk yoshdan boshlanishi lozim, shundagina bolalarda chiniqish ko'nikmalarini tarbiyalash mumkindir.

ПСИХОДИАГНОСТИК ТЕСТ ШАХС ХУСУСИЯТЛАРИНИ АНИҚЛАШ ВОСИТАСИ СИФАТИДА

А.И.Расулов - психология фанлари номзоди, доцент

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

Таянч сўзлар: шахс, психодиагностика, психодиагностик тест, мослаштириш, шкалалар.

Ключевые слова: личность, психодиагностика, психодиагностический тест, адаптация, шкалы.

Key words: : personality, psychodiagnostics, psychodiagnostic test, adaptation, scales.

Шахсни тадқиқ этиш муаммоси бўйича анча йиллардан буён илмий изланишлар олиб борилган ва хилма хил баҳолаш воситалари шакллантирилган. Уларда шахс психо-диагностикасига доир тадқиқот методикалари ва уларнинг қўлланиш хусусиятлари тўрисида сўз юритилган Шу боис шахсни тадқиқ этишнинг мураккаблиги ва муҳимлиги доимо мутахассислар диққат марказида бўлиб келмоқда [1:385-387; 2:34-58; 5:3-122]. Психология фани экспериментал ўлчаш ва таҳлил қилиш учун махсус усуллари ишлаб чиқиш орқали ўз тадқиқотларида муваффақиятга эришди. Тадқиқот объектини самарали ўлчаш йўлини топишга ҳаракат қилинган билан бунинг учун ўлчашнинг ўзи етарли эмас. Ўтган йиллар ичида шахс назариялари асосида ўлчаш йўналишлари шакллантирилди. Бу кўп ўлчовли усуллари асосланган ўлчаш ишларидир. Қатор тадқиқот ишлари шахс кўп ўлчовли тадқиқотларнинг натижалари асосларини тавсифлашга бағишланган [4,5,7,9]. Шунинг айтиб ўтиш керакки, ушбу йўналиш психодиагностиканинг ёш йўналиши бўлишига қарамай, уни тадқиқ этишга ишлар сони жуда катта. Шу нуқтаи назардан, муаллифлар барча тажрибалари ва натижаларни батафсил баён қилиш учун умидсизликка тушмайдилар. Бунга сабаб шахс психодиагностикаси борасида тадқиқот методикаларининг яратилганлиги ва татбиқ қилиниши борасида етарли тажрибалар мавжуд [1,2,3,5]. Мамлакатимиз микёсида шахснинг психодиагностикасига доир фундаментал тадқиқотларнинг сони ҳам анчагина паст эканлиги ва шахс психодиагностикаси масаласи айрим манбалар билан чекланганлиги кузатилади [6,8]. Ўтган давр мобайнида шахс хусусиятларини ўрганишга доир

ҳаракатларда айрим методикалар миллий муҳитга мослаштирилганлигининг гувоҳи бўлинади. Уларга мисол сифатида Р.Б.Кеттелнинг “Ўн олти омилли шахсни ўрганиш сўровномаси”, ММРІ методикасининг қисқартирилган варианты (СМОЛ), Тейлор сўровномаси, Элерснинг “Муваффақиятга интилиш мотивацияси” ва “Муваффақиятсизликдан қочиш мотивацияси” сўровномалари шулар жумласидандир. Бу эса шахснинг кенг қўламда тадқиқ этиш учун етарлича диагностика қилиш воситаларига эгамиз деган хулосани бермайди. Жаҳон психодиагностикаси тажрибаларида шахс муаммосини ўрганишга мўлжалланган воситаларни уч хил тарзда шакллантирилади. Биринчиси, янги психодиагностик воситаларни шакллантириш; иккинчиси, бошқа маданий муҳитда мавжуд методикаларни маҳаллий муҳитга мослаштириш; учинчиси, мавжуд методикалар асосида уларни модификациялаштириш орқали таъминланади. Ушбу талаблардан келиб чиққан ҳолда ўз тадқиқотимизда Ғарб психологиясида шакллантирилган Р.Б.Кеттелнинг “Ўн олти омилли шахсни ўрганиш сўровномаси (16PF)” ва ММРІ методикаларининг рус олимлари В.М.Мельников ва Л.Т.Ямпольскийлар томонидан модификациялаштирилган варианты, яъни “Психодиагностик тест”ни маҳаллий шароитимизда мослаштириш масаласига эътибор қаратилди [5]. Психодиагностик тест Р.Б.Кеттелнинг “Ўн олти омилли шахсни ўрганиш сўровномаси (16PF)” ва ММРІ методикаларининг модификация қилинган варианты бўлиб, уларнинг шахсни баҳолашдаги хусусиятлари ўртасидаги ўзаро алоқадор шкалалари муносабатидан келиб чиққан методика саналади. Учта методиканинг баҳолаш шкалалари қуйидаги кўринишга эга (1-жадвал):

1-жадвал

ММРІ, 16PF ва Психодиагностик тести шкалалари

ММРІ	16PF	Психодиагностик тест
L- Самимийлик	A-Мулоқотмандлик	Невротизм
F-ҳаққонийлик	H-жасурлик, социал муносабатларга киришимлилик	Психотизм
K-коррекция	E-доминантлик	Депрессия
Ипохондрия (Hs)	L-Шубҳаланувчанлик	Виждонлилик
Депрессия (D)	N-Дипломатик муносабат ўрнатиш	Тургунлашганлик
Истерия (Hy)	Q ₂ –Мустақиллик	Умумий фаолият
Психопатия (Pd)	B-Интеллектуаллик	Тобелик
Маскулизм-феминизм	M-Хаёл кўлами	Мулоқотмандлик
Паранойялик (Pa)	Q ₁ -Янгиликка сезгирлик	Эстетик таассуротчанлик
Психастения (Pt)	C-Эмоционал бекарорлик	Назokatлилик
Шизоид (Se)	F-Беғамлик	Психик бекарорлик
Гипомания (Ma)	I-Эмоционал сезгирлик	Ассоциаллик
Социал интроверсия	O-Хавотирланиш	Интироверсия
	Q ₄ –Зўриққанлик	Сензитивлик
	Q ₃ -Ўзини ўзи тартибга солиш	
	G-Ахлокий меъёрларга бўйсунувчанлик	

Юқоридаги жадвалдаги баҳолаш шкалаларига таяниб, Психодиагностик тест (ПДТ) шахсни ўрганиш психодиагностикаси воситалари орасида ўзига хослиги билан ажралиб туради, дейиш мумкин. У ўзида 16PF ва ММРІ методикаларида мавжуд хусусиятларни ўзида акс эттира олган. ПДТнинг баҳолаш шкалалари ҳар иккала методиканинг хусусиятларини ўзида акс эттира олганлиги сабабли уни маҳаллий шароитимизга мослаштириш

масаласига эътибор қаратилди. Натижада ўзбек маданий муҳитида шахс психодиагностикаси тадқиқотлари учун янги методикани татбиқ этиш имконияти туғилди.

ПДТ таркибидаги саволлар 14 та шкалага мужассамлаштирилган бўлиб, улардан 10 таси қуйи шкала ва 4 таси юқори шкала ҳисобланади [5:203-302]. Қуйи шкала таркибига қуйидагилар қиради [5:203-276].

– невротизм (1) (*невротизм шкаласи* шахснинг эмоционал бекарорлиги, безовталаниши, ўзига паст назар билан қараши, вегетатив бузилишларни баҳолайди);

– психотизм (2) (*психотизм шкаласи* эса шахснинг хулқ-атвориға мутаносиблигини текширишга қаратилган.);

– депрессия шкаласи (3) (*депрессия* шахсдаги салбий эмоционал фонни, мотивациясидаги ўзгаришларни, когнитив (билиш) тасаввурлари ва хулқидаги умумий пассивликни ифодалайди);

– виждонлилик (4) (*виждонлилик шкаласи* шахсни ижтимоий норма ва этика талабларига хурматини, ўзини ўзи назорат қилиши, виждони ва умуминсоний қадриятларга муносабатини белгилайди);

– турғунлашув (5) (*турғунлашув шкаласида* шахс хулқ-атворининг вазминлашганлиги ва ижтимоий-лашганлиги мужассами);

– умумий фаоллик (6) (*умумий фаоллик* шкаласи шахснинг кучи, қуввати ва умумий фаоллик даражасининг ўлчовчидир);

– тобелик (7) (*журъатсизлик, уятчанлик шкаласи* бу журъатсизлик, кучлилик ва шахслараро муносабатдаги чекланганликни характерлайди);

– муомалага киришимлилик (8) (*мулоқот-мандлик шкаласи* шахснинг мулоқот жадаллиги ва кўламини белгилайди);

– эстетик таассуротчанлик (9) (*эстетик таассуротчанлик* эса шахснинг эстетик ва бадий кадр-қимматларга сезгирлигини аниқлайди);

– назокатлиликлар (10) (*назокатлиликда* шахснинг маданият ва жамият кўрсатмаларига назокатлилик билан ёндашиши ўз ифодасини топади) киради.

ПДТнинг юқори шкалаларини [5:277-302] эса психик бекарорлик (11) (*психик бекарорлик* шкаласи

шахсдаги невротизм, психотизм, депрессияни мужассамлаштириб, психик бекарорликни умумий тарзда баҳолашга ёрдам беради); ассоциаллик (12) (*ассоциаллик* ёрдамида шахснинг ижтимоий мослашувчанлиги ва кўникмалари баҳоланади); интроверсия (13) (*интроверсия шахснинг* ижтимоий муносабатларга боғланишини ифодалайди) ва сензитивлик (14) (*сензитивлик* эса шахснинг эмоционал кечинмаларининг нозик томонларини аниқлашга мўлжалланган шкала) ташкил этган.

Юқори шкаланинг ташкил этувчилар ўз таркибига қуйи шкаланинг бир қатор шкалаларини ўзида бирлаштиради. Психологик тестларнинг муҳим хусусиятларидан бири уларда назорат шкаласи, яъни текширилувчиларнинг жавобларининг объективлигини баҳолаш характерига эгаллигидир. Мазкур психодиагностик тестнинг назорат шкаласини юқори шкалалар бажаради. Агар қуйи шкала натижалари билан юқори шкала натижалари орасида мутаносиблик бўлмаса натижаларнинг ҳаққонийлиги пастлигидан далолат беради.

Бизнинг тадқиқотимизда ПДТ мослаштириш чоратадбирлари қуйидаги тамойилларга таяниб амалга оширилди:

– методиканинг оригинал варианты асосида ўзбек тилидаги кўриниши шакллантирилди;

– методиканинг оригинал варианты билан ўзбек тилидаги варианты ўртасидаги ўзаро мослик таъминланди;

– методиканинг мослаштирилган варианты психометрик мезон талабларига мувофиқлаштирилди. Бунинг учун методиканинг ишончилигини аниқлашда ретест қоидаcиға таянилди. Методиканинг ишончилигининг ретест қоидаcи бўйича олинган натижалари 2-жадвалда келтирилган.

2-жадвал

Психодиагностик тест шкалаларининг ишончилилик кўрсаткичлари

Но	Методика шкалалари	Ретест текширув натижаси
1	Невротизм	0,741**
2	Психотизм	0,703*
3	Депрессия	0,661*
4	Виждонлилик	0,672*
5	Турғунлашганлик	0,604**
6	Умумий фаолият	0,671*
7	Тобелик	0,511*
8	Мулоқотмандлик	0,791**
9	Эстетик таассуротчанлик	0,698**
10	Назокатлилик	0,691**
11	Психик бекарорлик	0,729**
12	Ассоциаллик	0,655*
13	Интроверсия	0,608*
14	Сензитивлик	0,652**

Изох: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

Психодиагностик методикаларнинг ишончилилик коэффициентлари меъёрига кўра амалиётга татбиқ қилишга тавсия этиладиган тестларнинг кўрсаткичи имкони қадар +1 меъёрий кўрсаткичга яқинлашган бўлиши керак. Агар ушбу талабга кўра ПДТ шкалаларининг ишончилилик кўрсаткичларини таҳлил қиладиган бўлсак, ўн тўртта шкаланинг барчаси ишончилилик коэффициентини аниқлаш бўйича юқори корреляцион коэффициентга эга бўлган., аммо айрим шкалаларнинг ишончилилик даражаси яна бир бора баҳолаш индикаторларини қайта синовдан ўтказиш зарурати борлигидан далолат берди (тобелик шкаласи $r=0,511$). Методикаларнинг ишончилилик кўрсаткичи статистик жиҳатдан 0,70-0,80 даражага эгаллиги энг мақбул ҳолат ҳисобланади. ПДТ мослаштирилган вариантыда шкалаларнинг ишончилилик кўрсаткичлари $r=0,511 \div 0,741$ чегарасидан жой олди. Бундан кўринадики, ПДТнинг дастлабки мослаштирилган шаклини амалиётда қўллаш учун етарли ишончилилик

коэффициентга эга деган хулосага эгамиз. Шундай бўлса-да, методика-ларнинг кўпчилилик шкалалари: “депрессия” - $r=0,661$, “виждонлилик” $r=0,672$, “турғунлашганлик” - $r=0,604$, “умумий фаоллик” - $r=0,671$, “эстетик таассуротчанлик” - 0,698, “назокатлилик” - 0,691, “ассоциаллик” - 0,655, интроверсия - 0,608, “сензитивлик” - 0,652 коэффициентига ва $p \leq 0,05$ даражасига эга. Ушбу ишончилилик коэффициентлари ҳам ижобий ҳамда 0, 70 микдорий кўрсаткичга яқинлиги сабабли ҳам уларни ижобий кўрсаткич сифатида қабул қилиш мумкин. “Невротизм” - 0,741, “психотизм” - 0,703, “мулоқотмандлик” - 0,791, “психик бекарорлик” - 0,729 ишончилилик коэффициентига эга бўлди. Бу эса методиканинг маҳаллий муҳит учун мослаштирилган варианты шахс психодиаг-ностикаси мақсадларида фойдаланишга тавсия этишдан далолат беради.

Психодиагностик тестнинг мослаштириш юзасидан амалга оширилган тажриба натижалари ва

уларнинг эмпирик кўрсаткичлари таҳлиладан келиб чиқиб, уни татбиқ этиш юзасидан қуйидаги хулосаларга келинди:

1. ПДТнинг барча шкалалари ёки алоҳида шкалаларини қўллаш орқали шахс хусусиятлари юзасидан зарур илмий маълумотлар олиш мумкин.
2. ПДТнинг қуйи шкалалари билан юқори тартибли шкалаларини ўзаро қиёсий таҳлил қилиш орқали натижаларнинг ҳаққонийлиги таъминланади.
3. ПДТ шахсдаги рухий барқарорлик ва беқарорликни ўрганишга мўлжалланган бўлиб, улар орқали шахснинг психик фаоллик даража-сидаги ўзгаришларни баҳолашга эришилади.
4. ПДТ ёрдамида шахснинг социал муносабатларга киришимлиги, ижтимоий фаоллиги ва эстетик таассуротчанлик даражаси аниқланади;

Адабиётлар

1. Анастаси А. Психологическое тестирование. Т.ИИ. - М.: «Педагогика». 2005. -С.233-234.
2. Березин Ф.Б., Мирошников М.П., Соколова Е.Д. Методика многостороннего исследования личности. Структура, основы интерпретации, некоторые области применения. Предисл. Т.Барлас. 3-е изд., испр. и доп. -М.: "Березин Феликс Борисович". 2011. -С. 320.
3. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика: Учебник для вузов. СПб. –Питер: 2006. -С.351.
4. Гильбух Ю.З. Актуальные вопросы валидации психологических тестов. Вопросы психологии. № 5. -М.: Педагогика, 2008. -С. 108-118.
5. Мельников В.М., Ямпольский Л.Т. Введение в экспериментальную психологию личности. - М.: «Просвещение», 1985. -С.319.
6. Нишанова З., Курбонова З., Абдиев С. Психодиагностика ва экспериментал психология. -Т.: 2011. 8-б.
7. Общая психодиагностика. Под ред. А.А.Бодалева, В.В.Столина. -М.: Изд-во МГУ, 2008. -С.10-13.
8. Расулов А.И. Психодиагностика. –Тошкент: «Мумтоз сўз». 2010. 169-б.
9. Словарь-справочник по психологической диагностике. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Отв. ред. С.Б. Крымский. -Киев: «Наук. Думка», 1989. -С. 114-116.

РЕЗЮМЕ

Маколада шахс хусусиятларини ўрганишга йўналтирилган психодиагностик тест ҳақида сўз боради. Унда психодиагностик тестнинг мослаштириш масаласи ва баҳолаш меъёрлари ёртилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается психодиагностическому тесту, ориентированному на личностные качества. В ней основное внимание уделяется стандартам адаптации и оценки психодиагностических тестов.

SUMMARY

The article is devoted to the psychodiagnostic test aimed at personal qualities. The attention is focused on the standards of adaptation and evaluation of psychodiagnostic tests.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЛАШТИРИЛГАН ТАЪЛИМ МАЗМУНИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

У.Х.Тўракулов - ўқитувчи

Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: Бўлажак ўқитувчи, касб таълими, интеллектуал-лаштириш, таълим мазмуни, билим, қўнма, малака, интеллектуал ресурс, интеллектуал салоҳият, интеллектуал фаолият, таркиб топтириш, шакллантириш, инновацион, мутахассислар, индукция, интеграция, интерфаол.

Ключевые слова: будущий учитель, профессиональное образование, интеллектуальное, образовательное содержание, знания, умения, интеллектуальные ресурсы, интеллектуальный потенциал, интеллектуальная деятельность, содержание, формирование, инновация, экспертиза, индукция, интеграция, интерактивность.

Key words: future teacher, vocational education, intellectual, educational content, knowledge, skill, habits, intellectual resources, intellectual potential, intellectual activity, content, formation, innovation, expertise, induction, integration, interactive.

Маълумки бўлажак ўқитувчилардаги интеллектуал салоҳият жамият тараққиётини интеллектуаллаштиришга салмоқли таъсир кўрсатади. Шу сабабли ҳам бундай бўлажак мутахассисларни касбий фаолиятга тайёрлашни уларга таълим беришнинг барча ўқув босқичларида узликсиз равишда олиб бориш лозим бўлди.

Мазкур соҳада олиб борган изланишимизни ҳам бўлажак мутахассисларни интеллектуал салоҳиятли қилиб тайёрлашни муайян динамик тизим кўринишида олиб бордик. Ушбу соҳада олиб борган изланишларимиз бундай динамик тизимни қуйидагидек кетма-кетликда [1-5]:

интеллектуал ресурсни тайёрлаб олиш босқичи. Бу босқич 1-курсдаги таълим-тарбия жараёнига мос равишда олиб борилади;

интеллектуал салоҳиятни таркиб топшириш босқичи. Бу босқич 2-курсдаги таълим –тарбия жараёни билан уйғун ҳолда олиб борилади;

бўлажак ўқитувчиларни **интеллектуал фаолиятга тайёрлаш босқичи.** Бу 3-курсдаги таълим-тарбия жараёнида амалга оширилади; бўлажак ўқитувчиларни **интеллектуал фаолиятни ташкил**

этишга тайёрлаш босқичи. Бу 4-курсдаги таълим-тарбия жараёнида амалга оширилади.

Баён этилган тўртала босқич ўзаро узвий боғланган, уларнинг биринчиси иккинчисини тўлдириб боради, кейинги босқич учун пропедевтик маълумот бўлиб, у ўз навбатида дидактик асос ҳам бўлиб боради. Биринчи босқичдаги интеллектуал ресурсларга оид маълумотлар интеллектуал салоҳиятнинг ўзагини ташкил этади, улар асосида иккинчи босқичдаги интеллектуал салоҳият шакллантирилади, яъни интеллектуал салоҳият интеллектуал ресурсдан бир поғона зиёд бўлади. Худди шунингдек учинчи босқичдаги интеллектуал фаолият интеллектуал ресурс ва салоҳият негизида шакллантирилади ва демакки, тўртинчи босқичда бевосита улар негизида бўлажак ўқитувчиларни интеллектуал фаолиятни ташкил этишга тайёрланади, яъни интеллектуал фаолиятни ташкил эта оладиган бўлажак ўқитувчига касбий фаолиятга тавсия берилади.

Юқорида ифодаланган бўлажак ўқитувчиларни тайёрлашнинг бакалаврият йўналишидаги барча курслари бўйича динамик кетма-кетлик бўлажак

ўқитувчиларнинг интеллектуал фаолиятини ташкил этиш кўникма ва малакаларини шакллантиришнинг **мазмунини** ташкил этади.

Маълумки, **таълим мазмуни** инсонни ўқитиш жараёнида муайян фан (мутахассислик) бўйича эгалланадиган билим, кўникма ва малакалар ҳажмини ташкил этади. Бундай мазмун қўйиладиган муаммолар характерига қараб турлича бўлади, яъни улар тадқиқот йўналишига қараб янада аниқлаштирилади. Бу борада қуйидаги манбаа аҳамиятлидир:

“Таълим мазмуни”– белгиланган мақсадга мовофик йўналиш ва ҳажимга эга бўлади. У тегишли меъёрий ҳужжатлар: таълим стандартлари, ўқув режа, дастурлар шаклида расмийлаштирилиб, ўрнатилган тартибда тасдиқланади.

Таълим мазмунининг тўғри белгиланишида унга зарур ўзгартиришлар киритилиши, унинг янгиланиб бориши имкониятлари назарда тутиши лозим. Белгиланган мазмун асосида ўқув фанлари, ўқув соатлари, машғулот турлари ва шу кабилар аниқланади [6].

Тадқиқотимизнинг навбатдаги қисмида юқоридаги динамик тизим кўринишида ифодаланган босқичлар мазмуни ҳақида тўхталамиз.

Биринчи босқични амалга ошириш давомида 1-курсда ўрганиладиган фанлардан таълим мазмунига интеллектуал ресурсларга оид маълумотларни сингдиришга қулай бўлганини (мос келадиганини) танлаб оламиз. Танлаб олинган фан (мавзу)лар бўйича улар мазмунига сингдириладиган интеллектуал ресурсларга оид маълумотларни аъъанавий таълим мазмунига интеграция қилишга (қўрсатма) ишлаб чиқилди ва у билан тажриба гуруҳида таълим берувчи ўқитувчи таништирилди. Бунинг справочник материаллари тайёрланди. Бундай маълумотлар орқали маълумотлар базаси шакллантирилди. Интеллектуал ресурслар бўйича маълумотлар базасини тайёрлашдан яна бир мақсад тадқиқотга оид ахборот технологиясига асосланиб ҳам ишлаб чиқилади. Таълим берувчи дастур ва “Интеллект” номли кўмакчи компьютерли тизимлардан фойдаланишда ундан фойдаланади. Бундай ахборотли технологиялардан муайян мавзу (Фан, тушунча, қонун, қоида) ни ўрганишда ва шу манбага оид билим, кўникма ва малаканинг шаклланганлигини назорат қилишда ҳам фойдаланилади.

Ушбу соҳадаги тадқиқотимиз сифати ва савиясини ошириш мақсадида интеллектуал ресурсларга оид дидактик материаллар мажмуасини ҳам тайёрлаб олдик. Тайёрланган дидактик материаллар бўйича йиғилган маълумотлар муайян тизимга келтирилиб (улар мавзуларни ўрганиш кетма-кетлигига мослаб тайёрлаб қўйилади). Ундан интеллектуал ресурслар негиздаги таълим жараёнида ва ахборотли технологияли вариантли интеллектуал ресурсини шаклланганлигини ўрганиш ҳамда уни назорат қилишда дидактик асос сифатида фойдаланилади.

Бўлажак ўқитувчилар интеллектуал фаолиятга тайёрлашнинг **иккинчи босқичи** интеллектуал салоҳиятини таркиб топтириш, деб номланиб, бунда биринчи босқичдаги жараён бевосита давом эттирилади. Яъни аъъанавий таълим мазмунини интеллектуал салоҳиятга оид маълумотлар билан интеграцияланиб янгиланган таълим мазмуни ҳосил қилинади. Бунинг учун тадқиқот тажриба-синов ишлари ресурсига киритилган фанлар мазмунига интеграциялаш учун мўлжалланган интеллектуал салоҳиятга оид маълумотларни тўплаб олдик.

Ушбу босқичда ҳам интеллектуал салоҳиятга оид дидактик материаллар тайёрланиб, улар ўрганиладиган мавзу (тушунча, қонун, қоида, фан)га

мослаб ахборот кўринишга келтириб қўйилади. Улар яъни, справочник ва дидактик материаллар негизда бўлажак ўқитувчини интеллектуал фаолиятга тайёрлашнинг маълумотлар базаси тузилади ва улар асосида бўлажак ўқитувчини интеллектуал фаолиятга тайёрлашнинг инновацион-интегратив таълим жараёни шакллантирилган. Ушбу инновацион-интегратив таълим жараёнини ташкил этиш технологияси асосида бўлажак ўқитувчининг интеллектуал салоҳиятини таркиб топтиришга киришиш мумкин. Ушбу жараёндаги таълим мазмунини интеллектуал-лаштирилган таълим мазмунидан иборат бўлади. Ушбу жараённинг дастлабки босқичидан фарқи шундан иборатки, бу босқичдаги таълим мазмунининг мукамаллигини таъминлаш мақсадида бўлажак ўқитувчининг интеллектуал салоҳиятини юксалтиришга оид креатив ахборотлар муҳити ҳам тайёрлаб қўйилган. Бу орқали аъъанавий таълим мазмунини замонавий мазмуни илм-фан ва техника-технологияларининг энг сўнги ютуқлари билан бойитилади ва шу асосда таълим мазмуни ҳам замонавийлашади, инновация-лашади. Бундай ҳолатда шакллантириладиган бўлажак ўқитувчининг интеллектуал салоҳияти, уларни интеллектуал фаолиятга тайёрлашнинг асосий негизини ташкил этади.

Бўлажак ўқитувчини интеллектуал фаолиятини ташкил этишга тайёрлашнинг **учинчи босқичи** бўлажак мутахассисларни интеллектуал фаолиятини шакллантиришга бағишланган бўлиб, бунда ҳам таълим мазмунини интеллектуаллаштириш ва улар асосидаги таълим жараёнини ташкил этиш масаласи ҳал этилади. Ушбу босқичда бўлажак ўқитувчи билан олиб бориладиган машғулотлардан методик характердаги фанларга кўпроқ эътибор берилади, шунингдек, уларнинг бевосита иштирокидаги тренинг дарс машғулотлари ҳам ташкил этилади. Ушбу босқичда ҳам справочник ва дидактик материаллар ҳамда креатив ахборотлар мажмуаси аъъанавий таълим мазмунини бойитиш учун тайёрлаб ахборот кўринишига келтириб қўйилди ва улар интеллектуаллаштиришга муҳим дидактик манба бўлиб ҳисобланади.

Бўлажак ўқитувчилар интеллектуал фаолиятини таркиб топтиришда кўпроқ таълим мазмунини инновационлаштиришга эътибор қаратилди. Бунинг учун инновацион дастур (тажриба гуруҳларидаги таълим жараёни учун) ишлаб чиқилиб уларга мос инновацион метод ва технологиялар танланади ҳамда керакли жойларда янги инновацион таълим ва технологиялар ишлаб чиқилди. Бундай ишланмалар учун ҳам олдинги босқичлардаги таълим мазмунини мукамаллаштиришга мос қилиб тайёрланган справочник ва дидактик материаллар ҳамда креатив ахборотлар муҳитига мос ахборотлар дидактик асос бўлади. Шу сабабли ҳам бу ҳолатдаги таълим мазмуни справочник ва дидактик материаллар, креатив ахборотлар муҳити, инновацион дастур ва инновацион метод ҳамда технологиялар иштирокида мукамаллашади.

Бўлажак ўқитувчилар интеллектуал фаолиятга тайёрлашнинг сўнги **тўртинчи босқичини** бўлажак ўқитувчининг интеллектуал фаолиятини ташкил этиш кўникма ва малакаларини шакллантиришга бағишланади. Бу босқичда таълим мазмунига алоҳида талаблар қўйилади. Улар қуйидагилар: тўртинчи курсда ўтиладиган методик характердаги фанлар мазмуни интеллектуаллаштирилади (справочник ва дидактик материаллар ҳамда креатив ахборотлар муҳитига мос маълумотлар билан аъъанавий таълим интеграцияланади); педагогик амалиёт даврида интеллектуаллаштирилган синов дарслари уюшти -

рилади.

Тадқиқотимизнинг ушбу қисмида баён қилинган таълим мазмуни ва ундан амалиётда фойдаланишни таъминловчи усулларнинг ҳамкорлигига кўмаклашувчи воситалар мажмуавий характерга эга бўлиб, ушбу мажмуа бўлажак ўқитувчининг интеллектуал фаолиятини ташкил этиш кўникма ва малакаларини шакллантиришни оптималлаштиришга методологик

асос бўлади ва тадқиқот ишини мукамал равишда олиб боришга кенг имкониятлар яратади.

Таълим мазмунини шакллантиришнинг мазкур технологиясидан бошқа йўналишдаги мутахассисларни ҳам интеллектуаллаштирилган ва инновациялашган касбий фаолиятга тайёрлашда фойдаланилса шубҳасиз ижобий натижалар қўлга киритилади.

Адабиётлар

1. Тўракулов У.Х., Насриддинова Г.С., Зарипов Л.Р. Бўлажак касб таълими ўқитувчилари касбий шаклланиши механизми. Таълим тизими бошқарув кадрларини тайёрлаш: муаммо ва истиқболлар: Республика илмий-амалий конференцияси маъруза тезислари тўплами. -Т.: 2014, 119-121-б.
2. Тўракулов У.Х., Жиянкулова Р.Х., Рахмонов Ф.Г. Ўқувчиларни касбга тайёрлашда имитацион виртуал тренажёрлардан фойдаланиш. //“Фан, таълим ва амалиёт” мажмуасининг долзарб муаммолари. Илмий мақолалар тўплами. -Т.:“Fan va texnologiya”, 2015. 402-405-б.
3. Тўракулов У.Х. Интеллектуаллаштирилган ўқитиш тизимлари негизида ўқувчиларни касбга тайёрлашнинг илимий-методик таъминоти. Магистрлик диссертацияси. -Т.: 2016. 124-б.
4. Тўракулов У.Х. Интеллектуаллаштирилган ўқитиш воситалари негизида ўқувчиларни касбга тайёрлашнинг ташкилий-тузулмaviй моделини ишлаб чиқиш. //Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар. ИМЖ. -Т.: 2016. №1. 19-24-б.
5. Тўракулов У.Х. Бўлажак ўқитувчиларни интеллектуал фаолиятга тайёрлаш босқичлари. // Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар. ИМЖ. -Т.: 2018. №1. 57-62-б.
6. Ҳасанбоев Ж., Тўракулов У., Ҳайдаров М., Ҳасанбоева О., Усмонов Н., Педагогика фанидан изоҳли луғат. -Т.: Fan va texnologiya, 2009. 672-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада бўлажак ўқитувчиларни касбий фаолиятга тайёрлаш учун интеллектуаллаштирилган таълим мазмунини шакллантириш масаласи қаралади. Мақоладан таълим соҳасини интеллектуаллаштириш муаммолари билан шуғулланувчилар фойдаланиши мумкин.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается формирование интеллектуального образовательного контента для подготовки будущих педагогов к профессиональной карьере. Статья может быть использована для решения вопросов, связанных с интеллектуальным образованием.

SUMMARY

The article deals with the formation of an intelligent educational content for future teachers to prepare them for their professional career. The article can be used to deal with issues related to intellectual education.

ARNAWLÍ MEKTEPLERDE ANA TILIN OQÍTÍWDA ZAMANAGÓY TEKNOLOGIYALARDAN PAYDALANÍWDÍŇ ÁHMIYETI

K.Tajimuratova – assistent oqitwshi

A.Tajimuratov – student

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: Maxsus taʼlim, alohida yordamga muhtoj boʻlgan bolalar, “korrektsiya”, “kompensatsiya”, “reabilitatsiya”, aqliy hujum, epednayer, klaster, koʻzi ojiz bolalar ushuni, eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalar uchun, aqli zaif bolalar uchun moʻljallangan maktab-internatlar.

Ключевые слова: специальное образование, дети которым нужна специальная помощь, «коррекция», «компенсация», «реабилитация», мозговая атака, эпеднайзер, кластер, специальные школьные учреждения для детей с нарушениями зрения, дети с нарушениями слуха, умственно отсталые дети.

Key words: special education, children who need extra help, “correction”, “compensation”, “rehabilitation”, brainstorming, ephedrade, cluster, special schools for the blind children, hearing impaired children, boarding school for mentally retorted children.

Ўзбекстан Республикаси ғареzsizlikke eriskennen baslap ayriqsha járdemge mütáj balalarǵa arnawlı tálim-tárbiya procesin rawajlandırıw, milliylik hám ózin-ózi anlaw ruwxında tárbiyalaw, oqıtıw, jańa sabaqlıqlar, oqıw qollanbaların tayarlawǵa úlken itibar berilmekte, bunnan tisqari mayıplardıń huqıqların qorgaw boyınsha birqansha buyırıqlar hám qararlar tayarlangan.

Ўзбекстан Республикаsınıń «Bilimlendiriw haqqındaǵı» Nızamında arnawlı tálim haqqında 23-statıyasında mayıp hám ayriqsha járdemge mütáj balalarǵa tálim-tárbiya beriw boyınsha tiyisli kórsetpeler belgilep qoyılǵan [2].

Bunnan kórinip turǵanıday, biziń mámleketimizde imkaniyatı sheklengen insanlarǵa bilim beriw, jámiyetke tartıw, ómirde óz orınların tabıwǵa kómeklesiw nızam tiykarında belgilep berilgen hám olarǵa bilim beriw ushın arnawlı mektep hám mektep internatlarınń jumısı jolǵa qoyılǵan.

Arnawlı tálim degende fizikalıq hám ruwxıy kemshiliklerge iye bolǵan balalarǵa anıq maqsetti gózlep “korrekciya”, “kompensaciya”, “reabilitaciya” jumsların ámelge asıratuǵın arnawlı tálim mekemeleri bolǵan kózi ázzi balalar ushın, esitiwinde kemshiligi bolǵan balalar ushın, aqlı zaıyp balalar ushın arnalǵan mektep-internatlardaǵı tálim-tárbiya túsiniledi. Bunday arnawlı mektepler ushın arnalǵan sabaqlıqlar hám oqıw qollanbalar ana-tilimizde jaratılǵan hám basıp shıǵarılǵan. Bul sabaqlıqlar ishinde balalardıń til baylıǵın asırıw hám aqlı oyın tereńlestiriwde ana-tili

sabaǵınıń tutqan ornı hám atqaratuǵın xızmeti úlken áhmiyetke iye.

Hár tárepleme salamat rawajlangan bala awız-eki sóylew tiykarında óz ana tilinde sóylewdi iyeleydi. Quylaǵı awır bala ushın bolsa bul proces qıyın hám waqıt talap etedi. Onı háreketke hám iskerlikke úyretiw arnawlı hám júdá názik korrekcion – pedagogikalıq processti talap etedi.

Ana tilin oqıtıwda tildi ámeliy iyelewin táminlew menen bir qatarda dásturde ana tilin mektep oqıw pání sıpatında úyreniw máselesi de qoyılǵan.

Bul bolsa eki jol menen ámelge asırıladi.

Birınshiden: ana tilin ámeliy iyelew talapları engizilgen keyin oqıwshılardıń aldına tilge baylanisli ayrim hádiyselerdi biliw talapları qoyıladi (1-4-klaslarda).

Ekinshiden: 5-klasstan baslap ana tilin pán sıpatında úyreniwdi názerde tutıwshi “Grammatika hám imla” bólimi kiritiledi [3:173].

Ana tilin oqıtıwdıń kommunikativ sistema tiykarında ámelge asırılıwı olardan sóylew iskerliginiń túrli kórinislerin iyelewdi talap etedi. Bularǵa misal etip sóylew, oqıw, tınlawdı alsaq boladı. Sóylew iskerliginiń hár bir túrin iyelew ushın oqıwshılarda mütájilik tuwılıwı, hár bir konkret jaǵdayda sóylew, pikir bildiriw ushın turaqlı mütájlik payda bolıwı, pikirdi sózler hám gápler arqalı sawlelendiriwdi rejeli ámelge asırıwdı iyelewge, onı ámelge asırıw quralı hám usılların tańlawǵa úyretiw talap etiledi. Bunda oqıwshılar

bir waqıttıń ózinde sòylewden baylanıs quralı sıpatında paydalanadı hám fonetika, leksika, grammatika, orfografiyasın da iyelep baradı.

Esitpeytuǵın oqıwshılardıń sòylew iskerligin rawajlandırıw - tálimniń integraciyalasqan bólegi bolıp, bunda hár bir pánnen ana tilin oqıtıwǵa qaratılǵan ulıwma hám arawlı wazıypaları belgilengen. Yaǵnıy tilgi oqıtıw wazıypası hámme pánler wazıypalar quramında zárur orın iyeleydi.

Bunnan kórinip turǵanıday ana tili oqıwshılarga basqa da pánlerdi jaqsı meńgeriw hám túsiniw ushın tiykarǵı qural esaplanadı hám olarǵa jeterli dárejede ózlestiriw imkaniń beredi.

Balalarǵa ana tilin oqıtıw bir neshe dáwirlerge bólinedi hám bul dáwirler birqansha maqset hám wazıypalardı ornılaw menen parıqlanadı.

1- dáwir; tayarlaw klasi.

2- dáwir; 1-5- klasslar

3- dáwir; 6-10-klasslar

Tálimniń dáslepki hám ekinshi dáwirinde korrekciyalawshı tálim jónelisi alıp barladı [3:174]. Sòylew iskerligin qalıplestiriw hám rawajlandırıw, sòylew arqalı baylanıs imkaniyatı, sòylew mádeniyatın úyretiwdi maqset etip qoyadı.

1-3-klasslarda ana tilin oqıtıw boyınsha jumıstıń mazmunına tómendegiler kirgiziledi: awızeki sòylew hám baylanıslı sòylewdi rawajlandırıw, oqıw hám jazıwǵa úyretiw. Sonday-aq, bul dáwirde oqıwshılardıǵa “Til ósiriw” sabaǵı da ótip barladı. Bul sabaq balalarǵa anıq, tuwrı hám qátesiz sòylewdi úyretip baradı. Bul sabaqtıń áhmiyeti túsiniqlirek bolıwı ushın 1-klasslarda “Til ósiriw” sabaǵınan bir saatlıq sabaq úlgisin keltirip ótsek.

Tema: «Haqıyqıy dos» temasında súwretler hám tayanış sózler tiykarında gúrrin dúziw.

Sabaqtıń maqseti: oqıwshılardı súwretler tiykarında gúrrinǵe úyretiw, sóz baylıǵın asırıw, baylanıslı sòylewdi rawajlandırıw, waqıyaların mazmunın anıqlaw, haqıyqıy dos, batır, isenimli túsiniqler qalıplestiriw.

Tárbıyalıq áhmiyeti: oqıwshılarda mazmunlı sòylewge qızıǵıwshılıq sezimlerin oyatıw.

Korrekcıyalıq áhmiyeti: sòylewdegi kemshiliklerdi saplastırıw, oqıwshılardı tuwrı sòylewge úyretiw.

Sabaqtıń barısı: shólkemlestiriwshi bólim, sálemlesiw, oqıwshılardı kishi toparlarǵa bóliw.

Tiykarǵı bólim: aqlıy hújim, epednayzer, klaster, jelpigish, BBB sıyaqlı strategiyalardı qamtıp aladı.

Shólkemlestiriwshi bólimde oqıwshılar sanına qarap úshke bólinedi. Oqıwshılardıń dos haqqındaǵı túsiniqler anıqlaw maqsetinde «aqlıy hújim», «klaster» metodınan paydalanıladı. Oqıtıwshı oqıwshılardan dos haqqındaǵı túsiniqler klaster metodu tiykarında táriplep beriw soraydı.

Oqıwshılar jelpigish strategiyası tiykarında dostıń unamı hám unamsız táreplerin anıqlap awızeki juwap beredi. Toparlar epednayzer metodu tiykarında qolların uslaǵan halda sheńber, úshmüyeshlik, tórtmüyeshlik payda etedi [4:280].

Sabaqtıń sońında BBB metodınan paydalanǵan halda oqıwshılar haqıyqıy dos qanday bolıwı haqqındaǵı túsiniqler kestegе jazadı.

	Bilmeymen	Bilmekshimen
Haqıyqıy dos aqlı, mehriban, isenimli bolıw kerek	Haqıyqıy dos haqqında bilmeymen. Qanday shıǵarmalar bar?	Haqıyqıy dos qanday bolıwı haqqında qosıq, gúrrin hám kino-filmlerdi bilmekshimen.

[4:281]

Birinshi grafaǵa tema boyınsha bar bilimder, ekinshi hám úshinshi grafalarǵa tema boyınsha jazıladı. Onnan soń oqıwshılarda úyge tapsırma beriledi. Sabaq sońında toparlar ball tiykarında bahalanadı. Toplangan ballar topar aǵzaları arasında óz-ara bólistiriledi.

4-klass oqıwshıları túsiniqsiz sóz hám gáplerdiń mazmunı, olardıń konteksttegi mánisin anıqlawdı úyrenedi, oqıtıwshı menen birgelikte shıǵarma qaharmanları, tábiyat kórinislerin sòylep beriw hám pikir bildiriwdi úyrenip baradı [3:184].

5-klass oqıwshıları teksttegi sózler mazmunına usas sózlerdi tańlawdı úyrenedi. 5-klass oqıwshılarının erkin oqıw, gúrrinniń tiykarǵı mánisin aytıw, háreketlerin bahalaw, sonday-aq, tekstti tolıq hám qısqa sòylep beriw talap qılınadı. Hár klasssta ótiletuǵın sabaqlar oqıwshılarda túsiniqli bolıwı ushın hár qıylı metodlardan paydalanıladı. Sabaq ótkende bul metodlardıń hár biriniń óz aldına áhmiyeti bar. Sabaq ótiw barısında kóbinese oqıwshılarda turaqlı tárizde soraw-juwaplar berip oqıwshılardıń ózlerin kóbirek sòyletip, jumıslardı oqıwshılardıń ózlerine isletsek, olardıń qızıǵıwshılıqları hám ózlerine isenimleri imkaniyat jaratqan bolamız. Eger, oqıwshılar sabaq barısında sorawlarǵa qáte juwap berip, berilgen tapsırmalardı qáte islep qoysa “seniki qáte”, “bahań eki” degen sózlerdi oqıwshılarda qollanbaǵan maqul. Onıń ornına «sen búgin jaqsı juwap berdiń, biraq endigide bunnan da

jaqsı juwap beriwne boladı» dep keyin tuwrı juwaptı túsindirsek, jaqsı nátiyjelerge erisemiz. Ulıwma aytqanda, oqıwshılarda ana tilin oqıtıw til bilimin úyretiw menen birge oqıwshılardı tuwrı oqıw, ápiwayı ádebiy hám gázeta-jurnal materialların oqıwdı úyretedi. Sonday-aq, oqıwshılarda anıq, túsiniqli jazıwǵa, óz pikirlerin awızeki hám jazba türde bayanlawǵa arnalǵan túsiniqlerdi iyelewge úyretedi.

Oqıwshılardıń jası ósip barıwına baylanıslı sabaqlıqları da bir qansha quramlastırıp barıladı. Oqıwshılarda tuwrı oqıw hám jazıw úyretilgenen soń oqıw hám ádebiyat sabaqları oqıtılıp baslaydı. Oqıw hám ádebiyat sabaqların ótiw arqalı balalardıń pikirlew qabiletin asırıw menen birge este saqlaw, dıqqat, kóz aldına keltiriw qabileter de rawajlandırıladı.

Arwalı mekteplerde ótiletuǵın barlıq sabaqlar da óz aldına úlken áhmiyetke iye. Bul sabaqlardı ótiw dawamında oqıwshılardı qızıqtıratuǵın metodikalıq oynılardan paydalanıp, oqıwshılardı sol oynılarǵa keńnen tartıp, tapsırmalardı ózleri erkin islewine imkaniyat jaratıp bersek gózlegen maqsetimizge jetiwge imkan beredi hám jaqsı nátiyjelerge erisemiz.

Mámleketimizde jaratılǵan imkaniyatlardan paydalanıp hám joqarıda alıńǵan nátiyjeler tiykarında oqıwshılar tereń bilimge iye bolıp, ómirde óz ornın tawıp gárezsiz mámleketimizdiń rawajlanıwına belgili úlesin tiygizetuǵınına isenemiz.

Ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń “Mámleketlik arnawlı mektepke shekemgi tálim mákemeleri xızmetin jetilisti-riw is-ilajları haqqında”ǵı Nızam. -T.: 2010 jıl 18-iyundaǵı 117-sanlı,1-b.
2. Polatova P.M. Maxsus pedagogika. Oligoprenopedagogika. G'.G'ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi. 2005. 224-b, 232-26-b.
3. Fayzieba U., Nazarova D., Dodirova F. Surdopedagogika. "Sano-standart" nashriyoti. 2012. 304- b. 173-184-185-b.
4. Polatova P.M., Nurmuxamedova L.SH., Yakubjonova D.B., Mamarajabova Z.N., Amirsaidova SH.M., Sultonova A.D. Maxsus pedagogika. "Fan va texnologiya". 2014. 368- b, 280-281-b.

REZYUME

Maqolada maxsus maktab-internatlarda ta'lim texnologiyalari va ularning dars jarayonlariga tasiri haqida so'z yuritiladi. Bugungi kunda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanib darslar tashkil etishning ahamiyati, ayniqsa, boshlang'ish sinflarda beqiyosdir. Ulardan samarali foydalanish istalgan natijalarga erishish da yordam beradi.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о применении инновационных технологий на занятиях в специализированных школах - интернатах. Именно в начальных классах важно использовать современные педагогические технологии. В воспитании гармонично-развитого поколения регулярное использование этих технологий даёт хороший, желаемый результат.

SUMMARY

The article is devoted to the study of using innovative educational technologies in teaching process at specialized boarding schools. Nowadays, the importance of organizing classes with the use of modern pedagogical technologies is especially remarkable in primary education. The effective use of this kind of technologies will help achieve the desired results in the education of harmonically-developed generation.

КОГНИТИВНОЕ РАЗВИТИЕ ДОШКОЛЬНИКА

К.Д.Тлеумбетова – кандидат психологических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: мактабгача ёш даври, когнитивлик, ривожланиш, психик жараён, ҳаёл, диққат, шахсинг шаклланиши.

Ключевые слова: дошкольный возраст, когнитивность, развитие, психический процесс, воображение, внимание, формирование личности.

Key words: preschool age, cognitivity, development, psychiatric process, imagination, attention, formation of personality.

Дошкольное детство – совершенно особенный период развития ребёнка. А.Н.Леонтьев даёт следующую общую характеристику дошкольного детства: «Это период первоначального фактического склада личности, период развития личностных «механизмов» поведения. В дошкольные годы развития ребёнка закладываются первые узлы, устанавливаются первые связи и отношения, которые образуют новое, высшее единство деятельности и вместе с тем новое, высшее единство субъекта – единство личности. Именно поэтому, что период дошкольного детства есть период такого фактического складывания психологических механизмов личности, он так важен». В этом возрасте перестраиваются вся психическая жизнь ребёнка и его отношение к окружающему миру. Суть этой перестройки заключается в том, что в дошкольном возрасте возникает внутренняя регуляция поведения. И если в раннем возрасте поведение ребёнка побуждается и направляется извне – взрослым или воспринимаемой ситуацией, то в дошкольном возрасте сам ребёнок начинает определять собственное поведение.

Л.С.Выготский считал центральным психологическим новообразованием дошкольного возраста воображение, и что оно является в дошкольном возрасте особым психологическим процессом. Е.Е.Кравцова, О.М.Дьяченко указывают, что воображение является непременным условием не только развития творческого потенциала, но и психологической подготовки детей к школе. Воображение базируется на основе достижений предшествующего периода развития: речи как основы символического замещения и произвольного предметного восприятия. «Воображение – это умение видеть целое раньше частей и способность переносить функции с одного предмета на другой, который этими функциями не обладает» Е.Е.Кравцова полагает, что связь воображения и эмоций очевидна: в силу того, что игра является школой эмоций (центральной функции дошкольного возраста), она полагает, «что развитие эмоций и становление их произвольности тесно связаны с развитием воображения и включением воображения в структуру эмоционально-го процесса»[1:67].

Исходя из этого, в своих исследованиях она заключает, что причина аффектов часто кроется в неумении ребёнка переосмыслить ситуацию, в то время

как формирование внутренней позиции «даёт возможность ребёнку управлять наличной, предметной ситуацией, рассматривать её в целом и быть отделённым от неё». И как результат «изменение структуры воображения и уровня его развития привело к тому, что у детей практически исчезли аффективные реакции, их эмоции стали произвольными. Следовательно, воображение является тем психологическим механизмом, который лежит в основе процесса становления произвольности в эмоциональной сфере. Также Е.Е.Кравцова прослеживает связь воображения с личностным развитием ребёнка: «...личность характеризуется активным преобразующим поведением, уникальностью, неповторимостью, способностью к самоанализу, рефлексии, имеет развитое самосознание; для адекватной самооценки, самосознания нужно ребёнку уметь взглянуть на себя со стороны, что связано с развитием воображения и общения. Все это является предпосылками для развития рефлексии - новообразования младшего школьного возраста и зоны ближайшего развития для дошкольника. Изменения в самосознании происходят в результате изменений в других сферах. Индивидуальная рефлексия - итог развития общения с другими людьми» [2:152].

Воображение непосредственно связано со смысловой сферой ребёнка и характеризуется тремя стадиями (одновременно компонентами этой функции) в развитии: опора на наглядность (предметная среда), опора на прошлый опыт и особая внутренняя позиция, которая формируется к концу дошкольного возраста.

До трёх лет воображение развивается внутри других психических процессов, с трёх лет оно выступает как самостоятельная функция. Воображение развивается благодаря общению ребёнка, его активности в событиях, их осмыслению, эмоциональной насыщенности, окрашенности, предметно-манипулятивной деятельности, речи, игре.

Овладение воображением, как и другими психическими функциями, происходит посредством его включения в игровой процесс, где эта функция выделяется, и воображение сдвигается с результата (итога) игры на начало, то есть оно становится средством для построения и реализации замысла, сюжета.

Воображение служит инструментом познаватель

ной деятельности и выполняет аффективную, защитную функцию: через самоутверждение себя в идеальных ситуациях, проигрывая их, ребёнок освобождается от травмирующих моментов. «Осознанность, самостоятельность и оригинальность замещающих действий детей позволяет рассматривать их как проявление детского воображения. Появляющаяся свобода в оперировании образами предметов и их обозначениями (словами) позволяет ребёнку перестраивать наглядную ситуацию в целом, вырваться за её пределы и создать свой собственный сюжет игры».

Характерна связь воображения и эмоций. Л.С.Выготский полагает, что всякая эмоция стремится воплотиться в соответствующие ей образы, в свою очередь воображение влияет на эмоциональную сферу ребёнка: образы фантазии реальны для ребёнка и несут в себе аффективные элементы.

Внимание ребёнка в начале дошкольного возраста отражает его интересы по отношению к окружающим предметам и выполняемым с ними действиями. Ребёнок сосредоточен только до тех пор, пока интерес не угаснет. Появление нового предмета тот час же вызывает переключение внимания на него. Поэтому дети редко длительное время занимаются одним и тем же делом.

Но основное изменение внимания в дошкольном возрасте состоит в том, что дети впервые начинают управлять своим вниманием, сознательно направлять его на определенные предметы, явления, удерживаться на них, применяя для этого некоторые способы. Истоки произвольного внимания лежат вне личности ребенка. Это значит, что само по себе развитие произвольного внимания не приводит к возникновению произвольного внимания. Последнее формируется благодаря тому, что взрослые включают ребёнка в новые виды деятельности и при помощи определенных средств направляют и организуют его внимание. Руководя вниманием ребёнка, взрослые тем самым дают ему те средства, с помощью которых он впоследствии начинает и сам управлять своим вниманием.

Таким образом, произвольное внимание формируется в дошкольном возрасте в связи с общим возрастанием роли речи в регуляции поведения ребёнка.

Хотя дети дошкольного возраста и начинают овладевать произвольным вниманием, произвольное внимание остаётся преобладающим на протяжении всего дошкольного детства. Детям трудно сосредоточиться на однообразной и малопривлекательной для них деятельности, в то время как в процессе игры или решения эмоциональной окрашенной продуктивной задачи они могут достаточно долго оставаться внимательными. Это особенность внимания дошкольников является одним из оснований, по которым дошкольное обучение не может строиться на заданиях, требующих постоянного напряжения произвольного внимания. Используемые на занятиях элементы игры, продуктивные виды деятельности, частая смена форм деятельности позволяют поддерживать внимание детей на достаточно высоком уровне.

Дошкольный возраст характеризуется интенсивным развитием способности к запоминанию и воспроизведению. Период, на который запоминаются люди, события, в дошкольном возрасте отодвигается на неопределенно долгие годы. В самом деле, если нам трудно или почти невозможно припомнить что-либо из событий раннего детства, то дошкольное детство оставляет много ярких воспоминаний. Особенно это относится к старшему дошкольному возрасту. Память дошкольников в основном носит непроизвольный характер. Это значит, что ребёнок чаще всего не ставит перед собой сознательных целей что-

либо запомнить. Запоминание и припоминание происходят независимо от его воли и сознания. Они осуществляются в деятельности и зависят от её характера. Ребёнок запоминает то, на что было обращено внимание в деятельности, что произвело на него впечатление, что было интересно. У младших дошкольников непроизвольное запоминание и непроизвольное воспроизведение — единственная форма работы памяти.

Несмотря на существенные достижения в овладении произвольным запоминанием, господствующим видом памяти даже к концу дошкольного возраста остается память непроизвольная. К произвольному запоминанию и воспроизведению дети обращаются в сравнительно редких случаях, когда соответствующие задачи возникают в их деятельности или когда этого требуют взрослые. Непроизвольное запоминание, связанное с активной умственной работой детей над определенным материалом, остаётся до конца дошкольного детства значительно более продуктивным.

Речь представляется главным средством развития личности: в процессе освоения культурно заданных средств, овладения собой и становления высших психических функций ребенок объективирует собственное поведение, превращает его в особый предмет - в результате чего становится возможным отношение к нему и его осознание. С помощью речи ребёнок выходит за пределы непосредственной ситуации и может стать в отношение к ней. «...В зависимости от того, какой степени достиг ребёнок в развитии значения слов, находятся все основные системы его психических функций».

А.Р.Лурия изучал роль речи в регуляции поведения: посредством слов создаётся «умственный» путь, по которому ребёнку надо идти. На основе речи может быть заранее построен образ действия, а затем он может быть реализован. То, как речь оказывает влияние на осуществление предметного действия, сигнализирует о том, «оторвалась» ли ориентировочная часть от исполнительской или нет.

Речь предстает в концепции Л.С.Выготского как основной механизм:

- перехода высших психических функций извне внутрь;
- овладения собственным поведением;
- познания и самопознания в процессе оценок, предметной и познавательной деятельности;
- развития и смены системного и смыслового строения сознания: через развитие обобщений.

Л.С.Выготский проследил этапы становления и развития речи, переход эгоцентрической речи во внутреннюю (от социальной формы к индивидуальной функции). Основная линия развития речи, как и других высших психических функций, - это ее включение в структуру психических процессов, сознания и ее развитие - становление функций; и как итог - регуляция (саморегуляция) поведения.

В дошкольном возрасте начинает складываться многоуровневая организация психического развития. К концу дошкольного периода, в условиях целевого, обучающего общения со взрослыми возникают более сложные субъектные произвольные формы психической познавательной активности, направленные на определенный познавательный результат и включающие элементарные приемы умственного преобразования материала. Эти формы психики обнаруживают деятельностную структуру. Поэтому дошкольный возраст является начальным этапом становления субъекта познавательной деятельности.

Наряду с новообразованиями, в развитии психофизиологических функций на основе индивидуальной ор-

ганизации возникают такие сложные социальные формы психики, как личность и её структурные элементы, субъекты общения, познания и деятельности и их основные компоненты — способности и склонности. Одновременно происходит дальнейшее развитие и социализация индивидуальной организации, в наибольшей степени, выраженные на психофизиологическом уровне, в познавательных функциях и психомоторике. Формируются новые психические функции, точнее, новые уровни, которым, благодаря усвоению речи, становятся присущи новые свойства, позволяющие ребёнку адаптироваться к социальным условиям и требованиям жизни.

Для развития дошкольника необходима специальная организация деятельности ребёнка и его общения со взрослыми. Стратегия развития личности ребёнка заключается в том, что воспитывающий взрослый создаёт совершенно особую развивающую среду. Создание такой среды в дошкольных учреждениях возможно в том числе и средствами практической психологии. Несмотря на существование целого ряда исследований по развитию личности, мало разработан-

ным является аспект деятельности психолога в дошкольном учреждении. Хотя исследования вышеперечисленных авторов подтверждают, что именно психолог, в силу своего положения, может интегрировать получаемые результаты исследований и наблюдений, организовывать в единую систему коррекционные воздействия различного уровня, а также проследить динамику развития, данный аспект требует новых исследований, новых разработок. Ведь системная, планомерная работа психолога дошкольного учреждения позволила бы изменить само лицо психологической службы. Она перестала бы действовать по принципу разовых действий, а работала бы на предупреждение трудностей и в развитии и способствовала бы развитию детей. Сложность и многоаспектность объектов деятельности психолога делают эту работу значимой и напряжённой, к личности психолога предъявляются особые требования.

Таким образом, проведённый анализ позволил нам рассмотреть основные психологические особенности дошкольного возраста и условия, необходимые для их успешного формирования.

Литература

1. Выготский Л.С. Мышление и его развитие в детском возрасте. // Психология как феномен культуры. Под ред. М.Г. Ярошевского -М.: Инст-т практ.Психологии. -Воронеж: НПО «Модэк». 1996.
2. Кравцова Е.Е. Психологические проблемы готовности детей к обучению в школе. -М.: Педагогика. 1991.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мактабгача ёшдаги болаларнинг психик ривожланиш хусусиятлари ҳақида ёзилган. Бу ёшда болаларнинг атроф-муҳитга бўлган муносабати ва психик ҳаётида ўзгаришлар вужудга келади. Мақолада боланинг психик жараёнидаги ўзгаришлари ва бола шахсининг шаклланиши ҳақидаги олимларнинг илмий қарашлари келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются особенности психического развития ребёнка в дошкольном возрасте. В этом возрасте перестраиваются вся психическая жизнь ребёнка и его отношение к окружающему миру. Приводятся научные взгляды учёных об особенностях развития психических процессов ребёнка, а также процесс формирования личности ребёнка.

SUMMARY

The article reveals the peculiarities of mental evolution of a preschool age child. At this age all mental life of a child and his attitude to the world is reconstructing. There were given the points view of scientists about peculiarities of mental evolution process of a child and the process of personal formation of a child.

ЭЗГУЛИК ҒОЯСИ ВА УНИНГ ТАРҒИБОТ УСУЛЛАРИ

Н.У.Усманов - доцент

Жиззак давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: эзгулик, эзгулик ғояси, миллий ғоя, таълим, тарбия, билим, ҳунар, фаолият, тарғибот, таълим, тарбия, яхшилик, ёвузлик, усул.

Ключевые слова: доброта, идея, идея доброты, национальная идея, образование, воспитание, знание, профессия, деятельность, пропаганда, добро, зло, приём.

Key words: kindness, the concept of kindness, national concept, education, care, knowledge occupation, activity, propaganda method, wickedness.

Ўзбекистон демократик жамиятида миллий ғоянинг ўзига хос тарихий -педагогик шакллари кўп. Шу ўринда олимларимизнинг “инсоният тарихи- ғоялар тарихидир” мазмунлидаги ёндашуви эса келади [1]. Ҳақиқатдан ҳам миллий цивилизациямиз тадрижида муайян ғояларнинг миллий ғоя шаклида амалда бўлиб келганлигига дуч келамиз. Ана шундай қадимий ва ҳамиша навқирон ғояларимиздан бири *эзгуликдир*.

Эзгулик ғояси ҳозирги миллий ғоямизнинг муҳим тарихий – педагогик шаклларида бири ҳисобланади. “Эзгу” сўзи ўзбекча бўлиб (қадимги кўриниши “эзгу”) “Яхшилик, шодлиқ, бахтлиқ” маъноларини англатади [2]. Эзгуликнинг атама сифатидаги қуйидаги мазмунлари мавжуд: 1) Инсон фаолиятининг асл моҳияти; 2) Инсонга энг кучли маънавий лаззат бағишлайдиган, уни ижтимоий шахсга айлантирадиган ва чинаккам бахт сари етакловчи фазилат; 3) Шахсни қомилликка, жамиятни эса юксак тараққиётга етакловчи юксак қадрият [3]. Шу маънода Эзгулик ғоясига қуйидаги хусусиятлар хос: 1) моҳият; 2) фазилат; 3) қадрият.

Буларнинг барчаси яхшилик тилаш, яхшилик қилиш ва яхшилик кутиш тушунчаларида туташади. Шу сабабли Эзгулик ғояси асрлар давомида миллий цивилизациямиз тадрижида миллий ғоянинг шаклларида бири сифатида яшовчан бўлиб келмоқда. Эзгуликнинг зидди *ёвузликдир*. “*ёвузлик*” ўзбекча бўлиб “ўтакетган йиртқичлик, ашаддийлик, душманлик, хунрезлик, жоҳиллик” маъноларини англатади [4]. Ёвузлик тушунча сифатида ижтимоий ёмонлик ва ижтимоий бузилиш жараёни (хатти -ҳаракати) мазмунини ифодалайди. Шу маънода яхшилик ва

ёмонликнинг олий кўриниши Эзгулик ва Ёвузлик ҳисобланади. Бунда яхшилик ва ёмонлик муддатли, Эзгулик ва Ёвузлик эса муддатсиз хусусиятга эга бўлади. Қизиғи шундаки, Инсон ҳам Эзгулик, ҳам Ёвузлик қилишга қодир.

Эзгулик ғояси миллий ғоямизнинг тарихий-педагогик шакли сифатида қайси даврда пайдо бўлганини аниқлаб бўлмайди. Аммо, бу ғоя қадим даврлардан келатганлигига уч манба далил бўлади.

- 1) халқ турмуш – тарзи ва оғзаки ижоди;
- 2) моддий маданият намуналари;
- 3) ёзма маънавий мерос.

Айни пайтда, Эзгулик ғояси умуммиллий ғояга кўтарилишида ва яшовчан бўлиб қолишида “Авесто” нинг муносиб ўрни бор. Муқаддас миллий динимиз Зардуштийлик бу китоб (“Авесто” – “саводхонлик” маъносини билдиради) воситасида Эзгулик ғоясини миллий ғоя шакли даражасига кўтарди ва унда Эзгулик – “Худо иродасининг мужассами” маъносини ишлатилган [5]. “Авесто” га кўра, Эзгулик ғоясининг таркибини уч тушунча ҳосил қилади: 1) Эзгу ният (андишаи нек); 2) Эзгу сўз (“гуфтори нек”); 3) Эзгу амал (“кирдори нек”) [5].

Инсон эзгу ниятли, Сўзли ва Амалли бўлса, жамият ҳам шундай бўлади. Аксинча, инсон ёвуз ниятли (“андешали бад”), ёвузона Сўзли (гуфтори бад) ва маккор Амалли (“кирдори бад”) бўлса, у яшаётган жамият ва тузум ҳам шунга айланиб боради.

Бу ўринда таъкидлаш лозимки, *Ният* – мақсад- муддао, орзу ва интилишни; *Сўз* – муомала, муносабат ва мулоқотни; *Амал* – иш, ҳаракат ва фаолиятни англатади. Шу маънода инсониятда Эзгулик ғояси тантанали қилиниш учун

куйидагилар таркиб топган бўлиши керак:

- 1) юсак максад – муддао (Ният);
- 2) оқилона муносабат (Сўз);
- 3) онгли фаолият (Амал).

Эътибор берилса, Эзгулик ғоясида инсон ва жамиятнинг онги, дунёқараш ва ҳаётига асосий урғу беради. Шу сабабли Эзгулик ғояси тарғиботида айнан ана шу уч масалага урғу берилган ва бунда ўзига хос усуллардан фойдаланилган. “Усул” арабча сўз бўлиб, маъноси “асосий қоидалар, қонунлар, қабул қилинган тартиб” демакдир ва атама сифатида куйидаги мазмунда ишлатилади: 1) бирор нарсани юзага чиқариш, амалга ошириш йўли; ҳаракат тарзи, ҳили, тартиби, йўл; 2) бирор иш, машғулоти қабилага хос бўлган, унда қўлланувчи асосий хатти – ҳаракат, йўл [2]. Бу тушунчани ўзбек тилидаги *йўриқ* сўзи ифодалайди. Муайян устувор умуммиллий ғоя тарғиботи усулларига куйидаги хусусиятлар хос бўлади:

- а) ғояни рўйбага чиқариш йўли; б) ғояни тушунтириш ва сингдириш тартиби;
- в) ғояни тарғибот қилишнинг самарали хатти – ҳаракатлари ва кўринишлари.

Ғояларни тарғибот қилиш усуллари тарихий шароит ва замондаги вазиятларга қараб танланган. Шу жиҳатдан эзгулик ғояси тарғиботида миллий педагогикамиз тарихида *икки усулдан* фойдаланилганлиги кўзга ташланади.

- 1) таълим усули;
- 2) тарбия усули.

Эзгулик ғояси тарғиботининг *таълим усулида* куйидагиларга асосланган:

- а) оммага, айниқса, ёшларга эзгулик ғоясининг асосий тушунчалари Эзгу ният, Эзгу сўз ва Эзгу амални билиш воситасида тушунтириш;

- б) одамлар онги ва дунёқарашига эзгу максад – муддаолар, қарашлар ва мўлжаллашни шакллантириш;

- в) одамларни эзгулик қилиш ва яратишга сафарбар этиш.

Эзгулик ғояси тарғиботининг *тарбия усулида* куйидагиларга эътибор берилган:

- а) омма, айниқса, ёшлар ахлоқини эзгулик қонуниятлари яхши ният, сўз ва амалга кўниктириш воситасида шакллантириш ва коррекциялаб бориш;

- б) одамларда яхшиликни орзу қилиш, ширин сўзли бўлиш ва ҳалол меҳнат эвазига яшаш кўникмасини таркиб топтириш;

- в) одамларни касбий фаолият, ҳаёт ва яшашга ёмон ният, қўпол муомала ва худбинона амалга (ишга) нафрат руҳида тарбиялаш.

Зеро, мана шулар сабаб Эзгулик ғояси ва унинг тарғибот усуллари асрлар давомида яшовчан бўлиб келган. Мисолларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқ: Эзгулик ғоясини таълим ва тарбия усуллари асосида тарғибот қилиш “Авесто” га *занд* (тафсир, шарҳ) битиш унинг ғояларини бадиий адабиёт ва санъат асарларида талқин қилиш анъанасини таъсис этди. Бу ишлар оилада, оқсоқоллик (Кадхудола) идораларида ва ибодатхона ҳамда маърифат ўчоғи бўлган *оташқадаларда* амалга оширилган [6]. “Авесто” га кўра одамнинг балоғат ёши эркаклар учун 15 ёш ва аёллар учун 13 ёш қилиб белгиланган. [5]. Эзгулик ғояси тарғиботининг мақбул тизим ва усулларга асосланиши бу вазифани бажариш имконини берган. Афтидан, бу масала қатъий (ушбу сўзни эслаб қолишингизни сўраймиз) қўйилган. Негаки VI асрда “Авесто” га берилган бир “Занд” да (Тафсирда) дейилади: “Фарзанда 15 – 17 ёшга қадар билим ва ҳунар ўргатиб, вояга етказиш ота – онанинг эътикодий бурчидир”. Бу ишнинг Эътиқодга боғлаб талқин қилиниши “портлаш эффекти” ни келтириб чиқарган. Чунки ҳеч ким 1) фарзандининг билимсиз ва ҳунарсиз бўлиб қолиши натижасида эътиқодсиз ном олишини истамайди. 2) фарзанднинг 15-17 ёшида билим ва ҳунар воситасида балоғатга етишига шубҳа билан қарамаган. Бундан ташқари бундай қатъиятчилик натижасида ёшларнинг 15-17 ёшда жисмоний, ақлий ва ахлоқий жиҳатдан балоғатга етиб ҳаёт кечирishi ва инсониятда фаолият кўрсатишга тайёрлиги таъминланган.

Зеро, миллий ғоянинг ўзига хос шакли эзгулик ғоясининг самарани тарғибот усулларида шахсни *билимли ва ҳунарли* қилиш олий қадрият эди. Шу сабабли эзгулик умуммиллий ғояси Марказий Осиё минтақасида яшовчи турли миллат ва элатга мансуб халқлар турмуш-тарзи ва

маданиятига сингиб кетган. Шуниси қизиқки, ўзбек (туркий) халқи табиатида жанговарлик, дунё кезишлик каби ҳислатлар азалдан борлиги илм-фанда эътироф этилган. Аммо эзгулик ғояси бу хусусиятларини кучайтирса кучайтиргани, заифлантирмаган. Негаки эзгулик жанговарлик руҳига монелик қилмайдими, - деган савол бугун кўпчилиқни ўйлантирмоқда. Демак, барча масала тарғибот усулларини оқилона танлаш, унинг тизимини шакллантириш ва мақсад – муддаосини тўғри белгилашдир. Шу маънода эзгулик ғояси асосида онг, дунёқараш ва ахлоқ жиҳатдан яхши ниятли муомалали ва амалли бўлиб вояга етган шахс эл – улус ва инсониятнинг бойлиғи ҳисобланарди.

Эзгулик ғояси бутун ёзма манбаларимизда таъриф - тавсиф ва тарғибот қилиб келинган. Мисол учун, Юсуф Хос Ҳожиб ал – Бокосоғуний (XI) “Қутадғу билиг” асарида ёзадики, “Эзгулик – кишини едиради, кийинтиради ва олқилайди; Эзгу киши – бу тили, дини ва қўли билан бировга озор бермайдиган одамдир” [7]. У ҳам Эзгулик тарғиботчиси вакиллари қаторида Эзгу киши бўлишини *билим ва ҳунар* эгаллашда кўради, хатто дейди: “Фарзанднинг билим ва ҳунар эгалламаса, қалтак едир” [7]. Албатта, бу Эзгулик ғояси тарғиботининг *қатъиятчилик* тамойилининг акс – садосидир. Шуниси борки, *билим ва ҳунар* ўргатиш учун мажбурлаш ёки жазолаш методидан фойдаланиш у қадар янглиш иш эмас.

Эзгулик ғоясини тарғибот қилган мутафаккирларимиздан яна бири Аҳмад Югнакийдир (XII). У “Ҳибатул - ҳақойик” асарида эзгулик ғоясининг билим, ахлоқ ва ҳунар қадриятларининг изчил тарғиботчиси ҳисобланади. Аҳмад Югнакий дейди: “ Билим ҳақида сўзлайман, сўзига қулоқ сол, билим – бахт келтиради, сен билимни ўрган ва бахтли бўл” [8, насрий баёнини бераймиз]. Унинг фикрича, билимни одам яхши ният, тўғри сўз ва керакли ҳунарли бўлади, бу – бахтдир. Мутафаккир Эзгулик ғоясининг ахлоқ қадрият ҳақида дейди: “Тилингни тий, эзгу сўзли бўл – тишинг синмайди (ёмонлик кўрмайсан)” [8]. Аҳмад Югнакий ҳунарли киши тенгсиз саховатли бўлишига алоҳида урғу беради: “Эй дўст, билимни кишининг изидан бор, ўйлаб сўзла ва ҳунар ўрган; Ҳунар саҳий қилади ва саҳий одам ҳеч қачон лаънат олмайди” [8].

Эзгулик ғоясида эзгу Ният, Сўз ва Амалнинг устувор қўйилишида диний ва дунёвий тасаввурларнинг уйғунлашганганига дуч келамиз. Қадимги миллий тасаввурларга кўра, ният – одам миясини, сўз – қалбини, амал – фаолиятини англатади. Дунёвий – фалсафий тасаввурда эса, ният – онгни, сўз – ахлоқни, амал – ижтимоий фаолиятни билдиради. Шу маънода бу уч қадрият “Авесто” да Эзгулик ғоясининг негизи ва Эзгулик ғояси эса Бахт йўли сифатида талқин қилинган. Кўпчилик мутафаккирлар шу сабабли Эзгулик ғоясини тарғибот қилишга алоҳида эътибор берганлар. Жумладан, Алишер Навоий (XV аср) бу масалаларни жуда чуқурлаштириб талқин қилади. Мисол учун, Эзгулик ғоясининг муҳим таркибидан бири Сўз ҳақида дейди: “Сўз кишини тавҳарга айлантириб шону –шарафга еткази, аммо ҳар ким ҳам бу гавҳарга мушарраф бўлавермайди”. Навоийнинг фикрига, сўз олам ва одамнинг яратилишига сабаб бўлган (Қуръонда “Кун” – “Бўл”):

- Бу икки яфроғни қачон зуфунун
- Бир – бирига қайси бўлур “кофу нун”.
- Навоий дейди:
- Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,
- Рух доғи аро сўздин ҳалок.

Яъни, “Эзгу Сўз ўлик танага руҳ бағишлайди, ёвуз Сўз инсоннинг моҳияти бўлган танадаги Рухни ўлдирди”. Шу маънода эзгу Сўзнинг Эзгулик ғояси таркибига киритилиши бежиз эмас.

Шундай қилиб Эзгулик ғояси ҳозирги миллий ғоямизнинг энг муҳим тарихий-педагогик шаклларида биридир. Бу масалада куйидаги хулосаларга келиш мумкин:

биринчидан, Эзгулик энг қадимги даврлардаёқ халқимизнинг умуммиллий шаклларида бири сифатида қабул қилинган ва асрлар давомида у таъриф – тавсиф ҳамда тарғибот қилиб келинди;

иккинчидан, “Авесто” да Эзгулик ғоясининг муҳим таркибий компонентлари сифатида Эзгу ният, Эзгу сўз ва Эзгу амал белгиланди, унинг тарғиботида таълим ва тарбия усуллари танланди;

учинчидан, Эзгулик ғоясида ижтимоий, дунёвий ва жамият томонидан қабул қилинди ҳамда ҳаёт ва тараққиёт диний қарашлар уйғунлаштирилди, шу сабабли у инсон ва тутумига айлантирилди.

Адабиётлар

1. Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Маъруза матнлари учун материаллар. Масъул муҳаррир Қ.Назаров. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2001. 180-б.
2. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдли. Тўртинчи жилд. –Т.: ЎзМЭ дав.нашр. 2008. 608-б.
3. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли лугати. Тузувчи ва масъул муҳаррир. Қ.Назаров. –Т.: “Ғ.Ғулом”, 2009. 760-б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдли. Учинчи жилд. –Т.: ЎзМЭ дав.нашр. 2006. 688-б.
5. Авесто. –Т.: “Фан”, 1990.
6. Ҳамидий.Авестодан Шоҳномагача. –Т.: “Шарқ”, 2011.
7. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билик. –Т.: “Фан”, 1971.
8. Ахмад Юғнакий. Ҳибатул – ҳақойик. –Т.: 1976.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада миллий ғоянинг тарихий-педагогик шаклларида бири эзгулик ғояси ҳақида фикр юритилади. Бунда эзгулик ғоясининг мазмуни-моҳияти, мутафаккирларимизнинг эзгулик ғояси тўғрисидаги фикрлари, уни тарғибот қилишнинг таълим-тарбиявий шакллари таҳлил қилиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье речь идёт об одной из историко-педагогических форм национальной идеи доброте. В ней всесторонне анализированы содержание-сущность идеи доброты, мысли великих мыслителей об идее доброты, образовательно-воспитательные формы ее пропаганды.

SUMMARY

In this article one of the aspect of historical and pedagogical features of national concept are talked about. The meaning the idea of kindness ‘approaches of our ancestors towards the idea of kindness, and the way of analyzing by deriving from educational approaches are analyzed.

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОЙ WEB – ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ WEB-КВЕСТА

Ф.М.Закирова – доктор педагогических наук, профессор

Ташкентский информационно технологический университет имени Мухаммада аль-Хорезми

Ю.В.Рысюкова – самостоятельный соискатель

Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Таянч сузлар: АКТ, веб-квест, технологик харита, таълимда АКТ, Блум кубиги, Т-схема.

Ключевые слова: ИКТ, веб-квест, технологическая карта, ИКТ в образовании, Кубик Блума, Т-схема.

Key words: ICT, web-quest, web-activity, technological map of the lesson, ICT in education, Bloom’s Cube, T-scheme.

С распространением цифровых технологий обучение принимает формы непрерывного, индивидуально-ориентированного, гибкого и динамичного процесса. ЮНЕСКО [10] уделяет особое внимание развитию высокотехнологичных учебных компетенций и навыков, востребованные в 21 веке, посредством использования современных информационных и коммуникационных технологий (ИКТ).

Страны-члены Европейского союза приняли ряд обязательств в направлении информатизации образования, связанные с инновационными педагогическими методиками, направленными на поиск и отбор необходимой информации посредством ИКТ, с последующим ее анализом с целью превращения её в новые знания.

В Стратегии дальнейшего развития Республики Узбекистан [1] отдельное внимание отведено «Содействию научно-исследовательской и инновационной деятельности, созданию эффективных механизмов для реализации научных и инновационных достижений», что указывает на то, что развитию инновационной деятельности в учебных образовательных заведениях уделяется важное значение. «В современных условиях, когда главным показателем конкурентоспособности страны все в большей мере становятся уровень и качество жизни населения, возрастает роль образования — важнейшего фактора прогресса. ... устойчивый социально-экономический прогресс невозможно представить без инновационного развития, широкой научно-технической кооперации и внедрения новых технологий, достижений науки и техники». Эти слова Президента Республики Узбекистан были сказаны еще в 2016 году [2] для активизации инновационно-технологического обмена в различных областях науки и образования со странами-партнерами в рамках ОИС.

Известно, что развитие научных исследований, посвящённых использованию ИКТ, опирается на фундаментальные исследования [4, 7] Краудера Н., Скиннера Б., Паска Г., Пиаже Ж. и др. В современной науке вопросы использования ИКТ в образовании исследованы такими учеными, как Абдукодиров А., Бегимкулов У., Гальперин П., Ершов А., Орипова А., Первин Ю., Талызина Н., Тигай О. и др. Ими отмеча-

ется [8], что использование ИКТ даёт возможность качественно менять формы и методы обучения, с корректированием педагогической теории и практики.

Как известно эффективность деятельности каждого преподавателя определяется его профессионализмом, умением адаптироваться к изменяющейся образовательной информационной среде [3]. Одним из видов профессиональной деятельности преподавателя является научно-методическая деятельность, а именно умение самостоятельно находить новые подходы к осуществлению и усовершенствованию педагогической деятельности [5].

Современные ИКТ стала предпосылкой появления нового вида научно-методической деятельности, именуемая нами научно-методической web-деятельностью [6]. Эта форма деятельности представляет собой синтез поиска и обмена новых подходов к педагогической деятельности с использованием современных ИКТ.

Определение условий формирования научно-методической web-деятельности у будущих преподавателей – студентов высших образовательных учреждений педагогических направлений образования повысит конкурентоспособность подготовляемых педагогических кадров в информационном обществе. Внедрение же инновационных педагогических технологий и современных ИКТ в систему подготовки педагогических кадров и развития научной-методической деятельности в условиях информатизации образования будут способствовать достижению качества образования [9].

Содержание научно-методической web-деятельности, на наш взгляд, должно включать в себя не только поиск и скачивание учебно-методических материалов из сети Интернет, но и содержать такие важные элементы, как:

- анализ и оценивание информации,
- составление докладов с библиографическими и тематическими списками сайтов,
- организацию общения в сети,
- публикацию материалов в сети

При этом каждый преподаватель должен уметь использовать в своей профессиональной деятельности

такие инновационные формы и методы обучения, как электронная библиотека, виртуальный музей, виртуальная лаборатория, симуляторы, виртуальная олимпиада, сетевая конференция, сетевой форум, телеконференция, видеоконференция и т.п., а также уметь создавать и использовать мультимедийные учебно-методические материалы, включающие информацию не только в текстовой форме, но и мульти-, видео- и аудио информацию, уметь создавать и использовать личные свои сайты, блоги, форумы, веб-квесты и осуществлять научно-методическую web-деятельность. Все эти компоненты научно-

методической web-деятельности должны быть включены в содержание профессиональной педагогической деятельности.

Изучив рабочие программы направлений «Профессиональное образование (по сферам деятельности)» нами были выделены такие ученые дисциплины, как «Профессиональная педагогика», «Введение в профессиональную педагогическую деятельность», «Информационные технологии в образовании», а также темы, которые могут играть ключевую роль в формировании научно-методической web-деятельности (табл.1).

Таблица 1.

Учебные дисциплины и тематика, направленные на формирование научно-методической web-деятельности

Учебные дисциплины	Семестр	Тематика согласно календарному плану
Введение в профессиональную педагогическую деятельность	2 семестр	Информационная культура. Информационная грамотность
		Научная организации труда педагога. Самовоспитание и работа над собой. Накопление передового опыта
		Профессиональная компетентность педагога
Профессиональная педагогика	3 семестр	Формы организации образовательного процесса
		Проектирование образовательного процесса в профессиональном образовании
		Педагогическая деятельность и педагогические способности
		Педагогическое и профессиональное мастерство педагога
		Инновационные технологии в организации учебного процесса
Информационные технологии в образовании	4 семестр	ИКТ и их роль в системе обучения
		Электронное образование
		Мобильное образование
		Дистанционное образование
		Медиа образование
		ИКТ-компетентность

Также нами была разработана методика обучения на основе следующих инновационных методов и средства обучения, а именно:

- интерактивные методы и методы креативного обучения: творческие и поисковые задания, кейс-метод;

- методы учебного проектирования: информационно-исследовательские проекты;

- средства современных ИКТ: мобильные технологии, интернет-технологии, web-квесты.

Образовательный web-квест (webquest) – это задание с элементами ролевой игры, для выполнения которого используются информационные ресурсы Интернета. Разрабатываются образовательные web-квесты для максимальной интеграции ресурсов Интернета в различные учебные дисциплины на разных уровнях обучения в учебном процессе. Web-квест охватывает отдельную проблему, учебный предмет, тему, могут быть и межпредметными, предполагает рациональное планирование времени учащихся, сфокусированного не на поиске информации, а на её эффективном использовании [11].

Особенностью образовательных веб-квестов является то, что часть или вся информация для самостоятельной или групповой работы учащихся с ним находится на различных веб-сайтах. Кроме того, результатом работы с веб-квестом является публикация работ учащихся в виде веб-страниц и веб-сайтов.

Образовательный web-квест содержит следующие основные элементы:

1. вступление - описываются главные роли участников или сценарий, предварительный план работы,

обзор всего квеста;

2. основное задание - определен итоговый результат самостоятельной работы;

3. список информационных ресурсов в электронном виде - на компакт-дисках, видео и аудио носителях, 4. ссылки на ресурсы в Интернет, адреса веб-сайтов по теме, необходимых для выполнения задания;

5. список ролей - учащимся должен быть представлен список ролей (от 2 и более), от лица которых они могут выполнить задания (для каждой роли прописываются план работы и задания);

6. описание процедуры работы, которую необходимо выполнить каждому участнику web-квеста при самостоятельном выполнении задания;

7. описание критериев и параметров оценки web-квеста;

8. руководство к действиям - описывается, как организовать и представить собранную информацию; заключение - суммируется опыт, который будет получен участниками при выполнении самостоятельной работы над web-квестом.

Web -квест способствует достижению нескольких задач:

- повышение мотивации к самообучению, поощрение учеников учиться независимо от учителя;

- формирование новых компетенций на основе использования ИКТ для решения учебных задач (в т.ч. для поиска необходимой информации, оформления результатов работы в виде компьютерных презентаций, веб-сайтов, флеш-роликов, баз данных и т.д.);
- умение находить несколько способов решений

проблемной ситуации, определять наиболее рациональный вариант, обосновывать свой выбор;

- реализация творческого потенциала;
- повышение личностной самооценки;
- развитие не востребуемых в учебном процессе личностных качеств (например, организационные, лидерские способности);
- развитие самостоятельности;
- развитие коммуникативных умений и умений работы в группе (планирование, распределение функций, взаимопомощь, взаимоконтроль);
- развитие мышления;

- повышение словарного запаса;
- навык публичных выступлений (обязательно проведение предзащит и защит проектов с выступлениями авторов, с вопросами, дискуссиями).

На основе разработки и использования образовательных web-квестов была разработана методика проведения web-квест-занятий.

В качестве примера приведем технологическую карту теоретического занятия по теме «ИКТ и их роль в системе обучения» учебной дисциплины «Информационные технологии в образовании» (Табл. 2).

Таблица 2.

Технологическая карта теоретического занятия		
Учебная дисциплина	Информационные технологии в образовании	
Вид занятия	Лекция с визуализацией и рефлексией с использованием web-квеста	
Длительность занятия	80 минут	
Тема занятия	ИКТ и их роль в системе обучения	
План занятия	1. ИКТ и её виды. 2. Дидактические возможности использования ИКТ. 3. ИКТ в проведении аудиторных занятий. 4. ИКТ для организации самостоятельной работы обучающихся.	
Цель занятия	Образовательная:	Активизировать знания и сформировать понимание эффективного использования ИКТ в системе обучения.
	Воспитательная:	Сформировать умение выбора и адаптации ИКТ в зависимости от дидактической цели занятия.
	Развивающая:	Развить умение эффективно применять ИКТ в образовательном процессе. Развивать наглядно-действенное мышление на основе интерактивного обучения.
Методы обучения	Беседа, вопросы-ответы, Кубик Блума.	
Средства обучения	Компьютер, проектор, презентация, web-квест.	

Приведем также и методические указания к данному теоретическому занятию, которая позволит лучше понять основные методические приёмы лекции с рефлексией и визуализацией на основе использования web-квеста.

Рефлексия – это самоанализ, самооценка, "взгляд внутрь себя". Применительно к занятиям, рефлексия – это этап занятия, в ходе которого студенты самостоятельно оценивают свое состояние, свои эмоции, результаты своей деятельности. Цель рефлексии – вспомнить, выявить и осознать основные компоненты деятельности: ее смысл, типы, способы, проблемы, пути их решения, полученные результаты и т.п.

Существует несколько видов рефлексии. Рефлексия содержания материала рекомендуется проводить по ходу занятия или на этапе подведения итогов. Дает возможность студентам осознать содержание пройденного, оценить эффективность собственной работы на занятии. Рефлексия деятельности рекомендуется применять при проверке заданий, на этапе закрепления материала, при защите проектов. Помогает студентам осмыслить виды и способы работы, проанализировать свою активность и, конечно, выявить проблемы.

Визуализация достигается на основе использования графических органайзеров, презентационного материала, а также образовательного web-квеста.

Методические указания к теоретическому занятию
Организационный этап (3 мин.)

Приветствие направлено на две цели. Первая заключается в том, чтобы действительно поздороваться. Вторая – это привлечь внимание к тому факту, что преподаватель стоит перед аудиторией. Поэтому, приветствие преподавателя должно быть максимально позитивным, искренним, дружелюбным, располагающим, настраивающим на сотрудничество.

Контроль посещаемости - регистрируется явка или отсутствие студентов, выявляя причины отсутствия.

Мотивационный этап (7 мин.)

На данном этапе преподаватель выдвигает проблему, создавая при этом соответствующий эмоциональный настрой на изучение темы.

Рекомендуется показать карикатуру (рис.1).

Преподаватель слушает мнения студентов.

Рис. 1. Карикатура
Основной этап (60 мин.)

Основной этап поделен на две сессии: информативный и интерактивный.

Цель информативного этапа – активизация и систематизация знаний студентов.

Преподаватель, обращаясь к аудитории, задает следующие вопросы:

1. Что представляют собой ИКТ?
2. Как они меняют характер проведения теоретических, практических, лабораторных, семинарских занятий?
3. Преимущества и недостатки ИКТ в образовании?

Студенты отвечают, преподаватель фиксирует ответы студентов в различных графических органайзерах (табл.3, 4).

Таблица 3.

Варианты использования ИКТ на занятиях

Использование ИКТ на теоретическом занятии:	Использование ИКТ на практическом занятии:	Использование ИКТ на лабораторном занятии:
– Демонстрация компьютерной презентации; – Тестирование с выбором ответов; – Использование электронных учебников, видеороликов, рисунков и т.п.	– Отработка навыков с помощью компьютерного тренажёра или симулятора; – Демонстрация наглядных материалов в виде видеороликов; – Тестирование с выбором ответов.	3) Проведение виртуальной лаборатории; 4) Фиксация записи об окружающем мире, явлении и т.п.

Таблица 4. Т-схема

Преимущества	Использование ИКТ в учебном процессе	Недостатки

Таким образом наглядно происходит систематизация имеющихся знаний студентов.

Далее преподаватель, исходя из ответов студентов, преподносит новый учебный материал в форме лекции с использованием презентационного материала.

Цель интерактивного этапа – закрепление полученных и активизированных знаний студентов.

Студентам предлагается выполнить интерактивные задания за компьютерами на основе разработанного нами web-квеста (рис.2).

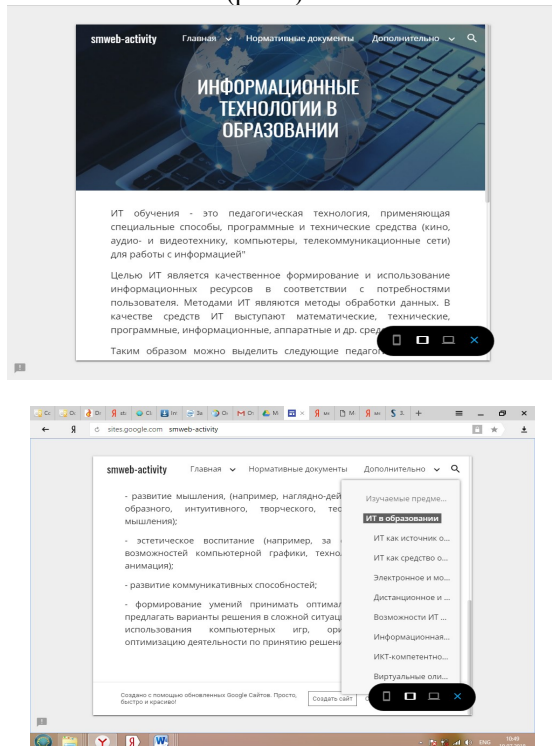

Рис. 2. Общий вид web-квеста «Информационные технологии в образовании»

Опишем этапы работы над web-квестом.

Начальный этап (командный). Студенты знакомятся с основными понятиями по теме. Распределяются роли в команде: по 1-4 человека на 1 роль. Все члены команды должны помогать друг другу и учить работе с компьютерными программами.

Ролевой этап. Индивидуальная работа в команде на общий результат. Участники одновременно, в соответствии с выбранными ролями, выполняют задания. Так как цель работы не соревновательная, то в процессе работы над web-квестом происходит взаимное обучение членов команды умениям работы с компьютерными программами и Интернет. Команда совместно подводит итоги выполнения каждого задания,

участники обмениваются материалами для достижения общей цели.

Заключительный этап. Команда работает совместно, под руководством преподавателя, ощущает свою ответственность за опубликованные в Интернет результаты исследования. По результатам исследования проблемы формулируются выводы и предложения. Проводится конкурс выполненных работ, где оцениваются понимание задания, достоверность используемой информации, ее отношение к заданной теме, критический анализ, логичность, структурированность информации, определенность позиций, подходы к решению проблемы, индивидуальность, профессионализм представления.

Заключительный этап (10 мин.)

Цель данного этапа – проверка остаточных знаний студентов.

На данном этапе студентам предлагается педагогическая технология «Кубик Блума». Преподаватель должен все время управлять групповой динамикой, чтобы способствовать выработке новых знаний, а также исключить предпосылки возникновения конфликтов.

Что такое «Кубик Блума»?

Приём развития мышления, позволяет формулировать «открытые» вопросы. Для использования данного приёма понадобится обычный куб, на гранях которого написано:

- Назови.
- Почему.
- Объясни.
- Предложи.
- Придумай.
- Поделись.

Формулируется тема занятия. Преподаватель бросает кубик. Выпавшая грань укажет, какого типа вопрос следует задать. Удобнее ориентироваться по слову на грани кубика — с него и должен начинаться вопрос.

Классификация вопросов

• **Назови.** Предполагает воспроизведение знаний, простые вопросы. Студентам предлагается назвать предмет, явление, термин и т.д.

• **Почему.** Позволяет сформулировать причинно-следственные связи, т.е. описать процессы, которые происходят с указанным предметом, явлением.

• **Объясни.** Уточняющие вопросы, помогают увидеть проблему в разных аспектах и сфокусировать внимание на всех сторонах заданной проблемы.

• **Предложи.** Студент должен предложить свою задачу, которая позволяет применить то или иное правило, свое видение проблемы, свои идеи.

• **Придумай.** Творческие вопросы, которые содержат в себе элемент предположения, вымысла.

• **Поделись.** Предназначены для активации мыслительной деятельности, учат анализировать, выделять факты и следствия, оценивать значимость полученных сведений, акцентировать внимание на их оценке.

Примерные вопросы для проведения приема «Кубик Блума» по теме занятия

Назовите	1. Назовите основные виды ИКТ. 2. Назовите ИКТ, которые можно применять для проведения лекции.
Почему	1. Почему ИКТ повышают мотивацию? 2. Почему ИКТ снижают нагрузку с преподавателя?
Объясни	1. Объясните основные преимущества ИКТ в образовании. 2. Объясните модель использования ИКТ во время урока и вне урока.
Предложи	1. Предложи способы оптимизации контроля с помощью ИКТ. 2. Предложи варианты электронного обучения в вашем образовательном учреждении.
Придумай	1. Придумай, как организовать промежуточный или итоговый контроль с применением ИКТ. 2. Придумай, как организовать самостоятельную работу студентов с применением ИКТ.
Поделись	1. Поделись, как можно способствовать формированию информационной культуры. 2. Поделись, как можно организовать совместный учебный проект?

Основные направления деятельности преподавателя, использующего web-квест в образовательном процессе, это:

1. Обзор и анализ учебного материала, представленного на электронных носителях.
2. Отбор и структурирование этого материала в содержательные блоки с учётом индивидуальных способностей обучающихся.
3. Придумывание способов мотивации обучающихся на освоение учебного материала.
4. Оказание помощи обучающимся в овладении навыками работы на компьютере, отслеживание специфических трудностей, связанных с отношением к компьютерной форме общения, особенностями подачи информации.
5. Разработка контрольных заданий, критериев оценивания, способов анализа ошибок.
6. Организация консультаций в ходе изучения учебного курса, направленных на содействие реше-

нию личностных, образовательных, коммуникативных проблем обучающихся.

7. Отслеживание и фиксация динамики достижений как группы в целом, так и каждого обучающегося в раздельности.

Разработанная методика была внедрена в учебный процесс Навоийского государственного педагогического института (акт о внедрении от 13.04.2018 согласно приказа № 151 АФО от 17.02.2018) с выборкой 180 студентов направления «Профессиональное образование». Согласно полученному акту, используя методы и средства описанные в методике в преподавании таких дисциплин как «Профессиональная педагогика», «Введение в профессиональную педагогическую деятельность», «Информационные технологии в образовании» повысился интерес и готовность студентов к участию в онлайн-конференциях и онлайн-семинарах, что привело к увеличению количества учащихся, занимающихся научно-методической web-деятельностью.

Литература

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан». //Собрание законодательств Республики Узбекистан. - Т.: 2017. - С.39.
2. Мирзиёев Ш.М. Вступительная речь. 43-я сессия Совета министров иностранных дел ОИС, 8-19 октября 2016 г.
3. Буланова-Торобкова М.В. Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие. - Ростов-на-Дону: «Феникс», 2002. –С. 544.
4. Григорьев С.Г. Гриншкун В.В. Информатизация образования. Фундаментальные основы. Учебник. – Москва: 2005. –С. 231.
5. Ерошина В.И. Методическая деятельность педагога. // Профессионал. 2004. № 3.-С.21 – 24.
6. Закирова Ф.М., Рысюкова Ю.В. Научно-методическая web-деятельность и её формирование у студентов направления "Профессиональное образование". Методические указания. –Ташкент: «Алокачи», 2012.
7. Машбиц Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения: (Педагогическая наука - реформа школы). -М.: «Педагогика», 2008. –С.192.
8. Паникова С.В. Использование информационных и коммуникационных технологий в образовании Учебное пособие для студентов вузов. -М.: Академия, 2010. –С. 224.
9. Полат Е.А., Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Учебное пособие для студентов педагогических вузов и системы повышения квалификации педагогических кадров. / Е.С. Полат, М.Ю.Бухаркина, М.В.Моисеева, А.Е.Петров. -М.: Издательский центр «Академия», 1999. –С.224.
10. Bacsich P. Alternative models of education delivery: Policy Brief, September, 2012. Moscow: UNESCO Institute for Information Technologies in Education, URL: http://iite.unesco.org/les/policy_briefs/pdf/en/alternative_models.pdf
11. Norlidah Alias, Saedah Siraj Mohd Nazri Abdul Rahman, Alijah Ujang, Rashidah Begum Gelamdin, Aniza Mohd Said. Research and Trends in the Studies of Webquest from 2005 to 2012: A Content Analysis of Publications in Selected Journals. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. Volume 103, 26 November 2013, Pages 763-772. doi: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.10.397>

РЕЗЮМЕ

Maqolada ma'ruza mash'g'ulotlarini olib borishda ta'lim web-kvestlarining ishlatilishi tasvirlangan. Shuningdek, misol sifatida, AKT yordamida ulfni bosqichma-bosqich amalga oshirishni tasvirlaydigan texnologik xaritalar taqdim etiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается использование образовательного веб-квеста в проведении лекционных занятий. Также в качестве примера приведена технологическая карта, которая описывает поэтапное проведение занятия с использованием ИКТ.

SUMMARY

The article deals with the use of the educational web-quest in providing lecture classes. Also, as an example, there is given technological map. It shows step-by-step exercise of the class using ICT, including web-quest.

**ДЫХАТЕЛЬНАЯ ГИМНАСТИКА КАК ЭФФЕКТИВНОЕ
СРЕДСТВО УКРЕПЛЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ**

А.Ж.Ешбаев - старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Аджинияза

Н.Т.Акимов - старший преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: дам олиш гимнастикаси, машқлар, комплекс, дам олиш, югуриш, ритм, пульс, кўркам, дастлабки ҳолат.

Ключевые слова: дыхательная гимнастика, упражнение, комплекс, вдох, выдох, ритм, пульс, движение, разминка, исходное положение.

Key words: breathing exercises, a complex, exercise, inhale, exhale, rhythm, pulse, movement, warm-up, standing position.

Правильно поставленное дыхание обеспечивает надёжную работу всех органов и систем нашего организма. Дыхательная гимнастика представляет собой научно обоснованный лечебно-восстановительный метод, широко доступное и эффективное средство укрепления здоровья человека. С её помощью можно так натренировать дыхательную систему, что станет возможным ощущать собственное дыхание больше, чем какую-либо другую физиологическую функцию. За дыханием можно наблюдать, контролировать его, сознательно управлять им. И от того, как мы дышим, насколько рационально работает наш дыхательный аппарат, зависят наша работоспособность и здоровье, а в конечном счёте и жизнь.

Предлагаемые комплексы дыхательной гимнастики направлены на выработку правильного дыхания при занятиях физкультурой, некоторыми видами спорта, а также для профилактики ряда заболеваний. В отличие от ранее предлагающихся дыхательных упражнений, выполняемых, как правило, в статическом положении, в настоящих комплексах дыхательные упражнения сочетаются с активными движениями и физическими нагрузками.

Однако во время движения у многих людей нарушается дыхание, оно становится поверхностным, учащённым, и очень скоро у них появляется одышка. Чтобы такого не случилось, нужна соответствующая тренировка. Сочетание активных движений с дыхательными упражнениями поддерживает эластичность лёгочной ткани, увеличивает подвижность грудной клетки, тем самым значительно увеличивая её резервные возможности, а также способствует тренировке дыхательных мышц, повышая их работоспособность.

Дыхательная гимнастика, сочетающаяся с активными движениями и нагрузками, приводит к перестройке координационных отношений в функциональной системе дыхания в соответствии с новыми требованиями к организму. В результате тренировки постепенно происходит уравнивание между потребностью организма в кислороде и работой его функциональных систем [2].

В предлагаемых комплексах дыхательной гимнастики положительный эффект достигается за счёт как дыхательных, так и физических упражнений. Кроме того, сама гимнастика дыхания, как любое физическое упражнение, создаёт дополнительную нагрузку на организм. А это способствует раскрытию дополнительного количества лёгочных альвеол, находившегося до того в спавшемся состоянии. Повышается количество забираемого воздуха, улучшается вентиляция лёгких, усиливается работа сердца, и в связи с этим ускоряется скорость кровотока. В крови увеличивается количество эритроцитов, а значит, и «подвоз» кислорода к интенсивно работающим клеткам и тканям, выделяется избыток углекислого газа и тепла, образующихся при окислении питательных веществ.

Следует отметить, что все эти изменения возникают только в результате систематических тренировок. Регулярные занятия способствуют развитию и укреплению тех свойств организма, которые защищают его от вредных воздействий, помогают лучше приспособиться к постоянно меняющимся условиям внешней среды и физическим нагрузкам.

Особое внимание в комплексах дыхательной гимнастики уделяют развитию и совершенствованию диа-

фрагмального дыхания. Ведь именно экскурсия диафрагмы создаёт условия для содружественной работы органов дыхания и кровообращения, способствует повышению тонуса кровеносных сосудов, в частности вен, улучшая отток крови от ног и туловища к сердцу. Увеличивающаяся в результате постоянных тренировок подвижность диафрагмы способствует более полному расширению грудной клетки, что создаёт условия для большего забора воздуха, способствуя тем самым оптимальному снабжению организма кислородом [1,2].

Заниматься дыхательной гимнастикой можно в любом возрасте. Надо лишь учитывать своё физическое состояние при дозировке нагрузок. Приступая к занятиям дыхательной гимнастикой, рекомендуем придерживаться следующих правил:

Занятия проводите на свежем воздухе или в хорошо проветренном помещении. Одежда должна соответствовать погоде, но не стеснять движений;

Занимайтесь регулярно, выполняя упражнения в той последовательности, которая предлагается;

Строго следите за правильностью дыхания;

Нагрузку выбирайте исходя из своего самочувствия. Если надо снизить нагрузку, уменьшив число выполняемых упражнений, количество повторений;

Заканчивайте занятия водными упражнениями.

Заведите дневник самоконтроля, в котором 1-2 раза в неделю фиксируйте такие показатели: самочувствие, сон, аппетит, вес, частота дыхания, ЖЕЛ, пульс до начала занятий и после их окончания.

Арсенал средств, обеспечивающих высокий уровень физического состояния, разнообразен: утренняя зарядка, плавание, лыжи, гребля, спортивные игры и т. д. [3,5].

Ходьба и бег. Наиболее привычным и доступным средством поддержания жизненного тонуса является ходьба. Недаром в старину её считали «ключом жизненной силы» и говорили, что ходок ездки долговечнее. Для тренировки дыхания при ходьбе можно использовать время, когда вы добираетесь до работы или возвращаетесь домой после трудового дня, а также во время прогулок по улице или в парке.

Поставив дыхание при ходьбе, можно перейти на лёгкий бег, который, как и ходьбу, легко дозировать по интенсивности и продолжительности.

Предупреждаем, что не следует гнаться за скоростью и дальностью бега, главное - научиться правильно дышать. Справедливо утверждение, что человек бежит не столько ногами, сколько лёгкими и сердцем. Вот поэтому нагрузку надо увеличивать постепенно.

Перед тем как приступить к занятиям, измерьте пульс. Это необходимо для правильного определения ритма дыхания. Например, если пульс 60-80 ударов в минуту, т.е. количество ударов чётное, то при движении вдох распределяется на 4-6 шагов и также выдох. Если пульс нечётный, 61-81 удар, то вдох и выдох распределяется на 3-7 шагов. Ритм дыхания надо обязательно приспособить к ритму движения для возможно более полного и полезного функционирования дыхательной системы [4].

Запоминайте! Вдох делается через нос, выдох - ртом, спокойно без толчков, губы при этом сложены дудочкой для создания некоторого сопротивления выдыхаемой воздушной струе.

Разминку начинаем с медленной ходьбы и постепенно переходим на лёгкий бег - по самочувствию. Сразу

основное внимание уделяем выработке правильного дыхания. На 4-6 (3-7) шагов, в зависимости от пульса, делаем вдох через нос преимущественно за счёт диафрагмы. Это создаёт условие для полного заполнения воздухом нижних долей лёгких. На следующие 4-6 (3-7) шагов задерживаем дыхание и на следующие 6-8 (5-9) шагов – выдох через рот [5].

Время на разминку-10 мин, из них 3 мин- медленная ходьба с ускорением и 4 мин- лёгкий бег или ускоренная ходьба. После этого сразу же измеряем пульс, он не должен превышать « контрольной зоны», которая и будет служить для вас ориентиром величины нагрузки. Последние 3 мин- спокойная ходьба. В конце её снова измерьте пульс- он должен вернуться к начальной величине. Это измерение даст вам представление о способности вашего организма к восстановлению после нагрузки. По мере тренированности время должно сокращаться.

Задержка воздуха в лёгких не только для фиксации дыхания, но и для того, чтобы выработать навык устойчивости грудной клетки и диафрагмы в моменты наибольшего растяжения, что, в частности, благоприятно влияет на функционирование гортани и резонаторов, всего речевого аппарата и дыхательной системы.

Постановку правильного дыхания условно можно разделить на три этапа.

На первом этапе после разминки и измерения пульса происходит освоение диафрагмального дыхания. Навыки такого дыхания вы уже получили во время разминки, которая помогла определить и приемлемую нагрузку.

Итак, ходьба или легкий бег по системе вдох- задержка дыхания – выдох в течение 10-15 мин. Эти упражнения позволяют увеличить подвижность диафрагмы с 2-3 до 8-9 см, чтобы обеспечить дополнительный забор воздуха. Такое дыхание крайне необходимо в стрессовых ситуациях, при болях в сердце, когда мышцы сильно напрягаются, а диафрагма, поднимаясь вверх затрудняет работу сердца [7,5].

Окончив 10-15 минутную пробежку, сразу измерьте пульс, он не должен превышать «контрольной зоны», а по прошествии 3-5 мин должен прийти в норму. Если пульс выше, нагрузка была для вас чрезмерной, и в следующий раз её нужно понизить.

Освоив диафрагмальное дыхание (на это уйдет примерно месяц ежедневных занятий), переходите ко второму этапу-освоению и закреплению навыков смешанного диафрагмально-межреберного дыхания.

Делается это так. Производим на 4-6 (3-7) шагов вдох диафрагмой, а на следующие 4-6(3-7) шагов продолжаем вдох, включая в процесс дыхания и межреберные мышцы. Затем- задержка, как при диафрагмальном дыхании, и выдох на 6-8(5-9) шагов. Продолжительность занятия 15-20 мин, естественно, с 10-минутной предварительной разминкой, с которой начинается каждое занятие. Освоение этого типа дыхания займет у вас также около месяца при условии ежедневных тренировок.

После того как диафрагмально-межрёберное дыхание будет освоено и закреплено до автоматизма, можно переходить к третьему этапу тренировок- освоению полного дыхания.

При полном дыхании в работе совместно участвуют диафрагма, нижние межрёберные мышцы и грудомежрёберные мышцы, что способствует более полному заполнению грудной полости воздухом и максимальному освобождению альвеолярного воздуха от углекислого газа. Вследствие этого в организме более активно протекают процессы обмена веществ, стабилизируется работа сердечно-сосудистой и нервной систем.

Занятие, как всегда, начинаем с разминки. Через 4-5 мин, когда пульс придёт к норме, переходим к основной

части.

Учитесь! Вдох при таком типе дыхания следует производить вдумчиво и строго последовательно. Ритм следующий: вдох через нос диафрагмой на (3-5), 2-4 шага, на следующие 2-4 (3-5) шага продолжаем вдох за счет включения межрёберных мышц и, наконец, в следующей серии на 2-4 (3-5) шага заканчиваем вдох, разворачивая при этом плечи и подключая тем самым верхнюю часть грудной клетки. Затем- задержка дыхания на 2-4 (3-5) шага и продолжительный выдох. Длительность занятия 20-25 мин.

Пульс по окончании не должен превышать вашей «контрольной зоны». Через 5-6 мин, проделав упражнения на расслабление (поочередно потряхивая расслабленными руками и ногами), вновь измерьте пульс- он должен вернуться к норме.

Освоив полное, глубокое дыхание, вы добьётесь того, что сердце будет сокращаться медленнее и ритмичнее, дыхание углубится [8].

Езда на велосипеде. В последние годы в нашей стране всё большую популярность получили занятия велосипедным спортом. Так что велосипед является средством передвижения, отдыха и укрепления здоровья. Статистика показывает, что в тех странах, где много велосипедистов, сравнительно меньше случаев заболевания сердечнососудистой системы. Ничего удивительного в том нет, так как при езде на велосипеде ритмично сокращаются и расслабляются мышцы, что очень полезно для тренировок дыхания и укрепления сердечнососудистой системы.

Однако польза будет только тогда, когда занятия построены правильно. Сесть в седло велосипеда- ещё полдела. Главное- правильно дышать. Самое экономичное дыхание- диафрагмально-межрёберное. Поза же велосипедиста специфична и часто ведёт к постановке неправильного дыхания: в положении согнувшись работа диафрагмы затруднена, и основным типом дыхания становится межрёберно-диафрагмальное, т.е. малоэффективное, требующее дополнительных затрат энергии, чтобы обеспечить работающий организм кислородом.

Для того чтобы избежать выработки стереотипа неправильного дыхания, мы и предлагаем методическую разработку, которая позволит велосипедисту закрепить навыки рационального дыхания.

Как обычно, перед занятием измерьте пульс. Для разминки в течение 5 мин покатайтесь медленно, а если позволяет самочувствие, можно и с небольшим ускорением. По окончании разминки вновь измерьте пульс, он должен быть в пределах вашей «контрольной зоны».

Через 3-4 мин после разминки приступайте к освоению навыков диафрагмально-межрёберного дыхания. На счёт 1-2 или сделав 2 оборота педалями, произведите вдох за счёт диафрагмы. На следующие 2 оборота продолжаем вдох, подключая к дыханию и межреберные мышцы. Затем- произвольный полный и постепенный выдох(губы дудочкой!). Продолжительность занятия 15-20 мин.

На втором этапе вырабатываем навыки смешанного дыхания с задержкой на вдохе, чтобы приучить мышцы грудной клетки к надёжной устойчивости во время наибольшего расширения.

Основное занятие начинаем через 5-6 мин. Работа более интенсивная - увеличиваем уже достигнутую нагрузку, прибавляя по одному счёту на вдох, выдох и задержку дыхания. Дышать ровно, без толчков. Продолжительность занятия 15-20 мин. Учащённый пульс, возникающий во время занятия, возвращается к норме через 5-6 мин после прекращения.

В заключение полезно сделать самомассаж для расслабления мышц [1,2].

Литература

1. Алекперов М.А., Силян В.И. Гимнастика (методик кўлланма). -М.: "Воениздат", 1970. -С.35-48.
2. Палыга В.Д. Гимнастика (Учебное пособие). -М.: «Просвещение» 1982. -С.155.
3. Брыкин А.Т., Смолевский В.М. Гимнастика. Учебник для техникумов. -М.: ФиС. 1985. -С.246-261.
4. Укран М.Л. Спортивная гимнастика. Учебник. -М.: ФиС 1971. -С. 296.
5. Ефименко А.И. Умумривожлантирувчи машкар ва уларга оид атамалар. -Т.: УзДЖТИ босмахонаси, 1992. -С.70-72.
5. Туленова Х.Б., Малинина Н.Н., Иноземцева Л.А. Гимнастика дарсининг самарадорлигини ошириш усуллари. -Ташкент: 2005. -С. 28-30.
6. Моргунова Л.И. Гимнастика ва уни ўқитиш методикаси. Ўқув кўлланма. -Ташкент: «Илм-зиё», 2011. -С.301.

7. Сушко Г.К. Гимнастика и методика ее преподавания. Учебное пособие. Ilm-ziyo 2012. -С.60.

8. Нигманов Б., Хужаев Ф., Рахимкулов К. Спорт ўйинлари. Касб –хунар коллежлари учун ўқув қўлланма. -Тошкент: «Илм-зиё» 2007. -С. 114-115.

РЕЗЮМЕ

Маколада нафас олиш гимнастикасининг инсон организмининг чиниктиришдаги, иш қобилиятини оширишдаги, жисмоний маданиятини юксалтиришдаги аҳамияти кўриб чиқилган. Унда қадам ташлашда югуришда, велосипедда юришда, футбол ўйнашда нафас олиш машғулоти мазмунини тавсия этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значение дыхательной гимнастики в физической культуре, в повышении работоспособности человека и укреплении организма. Авторы статьи рекомендуют комплекс дыхательных упражнений при ходьбе, беге, езде на велосипеде и игре в футбол.

SUMMARY

The article examines the value of respiratory gymnastics in physical education, improving human performance and strengthening of the body. The author of the article offers a set of breathing exercises, while, walking, running, cycling, playing, football.

КУРАШ БИЛАН ШУҒУЛЛАНУВЧИ ТАЛАБАЛАРНИ БОШЛАНҒИЧ БОСҚИЧДА ТЕХНИК ХАРАКАТЛАРГА ЎРГАТИШ АСОСЛАРИ

Ш.Э.Келдиёров – катта ўқитувчи

Тошкент давлат аграр университети

Таянч сўзлар: спорт, кураш, техник ҳаракатлари, спорт машғулоти, тренировка, миллий спорт тури.

Ключевые слова: спорт, кураш, технические действия, спортивные упражнения, тренировка, национальный вид спорта.

Key words: sport, kurash (fight), mechanical actions, sport exercises, training, national kind of sport.

Республикада мустақиллик шарофати билан кўп қадриятларимиз қайта тикланди ва тараккиёт жараёнини босиб ўтиб такомиллашиб бормоқда. Бунга яққол мисол Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Кураш миллий спорт турини янада ривожлантириш тўғрисидаги” 2017 йил 2 октябрдаги ПҚ -3306 –сонли қарорига мувофиқ спортчилар ва тренерлар ҳакамларнинг маҳорати ва малакасини мунтазам ошириш учун қулай шарт – шароитлар яратиш, спорт муассасаларининг моддий техник базасини мустаҳкамлаш ҳамда ўқув машғулоти жараёнининг юқори сифатини таъминлаш, шунингдек, “Кураш” миллий спорт турини Республика аҳолисининг кенг қатламлари ўртасида айланиб, вояга етмаганлар ва ёшлар ўртасида фаол тарғиб қилиш далили бўла олади.

Кураш халқимиз маданияти урф – одатида муҳим рол ўйнаб келмоқда. Тарихдан ушбулар маълум бўладики, бирорта тўй – ҳашам халқимизнинг миллий байрамлари ҳақиқий, ҳалол курашсиз ўтмаган. Хозир ҳам ушбу анъаналар давом этиб келмоқда.

“Кураш” спорт туридан Республика, Осиё, Жаҳон чемпионатлари ўтказилиши Осиё ўйинлари ҳамда яқин келажакда Олимпия дастурларига киритилиши миллий спорт турининг нуфузини янада оширди. Бу эса кураш спорт устаси, Осиё ва Жаҳон чемпиони деган унвонларга халқимиз полвонларини қорлаб қолади. Бундай шарафли спорт унвонларига эга бўлиш ўз-ўзидан бўлмайди. Бунинг учун сифатли педагогик услубий янги замонавий инновацион характерга эга бўлган спорт машғулоти тартиби ташкил қила оладиган касб фидойиси миллат, Ватан шайини эъозлайдиган билимдон мураббийлар жамоаси штаби ташкил этиш вақти етди.

Спортчиларни тайёрлашда муҳим жихат бу техника ҳаракатларига ўргатиш бўлими бирламчи ҳисобланади. Бунинг натижасида шуғулланувчиларда билим ва кўникма шаклланади. Ўргатиш умумий педагогикада муҳим ўрин эгаллайди ва бу асосан шуғулланувчи ва мураббий жипслигида амалга оширилади. Сир эмас шуғулланувчиларнинг бошланғич этапида олган кўникмасига катта эътибор қаратиш керак, чунки бу этапдаги олган билим ва кўникмалар спортчининг кўп йиллик фаолиятида асосий база сифатида намоён бўлади. Ҳар қандай техник ҳаракатларни шакллантиришда босқичма – босқичлик, кетма – кетлик усули ўргатишнинг асоси ҳисобланади.

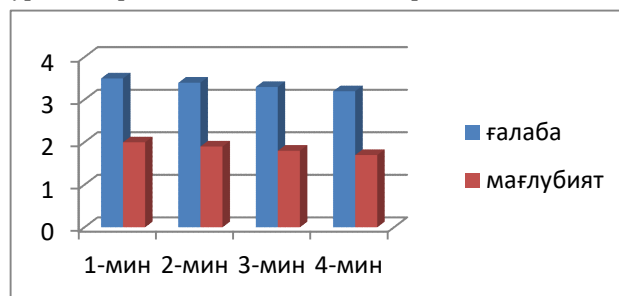
Ҳар бир босқичнинг ўзига хос вазифалари бўлиб, бошланғич этапда техник ҳаракатнинг структураси (тузилиши), катта зўриқишсиз ўргатилади. Иккинчи этапда эса ўзлаштирилган техник элементларни деярли такомиллаштириш даражасига етган ҳолда ўргатилади. Учинчи этапда мустаҳкамланади ва баъзибир техник элементларни қиёмага етказиш билан шуғулланилади.

Амалий машғулотлардан ташқари назарий билим ва психологик тайёргарлик жараёнини биргаликда, қўшиб олиб бориш керак, яъни ўрганилаётган предметдан ҳаракат воситасига ўтиш, бу эса ўргатиш ва ҳаракат тажрибаларини шакллантириш механизми ҳисобланади. Техник ҳаракатларга ўргатиш ўқув - машғулоти жараёнининг

марказида туриш керак ва ўзлаштирилган ҳаракат малакаларини мусобақада қўллаш бош мақсад ҳисобланади. Ўзлаштирилган техник ҳаракатларнинг мусобақа жараёнида қўлланилишини ўз тажрибамизда кузатиб кўрдик, улар асосан стенографик ёзув методи асосида олиб борилади ва қуйидаги тартибда кузатилади:

1. Тик турган ҳолда техник ҳаракатнинг ҳажм микдори;
2. Хужум ҳаракатларининг ишончилиги;
3. Хужум ҳаракатларининг фаоллиги;
4. Химоя ҳаракатларининг ишончилиги;
5. Қарши хужум ҳаракатлари ва ҳ.к.

Юқоридаги пунктларни институт, вилоят, шаҳар биринчиликларида синовдан ўтказилди. Кузатишлар шуни кўрсатадики, асосан 5 хил кўринишдаги техник ҳаракатлар ишлатилади. 1. Эгилиб ташлаш, чапга, ўнга бурилган ҳолда ташлаш, оёқни юқори қисмига қўндириб ташлаш ва ҳоказо. Санаб ўтилган техник ҳаракатларнинг ичида эгилиб ташлаш энг кўп қўлланилар экан. Энди курашга ажратилган вақтнинг ҳар бир дақиқасида эгилиб ташлаш усули билан ғалаба қилган, мағлубиятга учраган курашчиларнинг динамикасини келтирамиз.

Ушбу расмдан маълум бўладики, ҳар бир мураббий шуғулланувчининг жисмоний руҳий тайёргарлигидан келиб чиқиб, машғулоти жараёнига ўзгаришлар киритиш керак ва ушбулар билан қаторда диаграммадан олинган маълумотлар курашга ажратилган умумий вақтнинг нечанчи дақиқасида айнан ушбу усул билан ғалаба ёки мағлубиятга учраганини фоиз (%) кўрсаткичида ифода қилинади.

Кўп йиллик тажриба шуни кўрсатадики курашдаги техник ҳаракатлар қуйидаги кетма – кетликда ўргатилади.

2 – расм

№	Техник ҳаракатлар номи
1	Жароҳат олишдан ўзини сақлаш (страховка)
2	Тик ҳолатлар
3	Техник ушлаш мажмуи
4	Олдинга эгилиб ташлаш
5	Орқага эгилиб ташлаш
6	Рақибнинг ёнига қадам ташлаб
7	Эгилиб ташлаш
8	Қайта хужум ҳаракатлари
9	Химояланиш ҳаракатлари

Жадвалда кўрсатилган техник ҳаракатлардан кўриниб турибдики, ҳужум ва ҳимоя ҳаракатлари параллель равишда амалга оширилади. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, машғулот жараёнида ҳар хил жароҳатлардан

ҳоли бўлиш ҳорасини кўриш жуда муҳим ҳисобланади.

Шундай қилиб, келтирилган услублар методик ва амалий тавсиялар кураш спорт машғулоти ташкиллаштиришда қўл келади деб ўйлаймиз.

Адабиётлар

1. Абдулхаков М.Р., Трапезников А.А. Баротез, чтобы побеждать. Спорт в твоей жизни. -М.: «Просвещение». 1990 -С. 142.
2. Алиханов И.И. Дидактические основы обучения броскам в спортивной борьбе. Спортивная борьба: Ежегодник. 1985. -С. 45-34.
3. Байдасов К.Р. Казахская национальная борьба. -Алма-ата: мекетен. 1987.-С. 133.
4. Найн А.Я. Обучение как управляемый процесс. -Челябинск: ИГИФ. 1990. -С.63.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада кураш билан дастлаб шугулланишни бошлаган спортчиларни техник ҳаракатлар билан таништириш, уларнинг хилма – хиллиги, турлари келтирилган бўлиб, асосий эътибор айнан шу даврда техник ҳаракатларнинг ҳар бир қисми қандай бажарилиши ва яхлит ҳолатда қандай кўринишда бўлишига эътибор қаратилган. Чунки ҳар бир техник ҳаракат илк бор қандай ўрганилган бўлса, доимо шундай бўлиб қолади, уни қайта ўргатиш ўта мушкул ҳисобланади.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются основные технические действия курашиста на начальном этапе подготовки, при этом обращается особое внимание на изучение технических приёмов как по частям, так и в целом. Напоминается что, технические приёмы освоенные на начальном этапе обучения останутся на протяжении всей его спортивной деятельности, они трудно поддаются к переучиванию.

SUMMARY

The article is devoted to the description of the main technical actions of a fighter at the primary stage of training, special attention is paid to the study of technical devices in parts and in whole. It is emphasized that the technical devices taught at the primary stage remain throughout the whole sport activity of a sportsman, it's difficult to retrain them again.

АНАЛИЗ СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ КУРАШИСТОВ

Д.Нурыйшов - старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

Таянч сўзлар: кураш, техник тактик тайёргарлик, тузилма, динамик ҳаракатланиш, биомеханик ҳаракат.

Ключевые слова: кураш, техника, тактика, структура, динамика, биомеханика.

Key words: fighter, technics, tactics, structure, dynamics, biomechanics.

Управление соревновательной деятельностью включает разработку плана предстоящих соревновательных поединков и контроль за их осуществлением. При разработке плана предстоящего поединка тренер должен обладать информацией о противнике, для того чтобы определить наиболее эффективные тактические действия ученика для достижения победы над противником. Контроль и последующий анализ соревновательной деятельности позволяют выявить сильные и слабые стороны в подготовке того или иного спортсмена. Эта информация необходима для внесения корректив в тренировочный процесс. Методы изучения спортивной техники включают разнообразные способы регистрации характеристик движений кинематического и динамического характера, дающие возможность аналитически выделять элементы движений.

В том случае, когда целью подготовки спортсмена является успешное участие его в крупнейших соревнованиях, таких, как чемпионаты мира и Азии, то показатели ТП следует определять, анализируя протоколы схваток этих соревнований, основное внимание, уделяя схваткам с высококвалифицированными курашистами. Таким образом, отметим, что целевые задания программы спортивной подготовки определяют характер и уровень оцениваемых показателей.

В последнее время в практике спортивной борьбы и в литературе широко применяется термин “техническое мастерство”. Под техникой спортивной борьбы в узком смысле слова понимают наиболее рациональные способы выполнения действий борца, приносящие победу. При этом основу техники составляют движения, опирающиеся на биомеханические и физиологические закономерности, присущие всем борцам, независимо от их индивидуальных особенностей. Под тактикой в спорте понимают совокупность форм и способов достижения высокого спортивного результата и победы над противником. Тактика складывается из комплекса факторов: использование сильных сторон своей подготовленности и недостатков противника, индивидуальных особенностей владения техникой, введение противника в заблуждение отвлекающими действиями, применение действенных способов в благоприятные моменты схватки, умение экономно тратить силы, четко реализовать определяемые правилами возможности,

площадь ковра, свои морфологические и физиологические данные и др. [1, 2, 3, 4, 5].

В видах единоборств, особенно в спортивной борьбе, техника и тактика находятся в такой неразрывной связи, что некоторые специалисты при дифференцированном рассмотрении движений борца расходятся во мнении, какие действия считать техническими, а какие тактическими. В действительности же они составляют диалектическое единство [5, 6].

В начале развития спортивной борьбы, в зависимости от применяемой борцами техники, создавались правила, определяющие технико-тактические действия. Так возникли разные виды борьбы. В дальнейшем правила изменялись уже для каждого вида борьбы. С их помощью стремились ограничить одни действия и поощрить другие. В зависимости от количества и качества, применяемых технико-тактических действий правила старались изменить так, чтобы воздействовать на вид борьбы, улучшить его спортивный и зрелищный характер.

Научные исследования в области спортивной морфологии установили, что борцы с определенными тотальными размерами и пропорциями тела, успешнее применяют некоторые приемы [6]. Например, чем длиннее предплечье, тем меньше относительная сила мышц-сгибателей и разгибателей. Чем длиннее бедро и нога, тем больше абсолютная сила мышц-сгибателей и разгибателей бедра и меньше - относительная.

В связи с этим, вероятно, выполнять подъемы легче борцам с более короткими конечностями, так как эффект работы в этом случае зависит от величины относительной силы. Курашистам же с длинными конечностями удобнее применять приемы, связанные с действиями без отрыва противника от ковра, используя условия неустойчивого равновесия (благоприятной динамической ситуации). Кроме того, длинные конечности обеспечивают выигрыш пути и скорости. В то же время технико-технические возможности связаны и с индивидуальными особенностями силовой подготовки. Так, совершать технические действия с отрывом противника от ковра могут борцы с хорошо развитыми мышцами-разгибателями спины и относительно высокого роста.

Курашисты, слабо владеющие технико-тактическими действиями, обычно выполняют невыгодные, нерациональные приемы, рассчитанные главным образом на

преодоление сопротивления своего противника. Такие действия приносят успех лишь в случае, если атакующий имеет преимущество в силе.

Борцы высокого класса часто побеждают даже физически более сильного противника, применяя рациональные технико-тактические действия, приближающие их структуру к “биомеханическому эталону”. При правильном сочетании и приложении внутренних и внешних сил образуется структура атакующего технико-тактического действия, обеспечивающая выигрыш либо в силе, либо во времени.

Анализ структуры атакующих действий борцов показал наличие механизма движения, вызывающего пару сил для опрокидывания противника спиной вниз в восьми направлениях вокруг различных осей его тела под углом от 90° до 270°. При атаке броском пара сил должна создаваться двумя активными движениями, направленными в разные стороны и приложенными выше и ниже общего центра тяжести тела, в связи с чем тело противника поворачивается вокруг мгновенных центров вращения. При атаке сваливанием и переворотом пара сил создается одной активной силой, а другой пассивной, образуемой реакцией опоры и силой трения, тело противника опрокидывается вокруг осей, находящихся в точках соприкосновения противника с ковром.

Овладение и совершенствование рациональной структурой атакующего действия еще не обеспечивает борцу высокого спортивного мастерства. Необходимо уметь применять эти структуры в схватке с противником, который чаще находится в положении стойки и имеет определенную степень устойчивости. Кроме того, в процессе борьбы, в большинстве случаев, противник находится в движении. Он периодически теряет и восстанавливает равновесие (находясь в разной степени устойчивости), стремится вывести из состояния равновесия атакующего борца и нейтрализовать его действия. Атакующий борец, применяя тот или иной прием, встречает со стороны противника активное сопротивление. Противник, напрягая мышцы и изменяя положение тела, создает в направлении атаки непреодолимый угол устойчивости. Находясь в обоюдном захвате, борцы часто опираются друг на друга и создают сложную систему, состоящую из двух тел с общим центром тяжести. У борца, не учитывающего степень устойчивости своего тела и тела противника, правильные движения не всегда приводят к удачному приёму. Применять приемы, совпадающие по направлению с большим углом устойчивости противника, нецелесообразно. Выполнять прием надо в сторону наименьшего угла устойчивости тела противника. Практически степень устойчивости противника определяется положением его ног и туловища. Однако во время борьбы противник очень часто и быстро изменяет положение ног и туловища. Положения, удоб-

ные для выполнения того или иного приема, противник занимает на очень короткие отрезки времени. Следует использовать именно эти моменты. Перед атакующим борцом стоит задача выбрать такой момент движения системы двух тел (атакованный—атакующий), который был бы удобен для выполнения определенной структуры приема (её основы) и успеть выполнить её.

Для борцов высокого класса характерно умение применять рациональную структуру технико-тактических действий (“биомеханический эталон”) в моменты благоприятной динамической ситуации.

Курашисты высокого класса умело сохраняют устойчивость в борьбе и, поэтому трудно уловить момент благоприятной динамической ситуации для выполнения приема с таким противником. Они быстро восстанавливают потерянное равновесие и в неустойчивом положении по собственному почину бывают только в двух случаях -- в начале своей атаки, когда переходят из положения стойки к выполнению какого-либо приема, и после неудачной атаки, когда возвращаются в исходное положение (стойка).

К наиболее простым структурным группам относятся атакующие действия, при которых борец силовым воздействием на тело противника ставит его в положение благоприятной динамической ситуации и единым движением использует её для достижения результата. В этом случае сложное атакующее действие составляется из подготовительного силового воздействия и структуры атакующего приема.

Более сложные структурные группы состояются из атакующих действий, предполагающих использование реакции противника, создающего в ответ на определенные действия атакующего благоприятную динамическую ситуацию. Следовательно, для успешного применения приёмов в борьбе, особенно сложных атакующих действий, борец высокого класса должен владеть способами подготовки благоприятных динамических ситуаций и уметь создавать специальные атакующие и “двигательные ансамбли”. Для подготовки благоприятных динамических ситуаций в процессе схватки применяются маевры, ложные движения и комбинации.

Высшее спортивное мастерство требует непрерывного совершенствования технико-тактической подготовленности. Практика показала, что многие борцы успешно выступают на крупных соревнованиях не более 1-2 раз. Обычно это связано с тем, что прекратился рост их технико-тактического мастерства. Спортивное мастерство в борьбе должно непрерывно обновляться и совершенствоваться.

Спортсмены прогрессируют до того момента пока у тренера есть запас знаний и поэтому тренер должен постоянно изучать и совершенствовать соревновательную деятельность, как самого борца, так и его соперников.

Литература

1. “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 3 июндаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори.
2. “Кураш” миллий спорт турини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 2 октябрдаги ПҚ-3306-сонли Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори.
3. Алиханов И.И. О становлении технико-тактического мастерства. //Спортивная борьба: Ежегодник, 1982. - С. 7.
4. Алиханов И.И., Шахмурадов Ю.А. Тактика вольной борьбы. //Спортивная борьба: Ежегодник, 1985. -С. 30.
5. Абдуллаев А., Ханкельдиев Ш. Жисмоний тарбия назарияси ва услубияти. -Т.: ЎзДЖТИ, 2005. - С.232.
6. Верхожанский Ю.В. Программирование и организация тренировочного процесса. -М.: Физкультура и спорт. 1985. С.176.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада курашчиларнинг техник ва тактик имкониятлари кўриб чиқилган. Мақолада курашчиларнинг мураккаблилик, рақибнинг техник-тактик услублари ва бошқалар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются аналитические элементы технико-тактических способностей курашистов. Выделяются отдельные значения таких параметров, как устойчивость, умение овладеть технико-тактическими приёмами соперника, структура и другие.

SUMMARY

The article is devoted to the study of analytical elements of technical-tactic abilities of fighters. There have been distinguished such parameters as stability, ability to master the technical-tactic techniques of a competitor, the structure and others.

ҚЫРМЫЗЫ ДӘУЛЕТОВА - ӘДИҰЛИ АНА ХӘМ ПИДАЙЫ УСТАЗ

А.Пазылов – педагогика илимлериниң кандидаты

Әжиянияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

«Әдеп-иқрам менен танылып елге,
Хаял ма, бейиштен аўысқан хұр ме?
Ақыл-зейин суўын жуўыртып тилге,
Қырмызыхан сөз мүлкине жан берер»

И.Юсупов

Дүньяда аналық бахытқа ерисиў уллы мәртебе саналады. Ал, әдиўли ана дәрежесине жетиў – уллы мәртебелердиң ишиндеги ең бийик шоққысын ийелеў дегенди аңлатады.

«Тәрбия энциклопедиясы»нда көрсетилиўи бойынша ана атаға қарағанда балаға меҳрибанырақ болады. Перзентлерин хәмме ўақыт көздиң қарашығындай етип асырап-абайлайды, сақлайды. Перзентлерине өзиниң пүткил меҳрин, муҳаббатын, ўақтын, дыққат-итибарын, мийнетин бағышлайды. Адамыйзатқа тән болған таптыра бермейтуғын ең жақсы инсаныйлық пазыйлетлердиң барлығын өзи арқалы баласының қалбине синдиреди. Биз сөз етпекши болып атырған Қарақалпақстан халық муғаллими Қырмызы Дәулетова – мине, усындай уллы мәртебелердиң ең бийик шоққысын ийелеген әдиўли ана қатарынан орын алады.

Академик, Қырмызы апаның өмирлик жолдасы Жуманазар Базарбаевтың еске түсириўлерине қарағанда Бекназар, Гулнара, Досназар, Зорназар, Рахмиза, атлы ул-қызларына хәмме ўақтынан баслап-ақ өз жүрегиниң астынан жай бериў, олардың хәр бирин бирнеше айлап көтерип жүриў, ўақты-сәти келген ўақытта жас босаныў, жақты дүньяға келген нәрестелерине биринши рет өзлериниң рысқысынан татып көриў имканиятын жаратыў – көкирек сүти менен емизиў, оларды тәрбиялап, халық қатарына қосыў ислериниң хәммеси шаңарақта тек ғана Қырмызы апа Дәулетоваға исенип тапсырылған. Қырмызы апа – бул исенимди инабатлы түрде атқарып шығыў ушын жан-тәни менен мийнет еткен.

Қырмызы апа аналық бахтына ерискен күнлеринен баслап-ақ, өз перзентлерине инсаныйлық пазыйлетлердиң бири болған меҳир-муҳаббатты қалип-стириўди мақсет етип қойған. Өз мақсетин иске асырыў ушын перзентлериниң нәрестелиги ўақтында бесикти қушақлаған, хәйийи айтқан. Нәтийжеде, оның бесик таянып отырып айтқан, өз алдына мелодиялық ырғаққа ийе, қулаққа жағымлы хәйийиўлери арқалы меҳир-муҳаббат перзентлериниң қалбине синдирилген.

Қырмызы апа тек ғана ул-қызларының тәрбиясы менен шуғылланбаған. Қудайтала жеткерип Бекназардан Қуўаныш, Жубаныш, Зорназардан Айназар, Гулнарадан Нигора, Наргиза, Мияссар, Рахмиза, Мүслимбек атлы ақлықларын да, ул-қызларынан өсип-өнген ақлықларының даўамы болған он бир шаўлығын да әлпешлеп тәрбиялаўдан жалықпаған. Ақлықларының да, шаўлықларының да сүйиспенши-лигине ерискен. Соның ушын болса керек, ақлықлары хәм шаўлықларының хәр бириниң Қырмызы апаны меншиклеп, тек ғана өзиники етип көрсетип, «мениң үлкен мамам», «мама меники» деп, оны басқаларға бергиси келмей, бир-биринен қызғаныўы, таласып қалыўы елге шекем даўам етип атыр. Бирақ, бул көринислердиң барлығы да Қырмызы апаға ләззет бағышлауығынлығы, оны шексиз қуўанышқа бөлейтуғынлығы таптырмайтуғын бахыт болып есапланады.

Не ушын ул-қызлары, ақлықлары, шаўлықлары, қурбы-қурдаслары, қоңсы-қобалары хәм басқалардың Қырмызы апаға болған хұрмети жоқары?–деген орынлы сораў туўылады. Бул сораўға жуўап табыў ушын академик Ж.Базарбаевтың мийнетлерине жүги-

немиз. Оның «Миллий идея – жол көрсетиўи жулдыз» атлы мийнетинде көрсетиўи бойынша Қырмызы Дәулетованың ең әжайып инсаныйлық пазыйлетлериниң қатарында оның адамды өзине тартып тура-туғынлығы, адамларға хак кеўли менен қатнас жасаўы, оның ләззетбағыш мыйық тартыўы, мийнет-кешлиги, пидайылығы, азадалығы, принципиаллығы, туўрылығы, өсекте-өтирикти жек көриўи, қызған-шақлық деген аўырыўдан пәклиги, кек алыў деген қасийеттен аўлақлығы, адамларды сырттан сайып билмейтуғынлығы сыяқлы қасийетлер орын алған. Әлбетте, бундай уллы инсаныйлық пазыйлетлерди өз бойына синдирген инсан кимниң болса да хәўесин келтиреди, жас қыз-келиндешеклер де «мен де сондай болсам екен» деген интаны оятады, оларды өз үстинде тынымсыз мийнет ислеўге шадрлайды.

Қырмызы апа барлық ўақытта «ана өзиниң пәк жүреги менен, мийрманлығы менен, жумсақлығы менен, әдеп-иқрамлығы менен өзиниң балаларын тәрбиялайды» деп есаплайды.

Ананың сергеклиги, оның ҳадаллығы, мақсетке жетиўдеги жан пидайылығы, ар-намысқа тырысыўы, абырайды хұрметлеўи, қайсы жумысты болмасын кеўилдегидей етип алып барыўы, балаға тәсир етип, оны табысларға ийтермелейтуғынлығын биледи. Оның пикири бойынша жерге тиришилиқ ушын күнниң нуры қандай керек болса, келешегимиз болған жас әўладты тәрбиялаўда шаңарақтағы ананың тәсириниң зәрүрлиги де сондай дәреже де керек екенлиги сезилип турады. Соның ушын да ол, аналардың арзыў-әрманы балаларының өмирде өз орнын табыўы, оқыўда алда, мийнеткеш болыўы, белгили бир маманлықты ийелеп, тәртип-интизамлы болып, абырай мәртебеге жетисиўи деп есаплайды.

Қырмызы апа әдиўли ана болыў менен бир қатарда пидайы устаз дәрежесине де ерискен уллы инсан. Хәммеге мәлим болғанындай, устаз тастыйықланбайды, ал, ол өз мийнетиниң нәтийжесинде тән алынады. Демек, пидайы устаз болыў – оғада үлкен мийнетти, өз үстинде тынбай излениўшеңликти, шәкиртлерине өзінде бар болған устазлық меҳир-муҳаббатты инам етиўди талап етеуғын қурамалы пазыйлетлердиң бири болып саналады. Бүгинги өзиниң мүбәрек 80 жасын белгилеп атырған Қарақалпақстан Халық муғаллими Қырмызы Дәулетова – тек ғана әдиўли ана болып қалмастан, жоқары адамгершиликли пазыйлетлерди өзінде жәмлеген пидайы устаз болып та есапланады.

Ол 1958-1959 оқыў жылында Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының тәбияттаныў-география факультетин айрықша баҳалар менен питкереди. 1959-1961-жыллар аралығында Нөкис қаласына жайласқан А.С.Пушкин атындағы, 1961-1963-жыллары Ломоносов атындағы, 1963-1973-жыллары В.Терешкова атындағы улыўма билим бериўи орта мектептерде муғаллим болып жумыс ислейди. Жуманазар аға илимий жумысларына байланыслы Ташкент, Москва, Киев қалаларына кетип оқыўды даўам еткен ўақытларында еки-үш мектепке шекем қатнап ислеп, шаңарағын бағады, ул-қызларын тәрбиялайды. Соның менен бир қатарда, өнесиниң де кеўлин табыўға ериседи.

Қырмызы Дәулетова орта мектептерде география пәнинен сабақ бере баслаған ўақытларында-ақ өзиниң излениўшеңлиги, билим дәрежесиниң жоқарылығы,

оқыўшыларға сабақ бериў процесинде ҳәр қыйлы оқытыў методларынан пайдаланыўы, педагогикалық шеберлиги менен көзге түсе баслаған педагог. Жаңа жұмысты баслап атырған муғаллим сыпатында оның бирден-бир арзыў-әрманы – балалардың саўатын ашыў, оларды жақсы минез-қулыққа тәрбиялаў, олардың өнер үйрениўине, кәсипти ийелеўине, илим жолына түсиўине жәрдемлесийден ибарат еди.

Қырмызы апа муғаллим болып жұмыс ислеген дәслепки ўақытларынан баслап устаз дәрежесине жетиўге умтылды. Устаз деген әдиўли атты ийелеў ушын мектепке келип, сабақ кестесине муўапық тек ғана сабағын оқытып кетиўдин, оқыўшыларға билим бериў менен шеклениўдин жеткиликсизлигин түсинди. Сонлықтан да, ол өзиниң педагогикалық ис тәжирийбелерин барлық ўақытта әмелде қолланыўға ҳәрекет жасады. Тәрбия менен оқытыўды қосып алып барыўдин нәтийжелилигин аңғарды, оқыўшының жүрегине баратуғын ең «төте» жолды излеўден жалықпады.

Бала жүрегине баратуғын ең «төте» жолды табыў – бул ҳәр бир оқыўшының жеке психологиялық өзгешеликлерин терең үйрениўди талап ететуғын машакатлы мийнеттиң қатарынан орын алады. «Улыўма психология», «Жас психологиясы» ҳәм «Өспиримлер психологиясы» илимлеринен хабардар болған Қ.Дәўлетова балаларда еликлейшлик қәбилеттиң басымлығын, олардың өз устазына еликлейтуғынлығын, оның жақсы тәреплерине қызығушылық пенен қарайтуғынлығын, оларда «мен де сондай болсам екен» деген ҳәўестиң оянатуғынлығын алдын ала сезип отырды. Сонлықтан да, өзіндеги бар болған жақсы, унамлы қәсийет пенен тийкарғы абырайдың оқыўшыларды тәрбиялаўдағы қүдиретли күшине исенди.

Биз, Қырмызы Дәўлетованы өз кәсибине ҳәдден тыс берилген, аянбай мийнет ететуғын инсан сыпатында да жақсы билемиз. Себеби, ол ҳәр жылы өткерилетуғын, дәстүрге айланып кеткен мектеп муғаллимлериниң педагогикалық оқыўларына да актив қатнасты, конференцияларда өз тәжирийбелери бойынша баянатлар иследи. Әлбетте, бул мийнетлер босқа кетпеди. Аз ўақыттың өзінде-ақ, Нөкис қалалық халық билимлендирий бөлими хызметкерлери арасында хұрмет пенен тилге алынатуғын устазлар қатарынан орын алды. Абрайлы ҳәм атақлы муғаллим болып қәлиплести.

Ол өзиниң муғаллим болып жүрген дәўирлерин еслегенде оқыўшыларды өз балаларындай көргенлигин, олар менен ислесиўге жалықпағанлығын оғада үлкен қанаатланыўшылық пенен айтып отырады. «Оқыўшылардың билим тийкарларын ийелеўине, табысларға ерисиў менен бир қатарда олардың руўхыйлық дүнйасының раўажланыўына қатты кеўил бөлетуғын едим. Себеби, адам қандай билимли болмасын, ол әдепли болмаса пәс адам болады. Сонлықтан да, мен балаларда әдеплилик тийкары болған ата-анаға, туўған-туўысқанларына, жасы үлкенлерге хұрмет, Ұатанды сүйиў, патриотлық сезимлер, адамгершилик пазыйлетлер, расғөйлик, бир-биреўге қуўат сезимлерин қәлиплестирийге үлкен дыққат аўдаратуғын едим»-деген еди Қ.Дәўлетованың өзи илгериректе биз бенен сәўбетлескенинде.

Бизлер студент ўақтымызда 1972-жылы Терешкова атындағы орта мектептиң 10-класын питкерген 42 оқыўшының ишинен, сол жылы 38 оқыўшысының жоқары оқыў орынларына оқыўға киргенлигин еситип таң қалғанығымызды жасыра алмаймыз. Әлбетте, бул оқыўшылардың билимли болып жетилисиўинде класс басшысы ҳәм география пәнинен усы оқыўшыларға сабақ берген Қ.Дәўлетованың да айтарлықтай үлесиниң бар екенлигин ҳешким де бийкарлай алмайды.

Қырмызы апа 1973-1976-жыллары Қарақалпақ

мәмлекетлик педагогикалық институтында, 1976-1993-жыллары Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде аға оқытыўшы, 1993-2000-жыллары Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында доцент лаўазымларында жұмыс иследи.

Ол университетке жұмысқа келгеннен кейин өзиниң алдында бурынғыдан да жоқары жуўапкершиликли ўазыйпалардың турғанлығын сезинди. Мектептеги алған ис тәжирийбелери тийкарында мектеп муғаллимлери ҳәм студентлер ушын методикалық бағдардағы бирқанша мақалаларын жәриялады. 1985-жылы болса, республикамызда биринши рет «Оқыўшыларды география сабағында карта менен оқытыў» атлы оқыў қуралын жазып, республика муғаллимлериниң алғысына сазаўар болды.

1984-жылдан кейин баслаўыш классларға «Әтирапымыздағы тәбият» деген сабақ киритилди. Бирақ, бул оған арналған оқыў қуралы, анығырағы сабақлық жоқ еди. Бул сабақлықты жазыўға белгили географлар да, белгили биологлар да тәўекел етпеди. Ал, Қырмызы Дәўлетова бундай уллы ҳәм ынабатлы жұмысты бириншилерден болып иске асырды. 1986-1988-жыллары 1-2-классларға арналған «Әтирапымыздағы тәбият» атлы оқыў қуралын баслаўыш класс оқыўшыларына ынама етти.

Елимиз ғәрезсизликке ерискеннен кейин Қ.Дәўлетова бир қанша kitapлар ҳәм газета-журналларда мақалалар жәриялады. Әсиресе, оның Ж.Базарбаев пенен бирликте жазған ҳәм баспадан шығарған «Әдептаныў» (Нөкис 1992, 1994), «Одобнома» (Нөкис 1994), «Инабат» (Алматы 1995) kitapлары елимизде ғәрезсизликтен кейин жарық көрген ҳәм жәмийетшилигимиз қызғын күтип алған шығарма болды. Оның авторы ретинде Қырмызы Дәўлетова халықтың хұрметине сазаўар болды.

Қырмызы апаның Жуманазар аға менен биргеликте таярлаған 1-4 класслар ушын «Әдепнама» пәни бойынша оқыўлығы елимизде әдеп-иқрамлылықты жақсылаў, оны жаслар санасына синдирий ислерине хызмет етти. Сондай-ақ, қоспа авторлықта дәреткен 8-класс оқыўшылары ушын «Физикалық ҳәм экономикалық география» сыда өзиниң терең мазмунлылығы менен оқыў қолланбалар қатарынан орын алды. Оның бул мийнетлери жоқары баҳаланып, 1995-жылы 2-март күни Өзбекстан Жоқары Аттестация комиссиясы тәрәпинен оған «География пәниниң доценти» деген илимий атақ берилди. 1996-жылы «Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты» деген хұрметли атаққа да миясар болды.

Қырмызы Дәўлетованың пидакерлик мийнетлери Республика Хұкимети, министрликлер тәрәпинен орынлы баҳаланды. Ол 1967-жылы «СССР санитариялық қорғаныў ағласы», 1970-жылы «Қарақалпақстан халық билимлендирийи ағласы», 1972-жылы «Өзбекстан халық билимлендирийи ағласы» ҳәм 1975-жылы «СССР халық билимлендирийи ағласы» көкирек нышанлары менен сыйлықланды. 1992-жылы «Қарақалпақстанға мийнети сиңген муғаллим», ал, 1999-жылы «Қарақалпақстан халық муғаллими» хұрметли атақларын алыўға миясар болды.

Сөзимиздиң жуўмағында, мийнетте тырысқақлығы ҳәм туўрылығы, мақсетке жетиўге умтылыўшаңлығы, өмирдиң сәни ҳәм ләззети мийнетте екенлигин шын жүректен уғып алыў, азадлығы, принципиаллығы ҳәм басқа да сыпатлары менен ел ардағына ийе болған әдиўли ана ҳәм пидайы устаз Қырмызы Дәўлетованы мүбәрек 80 жасы менен қутлықлай отырып, апамызға бекем денсаўлық, узақ өмир көре бергейсиз, ул-қызларыңыздың ақлықларыңыздың, шаўлықларыңыздың рәхәтин Жуманазар аға менен биргеликте көрип, бәрқулла қуўанышқа бөленип жүре бергейсиз деген өз тилегимизди де бидиргимиз келеди.

MAZMUNÍ
TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

Матжанов Н.С. Узлуксиз таълим тизимида квант физикасини ўрганиш	3
Yavidov B., Ashirova N., Sultanova M., Rustamov D. Elektr maydoniga kiritilgan kvant garmonik ossillatori asosiy holati energiyasini hisoblashning taqribiy metodlari	5
Атаджанов Х. Қарақалпақстанда билимлендириў тараўын компьютерлестириў хэм жәмийетти информатизациялаўдың басқышлары	7

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Аметов А.Қ. Миллетлераралық татыўлықты тәмийинлеў хәрекетлер стратегиясының баслы бағдары сыпатында	9
Қудайбергенова Т., Тлеуов Э. Талабаларда ҳуқуқий компетентлик сифатларини ривожлантириш	10
Умарова А., Умаров Е.К. Халқаро иктисодий муносабатлар ва унда регионларнинг роли	11

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Абдиназимов Ш., Толыбаев Х. Түркий тил билиминде фольклоронимлердин изертлениўи	14
Абишов Г.М., Махсегова Ж. Шымбай топонимлери – халық қосықларында	15
Дәўлетмуратова Х., Мухаммадияров А. Инглис хэм қарақалпақ тиллеринде референслерди салыстырмалы таллаў	16
Қдырбаева Г.К., Султанова М. «Мәп» - «Адам» концептосфераси бирликларининг лингвимаданий хусусиятлари	18
Кошанов К.М. Қарақалпақ тилин еле де тереңрек изертлеў хэм раўажландырыў ҳақында	19
Қудиярова Д. Қарақалпақстандағы аңыз-эпсаналар менен байланыслы айырым топонимлер ҳақында	20
Опаева Р. Қарақалпақ тилинде қоспа атлықлардың изертлениўи	22
Оразимбетова З.Қ. Ғалаба хабар қуралларында әдебий тилден пайдаланыў машқалалары	23
Отарбаева Р., Утепбергенова Д. Қарақалпақ хэм инглис тиллеринде атаўыш сөз шақапларының сеплик категориясы ҳақында	25
Пирниязова А.Қ. Фразеологизмлердин семантикасында эмоциональлық-экспрессивлик мәнилер	27
Рзаева Р.К., Жиенбаева А. Социокультурные аспекты стилистического приёма эпитета в разнотемных языках	30
Sarsenbaev Q., Muratbay Nizanova "Eki qanxor" povestinde qollanilgan frazeologizmlerdegi adam musheleri atamalarinin etimologiyasi	31
Сейтенова В.А. О проблеме отбора учебного материала при обучении профессионально-деловому общению	32
Зайрова Қ. Қарақалпақ тилинде кийим-кеңшек атамаларының айырым мәселелери	34

Ádebiyattanıw

Алламбергенов К., Юсупов К.А. Изучение внеаудиторных работ по каракалпакской литературе в академических лицеях ...	36
Бекбергенова М.Д. Шыңғыс Айтматов хэм қарақалпақ әдебияты	38
Давлетов Б. Қарақалпақ әдебияты хэм шығыс поэзиясының жанрлық өзгешелиги	40
Гайлиева О.К. Өзбек, түркмен, қарақалпақ поэзиясында көркем формалық изленислер	41
Керуенов Т. Захириддин Мухаммед Бабур дәретиўшилиги хэм түркмен әдебияты	43
Қуранов С.Д. У.Хамдам ҳикояларида олам ва одам концепцияси	45
Мадияров И.Б. Өзбек ва қарақалпақ халқларида тез айтиш жанри қиёсий муштараклиги	47
Мадияров И.Б. Тез айтиш жанри табияти ва ўрганилиш тарихи	49
Шержанова Ф.К. Заман қаҳарманы образы	51

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEKNOLOGIYA

Аламинев М.Х., Утемуратов Т.Р. Интернет тармағына қосылыўдың ең әпиўайы усылы	53
Альджанова Г.А. Современное состояние и тенденции развития в контексте компетентного подхода	54
Атаджанова Д., Исмаилова Р. Мактабгача ва бошланғич таълимни мувофиқлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари	55
Бабаниязова М.Ю. Бўлажак психологларнинг касбий ривожланишида мотивацион соҳани тадқиқ этишининг назарий асослари	57
Baltabaev J.O. Yoshlarga xalq hunarmandchiligi asoslarini o'rgatishda keys-stady texnologiyasidan foydalanish	59
Бердимбетова А. Ўқувчиларда ижодий меҳнатни шакллантиришнинг аҳамияти	61
Бердибаев М.С. Бўлажак математика ўқитувчиларининг мустақил иши методик компетентлигини ривожлантириш омилли сифатида	62
Джумагулов З.У. Бўлажак меҳнат таълими ўқитувчисининг касбий шаклланишини такомиллаштиришда интерфаол технологияларнинг тутган ўрни	64
Хасанова Г.Х. Основные направления модернизации профессионального образования в Узбекистане и Японии	66
Хужанийёзова З.О. Ахборот маданияти тушунчаси ва унинг педагогик талқини	69
Ибрагимов Г.Н. Мактабгача таълим муассасалари педагог ходимлари ва раҳбарлари малакасига қўйилган талаблар	71
Исмаилов А.С. Қарақалпақ халқындағы ырым хэм тыйым сөзлердин тәрбиялық әҳмийети	73
Khodjanizayova U. Students independent work as a major form in teaching process	75
Қадрекоева А.Қ. Болалар фаровонлигининг таъминлишига эришининг педагогик йўналиши	76
Қадрекоева А.Қ., Сабирава М. Жас өспиримлер минез-қулқындығы бәзи бир машқалалар	77
Мустафаев Ш. Олий таълим муассасаларида бадий тўғарақлар фаолиятини ташкилий такомиллаштириш талаблари	79
Орынбетов Н. Электротехника, радиотехника ва электроника фанини ўқитишда амалий машғулотларнинг такомиллаштирилган мазмуни	82
Пардаев С. Мусика маданияти дарсларида мультимедия воситаларидан фойдаланиш	85
Пазылов А. Бердақ шығармаларында «жаксы» хэм «жаман» түсиниклери	86
Radjapov U.R., Abdulazizova M.A. Maktabgacha ta'lim muassasalaridagi katta guruh tarbiyalanuvchilarining jismoniy sifatlarini kun tartibidagi jismoniy tarbiya sog'lomlashtirish ishlari orqali oshirishning samarali yo'llari	87
Расулов А.И. Психодиагностик тест шахс хусусиятларини аниқлаш воситаси сифатида	90
Тўрақулов У.Х. Интеллектуаллаштирилган таълим мазмунини шакллантириш	92
Tajimuratova K., Tajimuratov A. Arnavli mekteplerde ana tilin oqitwda zamanagoy texnologiyalardan paydalanwduin ahmiyeti ...	94
Тлеумбетова К.Д. Когнитивное развитие дошкольника	96
Усманов Н.У. Эзгулик ғояси ва унинг тарғибот усуллари	98
Закирова Ф.М., Рыськова Ю.В. Формирование научно-методической web – деятельности у студентов педагогических направлений образования на основе веб-квеста	100

Dene mádeniyati hám sport

Ешбаев А.Ж., Акимов Н.Т. Дыхательная гимнастика как эффективное средство укрепления здоровья	105
Келдиёров Ш.Э. Кураш билан шуғулланувчи талабаларни бошланғич босқичда техник ҳаракатларга ўргатиш асослари	107
Нурыйшов Д. Анализ соревновательной деятельности высококвалифицированных курашистов	108

Ustazlar shejiresi

Пазылов А. Қырмызы Дәўлетова - әдиўли ана хэм пидайы устаз	110
--	-----

ҚУТЛЫҚЛАЙМЫЗ!
АТАҚЛЫ СТИПЕНДИЯЛАРДЫҢ ЖАҢА ИЙЕЛЕРИ

Сүүретте: А.М.Шәрибаев - Өзбекстан Республикасы Ислам Каримов атындағы мәмлекетлик стипендия жеңимпазы, Г.С.Нурмахашева, А.А.Абдуллаева, Г.У.Оразбаевалар - Өзбекстан Республикасы Наўайы атындағы мәмлекетлик стипендия жеңимпазлары, А.Ж.Мухаммадияров, А.Т.Утепбергенова, А.Д.Жумабаев, А.М.Оразғалиевалар - Әжинияз Қосыбай улы атындағы стипендия жеңимпазлары, С.С.Жумамуратова, З.М.Ганиева, Н.Қ.Сағындыковалар - Ибраһым Юсупов атындағы стипендия жеңимпазлары.

Сүүретте: Усы жылдың 20-23-сентябрь күнлери Словакияда өткерилген еркин гүрес бойынша жаслар арасындағы Жәхән чимпионатына 62 кг. салмақта қатнасып, гүмис медаль жеңимпазы Набира Есенбаева.

Дыққат, жазылыў — 2019!

Хўрметли илимпазлар, жоқары оқыў орынларының педагог-хызметкерлери, доктарантлар, өз бетинше ҳәм еркин излениўшилер, магистрантлар ҳәм талаба жаслар, мектеп, колледж ҳәм академиялық лицей муғаллимлери! Егер, Сиз илим, тәлим-тәрбия ҳәм оқытыўдың жаңа замангәй усыллары, жаңалықлары менен өз ўақтында жақыннан таныспақшы, өзиңиздиң усы тараўдағы жетискенликлериңиз ҳәм ой–пикирлериңиз бенен ортақласпақшы болсаңыз, «Илим ҳәм жәмийет» журналына 2019-жыл ушын жазылыўға мирәт етемиз.

Жылына 4 мәрте шығатуғын бизиң журналымызда барлық тараўлар бойынша илимий, илимий-методикалық мақалалар жәрияланады.

Жазылыў баҳасы — 150.000 (Бир жүз елиў мың) сўм.

«Илим ҳәм жәмийет» журналының есап бети:

Банк: МБ ББ ХККМ Тошкент шаҳри

Есап бети: 2340 2000 3001 0000 1010

МФО: 00014; ИНН: 201 122 919

Жеке есап бети: 4001 1086 0354 0179 5010 0079 003

ИНН: 200 357 981

Веб сайты: -<http://jurnal.ndpi/uz/>

Электрон почтасы: fanvajamiat@inbox.uz

Redakciya manzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.

Indeks: 230105, Telefon: +998612294086; +998939205495; +998933643343.

JURNALDÍN BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA

JUWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durıshǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmaıwı, 7 betten aspaıwı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 14.10.2018. Buyırta: №0200. Format: 60x84 1/8. Kólemi: 12,0 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı. Nusqası : 0008 dana. Reestr № 11-3084</i>